

CIP – katalogizacija v knjigi  
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

323.1 (497.115)

KOSOVO – Srbija – Jugoslavija / [urednika Slavko Gaber, Tonči Kuzmanič]. – [1. izd.]. – Ljubljana : Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije. 1989. – (Knjižna zbirka Krt ; št. 46)

1. GABER, Slavko 2. KUZMANIČ, Tonči

YU ISBN 86-7347-023-4

Zbornik

# Kosovo – Srbija – Jugoslavija

Knjižna zbirka Krt 46

Zbornik  
Kosovo-Srbija-Jugoslavija


Urednika: Slavko Gaber, Tonči Kuzmanič  
Likovna oprema: Miha Dešman  
Jezikovni pregled: Polona Kostanjevec,  
Vesna Požgaj-Hadži, Mila Vujevič  
Korektura: Irena Šimnovec, Silva Škofljanec

Ljubljana, maj 1989

Naklada: 3.000 izvodov  
Prva izdaja

# Vsebina

Po heshtin? . . . . .	9
Ćute? . . . . .	11
Molčijo? . . . . .	13
<b>I. del: Govorijo znanstveniki . . . . .</b>	<b>15</b>
1. Muhamedin Kullashi: Kosovska kriza i kriza Jugoslavije . . . . .	17
Diskusija . . . . .	25
2. Rudi Rizman: O sociološkem razumevanju naroda in nacionalnosti . . . . .	31
3. Hivzi Islami: Demografski problemi Kosova i njihovo tumačenje . . . . .	39
Diskusija . . . . .	66
4. Shkelzen Maliqi: Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize . . . . .	69
Diskusija . . . . .	77
5. Rexep Ismajli: Albanski jezik u Jugoslaviji . . . . .	81
Diskusija . . . . .	100
6. Fehmi Agani: Kritički osvrt na politički diskurs o Kosovu i Albancima . . . . .	111
Diskusija . . . . .	126
7. Gani Bobi: Kosovska „drama“ i kominternovski „greh“ . . . . .	137
Diskusija . . . . .	149
8. Branko Horvat: Prispevek za diskusijo . . . . .	153
Diskusija . . . . .	155
9. Slobodan Samardić: Jugoreformska dilema – između nacionalnog i demokratskog . . . . .	163
Diskusija . . . . .	172
10. Isuf Berisha: Da li je moguće zajedništvo u Jugoslaviji? . . . . .	181
Diskusija . . . . .	186
11. Lev Kreft: Kosovo je problem . . . . .	193
Diskusija . . . . .	197
12. Jaša Zlobec: Prispevek za diskusijo . . . . .	201
13. Lino Veljak: Teze za raspravu o Kosovu, Srbiji i Jugoslaviji . . . . .	205

II 294654/146  


13 095/20

Diskusija . . . . .	210
14. Vlasta Jalušič, Tonči Kuzmanić: Posilstvo po albansko . . . . .	213
Diskusija . . . . .	225
15. Ferid Muhić: Nacionalne predrasude na Kosovu – model destrukcije integriteta savremenog Jugoslovena . . . . .	227
<b>II. del: Govorijo prebivalci Kosova . . . . .</b>	<b>235</b>
Tonči Kuzmanić: Razgovori sa stanovnicima SAP Kosovo . . . . .	237
Razgovor sa mladim parom – Albankom i Albancem . . . . .	239
Razgovor sa Srpkinjom . . . . .	243
Razgovor sa Srbinom . . . . .	247
Razgovor sa Crnogorcem . . . . .	251
Razgovor sa Muslimanom . . . . .	256
Razgovor sa Turkinjom . . . . .	259
Razgovor sa Romkinjom i Romom . . . . .	263
Razgovor sa Albancem . . . . .	266
Uspelo nam je izvesti neizvedljivo . . . . .	275
Zamisel, opis in izvedba vzorca za javnomnenjsko raziskavo Kosovo-Srbija-Jugoslavija . . . . .	281
Sumarnik: Kosovo-Srbija-Jugoslavija . . . . .	289
I. Verzija sumarnika v albanskem jeziku . . . . .	289
II. Verzija sumarnika v srbskem jeziku . . . . .	305
Vlado Miheljak: Kosovo: Od kontrarevolucije do komunizma . . . . .	323
Slavko Gaber: S. M.: „Npravite mi to deželo etnično čisto“ . . . . .	335

Knjiga izhaja v jezikih različnih narodov in narodnosti. V „mešanici“ jezikov izhaja, ker je v njej tudi nastajala. Prizadevali smo si, da bi bila na vseh tekstih opravljena kolikor je le mogoče korektna lektura. Pri lektoriranju tekstov, ki so jih avtorji pripravili v jeziku, ki ni njihov materin jezik in pri lektoriranju tekstov diskusij smo opravili le nujne lektorske posege. (Op. ur.)

## Po heshtin?

Në veprën „Çështja e Kosovës“ Branko Horvati nxjerr një përfundim se zëri i inteligjenci së nga Kosova që nga viti 1981 e deri në fund të vitit 1987 nuk u dëgjua fare. Në Jugosllavi nuk pati asnjë tubim shkencor në të cilin, së bashku me teoreticienët nga viset e tjera të Jugosllavisë, do të paraqitej edhe një numër i konsiderueshëm të shkencëtarëve nga Kosova, që do të përpiqeshin që me argumentet e tyre të zgjedhin së paku një pjesë të dilemave që i ngjallë çështja e raporteve Kosova-Serbia-Jugosllavia.

*Ata heshtnin.*

*Në librin që e keni hapur ata filluan të flasin. Dhe nuk flasin vetëm shkencëtarët por edhe banorët e Kosovës.*

Libri përmban, përpos referateve dhe diskutimeve nga tubimi që u mbajt më 12 e 13 janar në Lublanë, ku morën pjesë shkencëtarët nga mbarë Jugosllavia, edhe tetë të ashtuquajtura intervista rrënjësore, si dhe rezultatet dhe interpretimin e hulumtimit të opinionit publik në Kosovë. Në ditët e para të muajit shkurt të këtij viti për herë të parë në histori u realizua një hulumtim i opinionit publik në Kosovë.

Që nga dita kur ekipi i hulumtuesëve kreu punën shumëçka ka ndodhur, ndonëse edhe jo me gjithaq të papritura. Gjatë analizës së rezultateve deri diku u befasuam nga fakti se sa i vogël ishte numri i atyre të anketuarëve që iu kanë shmangur pyetjeve (bile edhe në ato që i mundësonin përgjigjet që sot janë shpallur iredentiste) *por sot aspak nuk befasohejmë me heshtjen. Heshtja e tyre flet më shumë se të ndodhurit uraganik të popullit.* Është vështirë të thuhet se cila është më e tmerrshme; por nëse përgjigja shtrohet si e domosdoshme, atëherë shumica do të përcaktoheshin për tmerrin e të ndodhurit të popullit. Kjo „e ndodhur e popullit“ paraqet vetëm një shkalle para të folurit të heshtjes dhe të armëve. Ndërkaq, heshtja dhe armët në Kosovë janë „e Vërteta“ e brohoritjeve në Beograd. Si dukët, dëshmi më e mirë për këtë janë llojet e ndryshme të parapushtetit, sidomos ato të banorëve të Kosovës të nacionalitetit serb dhe malazias.

*JO-ja e zëshme ndaj oktroimit (imponimit) të pushtetit dhe ndaj Millosheviqit, gjegjësisht ndaj mënyrës se si ai po e zgjidh problemin, do të kumbon aq më shumë sa do të zgjatë dhe thellohet heshtja e shqiptareve.*

Në ditën kur libri do të dalë nga shtypi, fjala hyrëse që mban në vete shenjat e kohës së shkrimit do të paraqet një dokument të çastit. Si dukët një gjë e këtillë do të ndodhë edhe me disa shkrime të tjera në libër. Ky fakt do të mund të konsiderohej si e metë e saj, por ne po e kuptojmë si vleftën e saj, si vërtetësi të asaj që tematizuar. *Po rresh-qasim.* Nuk është fjala ketu as për rrefim e as për kamuflim. Kjo thjesht po ndodh. Kosova në mënyrë më drastikë është duke shprehur këtë rrëshqitje.

Nuk themi se rrëshqitja nuk po na pengon – *e kundërta*. Nuk po na pengon se libri ynë e shpreh këtë – *e kundërta*.

Në shenimet e para kur patëm filluar përgatitjet për tubimin kemi thënë se *nuk synojmë të Vërtetën mbi Kosovën*. Ne atë nuk e kemi. Nëse, megjithatë, ate e gjeni në libër, Ju qoftë e falur, por ju bëjmë me dije se ajo është produkt i Juaj. Ne vetëm provuam hapjen e një fushe të shqyrtimit dhe të mendimit sadopak racional. Besojmë se ky është ai shtegu i rrallë, nëse jo edhe i vetmi, i cili shpie deri te një jetë e tolerueshme në Kosovë. Nëse duhet zgjedhur ndërmjet *të vërtetës dhe të mundëshmes*, ne përcaktohem për të mundshmen. Të mundshmen edhe për shqiptarët, e veçmas për serbet dhe malaziasit. E Vërteta do të sjellë të gjithëve, e veçmas serbëve dhe malaziasëve, vetëm katastrofë. *E Vërteta është Millosheviqi.*

Sllavko Gaber  
Tonçi Kuzmaniç

## Çute?

Branko Horvat u delu Kosovsko pitanje zaključuje da se sve od 1981. godine pa do kraja 1987. godine nije moglo čuti intelektualce s Kosova. U Jugoslaviji nije bilo naučnog susreta na kojem bi u većem broju zajedno s teoretičarima iz ostalih delova Jugoslavije naučnici s Kosova istupili sa svojim argumentima i pokušali rešiti bar deo dilema koje evocira pitanje odnosa Jugoslavija-Kosovo-Srbija.

*Čutali su.*

*U knjizi koju ste otvorili progovorili su. Nisu progovorili samo naučnici, progovorilo je i stanovništvo Kosova!*

Knjiga, pored referata i diskusija sa susreta na kojem su učestvovali naučnici iz čitave Jugoslavije a koji se održavao 12. i 13. januara u Ljubljani, donosi i osam tzv. dubinskih intervju a rezultate te interpretaciju javnog mnenja Kosova. Početkom februara 1989. prvi je put u istoriji na Kosovu provedeno istraživanje javnog mnenja.

Od dana kad je ekipa istraživača provela istraživanje desilo se mnogo štošta, a ipak samo malo neočekivanog. Ako smo se analizirajući rezultate začudili činjenici da je neočekivano mali broj anketiranih izbegao odgovor (čak i kod pitanja koja su omogućavala odgovore koji su danas proglašeni iredentističkim), *danās nas čutnja ne začuđuje. Njihova čutnja više govori od uraganskog događanja naroda.* Teško je reći što je strašnije, ali bi se kod nužnosti izbora mnogi odlučili za grozu događanja naroda. To „događanje naroda“ stepen je pred govorom čutnje i oružja. *Čutnja i oružje na Kosovu su naime „istina“ usklika u Beogradu.* Kao što izgleda to slute i različite vrste paravlasti a najbolje stanovnici Kosova srpskog i crnogorskog naroda.

Glaskan *NE oktroiranju Ustava i Miloševiću* odnosno njegovom načinu rešavanja problema odzvanja to jače koliko dulje i više Albanci čute.

Kad knjiga izađe iz štampe, uvodna reč, označena vremenom nastanka, predstavljat će dokument trenutka. Sve je očitije da će tako biti sa još nekim tekstovima u knjizi. Tu činjenicu mogli bismo smatrati manom, ali je shvaćamo kao vrlinu i istinu tematiziranog. *Klizimo.*

Ne radi se tu o priznanju kao ni o prikrivanju. To se prosto dogada. Kosovo to klizenje izražava u najdrastičnijem obliku.

Ne tvrdimo da nam ne smeta što klizimo, – *upravo suprotno*. Ne smeta nam da to naša knjiga izražava – *upravo suprotno*.

U jednom od prvih zapisa u početku pripremanja susreta zapisali smo da *ne ciljamo na Istinu o Kosovu. Nemamo je*. Ako je u knjizi ipak našete, poklanjamo Vam je znajući da je Vaš produkt. Naš je pokušaj otvoriti polja koliko toliko racionalne rasprave i razmišljanja. Verujemo da je to jedan od retkih, ako ne i jedini, put do podnošljivega života na Kosovu. Razmišljanje i rasprava doduše ne donose Istinu, ali donose *mogućnost* za podnošljiv život. Kod izbora između *Istine* i *mogućnosti* odlučujemo se za *mogućnost*. *Mogućnost* i za Albance a posebno za Srbe i Crnogorce. *Istina* će svima, a posebno Srbima i Crnogorcima doneti katastrofu. *Istina je Milošević*.

Slavko Gaber  
i  
Tonči Kuzmanić



## Molčijo?

Branko Horvat v delu Vprašanje Kosova ugotavlja, da vse od leta 1981 pa do konca leta 1987 ni bilo slišati intelektualcev s Kosova. V Jugoslaviji ni bilo znanstvenega srečanja, na katerem bi v večjem številu skupaj s teoretiki iz drugih delov Jugoslavije s svojimi argumenti nastopili znanstveniki s Kosova in poizkušali razpreti vsaj del dilem, ki jih evocira vprašanje razmerja Jugoslavija-Srbija-Kosovo.

*Molčali so.*

*V knjigi, ki ste jo odprli, pa so spregovorili. Spregovorili niso le znanstveniki, spregovorilo je tudi prebivalstvo Kosova!*

Knjiga ob referatih in diskusijah s srečanja, na katerem so sodelovali znanstveniki iz vse Jugoslavije in je potekalo 12. in 13. januarja v Ljubljani, prinaša tudi osem t.i. globinskih intervjujev in rezultate ter interpretacijo javnega mnenja Kosova. V začetku februarja 1989 je bila prvič v zgodovini na Kosovu izvedena raziskava javnega mnenja.

Od dni, ko je ekipa raziskovalcev opravila raziskavo, se je zgodilo veliko, vendar pa le malo nepričakovanega. Če smo bili ob analizi rezultatov presenečeni nad dejstvom, da se je nepričakovano majhno število anketiranih izognilo odgovorom (tudi ko je šlo za vprašanja, ki so onogočala odgovore, danes po pravilu proglašene za iredentistične), *nas danes molk ne preseneča. Njihov molk je zgovornejši od hurikanskega dogajanja naroda*. Težko je reči, kaj je bolj grozljivo, vendar bi se ob nujnosti izbire marsikdo odločil za grozljivost dogajanja naroda. To „dogajanje naroda“ je stopnja pred govorom molka in orožja. *Molk in orožje na Kosovu sta namreč „resnica“ vpitja v Beogradu*. Kot kaže, to slutijo tudi različne zvrsti paraoblasti, najbolj pa prebivalci Kosova srbske in črnogorske narodnosti.

Glasi *NE oktroiranju ustave in Miloševiću* oziroma njegovemu načinu reševanja problemov doni toliko močnejše, kolikor dlje in bolj Albanci molčijo.

Ko bo knjiga izšla, bo uvodna beseda, označena s časom nastanka, predstavljala dokument trenutka. Vse bolj je očitno, da bo tako tudi še z nekaterimi teksti v knjigi. Kaj lahko bi dejstvo imeli za pomanjklji-

vost, vendar ga dojemamo kot vrlino in resnico tematiziranega. *Dršimo*. Ne gre ne za priznanje kot tudi ne za prikrivanje. To se preprosto dogaja. Kosovo to drsenje izraža v najbolj drastični obliki.

Ne trdimo, da nas ne moti, da dršimo – *prav nasprotno*. Ne moti pa nas, da to izraža naša knjiga – *prav nasprotno*.

V enem prvih zapisov ob začetku priprave srečanja smo zapisali, da *ne ciljamo na Resnico o Kosovu. Nimamo je*. Če jo boste v knjigi vendarle našli, Vam jo, z vednostjo, da je Vaš produkt, poklanjamo. Naš je poizkus odpreti polja kolikor toliko racionalne razprave in razmisleka. Verjamemo, da je to ena redkih, če ne edina pot do znosnega življenja na Kosovu. Razmislek in razprava sicer ne prineseta Resnice, prineseta pa *možnost* za znosno življenje. Ob izbiri med *Resnico in možnostjo* se odločamo za možnost. Možnost tako za Albance kot še posebej za Srbe in Črnogorce. Resnica bo vsem, še posebej pa Srbom in Črnogorcem, prinesla katastrofo. *Resnica je Milošević*.

Slavko Gaber  
in  
Tonči Kuzmanić

## I. del Govorijo znanstveniki

# 1. Muhamedin Kullashi Kosovska kriza i kriza Jugoslavije

Već dosta dugo Kosovo važi kao glavni problem Jugoslavije, kao središte jugoslovenske krize. Neki vide Kosovo kao generator svih nevolja Jugoslavije a neki samo kao koncentrirani izraz općejugoslovenske (političke, ekonomske, međunacionalne) krize. Neki smatraju da kosovska kriza raskriva temelje krize Jugoslavije a neki da ih ona više prikriva postavljanjem na dnevni red takovih problema koji odvrću od bitnih problema sistema. Dok će neki oficijelno definiranje zadatka za rješavanje problema Kosova smatrati pravim i relevantnim za rješavanje problema i Srbije i Jugoslavije drugi će iznijeti mišljenje da „Kosovo nije poslužilo kao katalizator za načelno preispitivanje temelja na kojima je naša politička zajednica konstituirana nego kao dobrodošli povod da se takva rasprava izbjegne“.<sup>1</sup>

Ovom prigodom osvrnut ću se na jednu interpretaciju kosovske krize, široko propagiranu u mass-medijima, prisutne kod mnogih intelektualaca i političara. Ona se pojavljuje u više varijanti, kruće ili elastičnije, umjerenije ili radikalnije, površnije ili teorijski solidno utemeljene, no ja ću nastojati izdvojiti temeljne zajedničke elemente. Iznijet ću neke prigovore u namjeri da ukažem na to u kojoj mjeri ova interpretacija i politička praksa koja se na njoj temelji, omogućava rasvjetljavanje kosovske krize i njezino rješenje a u kojoj mjeri ih onemogućava.

Ključni pojmovi kojima ova interpretacija operira pri analizi kosovske krize su: „albanizacija“, „kontrarevolucija“ i „genocid“. Korijen sadašnje kosovske krize neki vide u promjenama koje su nastupile IV. Brionskim plenumom, neki još prije toga, u vrijeme kada je formilirana politika KPJ spram nacionalnog pitanja. Glavni trend postbrionskog perioda na Kosovu Dobrica Ćosić jezgrovito će formulirati kao „totalnu albanizaciju srpskog i jugoslovenskog nacionalnog i državnog prostora, za sistematsko i evolutivno stvaranje Velike Albanije“. „Albanizacija“ je pak bliže određena kao osvajanje, od strane jedne nacionalne manjine – albanske, srpske i jugoslovenske teritorije.<sup>2</sup>

Teško se može poreći da su se nakon Brionskog plenuma na Kosovu zbile krupne promjene: uvedena je dvojezična administracija, povećan je postotak zaposlenih Albanaca, skinut je embargo sa izučavanja alban-



ske književnosti i historije, osnovane su brojne kulturne i znanstvene institucije, prije svega Sveučilište sa nastavom na srpskom i albanskom jeziku, razvijaju se izdavačka djelatnost i na albanskom jeziku (knjige, časopisi, listovi) TV program, osim radija, emitira se i na albanskom jeziku, a ustavnim promjenama '74. delegati Kosova prodiru u sve moguće forume, organe i institucije, na svim razinama.

Cjelokupni postbrionski period na Kosovu, jedan poznati politolog ocijenit će kao „pripremanje kontrarevolucije . . . koju je finansirala radnička klasa Jugoslavije“.<sup>3</sup> Tako, pojam kontrarevolucije služi za preciziranje značenja pojma albanizacija. Jedan drugi autor „albanizaciju“ će definirati kao jednu od „najopasnijih separatističko-kontrarevolucionarnih metoda“.<sup>4</sup> Za jednog našeg značajnog filozofa taj period je obilježen „ostvarenjem jednog ofanzivnog nacionalnog programa“ čiji je cilj stvaranje Velike Albanije. Da ne bi bilo zabune oko karaktera ovog programa naš filozof dodaje da su nosioci ovog programa *balisti* kao glavna politička snaga na Kosovu a ne grupice marksista-lenjinista. U ostvarivanju ovog programa „albanski narod na Kosovu uživao je podršku daleko moćnijih sila od Srbije i srpskog naroda“: Turska, Austrougarska, Kominternu, njemačka i talijanska armija a danas i podršku oligarhije većine naših federalnih jedinica. Prema tome, upozorava filozof, „on je jači protivnik u ovoj borbi i to je činjenica koju nikada ne treba zaboraviti“.<sup>5</sup> (!)

Mnogi intelektualci će konstatirati da za ostvarivanje tih ciljeva Albanci nisu birali sredstva, a da se kao jedno od najmoćnijih i najefikasnijih sredstava pokazao natalitet. Natalitet, kao bitan aspekt albanizacije Kosova neki (Udruženje univerzitetskih nastavnika i drugih naučnih radnika SR Srbije i Naučno društvo Srbije) ocjenjuju kao „pakleno smišljenu vrstu „specijalnog rata““. Jedan od promašaja nacionalne politike u Jugoslaviji jedan drugi filozof vidi u činjenici što nije bilo ljudi „koji bi se usuđivali da Albance upozore kako će svojim natalitetom malo šta uspeti sem da izazovu teške sukobe sa drugim narodima ako odlučno ne smanje stopu rađanja“.<sup>6</sup> Ovakvom shvaćanju problema nataliteta u Albanaca mislim da se može uputiti prigovor koji Bloch upućuje, služeći se Marxom, Malthusovoj teoriji: nju karakterizira „duboka niskost mišljenja“, u oba smisla, u znanstvenom i moralnom.<sup>7</sup>

U mnogim napisima o Kosovu odnos Albanci–Srbi u sadašnjosti i prošlosti prikazan je shemom koja pretendira da izrazi bit tog odnosa: *kontinuitet višestrukog nasilja* u kojem se prvi redovito pojavljuju kao *agresori* a drugi kao *žrtve*. Na temelju svoje „biološke ekspanzije“ i „biološke-animalne bezobzornosti i brutalnosti“<sup>8</sup> Albanci vrše genocid nad Srbima i Crnogorcima, protjerujući ih sa svojih ognjišta; po nekima, ovaj proces počinje odmah nakon Briona, po drugima još prije rata a po trećima barem unazad tri veka. U sklopu ove sheme redovito se

iznose i antropološke i etno-psihološke odredbe jednih i drugih: prvi su po svojoj prirodi etnocentrični, divlji ili poludivlji, agresivni, pljačkaši (tu se manipulira i s nekim Marxovim izjavama) zatvoreni spram progressa, nesposobni za zajedništvo, sluge svih okupatora. Drugi su slobodoljubivi, plemeniti, neosvetoljubivi, gaje ideju bratstva do samoporicanja.

Ovaj model interpretacije stanja i odnosa, prije svega odnosa Albanci–Srbi jest deduktivan i aprioran: razni primjeri iz historije selektiraju se i prikazuju na način koji treba da potvrdi gotovu osnovnu shemu. Doduše, iz historije balkanskih naroda, prepune konflikata, nije teško konstruirati – i one su konstruirane u nacionalnim historiografijama – slične, najblaže rečeno, redukcionističke slike. U njima se određeni odnosi, događaji, okolnosti, djelatnosti ličnosti, grupa ili institucija simplificiraju, iskrivljuju a katkad se ne izbjegava i falsificiranje. Apriorne sheme u koje se uvlače složeni odnosi Albanci–Srbi tokom historije, obilježava ne samo jednostranost već i zavidno neznanje barem jednog od ovih relata – Albanaca. Ove sheme ne bi mogle nikako objasniti, recimo, događaje o kojima svjedoče D. Tucović, D. Vasić; ili recimo tzv. „deformacije UDB“, ili masovno prisilno iseljavanje Albanaca u Tursku itd. Spomenute slabosti čine ju nesposobnom da objasni i zbivanja nakon Briona na Kosovu, mnogostruke aspekte kosovske zbilje: što je u tim zbivanjima bilo *nacionalističko* a što nastojanje za ostvarenje nekih rudimentarnih građanskih i nacionalnih prava, da objasni socijalna i nacionalna previranja, funkcioniranje i djelovanje plurinacionalne kosovske birokracije, preobrazbe koje nastaju ubrzanim privrednim razvitkom, nastojanja koja su smjerala iskoračivanju iz zaostalosti i ona koja su vukla ka samoizolaciji, potrese i prijelome u svijesti mladih unutar takvog, po mnogo čemu stilijnog procesa, da razjasni argumentirano oblike ispoljavanja albanskog nacionalizma, uz preciziranje značenja pojma nacionalizam, točke u kojima nastojanja Albanaca za nacionalnu emancipaciju prelaze u težnju za nadmoć itd. Umjesto toga odnosi Albanci–Srbi svode se na višestruko nasilje jačih nad slabijim i permanentno neprijateljstvo, albanizacija se opisuje kao pustonosan proces osvajanja i skrnavljenja srpskog i jugoslavenskog teritorija.

Ovakve sheme, opterećene teškim predrasudama, iznenaduju kod onih autora koji su se dugogodišnjom djelatnošću dokazali kao napredni kritički mislioci, humanisti i demokrati. U odnosu prema Kosovu i Albancima izostala je pak, kod ne malog broja intelektualaca, i kritičnost, i humanizam i demokratičnost.<sup>9</sup>

Tehnologija fabriciranja slike o Kosovu – zajedničkim doprinosom mass medija, intelektualaca i centara političke moći – nije jako inventivna: ona se oslanja na dva klasična propagandna prosedea: a) konstruiranje slike o općem stanju, bitnim odnosima na temelju „malih

istina", poluistina i neistina te b) upornim ponavljanjem globalnih ocjena („genocid“, „teror“) utemeljenih na primjerima iz kriminala. Ne želim time reći da ta slika nema nikakve veze sa kosovskom stvarnošću, da je albanski nacionalizam i nacionalna netrpeljivost puka izmišljotina već da ukazem na problematičnost konstruiranja slike o globalnom stanju i dominantnim odnosima.

U toj slici svi oblici konflikata i sporova između Albanaca i Srba dobijaju nužno međunacionalna obilježja, sve posljedice lošeg funkcioniranja državnih i administrativnih organa, sve posljedice bezobzirne samovolje birokracije – inače višenacionalne na svim razinama, pri čemu je višenacionalnost izražena osobito u najvažnijim upravljačkim centrima – slivaju se u jednu jedinu tendenciju: neprijateljstvo Albanaca prema Srbima s ciljem njihova izгона s Kosova. Svako ili gotovo svako iseljavanje Srba i Crnogoraca dobilo je jedan jedini uzrok – višestruko nasilje Albanaca. Od početne teze po kojoj je bilo slučajeva iseljavanja pod pritiskom došlo se do teze po kojoj su sva iseljavanja uzrokovana pritiskom.<sup>10</sup> Preobrazba ove teze nije utemeljena na bilo kakvoj ozbiljnijoj analizi. Svaki pokušaj „realističkog“ pristupa tom problemu, pokušaj analize uzroka, osobito bilo kakva usporedba sa drugim migracionim kretanjima u zemlji, te samo navođenje iseljavanja Albanaca biva raskrinkano kao pokušaj zataškavanja „albanskog genocidnog fašizma“. Sličnu kvalifikaciju dobijaju i sve konstatacije koje govore o postojanju dobrih međunacionalnih odnosa u nekom kolektivu, mjesnoj zajednici ili selu.

Svaki oblik sporova i konflikata među pripadnicima raznih nacionalnosti, na Kosovu, ima unaprijed rezervirano značenje, unaprijed se zna i krivac. Na jednom savjetovanju tužilaca i sudija u Brezovici, prije tri godine, zamjenik republičkog javnog tužioca, primjećujući ovaj trend upozorio je: „Bilo bi jezivo ako bi se svaki konflikt među pripadnicima raznih nacionalnosti tretirao nacionalističkim motivima.“ Slična upozorenja više se ne mogu čuti. Naglašeno je odbacivanje bilo kakvih cjelovitijih podataka o raznim oblicima konflikata na Kosovu, pokušaja njihove analize, usporedbe sa sličnim pojavama u ostalim dijelovima zemlje. Neki novinari upozoravali su na neophodnost temeljitih analiza radi objašnjenja situacije na Kosovu.

Svi dosadašnji zvanični podaci o kriminalu pokazuju da je Kosovo po nekim oblicima delinkvencije ispod prosjeka zemlje, a po nekim drugim na nivou prosjeka. Pritom najveći postotak konflikata se vrši među pripadnicima iste nacije a znatno manji broj otpada među pripadnike raznih nacionalnosti. O prosedeima manipulacije sa ovim temama (osobito temom silovanja) ne bih govorio. Spomenuo bih samo jedan primjer ove manipulacije: tokom 1988. godine na Kosovu je zabilježeno 1 silovanje (i dva pokušaja silovanja) gdje je počinitelj Albanac a žrtva pripadnik srpske nacionalnosti. Bilo bi zanimljivo kada bi netko

pokušao analizirati sve što je o ovoj temi napisano i izrečeno u mass medijima, forumima, skupovima itd., naime kao o nečem što se svakodnevno zbiva.

Problem obespravljenosti Srba i Crnogoraca na Kosovu nerijetko se paušalno iznosi, bez nпора da se ono jasnije obrazloži. U uvjetima nefunkcioniranja nekakve pravne države, kada je na djelu osiona birokratska samovolja, obespravljenost pred državnim i drugim organima, pri ostvarivanju socijalnih, ekonomskih i nacionalnih prava nije rijetka pojava. Međutim stvar se zamagljuje onoga časa kada se govori o obespravljenosti samo Srba i Crnogoraca, kada se implicite ili eksplicite tvrdi da Albanci imaju veća prava i više slobode.

Jedna pažljiva i utemeljena analiza ovog problema na Kosovu pokazala bi svu ograničenost i jednostranost slike koja se nudi. Ovdje ću navesti samo neke podatke koji bi mogli biti koristan prilog za analizu problema obespravljenosti na Kosovu. Neki sociolozi smatraju da je nezaposlenost najviše diskriminirana kategorija stanovništva. Oko 65 tisuća višečlanih porodica na Kosovu nema nijednog zaposlenog člana u društvenom sektoru. Nacionalna struktura zaposlenih: na tisuću stanovnika na Kosovu je zaposleno 109 Albanaca, 228 Srba i 258 Crnogoraca, dakle dvaput niža zaposlenost Albanaca. Raspodjela upravljačkih funkcija još manje odgovara nacionalnoj strukturi stanovništva. Ili recimo, kadrovska struktura na prištinskom sveučilištu: 1980/81. 66,12 % nastavnika albanske nacionalnosti, 33,88 % srpske i crnogoške nacionalnosti, dok 1987/88. 59,3 % nastavnika je albanske narodnosti a 40,7 % srpske i crnogoške nacionalnosti.

Neki intelektualci protestirali su protiv hapšenja i osuđivanja Albanaca u vezi sa zahtjevom Kosovo-republika, smatrajući da se radi u osnovi o „verbalnom deliktu, o nenasilnoj političkoj aktivnosti: pisanje pamfleta, parola itd. Ako je to tako i ako se uzme u obzir činjenica da je za tu aktivnost osuđeno na kraću ili dužu vremensku kaznu nekoliko tisuća Albanaca nakon 1981. godine (dok od 1968–81. oko 400), tada problem pravne zaštite i građanskih prava na Kosovu postaje malo složeniji.

Od 1981. na Kosovu je udaljeno 370 nastavnika albanske nacionalnosti sa osnovnih i srednjih škola, 14 nastavnika sa Univerziteta, nekoliko stotina učenika je izgubilo pravo na školovanje u trajanju od 1 do 5 godina zbog moralno-političke nepodobnosti. Oko 1.000 učenika nije dobilo vizu za studij, i nakon uspješno položenog prijemnog ispita, na temelju karakteristike koje šalje općina fakultetima. Kako je ta karakteristika tajna, učenik nema mogućnosti da se brani od prigovora koji su iznijeti tu na njegov račun. (Slučaj u Podujevu: nekim učenicima uskraćeno je pravo školovanja zato što su „njihovi roditelji pokušali da kupe kuće ili imanja Srba i Crnogoraca“.) Aktivirano je također srednjovjekovno običajno pravo izolacije ili izopćenja porodica čiji su

članovi nanijeli neku štetu svojim susjedima Srbima ili Crnogorcima. Izostala je pravna zaštita i za nekoliko stotina porodica čiji članovi žive u izolaciji zbog krvnog delikta. Također je prilično naglašena različitost kriterija u kaznenoj politici ovisno o nacionalnoj pripadnosti: recimo na godinu dana zatvora osuđena je odrasla osoba srpske nacionalnosti za silovanje maloletne djevojčice albanske nacionalnosti, dok je istodobno na 10 godina zatvora osuđen maloljetnik albanske nacionalnosti za *pokušaj* silovanja nad maloljetnom djevojčicom srpske nacionalnosti; za pokušaj silovanja osobe srpske nacionalnosti nad osobom albanske nacionalnosti – 60 dana zatvora – slučaj u Ljipljanu; za ubistvo Srbina Albanac je osuđen na smrt; dok se za tri slučaja ubistva Albanaca od strane Srba „javnost nije obaviještena o sudjenju” – kako je izjavio jedan kosovski funkcionar). Smatram da i ovi podaci mogu pokazati da je parola „tražimo ista prava kao i Albanci” ograničena. Posljedice ovakve sudske politike koja se upravlja proizvoljnim kriterijima i samovoljom političkih moćnika dadu se naslutiti.

U prikazu i ocjeni stanja na Kosovu jedan od najčešće upotrebljavanih pojmova je i pojam „neprijatelja” i „neprijateljske djelatnosti”. Iz političke historije poznato je da se ovaj pojam primjenjuje na svakog političkog protivnika ili suparnika ili jednostavno na odabranu žrtvu. („Onaj tko je izabran za neprijatelja već se i zapaža kao neprijatelj.” – Horkheimer–Adorno u „Dijalektici prosvjetiteljstva”). Ova ratna terminologija primjenjujući se i u mirnodopskim uvjetima izražava htijenje da se prema onima koji imaju drugačija ili suprotna politička shvaćanja primijene one iste mjere koje se primjenjuju nad spoljašnjim neprijateljem. Kada je riječ o Albancima Kosova i ne samo Kosova, već i drugih krajeva Jugoslavije, oni se katkad pojavljuju u dvostrukoj ulozi: i kao unutrašnji i kao vanjski neprijatelji. Percipiranje Albanaca kao vanjskih i unutrašnjih neprijatelja prisutno je implicite recimo u napisima gdje se govori o prodoru Albanaca na srpski ili jugoslavenski teritorij, gdje se govori o osvajanju teritorija i institucija. Kada Albanac kupuje imanje Srbina to je onda po jednom našem uvaženom ekonomistu „prodaja nacionalne teritorije”.<sup>11</sup> No u kosovskoj stvarnosti ovim pojmom može se kvalificirati gotovo svaki gest, čin, a osobito sporovi ili svade među pripadnicima različitih nacionalnosti. (Slučaj u selu Dobrevo: dječak Albanac ozljedio je kamenom dječaka Srbina: slučaj je kvalificiran kao nacionalistički i neprijateljski; uhapšena su dva odrasla člana iste obitelji a kasnije je pokrenut krivični postupak i protiv maloljetnog dječaka; tim činom dječak je transfiguriran u neprijatelja, tim činom on je ispoljio ne samo svoju nacionalističku prirodu već i prirodu porodice i škole koja ga je odgajala.) Smatra se *prirodnim* da u kosovskoj situaciji svaki takav čin dobije takvu kvalifikaciju. Tzv. „atmosfera” pridaje nužno tim konfliktima neprijateljsko značenje. Da li se tu radi o pravnoj zaštiti građana ili o negaciji pravosti i

zakonitosti? Proizvoljnost kojom se upotrebljava pojam neprijatelja čini bitno nesigurnim temeljna građanska i ljudska prava. Nisu tako rijetki slučajevi da se ovaj pojam primijeni ne samo na pojedince, grupe, pojedine institucije već na cijelu albansku narodnost. Neki će to iznijeti bez dvojbe, neki će to implicitno pretpostaviti kada budu dopuštali mogućnost postojanja i nekih poštenih Albanaca ili „jugoslovenski orijentiranih” Albanaca. Najčešće se to pretpostavlja jasno kada se neprijateljska kontrarevolucionarna djelatnost Albanaca na Kosovu prikazuje kao sveobuhvatna, sveprisutna, kao svemoćna sila koja prožima sve sfere života.

Problematičnost pojmova „albanizacija”, „kontrarevolucija”, „genocid”, „neprijatelj” ne svodi se samo na to što oni priječe kritičku analizu kosovske situacije u cjelini i posebno pojave albanskog nacionalizma. Po svom difuznom značenju i proizvoljnoj upotrebi oni uspješno *produciraju* nesigurnost, strah i mržnju kod svih nacionalnosti. Definicija stanja koja se oslanja na ove pojmove nije puka definicija: poduprta moćnim institucijama ona je dio procesa produkcije određene političke i životne atmosfere, određenih odnosa koje karakterizira nepovjerenje, strah i mržnja. Unutar ovakvog političkog *svoda* poništavaju se svi napori za razvojem u bilo kojoj sferi društvenog života.

Ovi radikalni pojmovi sugeriraju kao jedino moguće rješenje, suviše dugo odgadano, „konačno rješenje” kosovskog problema: represijom, oružjem, vojnom upravom, progonom 300–400 tisuća tzv. „emigranata” sa Kosova.

Za razliku od ove orijentacije koja vodi u bespuće smatram da izlaz iz kosovske krize naznačuju one orijentacije koje inzistiraju na „ustavljajući vladavine prava” (Zoran Đinđić), „mirnodopskim a ne ratnim sredstvima” (Nebojša Popov), ili „samo na osnovi cjelovitog pozitivnog programa borbe za razvoj humanističkog, demokratskog i samoupravnog socijalizma” (Gajo Petrović).

Ostavljajući po strani pitanje da li se kosovska kriza može riješiti prije, paralelno ili tek nakon neophodnih promjena u državi kao cjelini, slažem se sa onim shvaćanjima koja ukazuju na neophodnost radikalnih promjena koje iziskuje radikalnost krize (Žarko Puhovski). Smatrajući da je *osnovni izvor krize* i Kosova, i Srbije i Jugoslavije u apsolutnoj dominaciji političke sfere nad svim sferama društvenog, privrednog, i kulturnog života slažem se sa onim shvaćanjima koja ukazuju na neophodnost ograničavanja i kontrole političke vlasti, stvaranje pretpostavki za efikasno funkcioniranje pravne države, za osiguranje nezavisne djelatnosti sudstva, za politički i kulturni pluralizam, za autonomiju društva i individue spram države, za stvaranje uvjeta da individua ne bude svedena na oblikovani proizvod političke sfere, na puko oružje u rukama nacionalnih oligarhija, već za stvaranje prostora za njegovo samo-

ozbiljenje u suodnošenju s drugimi slobodnim individuumima, po kriteriju budućeg i mogućeg.

## BILJEŠKE

- 1 Zoran Đinđić, „Teškoće s identitetom“, Književne novine 742, 1987.
- 2 Dobrica Ćosić, „Koliko smo sami krivi“, 733/87, Književne novine.
- 3 Jovan Mirić, „Sistem i kriza“, CEKADE, Zagreb, 1984, str. 97.
- 4 Muhamed Kešetović u intervjuu pod naslovom „Kontrarevolucija koja teče“, NIN, br. 972, 1988, ne samo da prihvata ovu formulaciju koju mu sugerira novinar Luka Mičeta, već određuje bitno značenje „albanizacije“ kao pljačkaštva.  
Udruženje univerzitetskih nastavnika i drugih naučnih radnika SR Srbije u saopštenju pod naslovom „Smišljeni plan ubrzane albanizacije Kosova“ u Politici 11. 12. 1988., ističe: „Mislimo da pojam ne treba objašnjavati, on je sam po sebi jasan. Što se tiče albanizacije Kosova i Metohije, ona je skoro stoprocentno već izvršena. Prodrla je u sve pore stvari i života. Izvršena je albanizacija od školskog do sudskog pečata i pasoša, od table na školi do table na ustanovi . . . Albanizovani su toponimi, etnonimi, i čak andronimi . . . A najveća albanizacija je učinjena time što se povampirio arnautski duh iz perioda vladavine Abdul Hamida (1876–1909) u kojem se na najstrašnji način ispoljio genocid nad Srbima Kosova i Metohije. Taj duh karakteriše osionost, opresija, teror do ubistava i iseljavanja u velikim razmerama. On se ništa manje oseća i doživljava i danas na tim prostorima. Albanski nacionalisti su osioni, siledžije, prete, siluju, pale seno, seku voćke, ruše srpska groblja, pale crkve i manastire.“
- 5 Mihajlo Marković, Theoria, 1–2, 1987.
- 6 Svetozar Stojanović, „Beleške o jugoslovenskoj krizi i nacionalnom pitanju“, Theoria, 3–4, 1987, str. 28.
- 7 Ernst Bloch, Princip rada, 2, Naprijed, Zagreb 1981, str. 539.
- 8 Vladeta Jerotić, „Jedan psihoterapeut razmišlja o događajima na Kosovu“, Theoria, 3–4, 1987, str. 60.
- 9 Za razliku od ovih intelektualaca, Branko Horvat je svojim tekstovima, sabranim u knjizi „Kosovsko pitanje“, ostvario temeljit pothvat u suočavanju sa složenom problematikom Kosova. Ne moramo se složiti s ovom ili onom Horvatovom tezom, no teško mu se može poreći kritički i racionalni pristup, oslobođenost od predrasuda, nedogmatičnost izražena naporom da spozna brojne aspekte kosovske sadašnje i prošle zbilje i iznad svega dosljedni humanizam. Svojim racionalnim i kritičkim pristupom ovom problemu ističu se također tekstovi Zorana Đinđića i Milana Kovačevića.
- 10 Nasuprot tezi koja sva iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova objašnjava pritiscima, Milan Kovačević tvrdi: „Izvesno je da Srbi napuštaju Kosovo i zato što imaju kuda da odu, što mogu birati mesto boravka na širokom prostoru.“ (Theoria, 3–4, 1987, „Kosovski procentni račun“, str. 19.)
- 11 Akademik Kosta Mihajlović u časopisu Theoria 1–2/1987.

## Diskusija

Shkelzen Maliqi: Imao bih dve dopune na teme koje je ovde otvorio Kullashi.

Kao prvo, rekao bih nešto o tzv. „pakleno smišljenom planu umnožavanja Albanaca“ koji je spomenuo Kullashi. Kod srpskih teoretičara, naravno kod onih koji o Kosovu razmišljaju s nacionalističkim opterećenjem, često se spominje taj pakleni plan, tj. radanje, odnosno nekakvo albansko oružje kojim se smišljeno, planski radi na albanizaciji srpskih teritorija. Tu bih postavio pitanja koja preciziraju stvar. Na kakvo se to oružje misli? I otkada se ono upotrebljava? Odgovore na ova pitanja nećete naći jasno artikulisane, jer se tu radi o mutnim, rasističkim idejama. Ali, kod onih koji nešto šire obrazlažu problem može se naći tvrdnja da se tu ne radi o planu koji se ostvaruje poslednjih deset godina ili unatrag nekoliko decenija, nego se ukazuje na duži istorijski period, na dva, tri prethodna veka, pa i dalje u prošlost. Ukazuje se na to (kao npr. kod Dimitrija Bogdanovića u „Knjizi o Kosovu“) da se nacionalna struktura Kosova iz osnova promenila u dva-tri poslednja veka. Negde u 14. veku struktura stanovništva bila je takva da je slovensko stanovništvo u apsolutnoj većini, a u 20. vek Kosovo je ušlo s apsolutnom većinom albanske populacije. Već na početku ovoga veka struktura stanovništva na Kosovu slična je današnjoj. Zato „pakleno smišljeni plan“ ne može biti nešto što se tiče sadašnjosti, već one prošlosti kada je u viševekovnom procesu promenjena struktura stanovništva Kosova.

Kad sam razmišljao o ovakvim konstrukcijama uvek mi se postavljalo pitanje: ko je taj koji planira? Kaže se, naravno, da su to Albanci. Ali, koji i kakvi Albanci? Oni koji su smislili taj plan ne mogu biti današnji Albanci, nego su to Albanci iz 16. ili 17. veka. Današnje generacije bile bi samo nastavljajući tog davno smišljenog plana.

Miha Kovač je ovde, citirajući Bloha, rekao da je sve oko Kosova „nisko smišljeno“. Mislim, da je ovo primer te niske smišljenosti. Jer kod tog istorijskog luka pojavljuje se kategorija nekakvog pokvarenog istorijskog uma kod Albanaca. Problem je zapravo u tome što se jedan visokorafinirani nacionalni projekt postupnog otmiranja tuđih teritorija pronalazi u onom vremenu kad Albanci još nisu bili konstituisani kao nacija, kad su živeli kao skup međusobno sukobljenih plemena. Albanci su već u 16. ili 17. veku morali imati taj pretpostavljeni „pakleno smišljeni plan“. Međutim, do nacionalne ideje dolaze postepeno tek u 19. veku, kada je proces „albanizacije“ Kosova uveliko završen. Taj plan su za njih mogli razraditi drugi, u ovom primjeru Turci, ali u tom slučaju su i Albanci žrtve, objekt manipulacije jedne imperijalne politike, a ne oni koji s predumišljajem otmiraju srpske zenilje da bi jednog dana tu bila stvorena Albanija. Mislim da projiciranje ovakvih ideja u prošlost vodi do smešnih konsekvencija. Sama pretpostavka o „pakleno

smišljenom planu" je apsurdna. Ona je rođena u glavama onih koji bi da prekroje istoriju.

Ovim prekranjem vezana je druga tema koje ću se ovde dotaći, a to je videnje rješenja kosovskog problema u nekim krajevima Srbije. Naime, kako se u nekim krugovima u Srbiji vidi rešenje kosovskog problema. Na srpskim mitinzima, kao što je poznato, lansirana je poznata parola „Albanski emigranti napolje!“ Pominjala se cifra od 300.000 emigranata. „Upućeni“ su, na razne načine, proturali glasine da je tih 300.000 emigranata doseljeno u Musolinijevo vreme. Ova pretpostavka, izmišljotina je na neki način pandan pakleno smišljenom planu. Iako su zvanični jugoslovenski organi više puta demantovali enormne cifre albanskih emigranata u Jugoslaviji (prema tim saopštenjima u Jugoslaviji ima samo oko 700 emigranata, a s onima koji su primili jugoslovensko državljanstvo oko 2.000), ta se laž stalno ponavljala zato da se dokaže i stvori utisak da je u ratno vreme došlo do nasilne albanizacije Kosova time što je 300.000 Albanaca naseljeno na Kosovo. Nikog ne čudi kako je tako velika kolonizacija ostala do sada nepoznata, bez vidljivih tragova. I ja sam se, slušajući tu laž, stalno pitao čemu ona služi. I došao sam do zaključka da se stalno ponavlja u kontekstu mogućeg rešenja kosovskog pitanja. Ako se uporno plasira priča da je toliko Albanaca dovedeno na Kosovo radi njegove albanizacije, onda se postavlja pitanje prava srpskog naroda da ispravi tu nepravdu, da Kosovo ponovo srbizuje time što će tih 300.000 Albanaca emigranata kojih bi zapravo danas na Kosovu trebalo biti mnogo više, jer su se u međuvremenu intenzivno množili, tako da čine više od milion ljudi, gotovo čitavu albansku populaciju – proterati iz Jugoslavije ili ih na drugi način eliminisati. Dolanc je jednom spomenuo tezu srpskih nacionalista da pola Albanaca treba pobiti, a drugu polovinu baciti preko Prokletija. Laž o 300.000 emigranata predstavlja tako svojevrzni dodatak toj tezi, njen „opravdavajući“ razlog.

**Isuf Berisha:** Mislim da je Kullashi govoreći o ključnim pojmovima ovog zvaničnog političkog diskursa o Kosovu, koji se također može nazvati prinudnim diskursom uspeo da pokaže kako je taj diskurs zapravo nesposoban da da pravu dijagnozu o tome što se zbiva na Kosovu.

Medicinari naravno znaju da ako izostane valjana dijagnoza, onda je nemoguće provesti pravu terapiju, što više pogrešnom terapijom se postiže pogoršavanje stanja.

Vidimo da se na Kosovu to i postiglo. Merama koje su preduzete od 1981. stigli smo do nečega što bismo mogli nazvati začarani kosovski krug iz kojega se ne vidi izlaz.

Zašto se to zbiva? Zašto se niz godina inzistira na jednoj vrsti diskursa koji, zapravo, onemogućava postavljanje bilo kakve perspektive rešenja kosovske krize.

Neprekidno se insistira na tome da se na Kosovu događa tragedija Srba i Crnogoraca koji tamo žive, da su oni podvrgnuti teroru od strane Albanaca i da se proteruju sa svojih vekovnih ognjišta. Postavlja se pitanje: ako je taj problem iseljavanja toliko važan, zašto sve ove godine nije napravljena nijedna ozbiljnija znanstvena analiza o razlozima odlaska tih ljudi. Pogledajmo šta se tu dešava. Postoje doduše zvanični podaci prema statistikama napravljenim na osnovu izjava ljudi koji žele da se isele, gde se izjašnjavaju o razlozima iseljavanja. Na osnovu izjava ljudi koji odlaze vidi se da od 1981. dosad imamo oko 17 slučajeva kada su ljudi izjavili da idu zbog pritiska. To je podatak koji je krajem prošle godine iznet u tjedniku Danas.

U političkom diskursu od početne formulacije da Srbi i Crnogorci idu zbog pritisa, ali također i zbog drugih razloga: ekonomskih, porodičnih (npr. sklapanje braka) što je zapazio i kolega Kullashi, stiglo se dotle da se tvrdi da oni idu samo zbog pritiska. Dakle, tu se više uopšte ne pokušava diferencirano pristupiti tom pitanju. Kako može da se spoji tvrdnja da samo 17 ljudi izjavi da idu pod pritiskom i tvrdnja da svi idu zbog pritiska.

Tu bismo mogli postaviti pitanje šta se zapravo radi kada se insistira na takvom postavljanju stvari. Zašto su izostale znanstvene analize, zašto nije bilo pokušaja da se organiziraju neka istraživanja, barem neke ankete. Mislim da je očigledno da se ne radi ni o kakvoj slučajnoj grešci, o nekoni prividu, nego je tu na djelu tendencija, opredeljenje mandatora, koji su prisvojili mandat da su oni tu da reše to pitanje. Tu se nameće pitanje: zašto su i intelektualci u priličnoj mjeri pomogli da se to događa, zašto nisu pokušali da tu nešto naprave. Zašto su se tako disciplinirano ponašali i zašto su toliko respektirali odbijanje onih političkih vrhuški da se na osnovu nekih znanstvenih analiza pronalaze optimalna rešenja.

Naravno tu se ne može izbeći pitanje gde su bili albanski intelektualci koji su, budući da su bili najbliže tome, mogli meritorno da progovore. Zašto nisu svojom rečju pomogli da se to pitanje pravilno postavi na jednoj racionalnoj razini i da se pokuša istraživanjima doći do nekih saznanja, koja bi mogla da budu početak pokušaja da se formuliraju neka rešenja, neke perspektive rešenja, toga što se naziva kosovska kriza, kosovska drama itd.

Istina je zaista, da se niz godina od 1981. pa naovamo stalno ponavlja pitanje zašto čute albanski intelektualci. Naravno, to nije samo pitanje, nego je to ujedno i osuda. To je isto tako i pretnja i naredba. Od albanskih intelektualaca se zahtevalo i zahteva se još uvek da progovore, da se jave sa svojom rečju o kosovskoj krizi od strane tog političkog diskursa koji nije dozvolio niti najmanju sumnju u svoje ključne kategorije. Tako zapravo vidimo da se tu zahteva od albanskih intelektualaca da izrecitiraju pesmice o kontrarevoluciji o iredenti itd. Dakle da

bez prigovora prihvate ocene političkih foruma. Od albanskih intelektualaca zapravo nije zatraženo da se angažiraju kao mislioci, kao znanstvenici, da svojim analizama daju prilog tome da se vidi šta se dešava. Nego se zapravo od njih zahtevalo da odustanu od toga, da budu intelektualci i da prihvate stavove političkih foruma.

Da je to tako vidi se još više posle javljanja nekih albanskih intelektualaca o tome šta se dešava na Kosovu. Umesto tog već dosadnog pitanja zašto čute albanski intelektualci sve više se postavlja pitanje zašto oni tako govore. Dakle, zašto oni ne govore tako kako bi trebalo da govore, zašto ne govore i ne misle kako mi mislimo o Kosovu.

Ako je to pozicija albanskog intelektualca, onda bismo mogli pitati gde su bili intelektualci iz drugih sredina. Zašto oni nisu dali neki značajniji doprinos osvetljavanju znanstvenom osvetljavanju kosovske krize. Umesto toga oni su često radikalizirali moralne i političke konsekvencije pitanja zašto čute albanski intelektualci. Što više intelektualci iz drugih sredina imali su više prostora za nešto što bi odstupalo od zvaničnog pristupa. Oni ne bi odmah bili izbačeni iz partije, odstranjeni sa nastave, sa Univerziteta, itd.

Bar toga su bili pošteđeni. Bar u nekim delovima zemlje. Doduše vidimo da i neki intelektualci koji su tu pokušali, npr. Branko Horvat, da problematiziraju zvanični diskurs o Kosovu nisu prošli baš najbolje.

Odmah se digla kuka i motika na njih. Međutim, ima razlike između toga da se na tebe krene kampanjom u štampi, da se vidi kako si proneverio kredit itd., od toga da te izbace iz posla, odstrane politički in na druge načine ekskomuniciraju.

**Fehmi Agani:** Zeleo bih da još jednom spomenem pitanje iseljavanja i proučavanje ovog fenomena. Fenomen je zbilja i društveno i politički i kako god se uzme veoma značajan. Očita je međutim disproporcija između značaja pitanja i pažnje koja se poklanjala proučavanju tog fenomena. I ja radim u jednom istraživačkom institutu u kojem smo željeli istražiti temu o emigracijama. Morali smo obezbediti političku podršku da bi Zajednica za naučni rad podržala naš projekat. Razgovarali smo s jednim rukovodiocem koji nas je sasvim razumeo, ali na kraju nam je rekao: U redu, vi biste to proučavali pretpostavljam uspešno, ali šta bismo mi dalje sa tim rezultatima? Drugim rečima, hoću da kažem kada je reč o ovom fenomenu to ostaje pitanje političke volje i arbitrnosti.

**Shkëlzen Maliqi:** Samo jedna dopuna na ono što je prethodno rečeno. Ne bih se složio da nije bilo nikakvih istraživanja. Postoji jedno istraživanje na terenu koje je radila Ruža Petrović u Srbiji i to na uzorku od 500 srpskih i crnogorskih porodica iseljenih sa Kosova u periodu 1964–1984. (preko 3.000 lica). Rezultati ovog istraživanja objavljeni su u splitskom časopisu „Pogledi“ (br. 2 za 1988. god.) koji je izašao iz stampe upravo ovih dana.

Kad govorimo o iseljavanju, svakako se može sumnjati u podatke koje lica koja se iseljavaju daju kosovskim organima. Naimе, prilikom zahteva za iseljavanje svako mora dati izjavu zbog čega se iseljava, da li to radi pod pritiskom ili iz nekog drugog razloga. Kad bi se samo na osnovu tih podataka sudilo, onda bismo pritisak morali da isključimo kao faktor, jer je zanemarljiv broj onih koji su izjavili da idu pod pritiskom, direktnim ili indirektnim. Ako sam dobro obavešten, takvih slučajeva ima samo 18. Zašto ovaj izvor nije sasvim pouzdan? Zato što oni koji su odlučili da se sele tako se bar tvrdi – neće da imaju teškoće oko iseljavanja. Jer, ako izjave da idu zbog pritiska, onda moraju da daju objašnjenja, otvara se čitava procedura. Zato neki, prema ovoj pretpostavci, jednostavno kažu da idu bez pritiska da bi bez teškoća napustili Kosovo, a kad dodu u novu sredinu, onda izjavljuju da su otišli pod pritiskom. Naravno, i ovu naknadnu izjavu treba uzeti s rezervom, jer u Srbiji vlada drugi stereotip i migrant nalazi mnogo više razumevanja (u zapošljavanju i komunikaciji) ako izjavi da se iselio pod pritiskom.

Zato je značajno ovo istraživanje koje je radila Ruža Petrović, na terenu, među samim iseljenicima. Rezultati tog istraživanja prezentirani su pomalo zamagljeni, ali je jasno da glavni uzrok iseljavanja nisu Albanci i pritisak nacionalista. Evo zaključnog stava tog istraživanja: „U našem uzorku samo 67 domaćinstva su izdvojeni, u tom smislu što njihovo iseljenje nema neke primese pritiska, čiji su razlozi iseljenja lični a ne društveni. Kod svih ostalih javljaju se pojedini vidovi pritiska, od blažih do drastičnih. No i pored toga malo je negativnih stereotipa prema Albancima. Jedan deo ispitanika imao je i pozitivnih iskustava i odnosa sa Albancima i ne posmatra ih kao homogenu celinu, ali najveći razlog je što ispitanici ne posmatraju samo svoj slučaj, već celinu pojave i procesa. Od njih je, između ostalog, traženo da daju svoju ocenu procesa iseljenja. Sve su ove ocene, dakako, negativne, ali posebno je značajno prema čemu su usmerene. Ocenu je vezalo za Jugoslaviju 30 % ispitanika, tek nešto manje, 27 % za slobodu i prava čoveka. Mnogo je manje ocenu usmerilo ka srpskom i crnogorskom narodu (17 %), ka albanskom nacionalizmu (15 %), najmanje za Republiku Srbiju. Očito je da naši ispitanici „krivcem“ za svoj položaj i iseljavanje ne smatraju albanski narod, već, pre svega, političku i državnu vlast na opštejugoslovenskom nivou.“ („Pogledi“ 2/1988, str. 546). Zaključni stav je više nego indikativan. Na kraju bih se usudio da kažem zašto nema više ovakvih egzaktnih istraživanja. Odgovor bi bio: zato što bi njihovi rezultati, kao i u gornjem slučaju, pokazali da stvari nisu onakve kako tvrde zvanična politika, oni nipošto ne bi odgovarali sadašnjem antialbanskom diskursu.



## 2.

Rudi Rizman

### O sociološkem razumevanju naroda in nacionalnosti

Organizator današnjega znanstvenega posveta je postavil pred udeležence zelo konkretno in perečo temo. Družboslovci, jugoslovanski še posebno – o njej pa seveda razmišljajo tudi zunaj Jugoslavije – so prav gotovo med prvimi poklicani, da omenjeno temo obravnavajo in poskušajo družbi sugerirati svoje poglede. Za marsikoga med udeleženci utegne pomeniti to priložnost ponuditi prej novi kot stari politiki uporabne odgovore, ki bi prispevali k normalnim ali vsaj znosnejšim družbenim razmeram. To je eden od legitimnih profesionalnih pristopov tako k temu našemu posebnemu problemu kot tudi k vsakemu drugemu zastavljenemu družbenemu vprašanju. Sam sem bolj skeptičen, da bi bilo mogoče iz naše prej podhranjene kot pa razvite družboslovne vednosti in teorije iztisniti kaj več kot samo približne, bolj ali manj na ugibanje ali pa na politično prepričanje oprte modalitete razmišljanja. Nočemo reči, da se ni vredno poglobiti v problem, temveč hočemo opozoriti na številne metodološke in teoretične ovire, ki nas oddaljujejo od spoznavnega cilja – iluzije, da je spoznavni rezultat in z njim uporabno znanje za prvim ovinkom: temu preprosto nočemo dajati preveliko priložnosti. Te trditve moramo takoj nekoliko podrobneje obdelati.

Verjetno ne bom edini na tem srečanju, ki se bo poskušal naslovnimi temi približati s poenostavitvijo nacionalnega vprašanja, ali bolje, nacionalnih vprašanj. Naj podčrtam, da se zavedam, da se s tem odločamo samo za enega od več možnih pristopov k problemu in da bi s kakšno holistično metodologijo več izgubili kot dobili. V tem pogledu velja kritična ugotovitev, da je pri nas težko govoriti o kakšnem „theory building“, še več, priča smo, in to tudi na drugih področjih, svojevrstnemu teoretičnemu „izolacionizmu“, ki istočasno z izoblikovanjem naših posebnosti radikalno ignorira poglobljena spoznanja v mednarodni sociološki literaturi o fenomenih etnosa, naroda, nacionalizma, nacionalnega vprašanja in transnacionalnih dogajanj. Pravzaprav je na naših tleh kar nekako spontano zasidran prezir do teoretične produkcije, ki ni bodisi ideološko transparentna ali že kar identična jeziku ideologije bodisi uporabna *hic et nunc*. Taki profesionalni mentaliteti se ni težko sklicevati na Goethejevo misel v *Faustu* „Grau, teoer Freund, ist alle

Theorie". So pa še drugi razlogi za naše zavračanje teorije, in sicer nenormalnost družbenih razmer, v katerih je porušena vsaka razumna delitev dela, tj. situacija, v kateri morajo na primer sociologi in pisatelji opravljati funkcije, ki jih v vsaki drugi normalni družbi opravlja profesionalna politika itn. Bojim se, da bosta tudi „nova politika“ ali alternativna moč, vendar ni mogoče ali treba krivde za to naprtiti nima, v prehodu k normalni družbi terjali od družboslovja in družboslovcev direktno angažiranje in predvsem instantno uporabno znanje.

Naj v nadaljevanju opozorim na vprašanje, kaj nam lahko mednarodna sociologija – čeprav ne manjka kritičnih sodb, da je na področju proučevanj naroda oziroma nacionalnega vprašanja dosledno nesistematična in nerazvita (o tem bi se samo še bolj prepričali, če bi si podrobno ogledali teoretične kolapse, ki so jih v zvezi z narodom in sploh etničnim fenomenom utrpeli najrazličnejši „izmi“ – marksizem ni potentakem nikakršna izjema) – oprta na svojo aparaturo validnega generaliziranja, pove o substancialnih predpostavkah za preživetje etnij nasploh in naroda posebej. Kljub na prvi pogled različnim odgovorom, je v sociološki stroki mogoče vseeno doseči soglasje o tem, da sta prva pogoja njihovega preživetja geografska lokacija in tista minimalna konvergenca politične volje, ki se lahko izrazi samo s suverenostjo. Brez teh dveh zagotovil so narodi in z njimi posamezniki na milost in nemilost izročeni entropiji, in to ne v korist kake višje razvite družbene skupine s formalnim nadnacionalnim ali transnacionalnim poslanstvom, temveč agresivnejšega naroda z bolj militantno zgodovinsko voljo do moči. Tu ne gre samo za enako formalno utemeljevanje pomena obeh zagotovil, saj imata obe za seboj oporo v stvarnem življenju in njegovih simbolnih in socioloških funkcijah. Zgodovina se je vedla zelo kruto do nekaterih kolektivnih identitet, zlasti do etničnih. Toda, kot se zdi, se tokrat tok te usode obrača. Del sociološke literature prepričljivo govori o revoluciji pričakovanj, ki jih lahko v nekem bistvenem pogledu zadovolji ravno horizont nacionalne identitete. Tisto, kar ni uspelo razredu, nemara uspeva sociološkemu narodu: posameznik si lahko istočasno z zadovoljevanjem svojih ekonomskih in političnih interesov poišče tudi skupnost za zadovoljevanje svojih izvornih in najglobljih emocionalnih in kulturnih potreb. Tega „odkritja“ so veseli bolj prosvetljeni voditelji in elite, ki tako v narodu odkrivajo „bazo“ bodisi za novo prerazpodelitev moči in privilegijev bodisi nove možnosti svobode in resnično dejavnega pluralizma.

Najnovejši spoj med faktičnim nacionalnim pluralizmom (spomnimo se, da je enonacionalna država v svetu prej izjema kot pravilo) in principom svobode nas spomni na to, da je krstni boter nacionalizmu pravzaprav liberalistična doktrina. Kako se je nacionalizem zahvalil za to liberalizmu, je znano iz zgodovine. Zdi se, da si bomo morali tokrat znova pomagati z neoliberalističnimi argumenti, da bomo zmogli ohrani

nuti razliko med državo in narodom oziroma med posameznikom in vsakršno obliko družbene kolektivitete. Naroda sploh ne smemo vpisati v inventar države, v pomoč so na drugi strani etnični temelji naroda, ki preprečujejo, da bi se v neki instanci nad njim ali v njem uveljavil nepreklicni avtoritativni državni razlog. Če posežemo v zgodovino, se moramo spomniti, da je narod v primerjavi z državo še otrok, čeprav to ne more pomeniti, kot hoče to konvencionalni ideološki um, da se je zgodovinska zmes, iz katere se je razvil, oblikovala dokončno šele v družbenoekonomski in kulturni formaciji kapitalizma.

Nekaj najbolj domiselnih sociologov v svetu prepričljivo prikazuje predmoderne etnične korenine in korenine sodobnega naroda; brez te vednosti ne bi razumeli, za kakšno človeško ceno in v kakšnem zgodovinskem zaporedju so se spojile predmoderne etnične identitete z modernimi meščanskimi predpostavkami, ali povedano drugače, kako se je spojila etnična solidarnost s političnim državljanstvom. Če je nacionalna suverenost med drugim mišljena tudi kot pravica do razlike, se je treba upreti tisti zgodovinski logiki ljudske suverenosti, ki običajno končuje v tiraniji večine nad manjšinami vseh vrst. Tistega, kar ne tolerira različnosti in kar hoče še naprej ustvarjati uniformne državljanke, standardizirane življenjske stile in ideološko istousmerjenost, ne moremo iskati pod geslom demokracija. V takšnem položaju (neka) kolektivna identiteta tudi najlažje izgubi stik z zgodovino in se tudi sama sooči s svojim lastnim razkrojem kot etnocidom.

Nenazadnje sodobna sociološka obdelava ponuja novo razmišljanje o vlogi narodov v mnogonacionalnih državah v mednarodnem okolju. Ravno glede na našo temo si moramo zastaviti vprašanje, kakšne implikacije in nove možnosti za življenje narodov ponuja na primer spremenjeni značaj nacionalne in svetovne produkcije. Glavna proizvoda industrijske ekspanzije v 19. in zgodnjem 20. stoletju sta bila železo in jeklo, kar je zahtevalo velike gospodarske sisteme in veliko tržišče. V drugi polovici 20. stoletja stopajo v ospredje produkcije elektronika, visoko razviti, izpopolnjeni stroji, trajne potrošniške dobrine, ki zahtevajo bolj kakovost in natančnost kot masovno proizvodnjo. Če je že samo tehnološko okolje v minuli dobi pogojevalo in nagrajevalo velike države in sisteme, je zgodovina v našem času bolj naklonjena manjšim državnim enotam. Nacionalnemu pluralizmu se zato na neki bistveno bolj usodni ravni pripisujejo novi pomeni in izzivi.

Moderne družbe in tiste, ki so šele na pragu modernosti, se čedalje bolj soočajo s politizacijo nacionalne strukture. Nosilci radikalizacije nacionalnosti tokrat niso več samo ali predvsem klasični predstavniki humanistične inteligence (pesniki, pisatelji, esejisti itd.), temveč ekonomisti, sociologi, znanstvenotehnična in naravoslovna inteligenca, nena zadnje celo moderne politične profesionalne elite, ki se vsi skupaj bolj kot v preteklosti zavedajo velikega pomena mobilizacije nacionalnega



kompleksa tako s psihološkega in kulturnega kot tudi z ekonomskega in političnega vidika razvoja družb na koncu 20. stoletja. Pomemben del tega novega zgodovinskega etničnega naboja določajo ambivalentni učinki modernizacije in razvite tehnologije: po eni strani vse to krepi funkcionalno makrointegracijo in pričakovanja, povezana z mobilnostjo, po drugi strani pa vzpostavlja nove neenakosti in ruši stare okvire legitimitete. Politizirana nacionalnost postaja tako člen triade, na katero mora biti družboslovec še posebno pozoren – na nov tip zgodovinsko izoblikovane etnicitete, na politično legitimnost in na pohod interesov novih socialnih slojev. Razmerja med njimi in vsakokratni pomen, ki ga lahko pripišemo vsakemu od teh družbeno relevantnih fenomenov, terjajo večjo stopnjo analitične natančnosti, kot smo doslej imeli priložnost srečati se z njo v družbenih vedah. Znova lahko ugotovimo, da analitični instrumentarij v družbenih vedah ni enkrat za vselej dan in da ga novi tektonski premiki v družbeni stvarnosti vedno znova postavljajo pred nove preizkušnje ali, recimo raje – priložnosti.

Nič manj ni ta problem izziv za politično polaščanje nacionalnega kompleksa in za standardne poskuse njegovega (pre)hitrega razlaščenja: po eni (socialistični) varianti z bolj ali manj direktnim prevajanjem etničnega naroda v razredno zavest in politiko, po drugi (liberalistični) pa s prevajanjem v ideološki individualizem in logiko delovanja pluralističnih skupin. Nismo ravno prepričani, da lahko ti dve „politiki“ računata s kakšnimi prepričljivimi uspehi. Razlog za ta pesimizem vidimo predvsem v podcenjevanju potreb posameznikov in velikega števila skupin, ki v industrijskih in postindustrijskih družbah izražajo potrebo po psihološki distanci in socialni avtonomiji od tehnokratske racionalnosti. Nacionalnost je zato priložnost, ki se ne da in je tudi ni treba odpisati iz teh procesov.

Sodobni znanstvenotehnološki svet je tako visoko strukturiran in hiperorganiziran, da se zdi mnogim posameznikom prej kaotičen, če že ne povsem odtujen od njih. Pred begom posameznika in skupin pred osebno anomijo in družbeno fragmentacijo ostaja kot alternativa le reintegracija individualne identitete v svojo etnično skupino. Strogo analitično vzeto preseneča zmožnost nacionalnosti, da zadovolji te potrebe posameznika, in to na simbolni, kulturni, organizacijski in politični ravni. Tako politizirana nacionalnost privede iskanje posameznika glede smisla in pripadnosti v manifestne zahteve celih skupin po spoštovanju (enakopravnosti) in participaciji v družbene moči. Te nove zahteve se lahko zdijo komu absolutne ali celo utopične, vendar je treba opozoriti, da so take obtožbe (nekoč) letele tudi na protagoniste (delavskih) razrednih zahtev v zgodnejših fazah industrijske revolucije. Očitno je danes zgodovinski čas bolj naklonjen etno-nacionalnemu kot pa razrednemu principu. Nacionalno nastopa v vlogi novega političnega „zakona vrednosti“, zato ne moremo poskusom stare politike, ki mu je

pripravljena podariti le vlogo nekakšnega „priključka“ ki veliko bolj pomembnemu razrednemu ključu razumevanja in organiziranja družbe, reči nič drugega, kot da gre za nadaljnje produciranje velike zmote (z vsemi posledicami, ki jih ta prinaša s seboj), in za katero ni danes več nikakršnega razumnega opravičila.

Ni odveč opozoriti, da se najrazličnejši vzorci stratifikacije v sodobnih družbah prekrivajo in da sociolog, ki proučuje na primer le ekonomski vidik, ignorira pa na primer nacionalni vidik, ne dobiva le popačenih rezultatov (v najboljšem primeru dobi le parcialno sliko), temveč spregleda spoznavni potencial, s katerim sicer že razpolaga sociološka veda. Tudi za mononacionalne družbe, ki v mnogo večji meri dopuščajo „čisto“ ekonomsko analizo, je značilna kulturna diferenciacija, ki ni neodvisna od ekonomske diferenciacije. Dogmatična pamet ima, ne glede na svojo ideološko barvo multietnične oziroma multinacionalne države za nekaj, kar je predvsem težko upravljati. To, da lahko taka raznolikost utrdi pluralistično zasnovano demokracijo oziroma da lahko to objektivno dejstvo rabi kot vir in vzvod političnega oblikovanja za demokratične politične elite, je vse preveč podcenjeno. Tako omejeno razumevanje običajno predpostavlja stališče, da centralne elite izhajajo iz kozmopolitsko naravnanih pogledov, medtem ko je na nacionalni pripadnosti temelječa politična legitimnost obsojena samo na emocionalnost, iracionalnost, periferijo in celo na marginalne politične interese. Seveda je tudi tu potrebna prava mera „črpanja“ iz etničnega gradiva, torej izgrajevanje politične legitimnosti s pomočjo etničnih sestavin in ne izključno iz njih. V teh procesih ima država vlogo pomembnega političnega instrumenta; ta trditev velja takrat, kadar so posamezne nacionalne skupine v dominantnem ali v podrejenem položaju. Nacionalnosti morajo vstopiti v politični prostor, ali pa so na to prisiljene iz eksistenčnih razlogov, s čimer postanejo poleg statusnih, interesnih in kulturnih skupin še konfliktne skupine. Z eno besedo, vstopijo v politično igro, v kateri se odloča o količini njihovega vpliva in nadzora nad politično močjo. Če se nacionalni skupini iz kateregakoli razloga ta soudeležba pri vplivanju in moči na državo onemogoči, se ta začne potegovati za lastno državo (opravka imamo s separatizmom).

Čeprav živimo v času, ko so vsakodnevne parole svetovna ekonomija, mnogo- oziroma nadnacionalne družbe in sploh vsakršne internacionalne (tudi kozmopolitske) vrednote, vidijo etnične skupine, pa naj bodo še tako majhne, v lastni državi varnost in zagotovilo za svoje kulturne, ekonomske in tudi demografske interese in cilje. Zagovorniki t.i. teorije „internega kolonializma“ so nas že dolgo tega poučili, da ekonomski razvoj, industrializacija in modernizacija ne le da ne odpravljajo po avtomatični poti podedovanih družbenoekonomskih neenakosti, temveč tudi pomagajo pri nastajanju novih. Prizadete etnične skupine v tem oziru zavestno podpirajo intervencionizem države, ko gre za to, da ta

odpravi negativne posledice delovanja trga in drugih historičnih faktorjev na njihovo življenje. Odnos države do posameznih etničnih skupnosti in obratno postaja tako eden glavnih preizkusnih kamnov za demokratično legitimnost sodobne družbe. Sodobna država, naj si bo keysijanska, socialistična ali država v razvoju, si ne more privoščiti ignoriranja etničnih zahtev. Nasprotno, v njih mora in mora videti celo zaželeno priložnost, če naj ohrani demokratične predpostavke pred vsiljevanjem avtoritativizma.

Politicizacija etno-nacionalnih skupin ni ne linearen ne enodimenzionalen proces, še manj so si o njej enotni njeni opazovalci in analitiki. K ambivalentnim razlagam prispevajo na eni strani radikalne interpretacije in instrumentalizacije tega pojava s strani etničnih elit, na drugi strani pa bolj umirjena razumevanja, ki si prizadevajo razširiti obstoječi demokratični okvir v imenu legitimnosti pluralizma in resnične tolerance. Najtrši oreh pri tem je vsekakor problem, kako spraviti skupaj na prvi pogled tako protislovni pripadnosti, in sicer politično in še kakšno pripadnost svoji etnični skupini in politično pripadnost širši skupnosti, tj. mnogonacionalni državi. Ni mogoče trditi, da gre pri tem za nerešljiv problem, saj ne gre za nič drugega kot za problem usklajevanja različno determiniranih političnih volj, kar je *par excellence* polje demokratičnega diskurza.

Ne bomo izgubljali časa za nizanje argumentov proti trditvam, da je vnašanje etničnih argumentov v razumevanje družbenih procesov in vrednot svojevrstna intelektualna zarota, nova različica *trahison des clerics*, atavizem in vdaja iracionalnemu v človeku. Sem je mogoče uvrstiti od časa do časa izrečene (ob)sodbe, da gre za spodbujanje reakcionarnega razvoja oziroma kar za (re)fevdalizacijo moderne družbe. Še bi lahko naštevali nasprotne argumente, med katerimi si morda največ pozornosti zasluži tisti, ki pravi, da spodbujanje partikularističnih skupinskih vrednot in solidarnosti ne pelje v odprto družbo enakih demokratičnih možnosti za vsakogar, da to skratka v načelu zanika vrednost univerzalističnih norm in da zagovarja absolutne cilje, s katerimi pa ni mogoče in se tudi ne da delati kompromisov. Že na prvi pogled je namreč očitno, da omenjene (dis)kvalifikacije etničnih identitet rabijo v prvi vrsti za legitimizacijo moči in racionalizacijo interesov dominantne ali pa večinske etnične skupine v dani družbi. Nenazadnje se zastavlja upravičeno vprašanje, ali je avtonomija v resnici nezdržljiva z njeno (etnično) in sploh z vsakršno skupinsko pripadnostjo.

Seveda pa sociologu, pravzaprav že kar povprečnemu laičnemu opazovalcu, ne more uiti ambivalentna narava politične instrumentalizacije etničnega segmenta. Ta trditev mora navsezadnje veljati za vsak posamičen in razpoznaven element v globalnem družbenem dogajanju. Vsakega je mogoče z metodo manipulacije uporabiti proti družbi nasploh in posebej proti njeni modernizaciji, lahko pa ga je uporabiti na drug

način tudi proti agresiji, zatiranju, vsakršnemu imperializmu in podobnemu. V mnogih primerih lahko v družbi celo pospešuje strukturalne spremembe in redistribucijo moči. Z ambivalentnostjo etničnega fenomena hočemo povedati preprosto dejstvo, da je ta fenomen bodisi potencialno ustvarjalen ali rušilen. Razumna politika ne sme oklevati ali puščati dvoma o tem, za katero opcijo se bo odločila v takem primeru. Rezultat njene politične odločitve je mogoče najbolj prepričljivo preskusiti na vprašanju, kako centralna politična elita uravnava položaj državnega aparata do obeh, tako etnično dominantne kot etnično podrejene skupine.

V diskurzih o modernosti bomo le redkokdaj zasledili omembe radikalizirane etničnosti – nacionalizma. Implicirane sodbe pravzaprav ne vedo natančno, kam naj uvrstijo nacionalizem – na konec modernosti ali na njen začetek, morda celo za samo njeno predpostavko. Vsekakor gre za zelo zapleten problem, katerega rešitev je odvisna zlasti od tega, kaj si pod pojmom nacionalizem in modernost predstavljamo. Vsega ni mogoče pojasniti s pojmovno zmedo, ker je treba različne pojmovne identifikacije v družbenih vedah in pri različnih avtorjih sprejeti kot nekaj normalnega in legitirnega. V znanstvenih dialogih je seveda potem potrebno upoštevati oziroma celo predpostavljati omenjeno različnost, za katero stojijo bolj ali manj koherentne politične paradigme in sploh neko vrednostno (teoretično) soglasje. V zadnjem času imamo opravka z nekaj, vendar bolj redkimi, poskusi rekonceptualizacije obeh obravnavanih pojmov (na primer pri Smithu in Tiryakianu), ki jima ne gre toliko za doseg nekakšne imaginarne teoretične popolnosti, kot za razvitje teoretično in metodološko prepričljivejšega okvira za komparativne analize obeh tematskih sklopov. Te napore si je vredno zabeležiti in jih kritično vključevati v sprotne analize.

Za pozitivno vrednotenje nacionalizma lahko rečemo, da se uvršča v tista razumevanja modernosti, ki to poudarjajo kot prilagajanje družbenemu, kulturnemu in fizičnemu okolju, v katerem delujejo socialni akterji na povsem prostovoljni podlagi. Na politične inovacije (sem spadajo najbolj raznovrstne politične, kulturne, etnične in nacionalne identitete) gledamo drugače kot v preteklosti, ko so jih obravnavali kot patološke dejavnike, nezaželene akterje v (re)distribuciji moči, v boju za oblast itd. Nasprotno temu imamo v novi zgodovinski tektoniki opravka z razumevanjem, da so omenjene identitete integralni del procesov modernizacije in ne le njihova marginalna stran. Od tod naprej je nacionalizem še vedno razpet med možnostjo aktivnega in reaktivnega nastopanja, ki mu ne moremo kar tako in vnaprej pripisati izključne lastnosti enodimenzionalnega (po možnosti samo vrednostno pozitivnega) učinka.

V zastarelo teoretsko navlako spada prav tako nereflektirano razumevanje pojmov „nacije“, „države“ in „družbe“, kar je in celo za posle-

dico, da je ostajala „nacija“, z njo konsekventno pa tudi nacionalizem, sociološko netematizirana. Stara opozorila Renana – da je nacija več kot samo objektivna karakteristika (npr. geografija, rasa, jezik itd.), da je torej tudi in predvsem svojstvena družbena konvergenca, do katere pripelje ubranost volje v zgodovini dejavnih posameznikov njihov „vsakodnevni plebiscit“) – so bila obsojena na pozabo. Na ta način je šele mogoče pokazati na sociološke meje nacije, ki se le v izjemnih primerih ujemajo z mejami, ali bolje okvirom države. Tako liberalizmu kot tradicionalnemu marksizmu običajno uide metodično razlikovanje naroda in države, ker oba pretirano zožujeta razumevanje naroda na parametre ekonomskih in morfoloških oziroma ekoloških korelatov in derivacij (industrializacija in urbanizacija na primer). Da se izognemo novini zmotam, moramo takoj povedati, da pojma narod ni lahko sociološko identificirati. Ko poudarjamo njegovo subjektivnost, smo na enako spolzkih tleh kot na primer antropologi, ko govorijo o „kulturi“, ali na primer sociologi, ko uporabljajo besedo „solidarnost“. Pri narodu, če verjamemo uglednim sociološkim imenom (Marcelu Maussu, Maxu Weberu itd.), ima voluntaristična in dinamična komponenta še celo večjo težo kot pri obeh omenjenih pojmi. Problemi, s katerimi se lotevamo sociološkega odkrivanja naroda, potemtakem niso enostavni. Poleg tega je razvidno, da je sociolog, ko se bolj ali manj kvalificirano loti problemov, šele na pol poti, šele pri predpogoju, da resnično razume bistvo in družbeno moč naroda oziroma nacionalizma.

### 3. Hivzi Islami Demografski problemi Kosova i njihovo tumačenje

Kosovo i Albanci prvi put su se našli u žiži interesovanja celokupne jugoslovenske, ali i evropske i svetske javnosti početkom 80-tih godina našeg stoleća i ono se sve više povećava. U okviru srpskog i opšte jugoslovenskog diskursa o Kosovu i Albancima nisu mimoideni ni demografski problemi, posebno natalitet, migracije i demografski rast. U vezi s tim, u gotovo potpunom odsustvu sposobnosti racionalnog rasuđivanja, postavlja se bezbroj pitanja, predlažu različita rešenja, ističu sumnjivi ciljevi i motivacije i naglašavaju se izričiti neomaltuzijanski zahtevi. Interes društva za demografske probleme Kosova se povećava, a povodi za to su aktuelna stopa nataliteta kod Albanaca i migracije samo jednog dela pučanstva sa Kosova i prema Kosovu (Srba i Crnogoraca), dok je nezamenljiva uloga nauke u rasvetljavanju, objašnjenju i rešavanju ovih pitanja i drugih oznaka demografskih kretanja ili potisnuta ili se njeni nalazi uporno negiraju.

U sledećim razmatranjima, u okviru odnosa Kosovo–Srbija–Jugoslavija i obratno, zadržaćemo pažnju na dva ključna sektora demografskog razvitka – natalitet i migracije stanovništva i njihovo tumačenje.

#### I

I. Pogled na osnovna obeležja stanovništva, privrede i društvenog razvoja Kosova posle II svetskog rata pokazuje da do polovine 60-tih godina u Srbiji i Jugoslaviji nije ispoljen iskreni interes da se ova Pokrajina i Albanci ekonomski razvijaju i uključe u opšte tokove društvenog života i kulturne emancipacije. Osnovna preokupacija birokratsko-unitarističkog koncepta društva do tih godina bila je da se pitanje Albanaca dokrajči uglavnom iseljavanjem u feudalna područja Turske, ponajviše u pustarama Anadolije. Investiciona politika na Kosovu to najbolje pokazuje: nije se ulagalo u prerađivačke kapacitete i radno-intenzivne grane koje su veoma primamljive za porast stope zaposlenosti i muškog i ženskog stanovništva, već su se investicije usmerile na razvoj energetike i sirovina, u grane niske akumulacione i reproduktivne sposobnosti, u kojima je i te kako bio zastupljen interes ne samo Srbije nego i

čitave Jugoslavije. U prvom petogodišnjem planu razvoja 1947–1951. godine na Kosovu su bili postavljeni veoma uski okviri privrednih aktivnosti (industrija crepa, cigle i kreča, drvna industrija i pekare, ćilimarstvo, limarstvo), dok su „Trepča“ i drugi rudnici potpadali pod republički i savezni plan. Tendencija zapostavljanja privrednog razvoja Kosova nastavljena je sve do kraja 50-tih godina, kada je ono tretirano samo kao unutarsrbijanski problem, a posledice su bile stalno zaostajanje u odnosu na druga područja i razvoj nerazvoja sve se više produbio. Tek od 1956. godine ova Pokrajina se tretira kao nedovoljno razvijeno područje zemlje, dok su BiH, Makedonija i Crna Gora već od početka dobile državne garantovane investicije tj. bez obaveze vraćanja (M. Limani, 1980). Godina 1965. zatekla je Kosovo sa preko 1000 neelektrificiranih sela a to je više od 70 % sela. Socijalizam se počeo na Kosovu graditi bez materijalne osnove društva.

2. Razvoj ekstraktivne industrije i energetike zahtevao je ogromna ulaganja, a nije mogao jače uticati na brz industrijski i urbani razvoj, porast stope zaposlenosti, posebno žena, i preobražaj socijalno-ekonomske strukture stanovništva; uz to ove grane su snažan faktor zagađivanja životne sredine. Na taj način ekstenzivna poljoprivreda nije se mogla rasteretiti agrarnih viškova, stalni porast apsolutnog broja poljoprivrednog stanovništva do početka 70-tih godina predstavljao je najnepovoljniji fenomen u dominantnoj ruralnoj i agrarnoj strukturi, pa je „glad“ za zemljom permanentno rasla, kao i enormno visoke cene obradivih površina. Zbog toga su socijalno-demografske promene bile sporije, a pre svega u sferi nataliteta i infantilnog mortaliteta, ali i na području prostorne, socijalne i profesionalne mobilnosti stanovništva, te urbanog načina života. Međutim, nakon 60-tih i posebno 70-tih godina, inicijalna industrijalizacija i drugi procesi društvenog razvoja imali su istaknuti značaj za postepeno razbijanje relativno homogene demografske i socijalno-ekonomske strukture Pokrajine. Saobrazno takvim promenama stopa nataliteta počela je da opada, regionalno i socijalno-klasno da se diferencira i prelama kroz prizmu društvene stratifikacije (danas iznosi oko 29 promila), a i iskustvo populacija koje su prešle demografsku tranziciju (pad mortaliteta, nataliteta i produženje ljudskog veka) pokazalo je da se početak pada nataliteta ne pojavljuje u celini stanovništva, nego u onim njegovim delovima u kojima su stvoreni uslovi promene reproduktivnog ponašanja. Teret reprodukcije nigde nije jednako raspoređen među tipovima naselja, socijalnim slojevima društva i starosnim kohortama stanovništva, a u nerazvijenim područjima po pravilu seoska i agrarna populacija nose najveći teret. Ruralno-agrarna populacija Kosova donedavno je bila blizu stanja gde se demografski ekvilibrij između rađanja i gašenja života postigao sa veoma velikim ljudskim gubicima, kao kod svih predindustrijskih populacija, sa tzv. prirodnom plodnošću (P. Festy, 1979).

3. Istraživanja i na primeru kosovske populacije pokazuju da ekonomski aktivne žene rađaju manje dece od izdržanih (po popisu iz 1981. godine jedna aktivna žena je rodila 3,07 dece, dok izdržavana 5,49 dece), da žene agrarnih zanimanja imaju prosečno viši fertilitet nego žene nepoljoprivrednih profesija (1981. je izdržavana žena u poljoprivredi rodila 6,74 dece, dok je aktivna žena u nepoljoprivredi rodila 2,74 dece – kohorta 45–49 godina) i da više dece rađaju nepismene žene i one bez školske spreme, dok manje žene sa višim nivoom obrazovanja (jedna žena bez školske spreme rodila je 7,04 dece, sa srednjom školom 2,24 i sa visokim obrazovanjem 2,18 dece). Činjenica je da albanske žene na Kosovu i u drugim manje razvijenim područjima zemlje rađaju više dece, ali je njihov materijalni, sociokulturni i radni položaj, kao i komponenta odlučivanja u porodici i društvu veoma nepovoljan. Njena zaposlenost u društvenom sektoru je ne samo niska (15 % od ukupnog broja zaposlenih Albanaca Kosova 1986. g.), nego je posve nova kategorija. Još uvek je ekonomski zavisna (1981. g. 7,4 % žena bilo je privredno aktivno; na selu 3,9 %) i nedovoljno obrazovana (1981. g. 26,3 % nepismenih; na selu 29,2 %, dok kod generacija iznad 35 godina nepismenost je dostigla čak oko 60 %), dok pre 10 i više godina stanje je bilo još nepovoljnije (H. Islami, 1985). Više od 1/3 rađanja na Kosovu danas se još ostvaruje van zdravstvenih ustanova i bez stručne pomoći, procenat lečenih pre smrti tek je oko 65 %, dok je stopa mortaliteta odojčadi veoma visoka (oko 55 promila) s preovlađujućim egzogenim uzrocima smrti. Tek od 1980. godine poljoprivredno stanovništvo Pokrajine ostvaruje potpunu zdravstvenu zaštitu, ali i dalje ostaje nerešeno pitanje penzionog i invalidskog osiguranja. Tuberkuloza kao tipična socijalna bolest jedino je na Kosovu u porastu. Prema oceni kosovskih sindikata preko 60.000 porodica nema nijednog zaposlenog.

4. Natalitet je socijalno-klasno pitanje, nije etnički i konfesionalno determinisan, nije povezan sa atavističkim i bogomdanim obrascima, niti pak sa specifičnom ideologijom i svešću sa ekspanzionističkim porukama, što se Albancima pripisuje. Nacionalna pripadnost pojavljuje se samo kao jedno od socijalnih obeležja; razlike u stopi rađanja između različitih nacionalnosti rezultat su nejednakog stepena socijalno-ekonomskog, obrazovnog, kulturnog i zdravstvenog razvoja i življenja i na toj osnovi stvorenih stavova i normi obnavljanja. Razlike su evidentne i kod pripadnika iste nacionalnosti i konfesionalnosti ali na područjima različitog nivoa razvijenosti; tokom čitavog posleratnog perioda viši je natalitet kod Srba na Kosovu i u BiH, Crnogoraca u Crnoj Gori (do juče i na Kosovu), Muslimana u sandžačkom području, Hrvata u BiH i na Kosovu (1981. g. 27,5 promila prema 15,3 promila u Hrvatskoj) i Albanaca na Kosovu, Makedoniji i Srbiji. Albanke su krajem fertalnog perioda (1981) imale na Kosovu 6,66 dece, u Makedoniji 5,60 i Srbiji

5,75 dece, dok u Sloveniji 3,07, Hrvatskoj 3,56 i BiH 4,29 dece. Srпки-  
nje su krajem tog perioda imale na Kosovu 3,42, u BiH 2,81. Hrvatskoj  
2,02, Vojvodini 1,87, Srbiji 1,85 i Sloveniji 1,65 dece. Crnogorke su u  
periodu završavanja rađanja imale na Kosovu 3,16, Crnoj Gori 2,95 i  
Makedoniji 2,59, dok u Hrvatskoj 1,84 i Sloveniji 1,98 dece. Po popisu  
iz 1981. g. npr. na Kosovu je 15.101 Srпкиnja rodila 5 i više dece (od  
toga 10.038 žena čak 6 i više) i isto toliko 1.400 Crnogorki. Na neraz-  
vijenim ruralnim područjima Pokrajine do kasnijih posleratnih godina  
očuvale su se kod Srba i porodične zadruge.

5. Iz sprege čitavog niza bioloških, ekonomskih, socijalnih i drugih  
međusobno povezanih i uslovljenih faktora na natalitet, ekonomska  
aktivnost, zaposlenost u društvenom sektoru i obrazovanje spadaju  
među ključna faktora koji determinišu ne samo promene u reproduktiv-  
nom ponašanju, već i celokupni položaj žene i njenu ulogu u porodič-  
nim odnosima i u društvu. Preko angažovanja u procesu udruženog  
rada, koji objektivno zahteva i određen stepen opšteg i stručnog obrazo-  
vanja, žena je u mogućnosti da istakne aspiracije, želje, potrebe i druge  
životne interese van porodice kao osnovnog okvira gde se ostvaruje  
rađanje i materinstvo, kao i van lokalne zajednice: postaje mobilnija  
u prostoru i društvenoj lestvici i prema braku i vremenu ulaska u nje-  
mu, te prema začecu, rađanju, porodici, životu i smrti, formira sasvim  
drugčije stavove. Na toj osnovi stvaraju se objektivne pretpostavke  
za novu svest i za nove motivacije o planiranju porodice, prihvatanju  
kontrole rađanja u brakovima kao „stil“ života i u krajnjoj instanci o  
manjem natalitetu, manjoj porodici i smanjenju ukupnog porasta  
stanovništva.

6. Uopšte nije sporno da društvena zajednica na temelju naučnih  
saznanja i ukupnog napretka, te na jedan ljudski i marksistički način  
preispita ponašanje i čitav sistem stavova i vrednosti koji se odnose na  
rađanje, život i smrt i da ukazuje na istaknuti značaj braka i porodice  
kao osnovnih ćelija rađanja i obnavljanja populacije, kao i na pravilnije  
vrednovanje života uopšte. U tim zalaganjima društva, međutim, moraju  
se poštovati osnovne odrednice rađanja i reprodukcije kao zajednička  
načela bez obzira na regionalnu, socijalnu, nacionalnu i konfesionalnu  
pripadnost. Rađanje kao ključna varijabla ne samo demografskog,  
već i ukupnog socijalno-ekonomskog razvitka koliko je značajno,  
toliko je i osjetljivo područje čovekovog života — područje koje ne trpi  
politizaciju, birokratsku manipulaciju i prinudu. U napadima na sve  
postojeće na Kosovu i prema Albancima, međutim, već više godina nije  
mimoidena i ova ključna sfera ljudskog života. Ona je danas čak postala  
centralna ravan atakovanja i to od mesne zajednice i okupljanja na uli-  
cama do federacije. Albanska se žena ponižavajuće naziva „mašinom  
za rađanje“ i to podjednako na uličnim zborovima, kao i na političkim  
forumima, naučnim tribinama i javnim glasilima; u uličnim demonstra-

cijama srpsko-crnogorskih žena 1987. g. proćula se i parola „Albanci  
se više množe, ali porod im je pokvaren“. Iz mnogih se diskusija jasno  
vidi da se problem nataliteta albanske populacije ne postavlja radi  
humanizacije odnosa među polovima, očuvanja zdravlja žena i pobolj-  
šanja kvaliteta reprodukcije i života, nego je ono što u sve tome pre-  
ovladava jeste strah od jedne etničke zajednice, koja iz neslućajnih  
istorijskih okolnosti, nije južnoslovenskog i slovenskog porekla.

7. Albanofobija ekspanzivno raste. Albanci se prebrojavaju: svakim  
danom u štampi i publicistici, u istupanjima pojedinaca u državnim i  
politićkim telima i na razne skupove prave se hipoteze koliki će biti  
broj Albanaca nakon 20, 50 i 100 godina, kako će oni zaposedati  
srbijanski i jugoslovenski prostor, kako će njihov broj i rast u budućno-  
sti ugroziti demografski, politićki i nacionalni prosperitet Srba, Make-  
donaca, Crnogoraca i Jugoslavije, ali i Balkana, jer će „Albanci u 2030.  
godini biti najveći narod na Balkanu, pa je to i naš strategijski problem“  
(S. Dolanc, 1988). Govori se o „bombi u pelenama“, o „biološkoj  
ekspanziji“, o „demografskoj eksploziji“ Albanaca, a to je rećnik kon-  
zervativnih i neokolonijalistićkim ideologijama opterećenih krugova  
upotrebljen nakon II svetskog rata za zemlje i narode u razvoju. Tim  
su rećnikom o Albancima govorili i govore Cvijić, Ćubrilović, Ćosić,  
Ivić, Macura i druga poznata imena u srpskoj nauci i kulturi; danas je  
oćigledno da je to jezik i stav politićkih struktura zemlje. Rodena i  
nerodena deca albanske narodnosti proglašavaju se neprijateljima, a za  
to su komentari suvišni. Sve drugo što je povezano sa životom i razvo-  
jem Albanaca i težnjom za nacionalnom i kulturnom emancipacijom  
gleda se kao opasnost za druge narode i kulture. Takvim se naporima  
samo povećava osećanje otuđenosti Albanaca u jugoslovenskom dru-  
štvu i povećava pritisak ka njihovoj što većoj marginalizaciji i udalja-  
vanju iz kategorije ravnopravnih građana SFRJ.

8. Pošto je vreme izgleda definitivno ukinulo mogućnost za masovna  
iseljavanja Albanaca u Tursku, što je trajalo svih prvih decenija XX  
stoleća, kao osnovni se zahtev danas postavlja: radikalno smanjiti njihov  
natalitet i demografski rast. Za to smanjenje predlažu se državno-admi-  
nistrativne i antisocijalne mere, poput onih u Makedoniji, koja za suža-  
vanje ukupne razvojne i civilizacijske perspektive Albanaca već postala  
probno područje. Zagovara se jednonacionalna populaciona politika  
antinatalitetnog karaktera za Albance, pronatalitetna za Srbe i Make-  
donce na istom području i pod istim ustavom i imigracijska politika za  
Srbe i Crnogorce a emigracijska za Albance na Kosovu. Takva politika  
nastoji i da uguši volju roditelja za željenim brojem potomaka i time  
da vrši pritisak na narav i osećanje čoveka i njegov razum, onako kako  
se to danas čini u Kini, ranije u Indiji itd. Manipulacija sa ženskom  
populacijom, prebrojavanje preko njenih leđa, već je oćita: Albancima  
se preporučuje i „naređuje“ da ne rađaju više od dvoje i troje dece jer

narušavaju nacionalne proporcije i donose siromaštvo, dok se od Srpkinja, Makedonki itd. traži da rađaju više dece jer je to u interesu nacionalne i političke stvari. Zanimljivo je da o Madarima, Vlasima itd. koji beleže snažan demografski regres, nema ni govora!

9. Neprestano se ponavlja teza da Albanci kroz rađanje dece eksploatišu druga područja i druge nacionalnosti zemlje. Pokušava se da se jugoslovenskoj javnosti nametne ubedenje da napredak Kosova nije moguć bez smanjenja nataliteta Albanaca, negirajući pri tome istinske determinante njegovog smanjenja, i da društvena zajednica kao uslov za ulaganje u razvoj te Pokrajine mora postaviti pitanje smanjenja stope rađanja; neki autori iz redova „memorandumaša“ su čak proračunali da oko 90 % svog zaostajanja Kosovo navodno duguje prirodnom priraštaju stanovništva (K. Mihailović, 1987).

10. U nizu izmišljotina i laži zadnjih 150–200 godina, u našim danima se čuje teza da Albanci rađaju iz nacionalističkih razloga samo sa ciljem da progone Srbe iz njihovih ognjišta i stvaraju „etnički čisto Kosovo“ i „Veliku Albaniju“, parole koje se nisu proćule u demonstracijama i za koje od stotine i stotine hiljada uhapšenih niko nije osuđivan. Jedna od takvih konstrukcija jeste i ocena: „Mi vrlo dobro poznajemo jednu od glavnih parola iredente: kupuj zemlju i rađaj decu“ (S. Dolanc, 1988). Nije moguće da ovaj savezni političar ne zna za izveštaj pokrajinskog SUP-a, koji je prihvatilo i Predsedništvo SAP Kosova, a u kojem se tvrdi da „sva dosadašnja ukupna operativna saznanja ne ukazuju da materijalna sredstva za kupovinu imanja Srba i Crnogoraca osigurava iredenta, emigrantske organizacije ili neko drugi iz inostranstva“ (Priština, 1987). Slogan 80-tih godina postao je: neprijatelji Srba i Jugoslavije su obrazovaniji slojevi Albanaca, dok su poštteni samo seljaci i nepismeni iz te nacionalnosti. Kako je onda moguće da je stopa rađanja nekoliko puta niža kod urbanih, intelektualnih i materijalno dobro situiranih slojeva Albanaca u odnosu na ruralno-agrarne, neobrazovane i socijalno loše stojeće slojeve ove nacionalnosti? Na drugoj strani, tražiti ideologiju kod neobrazovanih seljaka i nepismene i ekonomski zavisne žene, zaista je besmisleno. Rodenje kao čin i rađanje kao zbir živorođenih lica, kao proces od homo sapiensa do danas se nisu naznačili kao nacionalistički.

11. Kod pokretača diskusije populaciona politika u navedenom smislu i planiranje porodice se shvataju kao redukcija nataliteta, ali prema našim saznanjima, izgleda da i akteri reprodukcije tako ih primaju. Cilj planiranja porodice, međutim, ne podrazumeva kvantitet i nastojanje za manjim ili većim brojem dece, nego kvalitet biosocijalne reprodukcije i nastojanje da individua, bračni parovi, porodice i stanovništvo ovladavaju i svojom reprodukcijom (D. Breznik, 1976; V. Tomšič, 1975). Ovakav pristup planiranju porodice s naučnog i humanitarnog aspekta, ali i šireg društvenog interesa smatra se prihvatljivim i poželj-

nim ciljem. Suština naučnog i našeg društvenog koncepta (Rezolucija o planiranju porodice iz 1969; Ustav iz 1974) je dakle slobodno, svesno i odgovorno roditeljstvo.

12. Insistiranje na ograničavanju rađanja kontracepcijom, abortusima i sterilizacijom sa ciljem da se smanji rast stanovništva i na taj način da se reše ekonomski i socijalni problemi – neomaltuzijansko je gledište, protiv kojeg se jugoslovensko društvo borilo uporno zadnjih 30 godina i na međunarodnoj sceni, a to gledište kada su Kosovo i Albanci u pitanju, na žalost, danas prevladava. A što reći za isuviše južnoslovensko nastojanje da se natalitet Albanaca mora obarati da bi se popravila nacionalna struktura stanovništva u korist Srba, Makedonaca, Crnogoraca. Ili zahtev da se na Kosovu ne isplati ulagati bez Srba itd.

13. Reprodukcijska i razvika stanovništva su društveno-istorijski procesi i „različitim načinima društvene proizvodnje odgovaraju različiti načini reprodukcije stanovništva“ (A. Wertheimer, 1986). Kosovo je u Evropi a Albanci Jugoslavije kao najnerazvijeniji su deo evropske populacije, pa je stoga problem smanjenja njihovog nataliteta moguć samo putevima kojima su Evropa i razvijena područja Jugoslavije išla zadnjih 100 godina. Zahtevi za primenom mera indijsko-kineskog tipa s elementima prisile za snižavanje nataliteta su neprimenjivi u jedno evropsko, socijalističko društvo. Sve zemlje i narodi našeg kontinenta prihvatili su kontrolu rađanja u brakovima i smanjili stopu nataliteta i veličinu domaćinstava ne merama socijalnog i političkog pritiska na individue i bračne parove, nego razvojnim merama, a pre svega socijalnom i kulturnom emancipacijom ženskog dela stanovništva. Srbija i Jugoslavija umesto da kritički preispitaju propuste i greške za zakasneli i zaobilazniji razvoj Albanaca (čiji je broj danas oko 2.050.000), naročito prve dve decenije posle rata, one sada okrivljuju ovu nacionalnost za visok natalitet.

14. Reproductivnu svest u smislu racionalnijeg obnavljanja stanovništva opredeljuje materijalna osnova, te poboljšani socijalni, urbani, obrazovni, zdravstveni i infrastrukturni standard. Izvesno je da će akteri reprodukcije brzo prihvatiti saznanja i sredstva koje će društvo pružati uporedo sa takvim promenama. Bez takvih uslova i predpostavki, kako pokazuje iskustvo stanovništva koje je prošlo demografsku tranziciju, nije moguće prihvatiti, primeniti i proširiti tzv. kontrolu rađanja u brakovima, a što se tiče efekata na delove i celinu stanovništva uvek treba imati u vidu složen i dugoročan karakter demografskih procesa, posebno nataliteta i starosne strukture stanovništva.

15. U demografskoj istoriji nije do sada zabeleženo da je mešanjem države u proces rađanja akcija urodila plodom, bez posledica za ljudsku volju i razum. Prinudna i birokratska manipulacija društva kroz sumnjive motivacije, pritiske, isticanje samo negativnih efekata visokog nataliteta i njegovu politizaciju, kao i kroz negiranje prava na slobodnom



odlučivanju o broju potomstva i razmacima između radanja kao osnovnog ljudskog prava, koje je i našim ustavom zagarantovano, može kod aktera reprodukcije izazvati ne samo kontraefektivno ponašanje, već i dugoročne međunacionalne sukobe u nacionalno mešanim sredinama sa nesagledivim društveno-političkim implikacijama. Oni subjekti društva koji izgovaraju koncept rešenja socijalnih i nacionalnih problema na Kosovu, Makedoniji itd. tzv. demografskim putem, izgleda da nisu uopšte svesni te činjenice.

## II

1. Migracije stanovništva u savremenom svetu praktično su postale nezadrživ proces kvantitativne i kvalitativne evolucije populacije u uslovima naglašenih ekonomskih, socijalno-profesionalnih i demografskih različitosti kako između regiona i zemalja tako i unutar samih zemalja. Migracije danas predstavljaju višeznačajni prostorni, demografski, ekonomski, socijalni, politički itd. problem, a podstiče ih više složenih i često međusobno povezanih činilaca. One su postale sve značajniji faktor preobražaja kretanja, sastava i načina života stanovništva.

2. U posleratnom periodu migracije stanovništva su veoma intenzivne i obimne u svim republikama, pokrajinama, regionima, opštinama i naseljima Jugoslavije, obuhvativši sve slojeve društva i pripadnike svih nacionalnosti. Jedan od masovnih oblika pokretanja stanovništva u okviru prostora jedne republike i pokrajine u ovom periodu jesu migracije iz svih tipova naselja, naročito sela u pravcu republičkih i pokrajinskih centara i drugih većih i srednjih gradova. Podstakle su ih, s jedne strane, ograničeni životni i infrastrukturni uslovi i pre svega latentna agrarna prenaseljenost poljoprivredno-stočarskih sredina, kao potiskujuće okolnosti i, s druge strane, proces snažne industrijalizacije pojedinih područja, razvoj gradova, obrazovanja, saobraćaja itd. kao privlačni činioci. Po popisu stanovništva iz 1981. godine broj onih koji su promenili mesto rođenja dostiže brojku od 9.184.451 stanovnika, a to je 41,0 % ukupnog stanovništva zemlje. Nerazvijena područja su gotovo uvek iseljenička, a razvijena useljenička, dok su neki pravci kretanja već tradicionalni.

3. Medurepublička, republičko-pokrajinska i međupokrajinska preseljavanja su takođe intenzivna i obuhvataju 1.760.333 stanovnika (1981), uglavnom onih narodnosnih zajednica čije su im „nacionalne matice“ u drugim područjima (Tabela 1). Stanovništvo svake nacionalnosti, prelazeći republičke i pokrajinske okvire, gotovo je uvek usmereno ka područjima koja su prostorno bliska, ali i udaljenija stanovništvu njegove pripadnosti i gde su jezik, religija, običaji, kultura i druge etničke crte iste ili slične, pogotovo ako imigraciona područja

nude više u materijalnom, socijalnom i kulturnom pogledu. Dosadajna istraživanja su potvrdila i to da je stanovništvo iste nacionalnosti prostorno i socijalno pokretljivije ukoliko je nastanjeno na razvijenom području, a manje mobilno ako živi na nerazvijenom području.

4. Razvijeni regioni i veliki urbani centri postali su veoma atraktivni i njihov privlačni prostorni domet seže i do 400 km, kao što je slučaj sa Beogradom, Zagrebom, Sarajevom, Novim Sadom, Prištinom itd. Na duže distance u većem broju po pravilu se kreću one nacionalnosti koje imaju i najdužu tradiciju u migriranjima i najdužu urbanu kulturu. Tako se stvaraju jezgra i područja nacionalnih centraliteta: Srbi iz svih područja, a pre svega iz BiH, Hrvatske i Kosova idu prema Srbiji i Beogradu i Vojvodini i Novome Sadu, Hrvati iz BiH i Srbije prema Hrvatskoj i Zagrebu, Muslimani iz Srbije, Crne Gore, Kosova i Makedonije prema BiH i Sarajevu, dok Albanci iz Makedonije, Crne Gore i juga Srbije prema Kosovu i Prištini. Tamo gde se useljavaju pripadnici nianjinske u području većinske nacionalnosti, kao npr. Albanci u Beogradu, Ljubljani, Sarajevu, Zagrebu itd., Muslimani i drugi u slovenačkim gradovima, da se ne bi asimilirali i time iščezli u sredini drugičijeg jezika, kulture i socijalnog razvoja, navodi na razmišljanje o otvaranju škola na maternjem jeziku, te naponi za očuvanje njihovog nacionalnog identiteta itd.

5. BiH je najjače emigraciono područje u Jugoslaviji čiji je negativni migracioni bilans prema drugim republikama i pokrajinama, po popisu 1981. godine, 397.272 stanovnika; negativni migracioni saldo ima sa razvijenim područjima: Hrvatskom (182.346 lica), Vojvodinom (125.910), Srbijom bez pokrajina (72.971) i Slovenijom (28.200 lica) (Tabela 2). Dok najveće imigraciono područje u zemlji je Srbija bez pokrajina. Zbog toga a i zbog teme o kojoj razgovaramo, ovo područje zaslužuje više pažnje. Prema popisu iz 1981. godine u ovo područje doselilo se 637.399 stanovnika iz drugih republika i pokrajina i inostranstva, razume se u svim periodima. Najviše se doselilo iz Vojvodine, 144.075 ili 22,6 % ukupno doseljenog, zatim iz BiH 111.828 lica ili 17,5 %, Hrvatske 110.704 ili 17,3 %, Kosova 110.675 ili 17,3 %, Makedonije 50.011 ili 7,8 %, Crne Gore 42.755 ili 6,7 %, inostranstva 24.299 ili 3,8 % i nepoznato 30.066 ili 4,7 %. Što se vremena doseljavanja tiče, najobimnije imigracije u Srbiji su nakon 60-tih godina. U periodu 1961–1981. došlo je 363.239 stanovnika ili 56,8 % ukupno doseljenih; samo u periodu 1976–1981. godine imigriralo je 101.502 lica ili 15,9 % ukupno pridošlog stanovništva. Sa Kosova je u Srbiji došlo najviše takode od 1961. godine: u periodu 1961–1970. 34.227, 1971–1975. 22.792 i 1976–1981. godine 28.617 stanovnika, a o migracijama nakon 1981. godine videćemo nešto kasnije.

6. Najprivlačniji je bio i ostao region Beograda koji je od ukupno doseljenog stanovništva u Srbiji bez pokrajina apsorbovao 404.394

stanovnika iz drugih republika i pokrajina, a to je 63,4 % ukupno doseljenog u toj republici. Najviše je došlo iz Vojvodine (104.046 lica), Hrvatske (90.517), BiH (75.191), zatim sa Kosova (41.955), Makedonije (27.260), Crne Gore (23.965), Slovenije (8.502), inostranstva (16.620) i nepoznato (16.298 lica). U ovaj region iz Hrvatske je nastanjeno 81,7 % ukupno doseljenog stanovništva, iz Vojvodine 72,2 %, BiH 67,2 %, Slovenije 65,9 %, Crne Gore 56,0 %, Makedonije 54,5 %, Kosova 37,9 % (te 16,5 % u region Šumadija i Pomoravlje, 15,3 % u region Kraljevo, 9,8 % u Podunavski region, 9,5 % u region Niš itd.), inostranstva 68,3 % i iz kategorije nepoznatih 54,2 %.

7. Još su intenzivnije migracije u okviru samog prostora Srbije, gde broj preseljenog stanovništva, po popisu 1981. godine, iznosi 1.753.116 lica ili gotovo trećina ukupnog stanovništva Srbije (iz drugog mesta iste opštine 819.335 i iz drugih opština Srbije 1.943.781). Nastao je dramatičan tok napuštanja sela (od 1953–1981. demografski bilans je – 578.200 seoskih stanovnika) i agrara (od 1953–1981 poljoprivredno stanovništvo smanjeno je za 687.000 stanovnika) i tzv. demografski slom srbijanskog sela – depopulacija, starenje, poremećaj osnovnih demografskih struktura, a u skoroj budućnosti i izumiranje života u znatnom broju ruralnih naselja. Deagrarijacija je preselila biološku, ali i socioekonomsku reprodukciju iz sela u gradove. U selima brdsko-planinskog područja nastaju veliki socijalni lomovi i lomovi unutar porodica sa dalekosežnim nepovoljnim posledicama. Kod poljoprivrednog stanovništva Srbije opadala je vitalna snaga: natalitet se snizio od 27,2 promila u 1953. na 5,8 promila u 1981. godini, opšti mortalitet porastao od 12,3 na 16,2 promila, dok je prirodni priraštaj opadao od 14,4 u 1953. na –10,4 promila u 1981. godini (S. Livada, 1988). Ovakva negativna tendencija reprodukcije stanovništva koje je nemoguće rehabilitirati, karakteristična je ne samo za Srbiju, nego i za Hrvatsku, Sloveniju, Vojvodinu i BiH. Na drugoj strani, došlo je do suviše i nekontrolisane koncentracije populacije u gradovima, gde nastaju veliki problemi u svim sektorima urbanizacije: funkcionalnoj, demografskoj i prostornoj. Urbanizacija kao način života nije zahvatila u jednakoj meri sve delove gradskih naselja zemlje, a to znači da u kvalitativnoj strani ovog procesa ne participiraju podjednako sve socijalne strukture, dok u nacionalno mešovitim gradovima i sve narodnosne pripadnosti. Sve to pokazuje kako je u Srbiji, ali ne samo u njoj, dugo vremena vođena pogrešna politika u regionalnom, prostornom i urbanističkom planiranju.

8. Od početka 80-tih godina demografski problemi naroda i narodnosti, naročito preseljavanja, postali su veoma osetljivi u društvenom i političkom pogledu. Migracije su postale osetljivo područje i političkom činjenicom upravo zbog toga što postoji bojazan da će se, prelazanjem republičkih i pokrajinskih okvira, menjati odnosi u strukturi

naseljenosti stanovništva nacionalnosti. Na jednoj strani, na nekim područjima, dolazi do homogenizacije nacionalnog sastava migracionom komponentom, a na drugoj strani do heterogenizacije nekih prostora takođe pod uticajem preseljavanja i to preko zapošljavanja, školovanja, bračnih veza itd. Srbiju više zanima teritorijalno-politički aspekt ovog pitanja, ona vidi opasnost od nacionalne homogenizacije Kosova (77,4 % Albanaca 1981) porastom albanskog stanovništva i iseljavanjem Srba iz te Pokrajine, ali strahuje i od opadanja broja Srba u BiH, Hrvatskoj, sandžačkom području, južnoj Srbiji itd. Na toj osnovi uspela je da naturo Jugoslaviji teze o stvaranju „etnički čistog Kosova“, „albanizacije Kosova“, „druge Albanije u Srbiji“, „Velike Albanije“ itd. kao navodno davnašnje ideje tj. od Prizrenske lige (1878) i Bujanske konferencije (1944).

9. Makedonija kao da još više vidi opasnost od broja Albanaca (377.726 ili 19,8 % ukupnog stanovništva republike 1981, dok u zaposlenosti učestvuju sa samo 6,7 %), i u zadnjih osam godina neprestano pod navodnim agresivnim albanskim nacionalizmom ističe problem nataliteta Albanaca i njihovo „veliko“ doseljavanje sa Kosova u njenu teritoriju, pa je zbog toga strogo zabranila dolazak Albanaca, a prema tamošnjoj albanskoj populaciji preduzima niz ograničavajućih mera na području školovanja i javnog opštenja na maternjem jeziku, zapošljavanja, radanja dece itd. Svaki elementarni ljudski i ustavni zahtev Albanaca okvalifikuje se kao kontrarevolucija. „Poplava“ Albanaca sa Kosova u Makedoniju vešto je izmišljena kao napad na Kosovo i Albance u toj republici. Zvanična politika Makedonije ovaj „migracioni val“ i viši natalitet Albanaca tumači kao navodnu težnju ove nacionalnosti sažetoj u ideji o stvaranju „drugog Kosova u Makedoniji“, „druge Albanije u Makedoniji“ i „Velike Albanije“. Bezbroy je puta nakon 1981. godine ponovljena teza da je samo u opštini Tetovo zadnjih godina došlo sa Kosova preko 15.000 Albanaca. Prema popisu iz 1981. godine, međutim, na celoj teritoriji te republike sa Kosova se doselilo 21.245 lica u svim razdobljima, a najveće je doseljavanje zabeleženo u periodu 1946–1970. godine, dok od 1. VI. 1983. do 31. XII. 1987. godine, prema podacima prijavno-odjavnih službi, sa Kosova u Makedoniju je otišlo svega 1.043 lica. Makedonija je bila atraktivna za Albance 50-ih i 60-ih godina kada je teklo intenzivno iseljavanje za Tursku, a etapno područje je bila ova republika odnosno njen glavni grad Skopje; tu je promenjena narodnost u Turke i tu su na ruke uzimane lične karte i vize i u tu su svrhu nadležne službe radile i noću. U vreme kada ekspanzivno rastu zalaganja za redukcijom elementarnih ljudskih i ustavnih prava Albanaca u Makedoniji, to područje ne može biti doseljeničko, već samo iseljeničko. Iseljavanje se intenzivno nastavlja u SAD, Turskoj, Australiji i Kosovu, i cilj je svih pritisaka nad tamošnjom albanskom populacijom upravo iseljavanje iz te republike.



10. Svako demografsko širenje Albanaca prema južnoj Srbiji, središnjoj Makedoniji i prema Titogradu objašnjava se „širenjem nacionalističke karte Velike Albanije“ (S. Šušar, 1981). Na drugoj strani, Albanci se neprestano optužuju da se sami uguraju u etnički, kulturni i socijalni geto. Nakon 80-tih godina Albancima je strogo zabranjeno da se useljavaju u srpska, pa čak i pomešana srpsko-albanska sela na Kosovu. Na insistiranje predsednika srpske države I. Stambolića u selu Batusima blizu Prištine nakon rušenja kuće pred televizijskim kamerama, albanska porodica sa 10 članova je proterana, dok na insistiranje predsednika beogradske partijske organizacije D. Pavlovića, na novoizgrađenoj fabrici u tom selu nije primljen nijedan Albanac. To su trajni segregacioni spomenici koje su podigli predstavnici srpske vlasti i partije.

11. I Kosovo je značajno i imigraciono i emigraciono područje. Za tumačenje i razumevanje strukture naseljenosti ove Pokrajine, posebno nekih njenih delova, kao i nekih oblika sadašnjih tokova migracija stanovništva, analiza neminovno treba da se proteže na jedan duži vremenski period, retrospektivno najmanje za period od 100 godina – od srpsko-turskog rata 1876–1878. pa do danas. To je vreme velikih doseljavanja na Kosovu i velikih iseljavanja sa njegovog područja po nacionalnoj i verskoj pripadnosti, sa specifičnim nacionalno-političkim uzrocima i posledicama. Nakon 1878. godine u cilju stvaranja etnički čiste države, srpska je vlast proterala sve Albance iz 504 sela i nekoliko gradova okruga Niš, Prokuplje i Vranja, ali je emigrirao i jedan broj Srba sa Kosova u Srbiju. Ovi migranti poznati kao muhadžiri nastanjivali su se po periferijama kosovskih sela ili su pak osnovali nova sela.

12. Period između dva svetska rata odlikuje se kolonizacijom srpskog stanovništva iz Srbije, Crne Gore, BiH, Like, Dalmacije itd. u okviru poznate agrarne reforme koja nije imala za cilj likvidaciju ostataka feudalnih odnosa i rešenje socijalnih i ekonomskih problema nego masovno iseljavanje Albanaca u Tursku i Albaniju u cilju stvaranja etnički čiste teritorije odnosno „srbizacije Kosova“ (M. Obradović, 1981). Zemlja je uglavnom bila oduzeta siromašnim Albancima i preko 200.000 ha dodeljeno je ne samo kolonistima, nego i uglednim ekonomijama, poljoprivrednim školama, crkvama i manastirima, vojsci, žandarima, opštinarima, četnicima, optantima itd. Uspelo se da se iz cele Jugoslavije iseli oko 240.000 Albanaca (H. Bajrami, 1981), a kolonizira oko 65.000 Srba na Kosovu. Međutim, vladajući krugovi nisu bili zadovoljni rezultatima Srba i iseljavanja Albanaca, pa su zahtevali, da se isteraju svi Albanci najbrutalnijim sredstvima, uključujući i paljevine njihovih sela i četvrti po gradovima, onako kako je Srbija učinila sa njima nakon 1878. godine. U tu svrhu angažovano je niz institucija i pojedinaca, a najdalje su otišli Srpski kulturni klub (1937) i Vasa Čubrilović, koji je 1937. istupio sa poznatim elaboratom pod naslovom

„Iseljavanje Arnauta“, koji je poslužio kao osnova za pripremu sporazuma za konvenciju između jugoslovenske i turske vlade za iseljavanje svih Albanaca iz stare Jugoslavije. Kako okolnosti vremena nisu išle u prilog ratifikaciji konvencije i potpunom iseljavanju Albanaca, Čubrilović odmah nakon oslobođenja Beograda, tačnije 3. novembra 1944. godine istupa sa drugim elaboratom, gde na još fašistoidniji način zahteva čišćenje Jugoslavije i to ne samo od Albanaca nego sada i od svih drugih neslovenskih nacionalnih manjina: Nemaca, Mađara, Italijana i Rumuna. Ideja o etnički čistim prostorima je dakle dosta stara i potiče upravo iz političkih i kulturnih krugova Srbije. Čubrilović će, međutim, u novoj Jugoslaviji biti naimenovan za ministra više resora, a 1987. godine će ga, povodom 90. godišnjeg rođendana, Predsedništvo SFRJ (predsednik Sinan Hasani) odlikovati sa Ordenom jugoslovenske zvezde sa lentom!

13. Period nakon II svetskog rata je veoma karakterističan za migracije stanovništva unutar Kosova, prema Kosovu i sa Kosova. Dugo prikovano za kuću, porodicu i rodni kraj, posle 60-tih i posebno posle 70-tih godina, pojavom regionalnih razlika u stepenu razvijenosti, stanovništvo Pokrajine sve je više uključeno u tokove prostorne i socijalne pokretljivosti unutar njenog prostora. Po popisu iz 1981. mesto rođenja je promenilo 474.213 stanovnika ili 29,9 % ukupnog stanovništva (Jugoslavija 41,0 %; Slovenija 47,2 %); pola od toga čine lokalne migracije (unutar iste opštine), 37,5 % međuopštinske kosovske migracije, 10,6 % iz drugih republika i Vojvodine i 0,7 % iz inostranstva (3.331 lice). Iz Albanije se doselilo 1.543 lica, od kojih danas na Kosovu, prema podacima SUP-a, živi 704 lica. Podatak da je u Pokrajini 300.000 albanskih emigranata, istican na zborovima Srba i Crnogoraca i političkim forumima, lažan je za 426 puta!

14. U procesu premeštanja stanovništva unutar Kosova preovladavaju migracije selo–grad, što se vidi i po tome što veliki broj sela beleži pad broja stanovnika (410 sela u periodu 1971–1981), dok gradska naselja i opštinska središta beleže sve veći demografski rast (udeo stanovništva u naseljima sa preko 15.000 stanovnika porastao od 11,8 % u 1948. na 24,7 % u 1981). Uzroci unutrašnjim preseljavanjima leže pre svega u agrarnoj prenaseljenosti i u nedostatku infrastrukturnih urbanih sistema, te objekata obrazovnog i društvenog standarda. Intenzivne su i međuseoske migracije, gde pučanstvo napušta sela brdsko-planinskih područja i nastanjuje se u selima ravničarskih i okogradskih područja, sa povoljnim mogućnostima za život; u okviru ovih migracija su značajnije i ženidbene migracije. Osim ruralnog, impresivni su i tokovi agrarnog eksodusa prelaskom poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti preko profesionalne pokretljivosti i školovanja mladih generacija, ali i direktno, bez promene profesionalnog i obrazovnog položaja.

15. U prvim posleratnim godinama na Kosovu dolazi znatan broj Srba i Crnogoraca kako iz obližnjih tako i iz udaljenijih područja Srbije i Crne Gore kao kadrovi, ali i sa porodicama. Zapošljavaju se uglavnom u društvenim, administrativnim i kulturnim institucijama, kao što su socijale, banke, uprava, trgovina, usluge, različiti zavodi, opštinske službe, domovi kulture i zdravlja itd. Od školske sprema su uglavnom posedovale osnovne i srednje škole, dok je njihov veliki broj stekao potrebne kvalifikacije uz rad, preko tzv. večernjih škola i drugih tečajeva. Imigracija stanovništva ovih nacionalnosti poznata je uglavnom kao druga „kolonizacija“ Kosova.

16. Do IV Brionskog plenuma 1966. malo je ko van Kosova, Srbije i Makedonije znao za masovna iseljavanja Albanaca i drugih u Tursku kao nastavak predratnih emigracija. Ocenjuje se da se iz cele Jugoslavije posle rata u Tursku iselilo 246.108 ljudi (P. Nushi, 1978). To se izvodilo nečujno od ostalih delova zemlje i šire, a motivi iseljavanja bili su kao i predratni, samo što su modificirani i prilagođeni novim uslovima socijalističkog uređenja. To je zapravo oživotvorenje elaborata V. Čubrilovića iz 1944. godine pod naslovom „Manjinski problem u novoj Jugoslaviji“ i vešto pripremljenih velikosrpskih planova. Kao najneposredniji pritisci za progon i iseljavanje Albanaca, osim maltretiranja nedužnih seljaka i posebno malobrojne inteligencije i prosvetnih radnika (do više slučajeva usmrćivanja), bili su nasilno izjašnjavanje za tursku narodnost, akcija prikupljanja oružja sa obrazloženjem da se Albanci navodno pripremaju za oružani ustanak i priključenje Albaniji. Prizrenski proces, insceniranje tajnih „iredentističkih“ političkih organizacija, redukcija prava upotrebe jezika i nacionalnih simbola, zatvaranje Albanološkog instituta i škola na albanskom jeziku, isticanje albanske zastave na dan nacionalnog praznika od strane organa bezbednosti da bi se uhapsili nevini ljudi itd. Valovi iseljavanja za Tursku kao da su splasnuli pre IV plenuma 1966. „intervencijom“ međunarodnih okolnosti i pre svega protestima albanske emigracije u OUN. Program partije koji je donet krajem 50-tih godina takode je imao svog uticaja na poboljšanje položaja narodnosti, pa i na zaustavljanje emigracije Albanaca i drugih u Tursku. „Pred licem sveta, socijalistička Jugoslavija nije se mogla više zalagati za jednu tako isuviše srpsku stvar, kao što je vaskrsavanje srpskog Kosova“ (Sh. Maliqi, 1986).

17. Od IV. Brionskog plenuma 1966. godine Kosovo su počeli da napuštaju Srbi i Crnogorci, ali i Albanci, Muslimani i drugi. Istovremeno, naročito nakon 70-tih godina u tu Pokrajinu su počeli imigrirati Albanci, Muslimani i drugi iz drugih područja zemlje, pre svega Albanci iz Makedonije, juga Srbije i Crne Gore posle otvaranja Univerziteta u Pristini itd. Nije tačno da su Srbi i Crnogorci počeli da napuštaju Kosovo od ustavnih amandmana 1968. godine i posebno od donošenja Ustava iz 1974. godine, nego je proces emigracije usledio odmah nakon IV.

Brionskog plenuma. Posle ovog plenuma počeo je proces nacionalne i kulturne emancipacije Albanaca i njihovo ravnopravno tretiranje sa Srbima i Crnogorcima u svim oblastima života i rada, pa se odjek tog plenuma više nego igde drugde pozitivno osetio na Kosovu i kod Albanaca. Jedan broj pripadnika srpske i crnogorske nacionalnosti iz državnog i političkog aparata i rukovodeći kadrovi u privredi i društvenim delatnostima delom usled nesigurnosti zbog deformacija i nepravdi koje su počinili prema albanskim građanima i radnim ljudima, delom ne mogavši da podnese ravnopravnost Albanaca sa njima, te zbog skraćivanja privilegija koje je pre 1966. godine imao — počeo je da napušta Kosovo. Nije beznačajno istaći da nemali broj odseljenog stanovništva tih nacionalnosti je kolonizacionog porekla, predratne i posleratne kolonizacije. S druge strane, razlike u razvijenosti između Kosova i Srbije i drugih područja zemlje sve se više produbljuju, pa zbog nemogućnosti da nađu zaposlenje na Kosovu ljudi odlaze u razvijene regione Srbije, Slovenije i drugde, a i migracije zbog porodičnih, individualnih i sličnih razloga su normalna pojava kod svih bez obzira na nacionalnost i konfesionalnost. Na trećoj strani, osim Beograda i drugih velikih gradova, Srbija ima i nekoliko drugih privredno, urbano i kulturno značajnih centara na jugu republike (Titovo Užice, Čačak, Kraljevo, Kruševac, Aleksinac, Prokuplje, Kuršumljija, Leskovac, Vranje itd.). S obzirom na njihovu blizinu, a u okviru intenzivnih migracija selo—grad, srpska populacija Kosova kada već odluči da napušta selo preseljava se direktno u te gradove Srbije, dok samo neznatno u kosovske gradove. Slična je situacija i sa Albancima koji se, napuštajući sela juga Srbije, Makedonije i Crne Gore, direktno useljavaju u velike kosovske gradove, naročito u Pristinu. Iseljeni srpski seljak-zemljoradnik prodajom poseda po veoma visokim cenama na Kosovu, kupuje kuću, ekonomske zgrade, sredstva rada i zemlju u poljoprivrednim područjima (po pravilu u okolini gradova u Srbiji) po veoma niskim cenama u odnosu na prodajne, te im ostaju ogromna sredstva za uštedevinu. Srbi koji imaju duži urbani način života na Kosovu po pravilu se nastanjuju u velikim i udaljenijim urbanim centrima Srbije, pre svega u Beogradu ili njegovoj okolini, jer im pružaju mnogo veće, udobnije i kvalitetnije uslove života i rada.

18. Iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova, koje i danas traje, političke strukture Srbije i Jugoslavije objašnjavaju kao pritisak Albanaca na njih zbog navodne težnje za stvaranjem „etnički čistog Kosova“ i „albanizacije Kosova“ i to nije novo. To je čista politička floskula. Ne znajući političku pozadinu te teze i ne poznavajući karakter procesa migracije, neizvrljeno i neobrazovano kosovsko rukovodstvo je olako prihvatilo ocenu Srbije da se sve dok se iseljava i jedan Srbin i Crnogorac situacija ne sme smatrati stabilnom. Srbi idu ne samo iz Kosova nego, kao što smo naveli, iz svih drugih područja zemlje prema Srbiji i Vojvodini i njihovim centrima, pa se postavlja pitanje koji je taj „iredentizam“ koji ih na to

tera?! „Nepoverenje prema Albancima i deformacije u odnosu prema njima, srpski nacionalisti su pred srpskim i crnogorskim masama objašnjavali „kao narodnu zaštitu srpskog i crnogorskog življa na Kosovu i Metohiji“, insistirajući kod ovih masa na njihovoj državotvornosti i dužnosti da čuvaju Kosovo od Albanaca. Na ovoj liniji su organi državne bezbednosti objašnjavali ekonomsku migraciju Srba sa Kosova kao posledicu pritiska Albanaca koji su u to vreme faktički doživeli veliki pritisak ovih organa“ (H. Hoxha, 1982). Činjenično stanje odudara od kvalifikacije da Srbi i Crnogorci odlaze sa Kosova zbog pritiska Albanaca. Reči „pritisak“ i „diskriminacija“ kao da su postale preblage, pošto su u poslednje vreme zamenjene rečima „teror“, „genocid“, „fašizam“, „istrebljenje“ itd. Ove reči političke svakidašnjice zaista su veoma teške, vredaju albanski narod jer se on nastoji prikazati kao genetski sklonim za antisocijalne radnje i zlodela, ali se na sreću izgovaraju bez ijednog argumenta. Albanci su već proglašeni dežurnim krivcima za sve i sumnjivom nacijom u Jugoslaviji, izmišljajući se i kategorija „poštenih Albanaca“.

19. Nikako ne može da stoji ocena da su Srbi diskriminirani u zaposlenosti u društvenom sektoru od 70-tih godina i to počev od uvođenja dvojezičnosti za ona radna mesta koja to nužno traže. Naprotiv, od tih godina pa do danas apsolutni broj zaposlenih Srba u društvenom sektoru u stalnom je porastu: 1970. g. 32.739, 1980. g. 45.183 i 1986. g. 48.429 (1970–1986. porast za 47,9 %). Stopa zaposlenosti 1971. g. kod Srba iznosila je 14,3, kod Crnogoraca čak 22,7, a kod Albanaca 5,8 i kod Turaka 5,0 (pokrajinski prosek 7,8), dok 1981. g. ta je stopa porasla kod svih, ali je daleko najveća kod Crnogoraca (27,5) i Srba (21,5) nego li kod Albanaca (9,3) i Turaka (17,9) prema pokrajinskom proseku od 11,1. Stanje i odnos zaposlenih u društvenom sektoru 1971. g. je sledeći: svaki 4,3 Crnogorac, svaki 6,9 Srbin, svaki 9,4 Turčin i svaki 16,7 Albanac (pokrajinsko prosek svaki 12,6), dok 1981. g. u tom sektoru na Kosovu biće zaposlen svaki 3,6 Crnogorac, svaki 4,5 Srbin, svaki 5,5 Turčin, svaki 10,7 Albanac i svaki 11,5 Musliman (prosek za Kosovo) 8,9). Srbi i Crnogorci najviše su zaposleni u društvenim aktivnostima, u upravi, administraciji, bankarstvu i knjigovodstvu, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, SIŽ-ovima, zatim kao rukovodeće osoblje, u trgovini, uslugama, saobraćaju, ugostiteljstvu, te u sekundarnim delatnostima. Njihov udeo u pomenutim aktivnostima, pretežno tercijarnog i kvartarnog sektora daleko je iznad proseka za Pokrajinu, dok je ispod tog proseka u primarnim sektorima delatnosti (poljoprivredna zanimanja) i u zaposlenosti u inostranstvu. Albanci su, međutim, više zastupljeni u primarnim niskoproduktivnim delatnostima i u zaposlenosti van pokrajine (u stranim zemljama i po Jugoslaviji), dok su u sekundarnim i naročito tercijarnim i kvartarnim aktivnostima daleko ispod proseka za Kosovo, iako čine ogromnu većinu stanovništva.

20. Srbi i Crnogorci spadaju među najurbaniziranije nacionalnosti na Kosovu. Godine 1961. u gradovima je živelo 36,3 % Crnogoraca i 20,3 % Srba, dok se u 1981. ti udeli povećavaju na 70,0 % kod Crnogoraca i 38,1 % kod Srba. Albanci imaju najnižu stopu urbanizacije u Pokrajini: 1961. godine 16,7 % i 1981. 28,9 % njih bilo je nastanjeno u gradskim naseljima (pokrajinski prosek 19,7 % i 32,4 %). Za razliku od Srba i Crnogoraca koji žive u jezgri gradova i pretežno u društvenim stanovima, dakle urbanim životom. Albanci su više nastanjeni na periferijama tih naselja i uglavnom u privatnim kućama, često bez osnovnih elemenata urbanih sistema, „poseljačenim“ načinom života. U okviru urbaniziranog prostora Prištine npr. od ukupno 8.075 stanova u društvenom vlasništvu (1/3 pokrajinskog fonda), po popisu iz 1981. godine, 3.334 ili 41 % pripadali su Albancima (prema 70,1 % u stanovništvu grada), 3.055 ili 38 % Srbima (15,6 % u stanovništvu), 903 ili 11 % Crnogorcima (3,8 % u stanovništvu), 271 ili 3 % Muslimanima (2,3 % u stanovništvu), 129 ili 2 % Turcima (1,7 % u stanovništvu), 54 ili 1 % Romima (4,7 % u stanovništvu), 89 ili 1 % Jugoslovenima (0,4 % u stanovništvu i 237 ili 3 % ostalima (prema 1,4 % u stanovništvu). Najviše su društvenim stanovima raspolagali Crnogorci (84,7 %), Jugosloveni (82,7 %), Srbi (70,3 %) i Muslimani (60,5 %), dok najmanje Albanci (26,9 %) i Turci (35,9 %) (*Sociološka studija grada Prištine*, Ekonomski institut, Priština 1986).

21. Nakon 1981. godine na osnovu odluke Izvršnog veća skupštine SAP Kosovo, Pokrajinski sekretarijat za unutrašnje poslove i Pokrajinski zavod za statistiku preko prijavno-odjavnih službi opštinskih sekretarijata unutrašnjih poslova Kosova, od 1. juna 1983. g. na organizovan način prate sve odlaske ljudi sa Kosova u druge SR i SAP Vojvodinu i sve dolaske u njegovom području iz drugih republika i Vojvodine. Evidencija je autentična. Podaci se prikupljaju po više obeležja: po narodnosti, polu, starosti, aktivnosti, zanimanju i radnom odnosu, školskoj spremi i stepenu stručnog obrazovanja, razlozima odjavljivanja i razlozima prijavljivanja, po opštinama i regionima nastanjivanja nigranata itd. Te podatke je teško prikupiti i tzv. dubinskim anketnim istraživanjima; njihova je velika vrednost u tome što se svaka individua pita zašto migrira. Budući da ih prikuplja država, podaci su za internu upotrebu i nisu dostupni javnosti. Prema tim podacima od polovine juna 1983. do 31. decembra 1987. Kosovo je napustilo 34.251 lice, a u nju se doselilo 11.942 lica, što znači da je migracioni bilans negativan za 23.309 stanovnika. Pregled po nacionalnosti i godinama odlaska i dolaska vidi se iz tabela br. 3 i 4. Prilikom iznošenja ovih podataka, naročito o iseljenim licima sa Kosova, ima i velikih manipulacija i to i u najvišim državnim i partijskim forumima. Na sednici predsedništva CK SKJ i predsedništva PK SK Kosova od 12. oktobra 1988. u Prištini na primer predsednica Kaqusha Jashari iznela je precizno podatak da

je od 1981. godine do danas iseljen 25.661 Srbin i Crnogorac, dok na istoj sednici sekretar CK SKS Zoran Sokolović iznosi da je za isti period Kosovo napustilo 31.000 Srba i Crnogoraca. Nesklad je za 5.339 lica!

22. Autentična evidencija iseljenih i doseljenih lica otkriva posve druge motive od onih što ih iznose dnevna politika i sredstva masovnog komuniciranja. Naime, pripadnici svih nacionalnosti izjavljuju da odlaze prvenstveno zbog ekonomskih razloga, gde preovlađuje zaposlenje, a procenat ovog motiva u periodu od 1983–1987. kreće se od 47,0 % kod Srba do 73,6 % kod Albanaca, zatim zbog porodičnih razloga, gde se procenat ovog motiva kreće od 23,5 % kod Albanaca do 47,7 % kod Srba, dok procenat školovanja kao razlog odlaska je veoma nizak i kreće se od 0,6 % kod Roma do 6,7 % kod Muslimana. Iz ostalih razloga, gde su evidentirani pritisci kao motiv napuštanja Kosova, od 1983–1987. godine odlazilo je ukupno 14 lica (11 Srba, 2 Crnogorca i jedno lice iz redova „Ostalih“). Pregled odlaska stanovništva sa Kosova u druga područja zemlje po motivima odlaska najbolje se vidi iz tabele br. 5.

23. Zanimljivo je da i kod doseljenih lica iz drugih područja na Kosovo preovladava ekonomski motiv i njegov procenat se kreće od 57,2 % kod Muslimana do 37,5 % kod Roma, zatim slede porodični razlozi, čiji se udeo u ukupnom broju doseljenih kreće od 33,3 % kod „Ostalih“ do 60,9 % kod Roma, dok razlog školovanja je procentualno najveći kod Albanaca (11,1 %), a najniži kod Roma (1,3 %). Interesantno je spomenuti da u listićima autentične evidencije prijavno-odjavnih službi SUP-a za lica koja dolaze na Kosovo iz drugih područja uopšte ne figurira „ostali razlog“, tj. pritisak, pa zbog toga i nema podataka i nema evidentiranih lica. Pregled doseljenih iz drugih područja na Kosovo po razlozima dolaska vidi se iz tabele br. 6.

24. Iz pregleda motiva iseljenih i doseljenih lica vidi se da je reč o istim razlozima kod stanovništva svih nacionalnosti. Radi se o slobodnim kretanjima ljudi iz ekonomskih, porodičnih, obrazovnih i individualnih motiva, dok okupljanje iz nacionalnih razloga prema matičnim područjima kao opšta karakteristika u čitavoj zemlji treba tek proučiti. Za odlazak iz psihoze straha i tzv. nevidenih motiva, koji se sigurno ne mogu negirati, takođe treba vršiti dublja sociološka i druga istraživanja. Odgovornosti za to međutim u okviru opštih političkih i društvenih tokova u Jugoslaviji ne mogu biti lišene niti političke birokratije i nacionalni lideri.

25. Interesantno je da su svi društveni i politički subjekti Kosova, Srbije i Jugoslavije preokupirani iseljavanjem Srba i Crnogoraca sa Kosova, dok odlazak ostalih, Albanaca, pre svega, nikoga ne zanima. Što se dolaska na Kosovo tiče takođe čitavo društvo je preokupirano samo pitanjem dolaska Srba i Crnogoraca, usvajajući pri tome i ocene za koje

se unapred zna da nisu ostvarljive, dok u motive dolaska Albanaca iz vankosovskih područja niko se ne upušta, kao što niko nije ni jednim danom zatvora kažnjen što se Albanci u Srbiji maltretiraju, obijaju im se radnje (267 slučajeva od 1984–1987) i bojkotuju usluge. Nikoga ne zabrinjava što Albanci bez povratka odlaze iz Makedonije u Tursku, iz Makedonije i Crne Gore u SAD i sa Kosova i drugih područja u zemljama razvijene Evrope. Prema podacima Društva za ugrožene narode (Gesellschaft für bedrohte Völker) u Göttingenu u poslednjih 15 godina iz ekonomskih i političkih razloga 250.000 Albanaca emigriralo je iz njihovih ognjišta (100.000 u SR Nemačku, 60.000 u Švajcarsku, 40.000 u druge zapadne zemlje i 50.000 u severna područja Jugoslavije).

26. Dolazak Srba i Crnogoraca na Kosovo stimuliše se po više osnova: od zapošljavanja i to na primamljiva i dobro plaćena radna mesta do obezbeđenja stanova, besplatnih placeva, dugoročnih beskamatnih kredita itd. U okviru tzv. Jugoslovenskog programa kao pomoć Kosovu zagovara se politika dolaska „mozgova“, a to su do sada policija i sudci. Na drugoj strani, podržava se i sprovodi politika zapošljavanja Albanaca kao „robova“ u drugim područjima, na radnim mestima koje odbijaju domaći radnici (kao i u inostranstvu), a koja su manje plaćena, iziskuju veći fizički napor i ostavljaju dugoročne negativne tragove na radnu kondiciju i život. To su uglavnom radna mesta u teškoj industriji, metalurgiji, građevinarstvu, ugljenokopima, komunalijama (čistači) itd. U okviru jugoslovenskog programa rade se konkretni razvojni programi za mesne zajednice sa nacionalno mešovitim sastavom, a to znači samo za Srbe i Crnogorce. Z njih je od 1987. g. formirano i nekoliko opština (Zubin Potok, Štrpce i Štimlje, a u toku je formiranje i drugih opština), u kojima je odmah podignuto nekoliko industrijskih objekata, dok u opštini Mališevo kao jedinjoj novoformiranoj opštini gde dominira albansko stanovništvo od osnivanja 1985. g. nije podignut nijedan industrijski objekat. I tako se nižu segregacioni spomenici sa veoma štetnim ekonomskim i političkim posledicama.

27. Za učenike srpske i crnogorske, ali i turske nacionalnosti formiraju se odeljenja i sa 2–10 učenika i broj tih tzv. patuljastih odeljenja iznosi ukupno oko 500, dok se na Medicinskom fakultetu i drugim privlačnim osecima upisuju preko predviđenog broja a „prekobrojne“ i bez prijemnog ispita. Od 1988. g. počelo je već da deca srpske i crnogorske nacionalnosti u osnovnim i srednjim školama pohađaju nastavu samo u prvoj smeni (pre podne), dok albanska deca posle podne. Srpska deca i roditelji postavljaju ultimatumne uslove da ukoliko učenici albanske nacionalnosti ne napuste zajedničke škole, to će oni učiniti i iseliti se sa Kosova i tim se zahtevima udovoljava: osnovci albanske narodnosti pohađaju nastavu u privatnim kućama (slučaj Priluzja, opština Vučitrn). Zahtevaju i promenu naziva mešovitih škola koje nose imena poznatih

Tabela 1

Migracije (doseljeno i iseljeno) stanovništva između socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, po popisu 1981. godine

	Doseljeno:	SFRJ (ukupno)	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija bez pokrajina	Kosovo	Vojvodina
Iseljeno:										
BiH		538.602	—	9.480						
Crna Gora		105.490	19.822	—	228.843	4.896	33.530	111.828	5.015	145.010
Hrvatska		291.809	46.497	5.477	9.416	3.678	2.211	42.755	13.021	14.587
Makedonija		88.405	6.034	1.441	—	4.513	48.745	110.704	2.094	73.779
Slovenija		57.570	5.330	728	8.886	—	3.118	50.011	5.600	13.315
Srbija van pokrajina		291.070	38.857	14.021	33.176	1.314	—	12.988	474	3.560
Kosovo		166.972	5.690	8.261	40.675	36.681	16.236	—	22.668	121.932
Vojvodina		220.415	19.100	5.703	8.256	21.245	2.577	110.675	—	10.268
					39.483	4.921	5.488	144.075	1.645	—
SFRJ (ukupno)		1.760.333	141.330	45.111	368.735	77.248	111.905	583.036	50.517	382.451

Izvor: *Saopštenje* br. 26, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 3. 2. 1984.

Tabela 2

Migracioni bilans (+ ili —) stanovništva između socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, po popisu 1981. godine

Teritorija za koju se iskazuje migracioni bilans	Razlika između doselj. i iselj. st.	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija bez pokrajina	Kosovo	Vojvodina
BiH	— 397.272	—	+ 10.342						
Crna Gora	— 60.379	— 10.342	—	— 182.346	+ 1.138	— 28.200	— 72.971	+ 675	— 125.910
Hrvatska	+ 76.926	+ 182.346	+ 3.939	— 3.939	— 2.237	— 1.483	— 28.734	— 4.760	— 8.884
Makedonija	— 11.157	— 1.138	+ 2.237	—	+ 4.373	— 15.569	— 70.029	+ 6.162	— 34.296
Slovenija	+ 54.335	+ 28.200	+ 1.483	— 4.373	—	— 1.804	— 13.330	+ 15.645	— 8.394
Srbija bez pokrajina	+ 291.966	+ 72.971	+ 28.734	+ 15.569	+ 1.804	—	— 3.248	+ 2.103	+ 1.928
Kosovo	— 116.455	— 675	+ 4.760	+ 70.029	+ 13.330	— 3.248	—	+ 88.007	+ 22.143
Vojvodina	— 162.036	+ 125.910	+ 8.884	— 6.162	— 15.645	— 2.103	— 88.007	—	— 8.623
				+ 34.296	+ 8.394	— 1.928	— 22.143	+ 8.623	—

Isti izvor.

Tabela 3

Broj iseljenih lica iz SAP Kosova u druge socijalističke republike i SAP Vojvodinu od 1. VI. 1983. do 31. XII. 1987. godine, po nacionalnosti i godinama iseljenja

Nacionalnost	1983		1984		1985		1986		1987		1983-1987	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Albanci	1.313	24,6	2.145	26,1	1.870	25,6	1.983	26,6	1.852	30,9	9.163	26,7
Srbi	2.453	45,9	3.673	44,7	3.336	45,7	3.187	42,7	2.272	38,0	14.921	43,5
Crnogorci	469	8,7	572	6,9	425	5,8	434	5,8	399	6,6	2.299	6,7
Turci	57	1,0	44	0,5	14	0,1	16	0,2	16	0,2	147	0,4
Muslimani	313	5,8	641	7,8	701	9,6	724	9,7	632	10,5	3.011	8,7
Romi	355	6,6	605	7,3	569	7,8	643	8,6	492	8,2	2.664	7,7
Ostali	375	7,0	520	6,3	376	5,1	461	6,2	314	5,2	2.046	5,9
Ukupno	5.335	100,0	8.200	100,0	7.291	100,0	7.448	100,0	5.977	100,0	34.251	100,0

Izvor: *Iseljena lica sa Kosova i doseljena lica na Kosovo*, Bilteni 25, 50, 72 i 109, Pokrajinski zavod za statistiku, Priština 1984-1988 (Za internu upotrebu).

Tabela 4

Broj doseljenih lica u SAP Kosovu iz drugih socijalističkih republika i SAP Vojvodine od 1. VI. 1983. do 31. XII. 1987. godine, po nacionalnosti i godinama doseljenja

Nacionalnost	1983		1984		1985		1986		1987		1983-1987	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Albanci	668	46,1	1.425	49,8	1.375	47,7	1.301	49,0	1.013	48,1	5.782	32,6
Srbi	386	26,6	741	25,9	737	25,5	644	24,2	500	23,7	3.008	25,1
Crnogorci	120	8,2	135	4,7	112	3,8	83	3,1	74	3,5	524	4,3
Turci	55	3,7	52	1,8	14	0,4	11	0,4	7	0,3	139	1,1
Muslimani	80	5,5	256	8,9	302	10,4	287	10,8	238	11,3	1.163	9,7
Romi	53	3,6	117	4,0	141	4,8	143	5,3	144	6,8	598	5,0
Ostali	86	5,9	132	4,6	198	6,8	185	6,9	127	6,0	728	7,9
Ukupno	1.448	100,0	2.858	100,0	2.879	100,0	2.654	100,0	2.103	100,0	11.942	100,0

Isti izvor.

Tabela 5

Iseljena lica iz SAP Kosova u druge socijalističke republike i SAP Vojvodinu od 1. VI. 1983. do 31. XII. 1987. godine, po nacionalnosti i motivima odlaska

Nacionalnost	Broj	Ukupno	Ekonomski		Ostali	Školovanje		Porodični			Ostali	Pritisici
			Zapo-slenje	Povoljni materijalni uslovi		Lično školovanje	Školovanje dece	Odseljen kod dece	Sklapanje braka	Ostali		
Albanci	Broj %	9.163 100,0	6.181 67,4	272 2,9	311 3,3	219 2,3	8 0,0	1.042 11,3	958 10,4	172 1,8	— —	
Srbi	Broj %	14.921 100,0	4.906 32,8	1.370 9,1	770 5,1	762 4,5	109 0,7	3.947 26,4	2.602 17,4	584 3,9	11 0,0	
Crnogorci	Broj %	2.299 100,0	803 34,9	210 9,1	173 7,5	131 5,6	15 0,6	584 25,4	260 11,3	221 9,6	2 0,0	
Turci	Broj %	147 100,0	73 49,6	7 4,7	5 3,4	5 3,4	— —	33 22,4	18 12,2	6 4,0	— —	
Muslimani	Broj %	3.011 100,0	1.503 49,9	159 5,2	143 4,7	185 6,1	4 0,1	605 20,0	248 8,2	164 5,4	— —	
Romi	Broj %	2.664 100,0	1.497 56,1	100 3,7	80 3,0	16 0,6	2 0,0	576 21,6	344 12,9	46 1,7	— —	
Ostali	Broj %	2.046 100,0	664 32,4	212 10,3	140 6,8	89 4,3	23 1,1	597 29,1	182 8,8	138 6,7	1 0,0	
Ukupno	Broj %	34.251 100,0	15.627 45,6	2.330 6,8	1.625 4,7	1.317 3,8	161 0,4	7.384 21,5	4.612 13,4	1.181 3,4	14 0,0	

Izvor: *Iseljena lica sa Kosova i doseljena lica na Kosovo*, Bilteni br. 25, 50, 72, 89 i 109, Pokrajinski zavod za statistiku, Priština 1984–1988.

Tabela 6

Doseljena lica u SAP Kosovu iz drugih socijalističkih republika i SAP Vojvodine od 1. VI. 1983 do 31. XII. 1987. godine, po nacionalnosti i motivima dolaska

Nacionalnost	Broj	Ukupno	Zaposlenje	Ekonomski		Školovanje		Porodični	
				Povoljni materijalni uslovi	Ostali	Lično školovanje i školovanje dece	Odseljen kod dece	Sklapanje braka	Ostali
Albanci	Broj	5.782	2.038						
	%	100,0	36,0						
Srbi	Broj	3.008	1.142	511	557	644	1.472	448	112
	%	100,0	37,9	8,8	9,6	11,1	25,4	7,7	1,9
Crnogorci	Broj	524	201	189	264	109	885	313	106
	%	100,0	38,3	6,2	8,7	3,6	29,4	10,4	3,5
Turci	Broj	139	51	14	65	42	116	72	14
	%	100,0	36,6	2,6	12,4	8,0	22,1	13,7	2,6
Muslimani	Broj	1.163	389	13	15	6	26	26	2
	%	100,0	33,4	9,3	10,7	4,3	18,7	18,7	1,4
Romi	Broj	598	150	80	198	43	195	183	49
	%	100,0	25,0	6,8	17,0	3,6	16,7	15,7	4,2
Ostali	Broj	728	262	27	48	8	276	74	15
	%	100,0	35,9	4,5	8,0	1,8	46,1	12,3	2,5
Ukupno	Broj	11.942	4.233	33	91	26	163	127	26
	%	100,0	35,4	4,5	12,5	3,5	22,3	17,4	3,5
				927	1.238	904	3.133	1.243	324
				7,7	10,3	7,5	26,2	10,4	2,7

Izvor: *Iseljena lica sa Kosova i doseljena lica na Kosovo*, Bilteni br. 25, 50, 72, 89 i 109. Pokrajinski zavod za statistiku, Priština 1984–1988. Napomena: O doseljenim licima iz drugih republika i Vojvodine za „Ostale razloge“, gde su obuhvaćeni pritisci, nisu prikupljeni podaci (!).



boraca kraja, albanskih prosvetitelja i humanista. Sve se to čini na insistiranje srpsko-ernogorskih rukovodilaca na Kosovu i van njega, a karijeristička opštinska birokratija to odmah prihvata. Za sve te podvojenosti, međutim, pred jugoslovenskom javnošću okrivljuju se Albanci.

28. Na Kosovu i prema Albancima u ekspanziji su metodi linča o čijim posledicama niko ne misli, kao što i nema mudre politike koja misli o konsekvencijama više od 584.000 Albanaca koji su od 1981. g. do danas prošli kroz policijsku represiju (krivično, prekršajno, privođenja itd.) tj. prosečno dnevno uhapšeno 200 ljudi, uglavnom mladih do 25 godina starosti. To je broj koji se odnosi samo na kosovske Albance, a koliko je njih uhapšeno u Makedoniji. Crnoj Gori i južnoj Srbiji, tek treba saznati. Primena zakona neverovatno je diskrepanтна za ista dela: za Albance sankcije su preko 10 puta strožije (maloletnik Albanac iz sela Plenetin za pokušaj silovanja maloletne Srkinje kažnjen je sa 10 godine zatvora, dok je punoletnik Srbin iz Starog Sela za silovanje maloletne Albanke kažnjen samo jednom godinom zatvora).

29. Pod parolom sprečavanja iseljavanja Srba i Crnogoraca, Srbija, ali i više saveznih foruma, tretirajući Kosovo kao specijalnu zonu, žele sve da reše na uštrb vitalnih interesa Albanaca donošenjem specijalnih zakona (o jeziku, zastavi, kupoprodaji itd.) i to uvek bez uvažavanja mišljenja Albanaca, primenjujući prema njima diferencijaciju inkvizitorskog karaktera. Protestna okupljanja gotovo pola miliona Albanaca Kosova u novembru 1988. g. bila su poslednja opomena da tako više ne može.

## Diskusija

**Rudi Rizman:** Nemam nekih posebnih pitanja, jer ako mogu da prevodim ono što je drug Maliqi kazao u jednu sociološku misao, onda tu postoji konvergencija našeg stanovišta.

Istakao bih misao koju sam sve do u poslednje vreme dosta ignorisao, a odnosi se ne tezu iz referata koja računa sa mogućnošću srpske pacifikacije Kosova. Znači da se preko druge nacionalne države, preko svoje manjine i preko određene reorganizacije jugoslavenske federacije na neki način postigne krajnji cilj. Mislio sam da je to jedna utopijska konstrukcija ali moram reći da sam od svojih srpskih drugova intelektualaca dobio protivargument koji govori o mogućnosti pacifikacije, imajući u vidu ono što se desilo u Izraelu, naime da se jedan narod posle hiljadu godina opet vrati na svoju zemlju, i to u jednoj čak civilizacijskoj funkciji, moguće je racionalno objasniti i razumeti tako da se u potpunosti slažem s opasnošću imitiranja jednog modela, jedne para-

digme koja bi bila za jugoslovenske razmere zastrašujuća i koja bi imala dosta sudbonosnije efekte, nego što ih je imalo vraćanje Jevreja u Palestinu.

Druga intervencija je više ili manje pitanje: Da li bi mogao drug Maliqi svoj referat proširiti na položaj, odnosno sudbinu albanskog naroda u Makedoniji. U kakvoj se funkciji, verovatno specifičnoj, otvara pitanje položaja Albanaca u Makedoniji.

**Shkëlzen Maliqi:** U vezi s onim što je rekao Rudi Rizman oko opcije pacifikacije po uzoru na Izrael, rekao bih da ovde čak postoje veće mogućnosti da se ona ostvari, jer Kosovo je već deo Srbije. S tim što ne možemo zanemariti međunarodni faktor. Kao što Izrael nije mogao da bude stvoren bez strane intervencije – nije ga svojim snagama stvorio sam jevrejski narod nego je stvoren dogovorom velikih sila i njihovim oružjem – tako je i u našem slučaju važan i presudan internacionalni faktor. I upravo zbog ove okolnosti meni se ova opcija čini neostvarljivom. Jer, da bi pacifikacija Kosova bila moguća, trebala bi Jugoslavija (ako bi ona uopšte postojala) i njeni delovi da bude pokorena od stranih sila, pa da se onda pod njihovim protektoratom obavi taj prljavi posao. U današnjim okolnostima čini mi se to neostvarljivim, nemogućim. Možda s takvom mogućnošću računaju ekstremni nacionalisti u Beogradu ili emigraciji, ali zamislite koje sve balkanske, evropske i svetske konsekvence to podrazumeva pa će vam odmah postati jasno da su to projekti za vremena opšteg haosa.

**Isuf Berisha:** Progovorio bih o pitanju Albanaca i Makedonije. Ovom prilikom bih rekao otprilike ono što stoji u mom referatu – naime da je sada položaj Albanaca u Makedoniji takav da su zapravo ostavljeni u milost samovolji makedonske birokracije koja svoj poljuljani položaj pokušava da stabilizira time što socijalni revolt kanalizira prema tzv. albanskoj pretnji. Toliko skicirano.

**Fehmi Agani:** Rekao bih dve primedbe odnosno sugestije na ono što je Shkëlzen izneo. Osnovna teza je teza o Kosovu kao katalizatoru neke krize u Jugoslaviji. On je doduše rekao da bi kriza postojala u mnogim suštinskim aspektima i nezavisno od Kosova a ipak Kosovo je u izvesnom smislu katalizator. Ja bih insistirao na izvesnoj relativizaciji ovog koncepta katalizatora.

Kosovo je već 8 godina jedno od osnovnih tema u političkom životu Jugoslavije. Prema tome nisu to samo demonstracije 1981. godine. Mnogi problemi koji se predstavljaju kao kosovski niti niču niti imaju rešenje na Kosovu. Kosovo, zapravo mnoga zbivanja na Kosovu čak se izazivaju da bi se izmanipulirala. Ja bih samo da podsetim sve one koji su pažljivo pratili našu situaciju. Uoči svakog plenuma Saveza komunističke Jugoslavije uvek je morala da predhodi neka serija incidenata na Kosovu, jer se preko toga htelo postići nešto drugo što često nije bilo

neposredno pitanje Kosova. Mnogi problemi se na Kosovu prosto lociraju.

I drugo, ne radi se o primedbi, želeo bih prosto da istaknem jedan mitski pristup Kosovu koji apstrahira, rekli bismo stavlja u zgrade narode Kosova i interese tih naroda, nego se jednostavno pristupa Kosovu sa ciljem realizacije nekih drugih ciljeva. Ovaj mitski pristup nije naravno jedino današnji, niti je to vezano samo za jednu ili drugu narodnost. I albanski nacionalizam je stvorio svoje mitove o Kosovu. Npr. poznati mit o Kosovu kao koljevci šiptarizma itd.

#### 4.

## Shkëlzen Maliqi Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize

1. Kao što se vidi iz naslova, u ovom ću radu zastupati tezu da je problem Kosova odigrao funkciju katalizatora jugoslovenske krize. Katalizatori su, kao što je poznato iz hemije, supstance koje menjaju brzinu hemijskih procesa, ili im daju određeni smer, ali se kod toga same ne menjaju. Prema ovoj analogiji problem Kosova mogli bismo posmatrati i razlučeno od aktuelnih kriznih procesa u Jugoslaviji, u smislu da ovi imaju druge temeljne uzroke, sa određenom dinamikom odvijanja. Kosovo je tu samo spoljni ubrzivač procesa koji su se ionako morali odvijati, samo sporije i sa možda nešto drugačijim smerom.

2. U to da jugoslovenska kriza u biti nije neposredno zavisna od Kosova možemo se uveriti i prostim misaonim eksperimentom u kojemu se jedan od hipotetičkih uzročnika krize, u ovom slučaju problem Kosova, sasvim eliminiše iz razmatranja. Neka, dakle, za trenutak zamislimo da Kosovo više nije deo Jugoslavije, ili da je tamo sve u najboljem redu, da nemamo sve one zamršene probleme koji potresaju ovu pokrajinu i koji se na ovaj ili onaj način reflektuju u drugim krajevima zemlje. Da li bi u tom slučaju Jugoslavija bila manje u krizi? Mislim da ćete se složiti da bi Jugoslavija bez Kosova ili sa mirnim Kosovom svakako bila lišena najoštrijeg unutrašnjeg konflikta, ali da kriza federacije zbog toga, u mnogim važnim aspektima njenog opstanka ne bi bila mnogo manja. I bez Kosova imali bismo istu ovu žalosnu sliku oko nas, od krize sistema, jačanja policentričnog etatizma i borbe za preraspodelu vlasti do krize modela socijalizma koji završava u političkom voluntarizmu i omogućava pojave ekonomskog ostapbenderizma kao u aferi Agrokomerc i drugim znanim i neotkrivenim aferama. U mnogim bitnim aspektima jugoslovenska kriza može se dijagnosticirati i bez Kosova.

3. Ovom analogijom, da ne bude nespoznat, ne želim nipošto da unanjim problem Kosova, niti da odgovornost za kosovski deo krize posredno prebacim na celinu. Da Kosovo nije ozbiljan problem, on ne bi mogao poslužiti kao katalizator krize. Ne bi trebalo biti dvojbe oko toga da je kosovski problem inherentno uklopljen u opštu krizu. Samo je problem u tome na koji je način inherentan. Ovo pitanje postaje utoliko značajnije kada se zna za tendenciju koja ide u drugu krajnost i koja ceo teret jugoslovenske krize nastoji da prebaci na

Kosovo, odnosno na Albance, kada se oni tretiraju kao neka vrsta jugoslovenskih Židova ili trojanskog konja koji podrivaju i razaraju Jugoslaviju. Tu se, razume se, radi o jednoj velikoj manipulaciji.

4. Inherentnost kosovskog problema i njegova funkcija katalizatora mnogo će se jasnije očitovati i razumeti ako Kosovo i Albance posmatramo kao neku vrstu ugrađene anomalije u svim dosadašnjim jugoslovenskim sistemima. Radi se o položaju Albanaca u jugoslovenskoj federaciji, o stepenu njihove integrisanosti u nju. Kosovski problem mogao je da posluži kao katalizator globalne krize zato što se odranije nije pronašao adekvatan način za integraciju Albanaca u Jugoslaviju. Branko Horvat prvi je javno ukazao na ovu anomaliju u konstituciji jugoslovenske federacije, ukoliko se ona još pretežno određuje kao država južnih Slovena. Horvat smatra da se Albanci ne mogu integrisati u jugoslovensku federaciju, ako ona ne postane ujedno i jezgro balkanske federacije.

5. Ideja balkanske federacije nije nova. Za više integrativno načelo koje će premostiti isitnjene i izukrštane interese balkanskih država i naroda zalagao se najprogresivniji deo balkanske socijaldemokratije još krajem prošlog i početkom ovog veka. Horvat je, dakle, samo obnovio ideju integracije u razlikama za koju se zalagao ponajviše Dimitrije Tucović, koji je i Albance video kao subjekt u balkanskoj federaciji.

6. Kada se radi o redefiniciji Jugoslavije u balkansku federaciju u malom, čini se da takav pristup nije neaktuelan ni u sadašnjoj konstelaciji snaga, a u perspektivnom smislu mogao bi biti više nego plodan. Više načelo integracije u razlikama danas je verovatno najperspektivnija opcija za Jugoslaviju. Inače, zbog interesnih i drugih razlika koje ispoljavaju slovenski narodi udruženi u jugoslovensku federaciju, ova sve manje drži do toga da je inicijalno stvorena kao država južnih Slovena. Albanci, koji čine oko 10 % jugoslovenske populacije i, što je značajnije, predstavljaju već treću ili četvrtu populaciju po brojnosti, dodatno problematizuju status države južnih Slovena. S druge strane, Albanci u strukturnom smislu bitno ojačavaju centrifugalne kompozite federacije (Slovenci, Makedonci i Mađari) koji strahuju od marginalizacije i asimilacije, ali utiču i na uspostavljanje ravnoteže razlika i na centripetalnoj osovini federacije koju čini složeno srpskohrvatsko jezičko područje, gde takođe postoje velike tenzije, ne samo na relaciji između Srba i Hrvata, kao i bojazni od asimilacija (Crnogorci, Muslimani itd.).

7. Tu je ključna ideja sledeća: ako se Albanci ne integrišu u Jugoslaviju, oni kad-tad moraju da se pojave kao kost u grlu, kao njiheni potencijalni razbijači. To razume se ne podrazumeva, kako neki tvrde, da će se Albanci u svakom slučaju pokazati kao razbijači, da će naprimer u svakom slučaju težiti ujedinjenju sa Albanijom. Jer težnja Albanaca za ujedinjenjem ne mora biti isključivo destruktivna po Jugosla-

viju, odnosno po interese drugih naroda. Ako se ponovo aktuelizuje ideja balkanske federacije, kako je to učinio Branko Horvat, ali što na neki način čine i balkanski državni sa institucionalizacijom, zasad samo početnom, saradnje na Balkanu, onda ta težnja može da odigra konstruktivnu ulogu u traženju višeg oblika integracije. Balkan se može posredno ujediniti i preko integracije u evropsku zajednicu.

8. Obzirom na sadašnju konstituciju jugoslovenske federacije, postalo je očigledno da se ona ne može konzistentno i trajno izgrađivati samo na nacionalnom principu, kao federacija suverenih nacionalnih država, jer se kod takvog principa i jugoslovenski Albanci na ovaj ili onaj način javljaju kao pretendenti na suverenost i državnost, što ima za posledicu ili trajnu destabilizaciju zemlje, održavanje stalnog žarišta krize (ako im se to pravo ne prizna) ili bi došlo do strukturalnog narušavanja regionalne ravnoteže na Balkanu (ako bi se na Kosovu formirala druga albanska država). Jugoslavija se, uz puno uvažavanje svih nacionalnih interesa, mora konstituisati na višem integrativnom principu koji afirmiše razlike, tj. mora jedinstvo graditi na uvažavanju razlika. Ovde podrazumevam izvorno demokratsko priznavanje svih razlika, svih posebnih interesa, svake manjine i kao temelj svega – pojedinca. Sadašnja konstitucija Jugoslavije nije demokratska i nekonzistentna je čak i u primeni nacionalnog ključa, mada teži njegovoj apsolutizaciji. Demokratizacija podrazumeva mnogo više od „rešenja“ nacionalnog pitanja zasnovanog na dogovoru nacionalnih oligarhija.

9. Kosovo je moglo da postane katalizator opšte krize upravo zato što se njegov status rešavao samo u reprezentativnom nacionalnom ključu, kroz dogovore nacionalnih oligarhija. Reprezentanti su na sebe preuzeli da dogovore status dveju manjina: Albanaca u Srbiji, Srba na Kosovu. Problem je u tome što se faktička većina na Kosovu oseća kao funkcionalna manjina, a faktička manjina želi položaj funkcionalne većine. Prvi su u „tudoj“ zemlji, drugi u „svojoj“. A zapravo niko nije bio na svojoj zemlji, osim onih koji su neposredno odlučivali o repatriaciji Kosova, u ime ovog ili onog naroda.

10. Pre rata i do 1966. godine na Kosovu je problematičan bio status Albanaca: bili su nacionalno sasvim obespravljeni ili su stavljeni pod tutorstvo srpske administracije. Nad Albancima je i u staroj i u novoj Jugoslaviji vršen državni teror i pokušana je kolonizacija Kosova „zdravim nacionalnim elementima“. „Nezdravi“ albanski elemenat gonjen je na iseljavanje (u Tursku i Albaniju), držan u ekonomskoj i kulturnoj zaostalosti, uništavana je ekonomska osnovica njegovog opstanka, izlagan neposrednoj policijskoj torturi. Režim stare Jugoslavije bio je, razume se, mnogo represivniji od posleratnog, kada je na Kosovu uspostavljena autonomna oblast i Albancima priznata određena politička i kulturna prava. Ali, država je i dalje Albance tretirala kao „nezdrav“ i nesiguran elemenat, pa je samo u akciji sakupljanja oružja,

koja je provedena tajno, 1956. godine, kroz policijske torture prošlo oko 60.000 Albanaca, pretežno seljaka.

11. Jugoslavija je, nakon 1966. godine, pokušala da izvrši potpunu reviziju politike prema Albancima. Međutim, problem Kosova time nije rešen. Priznavanje albanskoj manjini višeg statusa narodnosti i jačanje autonomije Kosova, koja je prečutno prepuštena albanskoj majorizaciji, dovelo je do konačnog razočaranja srpske manjine na Kosovu, koja novu administraciju oseća kao albansku. Najviše su razočarani kolonisti, koji su pre rata na Kosovo stigli sa određenom nacionalnom misijom. Pre rata je na Kosovu naseljeno oko 60.000 kolonista, koji su trebali da poprave „krvnu sliku“ Kosova. Nakon rata oni su, između ostalog i zato što su u ratu dali jezgro narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu, imali relativno povlašćen položaj u kosovskom upravnom aparatu i u privredi. 1966. godine oni se osećaju izdanim i napuštenim od Srbije i Jugoslavije. Kosovo je u ovom aspektu tipičan primer neuspele kolonizacije. Recidivi neuspele kolonizacije osećaju se i kod kolonizatora i kod kolonizovanih.

12. 1966. godine administracija na Kosovu promenila je vlasnika, ali nije u biti promenila svoj karakter. Ranije su se ugnjetenim osećali Albanci, jer nisu imali većeg upliva na administraciju, sada su oni preuzeli vlast a drugi su se osećali ugnjetenim. Problem Kosova tako je redukovan na problem vlasništva i vlasti nad Kosovom i to u smislu prisezanja za etatističkim osiguravanjem nacionalnih interesa. Oko Kosova i na Kosovu vodio se i još uvek se vodi sukob oko preraspodele vlasti između nacionalnih oligarhija koje su se formirale u lokalnim vodstvima SK kao monopolske partije. Narod se u tim sukobima, koji su prikrivani rafinovanim ideološkim fasadama, nije tretirao kao subjekt odlučivanja već kao objekt manipulacija. Funkcioneri nacionalnih interesa međunacionalne odnose posmatraju kroz optiku državnih ingerencija. Danas, kad su jedna za drugom pale sve ideološke kulise, videlo se da svi funkcioneri nacionalnih interesa moraju na ovaj ili onaj način koketirati i stupiti u savez sa nacionalizmima.

13. Etatističkom albanskom nacionalizmu suprotstavio se danas etatističko osiljeni srpski nacionalizam. Zahtevu Kosovo republika, u kojem je izraženo tipično etatističko sužavanje svesti onih koji rešenje nacionalnog pitanja vide samo u tome da se „osvoji“ država koja će ustoličiti nacionalnu birokratiju, suprotstavljen je snažan pokret srpskog etatizma koji ističe zahteve „Srbija republika“, „Jedan Ustav, jedno sudstvo, jedna vlast za celu Srbiju“, „Srbija – ravnopravna sa drugim republikama“ itd., gde se uopšte ne postavlja pitanje kakvoće te države i vlasti, već se izričito insistira na njenom nacionalnom karakteru, na državi srpskog naroda. Drugi u tim idejama uopšte nisu subjekt, nego manjine u vlasništvu, podstanari.

14. Zbog takvih etatističkih redukcija svesti, i zato što su takvim idejama izmanipulisane široke mase, problem Kosova se aktuelno redukuje na nacionalni problem, postao je neka vrsta puke rezultante dvo-boja različitih nacionalnih interesa u kojima odlučuje sila. Kosovo se zbog toga vidi samo kao politički problem, a u drugi plan se guraju drugi, važniji aspekti veoma protivurečne kosovske stvarnosti. Problem vlasništva nad Kosovom postao je od životnog značaja, a ono što je stvarno od životnog značaja za sve stanovnike Kosova, bez obzira na nacionalnost, obećava se da će biti rešeno po nacionalnom ključu, „kad Kosovo bude naše“. „kad ga preotmemo od uzurpatora“. U vladajućem kosovskom diskursu nisu prisutne veoma izražene razvojne teškoće Kosova (s tendencijom „razvoja nerazvoja“ tj. stalnog zaostajanja u odnosu na druge krajeve zemlje), problem demografske tranzicije tipične za sredinu koja je tek pre nekoliko decenija započela industrijalizaciju i urbanizaciju itd. Umesto stvarnih problema, ističu se oni mitizirano nacionalni. Kosovo se posmatra kroz istorijsku konstantu sukoba dvaju plemena, srpskog i albanskog. Jedini relevantni istorijski procesi, gledano kroz tu optiku, su procesi *srbizacije*, odnosno *albanizacije* Kosova, kao uzajamno isključivi. Takve redukcije onemogućavaju pravi uvid u problem, otežavaju pa i čine nemogućim njegovo mirno rešavanje.

15. Zašto nije uspeo pokušaj nacionalne integracije Albanaca u Jugoslaviju putem poluetatizacije njihovog statusa narodnosti, koji im je dat Ustavom iz 1974. godine, sa ojačanom autonomijom koja je faktički bliska statusu republike? Albanci su bili isuviše zaostali u razvoju i imali su premalo političke kulture, a i kosovska birokratija je bila isuviše mediokritetska i dogmatska, da bi svoj poboljšani status i administrativnu majorizaciju propustili da iskoriste za revansizam prema Srbima ili, ako on nije bio otvoren, za ignorisanje njihovih specifičnih interesa. S druge strane, albanski nacionalizam pothranjivan je faktički nepromenjenim statusom ogromne većine Albanaca kao manjine u Jugoslaviji i funkcionalne manjine na Kosovu. Oni su ostali ekonomski i kulturno neravnopravni, teško su se oslobađali ranijeg kompleksa inferiornosti, nisu se baš mogli pohvaliti da je nova, „njihova“ administracija demokratičnija od ranijih, u porastu su bile traume nezaposlenosti i besperspektivnosti, naročito kod omladine itd. Za veliki broj Albanaca ojačana autonomija Kosova i politika najbržeg razvoja Kosova delovale su kao rujanje njihovoj faktičkoj egzistencijalnoj besperspektivnosti. Zato su mnogi počeli da veruju u albanski model socijalizma: neka je režim staljinistički, ali tamo bar svi rade.

16. Kosovo nije postalo geto kada se, kako se tvrdi, „odvojilo“ od Srbije i Jugoslavije, nego je ono bilo i ostalo geto u Srbiji i Jugoslaviji.

17. Integracija Albanaca nije uspeła i zbog neraščišćenih odnosa unutar Srbije. Uticajni deo srpske političke oligarhije i srpski naciona-

listi nisu se mirili sa jačanjem kosovske autonomije i novim statusom Albanaca, za koje se smatralo da su nametnuti Srbiji. Osporavanje Ustava iz 1974. godine po ovom pitanju počelo u Srbiji takoreći čim je on usvojen. Srpska desnica nikako nije shvatala zašto se Albancima odjednom daje konstitutivni status u federaciji, kada oni to ničim nisu „zaslužili“. nego im se to činilo antisrpskom, komunističkom ujdurmom. Komunisti ponovo komadaju Srbiju ispunjavajući stari kominternovski zavet. Srpska desnica Albance ne može videti kao politički relevantan subjekt u Jugoslaviji. još manje kao moguće integrativne faktore u federaciji.

18. Demonstracije albanskih nacionalista 1981. godine učinile su medvedu uslugu upravo albanskoj narodnosti, dok su dobrodošle srpskoj oligarhiji i srpskim nacionalističkim krugovima. Postoje indicije, a verovatno i dokazi, da je jedna provokatorska grupa Albanaca plaćenika, koja je davala ton i smer studentskim demonstracijama marta meseca 1981. godine u Prištini, obučavana od tajnih službi stranih država. Spekulacije o kojoj ili kojim se državama radi razume se da su nepouzdanе. Ja ovde spominjem te pretpostavke zato što želim da ukazem na činjenicu da su na Kosovu mogućnosti za manipulacije velike, da su tu sve kombinacije moguće. Svako može manipulirati sa besperspektivnom albanskom omladinom, kako se ona osećala 1981. godine, a ni danas nije u mnogo boljem položaju. Evo jednog ilustrativnog i zastrašujućeg podatka koji je objavio tjednik „Danas“: „Prema policijskom svjedočanstvu na Kosovu se dnevno uhapse u prosjeku do 50 ljudi. Mahom mladi, do 25 godina. Osnovna karakteristika tih mladića koji se udružuju u ilegalne iredentističke grupe je njihovo seosko porijeklo, ili pak otvoreni policijski dosije.“ „Danas“ i još neka glasila objavili su informaciju kosovske policije u kojem se kaže da je u poslednjih sedam godina, na ovaj ili onaj način, kroz njene ruke prošlo više od 500.000 lica albanske narodnosti. U tim je ciframa, mada ih ja ne prihvatam kao sasvim pouzdane, iskazan potpuni krah pokušaja integrisanja Albanaca u Jugoslaviju na način kako je to učinjeno od 1966. do 1981. godine, kad je renoviran sistem, ali nije osigurana demokratizacija Jugoslavije.

19. U konačnom zbiru Ustav iz 1974, koji Albanci danas skoro plebiscitarno brane, ali ne kao celinu nego zato što je u njemu priznat njihov ravnopravni položaj u Jugoslaviji. i samo s obzirom na tu ravnopravnost, više nevolja i represija doneo je njima, nego li onima koji taj Ustav osporavaju zato što ga smatraju antisrpskim. Srpskoj administraciji, pa i srpskim nacionalistima, položaj srpske manjine na Kosovu nije sam po sebi toliko važan, koliko im je važna funkcionalizacija njihovog položaja za obnovu srpske nacionalne svesti i postavljanje nove paradigme Jugoslavije, odnosno novog položaja Srbije u njoj. Kosovo se zato pretvara u pitanje srpske istorijske časti, pitanje ukupnog opstanka

srpskog naroda. „Albanska“ administracija Kosova od 1966. do 1981., pa i do danas, želi se prikazati lošom zato što je „albanska“ i zato što je Kosovo odvojilo od Srbije. Prenapuhavanjem činjenica ili na osnovu izmišljotina, stvara se predstava da se pod tom „albanskom“ administracijom godinama sprovodio i još uvek sprovodi genocid i teror nad Srbima, da su primenjivane najperfidnije metode njihovog zastrašivanja, silovanja itd., sve sa ciljem njihovog izгона sa Kosova i potpune albani-zacije Kosova. Objektivnu osnovu za manipulaciju sa ovakvim pretežno sasvim neosnovanim tvrdnjama, srpska propaganda nalazi u manjinskom osećaju Srba na Kosovu, i njihovom iseljavanju u druge, razvijenije krajeve zemlje.

20. Iseljavanje, kako je mnogo puta rečeno, ima više uzroka, a iseljavanju se u velikom broju i Albanci. Ovde bih ja dodao samo jedan važan uzrok, koji je ostao nespomenut, a vezan je za neuspelu kolonizaciju Kosova. Kao što sam spomenuo, pre rata je na Kosovo naseljeno 12.000 porodica, ili oko 60.000 duša, skoro isključivo seljaci iz pasivnih krajeva Jugoslavije (Crna Gora, Hercegovina, Lika itd.). Želelo se da se violentnom albanskom gorštackom seljaku suprotstavi isto tako violentni slovenski gorštacki tip. Međutim, Jugoslavija, pa i srpski narod, već su između dva svetska rata ušla u period industrijalizacije i demografske tranzicije tj. urbanizacije, pa je Kosovo zapravo kolonizovano ne sa stabilnim seljačkim elementom, kako se smatralo, nego sa onim najnestabilnijim, koje će ubrzo pohrliti u gradove. Kosovo bi mnogo lakše bilo kolonizovano da su iskorišćeni prirodni resursi za ubranu industrijalizaciju i da je recimo, oko Titove Mitrovice (gde je najveći rudnik olova u Evropi) izgrađen snažan industrijski centar, kakvi su kasnije postali Kragujevac i Niš, bez tih resursa privlačeći mnogo došljaka sa sela. Kod Albanaca je, naprotiv, tranzicija stanovništva zakasnela najmanje pola veka upravo zato što se nije išlo na industrijalizaciju Kosova. Tako je sama pogrešna srpska koncepcija kolonizacije pripremala po njih „poraznu“ albansku demografsku eksploziju.

21. Mada su Albanci danas izloženi najširoj represiji, oni ipak više veruju svojoj represivnoj administraciji, negoli srpskoj, koja želi da preuzme Kosovo, obećavajući deklarativno Albancima da njihova prava neće biti ugrožena. Zašto oni ne veruju u obnovljenu Srbiju? Zato što se u srpskoj štampi, koja je pod strogom kontrolom vladajuće oligarhije, već uveliko reafirmiše ideja o srpskom Kosovu, koje su Albanci samo privremeno „nasilno uzurpirali“, odnosno „okupirali“! Zato što se otvoreno traži da se ponovo uspostavi puna srpska vlast na Kosovu, i to baš kao srpska, u smislu punog srpskog vlasništva nad Kosovom, pa i nad sudbinom Albanaca, koji bi delom trebali biti proterani iz Jugoslavije kao uzurpatori tude zemlje i „emigranti“ koji su zloupotrebili gostoprimstvo u tuđoj zemlji.

22. Problem Kosova je, zapravo, dalekosežnije poslužio za otvaranje srpskog pitanja u Jugoslaviji. A srpsko pitanje u Jugoslaviji nije samo kosovsko pitanje, i ja bih rekao da je najmanje kosovsko pitanje, već je to pitanje statusa Srba izvan uže Srbije, pitanje njihove nacionalne integracije na čitavom jugoslovenskom prostoru. Aktuelno to pitanje postaje najvažnije pitanje Jugoslavije, čak pitanje njenog opstanka.

23. Scenarij funkcionalizacije kosovske krize je sledeći: diže se gala-ma oko Kosova a ruši se „vlada“ u Vojvodini, i posredno ili direktno postavlja pitanje Srba u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kao i u Crnoj Gori. Osuduje se getoizacija Kosova u Jugoslaviji (kao da geta stvaraju oni koji su u njima zatvoreni!; setimo se židovskih geta), a kao kontrapunkt razvija se nova paradigma Jugoslavije, odnosno Srbije, prema kojoj Jugoslavije može i da ne bude, ako ne bude jake Srbije.

24. Kosovo se, u principu, ne bi ponajbolje uklopilo u jaku Srbiju, osim ako ne bi bila sprovedena potpuna pacifikacija Albanaca kao potencijalnih destabilizatora Srbije. Srbija je jaka sa Srbima na okupu, sa aneksijama otuđenih delova naroda i teritorija itd. Zato su danas na delu jake snage srpske iredente, i ako se stvari budu odvijale kao do sada, opcija srpske iredente može da postane vrlo realna.

25. Jaka Srbija, dakle, trebalo bi da znači Veliku Srbiju. Ali, onda je teško više zamisliti Jugoslaviju, pa ni balkansku i evropsku opciju integracije. Slažem se sa onima koji kažu da bi Srbija ojačala samo kao demokratska Srbija, odnosno kad bi se borila za demokratsku rekonstrukciju Jugoslavije, na principima uvažavanja svih interesa. Jer sva pitanja u Jugoslaviji, i srpsko, i albansko, i hrvatsko, i makedonsko, i crnogorsko, i slovenačko, i muslimansko u suštini su samo demokratska pitanja i mogu se postavljati i razrešavati samo u demokratskoj proceduri u kojoj niko nikom ne zamera iznošenje neugodnih istina, ali i niko nikom ne natura „rešenja“ koja im nisu po volji, argumentom sile, po pravu jačeg, pozivom na socijalističkom ideologijom prikrivane feudalne privilegije i slično. Umesto žurbi i prečica, diktata monolitnosti, teroristički shvaćenog demokratskog centralizma, valjalo bi imati sluha za pragmatičnu proceduru demokratske rekonstrukcije Jugoslavije u ctvoreno društvo, u fleksibilnu zajednicu, u kojoj postoji jedinstvena, objedinjavajuća volja za pluralizmom i gde je pluralizam zaštićen i opštom voljom i zakonodavno putem institucionalizacije prava pojedinca, građanina, kao i nacionalnih i drugih posebnih prava.

26. Pošto je demokratizacija proces koji može imati jako krivudavu putanju, naročito s obzirom na sadašnje po mnogo čemu nepovoljne preduslove, ne može lako zacrtati njen put. Ja tu nemam neki poseban program za generalne rekonstrukcije, niti vidim mogućnosti da se on koncesualno prihvati u kratkom roku, jer su danas podele jake, nepoverenje i sumnjičanja velika. Ipak, jedan od puteva koji bi verovatno najbezbolnije omogućio postupnu demokratizaciju, bez većih potresa,

jeste uspostavljanje i jačanje tzv. autonomnih sfera javnog života, na raznim nivoima i u raznim oblicima. U tom smislu i na Kosovu i drugde, procesi polarizacija, koji se danas mnogima čine opasnim i neprihvatljivim, zato što su samo nacionalno diferencirani i vode ka konfrontiranim nacionalnim homogenizacijama, mogli bi zapravo da se preokrenu u beskonfliktno izražavanje različitih interesa i da omoguće uspostavljanje autonomnih sfera javnog života kroz postupnu dehomogenizaciju masa, kako u nacionalnom tako i u transnacionalnom miljeu.

## Diskusija

**Jaša Zlobec:** Pred časom je v slovenskih časopisih prišlo do polemike med kolego Islamijem in med nekaterimi slovenskimi demografi. če se ne motim Janezom Malačičem, je polemiziral, ko bi bil kolega Islami tako prijazen, pa bi čisto na kratko povedal, za kaj je šlo.

**Hivzi Islami:** Došao je novinar „Mladine“ na Kosovo i zatražio neka mišljenja od albanskih intelektualaca o aktuelnom društvenom i političkom trenutku Kosova. Na tri stranice sam napisao tekst o tome da li je natalitet kod Albanaca problem ideologije. Tekst je objavljen u grubo cenzurisanom formi, što odudara od stavova „Mladine“, jer se ona zalaže za slobodu mišljenja i protiv cenzure. Najavljujući moj tekst, redakcija je u boksu navela da očekuje polemiku oko toga. Sledio je poduži polemički tekst ljubljanskog demografa dr. Malačiča. Doznavši mnogo kasnije, poslao sam protestno pismo uredništvu sa objašnjenjima o sadržaju cenzurisanih delova. Reagovanje je jedva objavljeno, dok moj odgovor na reagovanje dr. Malačiča nikada nije objavljen iz meni, do danas, nepoznatih razloga! I „Teleks“ se nekorektno poneo. Napravio je intervju sa mnom o problemu nataliteta na Kosovu, ali je stavio neku rezervu prenošenjem delova tekstova iz „Mladine“ dr. Malačiča sa čijim pogledima nisam mogao polemizirati zbog već pomenutog uskraćenog prava.

**Branko Horvat:** A u čemu je bilo suštinsko neslaganje?

**Hivzi Islami:** Prevladavalo je mišljenje slovenačkog demografa da su glavne determinante visokog nataliteta na Kosovu iredentizam, nacionalizam i religija, negirajući pri tome stvarne činioce uslovljavanja njegovog kretanja i nivoa. Tu sam se prilično začudio.

**Branko Horvat:** Čime je on to dokazivao?

**Hivzi Islami:** Pa ničim. Nisam video da pruža fakta. Ja sam u onom kratkom cenzurisanom tekstu naveo podatak da je u Albaniji dosta opadao natalitet i da je danas niži od nataliteta stanovništva Kosova i Albanaca u Jugoslaviji za nekoliko promila. Pad nataliteta u Albaniji on je tumačio time što tamo nije bilo iredente! To je zaista neshvatljivo. Smanjenje nataliteta u toj zemlji, pitanja populacione politike u nekim



zemljama, pre svega u Indiji i Kini, nisam mogao dokraja razjasniti pošto sam u polemici bio prekinut.

**Jaša Zlobec:** Samo dve besedi bi še rekel, mene je namreč šokiralo, da je Janez Malačič kot za Kosovo primeren zgled reševanja visoke natalitete in kot pozitivno izkušnjo navedel Kitajsko in Indijo. To me je šokiralo, ker vsi vemo, na kakšne brutalne načine so se na Kitajskem in v Indiji lctevali teh problemov, in poleg tega še neuspešno. Zato me je čudilo, da se zdi slovenskemu demografu za Kosovo primeren kitajski recept. Samo to sem hotel reči.

**Branko Horvat:** Ne bi trebalo i dalje nastojati s dezinformacijama. Bio sam u Kini i nije to ništa brutalno i nehumanistički. To je prihvatio kineski seljak, a ne samo kineski intelektualac. Ako to ne urade, ne mogu živeti, tu nema dalje diskusije. Tako da su oni to zaista prihvatili, ja ne znam odakle se to kod nas širi. To je valjda naš evrocentrizam da smo mi puno viši, a ovo su neki barbari podložni nekakvim nekulturnim metodama. Kineska kultura stara je 3 hiljade godina, i ako je tko barbar onda smo to mi. Mi još nismo znali pisati, kada su oni imali klasičnu poeziju i bili najkulturniji narod na svetu.

Ne bi trebalo sa tim demografskim stvarima nastavljati dezinformaciju. Međutim na Kosovu je savršeno jasna stvar, i ne znam zašto vi to malo jače ne istaknete. To se lepo vidi u usporedbi sa Albanijom. U Albaniji je 45 % žena zaposleno. Na Kosovu je 1948. ili 1950. (ne sećam se tačno) godine bilo 25 % žena zaposleno. Danas ih je svega 16 %. To je jedini slučaj u Evropi da se aktivnost žena smanjuje. Kada se aktivnost žena smanjuje, onda natalitet raste iz razloga koje ne treba objašnjavati.

**Isuf Berisha:** Prof. Horvat vi sinatrate da je kinesko iskustvo pozitivno.

**Branko Horvat:** Za kineze.

**Hivzi Islami:** Ja ne znam, da li i Kinezi to prihvataju. Ja ne znam u kojoj ste vi meri mogli da razgovarate sa kineskim seljacima kad se po svetu priča da je upravo kineski seljak to odbijao. Drugo su mere represije koje se tamo vrše. To je očigledno. To je jedno pitanje.

Drugo pitanje, da li ta politika misli šta će se dogoditi nakon 20 i 30 godina, jer ti su procesi po prirodi dugoročnog karaktera, da li će ona ostati sutra bez radne snage, bez aktivnog stanovništva. Za 20 godina bit će reč o milijonima ljudi. I da li se to iskustvo može u nas preneti, to je glavno. Jer, vidite, sad se na sve strane priča i ova resolucija koja treba da se donese kao da su indijska iskustva fašistoidna, a da je kineska moguće provoditi u nas.

**Branko Horvat:** Razlika između Indije i Kine je u tome što je Kina uspešna, Indija neuspešna. O Indiji ne vredi razgovarati. Kakve god bile metode. Moj vodič je bila moja studentica koja je znala srpskohrvatski i prema tome nije bio nikakav službeni posrednik, niti su bila ikakva

potomkinova sela. Sa njom sam se dogovorio da me odvede tamo, gde mogu nešto naučiti o tom kineskom selu. Dobio sam sasvim nedvosmislene utiske da su Kinezi to prihvatili, Hansi, a ne kineske manjine. Država je bila toliko inteligentna da manjine ne prisiljava na norme koje važe za kineske seljake, dakle upravo obrnuto od onoga što se dešavalo u Jugoslaviji.

Međutim, ono što odgovara Kinezima ne odgovara nama. I ne bi trebalo te dve stvari mešati. Isto tako ono što nama odgovara ne odgovara Kinezima. To treba da bude sasvim jasno. Trebali bismo se dogovoriti i razmisliti kakva bi populaciona politika na Kosovu bila prihvatljiva. Odmah na početku treba odbaciti onaj rasistički motiv koji je ne znam kako došao do naših demografa i u zakone da se stanovništvo u svim regijama Jugoslavije mora proporcionalno razvijati. Ne sme biti previše Srba, ni previše Madžara, nego baš ovako kakvo je to sada te tako mora biti i ubuduće. Notorna glupost. I nije mi jasno kako su demografi to mogli prihvatiti.

Sa stanovišta Jugoslavije albanska populacija, odnosno natalitet omogućava Jugoslaviji da stigne na prag reproducibilnosti stanovništva. Da nemamo Albance u Jugoslaviji bili bismo ispod tog praga. Albanci nam pomažu da se to ne dešava. Sa te strane nema nikakvih, mislim sa abstraktno ekonomske strane, razloga zabrinjavati se što je na Kosovu 2,5, i što je u drugom delu Jugoslavije pola % porasta.

Međutim sa stanovišta Albanaca ima problema kod tako velikog nataliteta, jer očigledno u jednoj siromašnoj sredini velike obitelji znače nemogućnost da se ta djeca obrazuju, da dobe zdravstvenu njegu itd. Prema tome stvara se jedna nova generacija koja nije produktivna i koja je na neki način hendikepirana. Tako da sa stanovišta Kosova trebalo bi kontrolirati natalitet. I kad bismo nekako uspeali da zaustavimo trend opadanja aktivnosti žena i da od 16 stignemo na 20, pa na 30 % natalitet bi se smanjio.

**Hivzi Islami:** Vidite nije sporno opšte da se otvara diskusija o smanjenju ili o planiranju porodice. Mada planiranje porodice, znate sami, ne znači niti smanjenje niti povećanje broja dece. Tu se radi o činjenici da svaka individua, bračni parovi i porodice stanovništvo ovladavaju i vlastitom reprodukcijom. I vlastitom, to je i u nauci prihvaćeno.

**Branko Horvat:** Ne bih se sa vama složio. Vodene su ankete, lečnici to isto rade čini mi se i na Kosovu, koje pokazuju da polovina anketiranih žena smatra da su imale previše dece. A bile su sasvim neupućene na koji bi se način moglo smanjiti broj novorođene dece. Tako da bi i obrazovna akcija mogla imati već značajne efekte.

**Hivzi Islami:** Jeste obrazovna i druga. Pre polaska dobio sam resoluciju o planiranju porodice na Kosovu. I evo šta kaže – na osnovu člana 207. Ustava itd., tačke 84. jugoslovenskog programa, mera i aktivnosti za zaustavljanje i iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova, brži povratak

onih koji su ga napustili, i dolazak svih koji žele, žive i rade na Kosovu. Skupština Kosova na sednici itd. donosi rezoluciju o osnovnoj politici razvoja stanovništva i planiranja porodice. To nije prihvatljivo. Motivi i ciljevi nisu prihvatljivi. To je to. Znači mora da se donese rezolucija za smanjenje nataliteta, jer to zahteva jugoslovenski program Srba i Crnogoraca. To nije prihvatljivo ni na Kosovu, ni u čitavoj zemlji. A to je već nametnuto. I nema šta sad tu razgovarati. Ja ne znam šta bi tu mogla nauka ili drugi subjekti razgovarati. To je nametnula politika.

Samo još nešto sa prof. Horvatom. Da li vam je poznata pojava, pošto smo to već započeli, masovne emigracije u Kini – promena mesta stalnog boravka žena koje žele imati više dece od predviđene kvote. One napuštaju mesto stalnoga boravka, preseljavaju se u drugi kraj i tamo se prijavljuju kao stanovnici novoga kraja, prijavljuju rođenje prvog deteta, a to im je zapravo drugo, ili treće. To je masovno. I još jedna stvar: žene ubijaju decu ženskoga spola da bi imale dete muškoga pola. Jedno dete, drugi porodaj strogo kontrolisati, treći sprečiti. Ta iskustva nisu primenjena nikako.

## 5. Rexep Ismajli Albanski jezik u Jugoslaviji

Diskusija o jeziku, posebno o albanskom, u okviru teme „Kosovo/Srbija/Jugoslavija“ može biti motivisana na više načina.

Jugoslavija spada u zemlje koje na poseban način insistiraju na očuvanju i daljem razvijanju mnogojezičnosti, jezične heterogenosti. Paradoksalno, naučni rezultati na tom polju, pogotovu o južnim krajevima zemlje, što zbog nedovoljne razvijenosti (socio)lingvističke nauke, što zbog tabuizacije i ideologizacije pitanja odnosa među jezičkim (i nacionalnim) grupama, nisu na pomenutom nivou.

Još su Weinreich, Labov i Herzog<sup>1</sup> pokazali kako postoji funkcionalna veza između jezičke heterogenosti i zahteva kompleksnog društva. Oni su takođe utvrdili da bi ukidanje ili nedostatak heterogenosti kompromitovalo funkcionalnost takvog društva. Kanadski i talijanski teoretičari su takođe utvrdili da postoji stalna korelacija između jezičkog i socijalnog varijeteta, te su određeni jezici ili varijeteti vrednovani više, drugi niže. Tako na primer, u Austrougarskoj se više vrednovao nemački od češkog, mađarski od rumunskog, talijanski od slovenačkog, i dr. Takva su vrednovanja stvorena kompleksnim uticajem socijalnih relacija, presudnim uticajem sistema moći i konkretno preferiranih vrednosti. I tako se preko raznoraznih cenzura jezičkih varijeteta manifestuju cenzure socijalnih/etničkih slojeva. Talijanski lingvist Lorenzo Renzi to formuliše otprilike ovako: „Radnik koji je danas cenzurisani zato što govori pulješki dijalekat a ne talijanski, zaboraviće pulješki, ali će i njegov talijanski biti cenzurisani jer je drugačiji od ostalih koji nisu radnici, ili radnici doseljenici kao on.“<sup>2</sup> U takvim situacijama ljudi obično reaguju površnim pozivom na toleranciju, simpatije ili odobravanja u odnosu na sve jezike i dijalekte, no sasvim je sigurno da će sve to biti nedovoljno za ukidanje slojeva i velova ideologizacija, etničkih, rasnih i drugih predrasuda. „Otkrivati takve predrasude, kaže dalje Renzi, sigurno će biti od koristi: ali to samo po sebi ne predstavlja lek.“<sup>3</sup> Ideologizacije i predrasude, očito, nisu samo semantički problem.

Pravo na upotrebu svog jezika je neotudivo, te zato, tamo gde ima institucionalnih i drugih ograničenja u tom pravcu, ima i političkih konflikata. Pitanje dobija na aktuelnosti posebno u odnosu na manjine.



čija je problematika vezana za vrednosne sudove. „Manjina“ se karakteriše ili etnološko-antropološkim razlikama u odnosu na ostalo stanovništvo, ili pak se odnosi na razlike u sistemu moći, u sistemu odlučivanja. Tom prilikom je važno koje su vrednosti poželjne a koje ne u sistemu u kojem je neka grupa manjina. Cherini kaže da se teoretičari slažu u tome da manjinu ne određuje samo razlika u boji, jeziku, i slično, već to da te razlike „dovode do različite i diskriminatorске raspodele moći“. Njegovim bismo rečima dalje rekli: „... Na osnovu različitih vrednovanja vladajućeg sloja, koja se tiču fizičkog izgleda, sistema komunikacije, kulturnih modela i modela ponašanja, etničke manjine dobijaju manji udeo u vlasti, a samim tim i manje mogućnosti za širenje vlastitih vrednosti“. <sup>4</sup> U principu, perspektiva koja se najčešće „dodeljuje“ manjinama, izbor između *asimilacije*, prosledene brutalnom dekulturnacijom, i *konzervisanja*, „hibernizacije u istoriju“, kako voli da kaže italoalbanski sociolingvist A. di Sparti, <sup>5</sup> kao proces iskorenjivanja svojih simboličkih sistema u funkciji drugih, neminovno vodi u konflikte, dezorijentacije, poremećaje, sociopatogene manifestacije. Zbog toga su društva bila primorana da ozbiljnije razmišljaju o perspektivama razvoja.

Pravnim aktima, ukupnim društvenim odnosima, pogotovo stremljenjima, kod nas je proglašen razvoj svih potencijala. Zapravo u cilju izbegavanja višeznačnosti termina „manjine“ kod nas se govori o „narodnostima“. Time se željelo podvući da ne ciljamo onaj smisao i onu realnost koja se vezuje uz moć. Tu se međutim svrstava sve što nema atribute koji odlikuju „narode“. Višeznačnost nije otklonjena. I opet smo kod pravne definicije stvarnosti koja podrazumeva i ono što se shvata pod osnovnim pojmom „manjine“ i nešto što to nije.

Službena upotreba jezika pravno je kod nas uređena posredovanjem koncepcija „narod“, „narodnost“, „etnička grupa“. Ona se definiše kao ravnopravnost jezika naroda i narodnosti. Različiti sociopolitički atributi koji se pripisuju pomenutim kategorijama omogućavaju postojanje razlika u statusu jezika. Tako, na primer, narodi se definišu kao nosioci nacionalne državnosti i time se bitno određuju u odnosu na narodnosti i etničke grupe. Po jednoj interpretaciji, jezici naroda – slovenački, srpsko-hrvatski, makedonski – kod nas su u službenoj upotrebi na čitavoj teritoriji SFRJ, dok su jezici narodnosti samo tamo gde one žive. Jezici etničkih grupa su još više van tog kruga u podeli komunikativne moći. Bez pretenzija da razvijamo pravnu problematiku, postavlja se pitanje: šta znači ravnopravnost, ako se i sa službenih nivoa govori o ravnopravnosti i punoj ravnopravnosti?

Definicijama i sociopolitičkim atributima naroda i narodnosti postavljene su osnove takozvanom regionalnom određivanju upotrebe jezika. Pojavila se mogućnost da se nosiocima komunikacije proglase jezici naroda u njihovim odnosnim državama, dakle i poznati „regio-

nalni princip“ u postavljanju bilingvizma. Tada neminovno iskrsava pitanje narodnosti.

No, poslednjim Ustavom stvoreni su preduslovi za ravnopravnost jezika naroda i narodnosti. To ne znači da su otklonjene sve mogućnosti hijerarhijskog raslojavanja, koje zavise od različitih činilaca, pa i od istorije zajedničkog življenja u pojedinim sredinama. Izgleda da su u pravu oni koji kažu da postoje tri nivoa ostvarivanja ravnopravnosti jezika kod nas: 1. nivo jezika naroda; 2. nivo jezika narodnosti; 3. nivo varijanata srpskohrvatskog jezika. <sup>6</sup> Trebalo bi dodati još i 4. nivo jezika etničkih grupa.

Teoretičari kao isto tako važno ističu ono što se može nazivati (komunikativnom) moći jezika, koja je u direktnoj vezi sa sledećim faktorima: demografskim, faktorom rasprostranjenosti, mobilnosti populacije, ekonomije, ideološkim faktorom, religijskim, kulturnim i dr. <sup>7</sup> Jezici su ravnopravni u stepenu u kojem su ravnopravne govorne zajednice u ukupnosti ispreplitanja pomenutih činilaca.

Naprimera, kod nas je srpskohrvatski pravno ravnopravan sa makedonskim jezikom, ali se oni razlikuju po mnogim elementima pomenute moći: srpskohrvatski govore mnogostruko više ljudi, koji čine četiri nacije nosioce suvereniteta u 4 republike, sa višestruko jačom ekonomijom, sa dužim tradicijama, većom rasprostranjenošću i dr. Zbog toga je on dobio sociopolitičke odlike koje ga favorizuju, a koje pravno nema: postao je *lingua communis*, jezik za sporazumevanje među različitim grupama u Jugoslaviji te zbog toga dobija na atrakciji i pojačava potrebu drugih da ga usvoje. Tome treba dodati potrebu da ga se uči u Armiji, što takođe osetno povećava njegovu moć. Sve te razlike makedonski i drugi jezici moraju nadoknaditi prekomernim pojačavanjem reakcija iz simboličkih polja, pa i sa pojavama tipa purizma.

Kompleksnost možemo ilustrovati još jednim primerom: albanski kao jezik narodnosti i makedonski. Razlika koja je nastala usled odnosa „narod/narodnost“ prekrije se nekako demografskim realnostima, situacijom albanskog s obzirom da se on govori i u NSR Albaniji i to u svojstvu jedinog službenog jezika, te da se govori i u drugim zemljama, sa kontinuitetom u SAP Kosovu i dr. Albanofon u SR Makedoniji službeni makedonski jezik mora da uči zbog komunikacije sa sagradanima, za republički domen u celini, ali čim korači dalje on mora da zna srpskohrvatski, za službu u Armiji kao i za opštenje sa ostalima van SAP Kosova; na Kosovu pak može da upotrebi nešto bolje svoj maternji jezik. Osećanje obaveze koja se stvara u takvom trojnom odnosu donekle se ublažuje funkcionalizacijom, to jest poimanjem nešto poput diglosije makedonski/srpskohrvatski.

2. Albanski u Jugoslaviji je jezik Šiptara, Albanaca, Jugoalbana, poštenih i onih drugih, Šipaca, Gipsanih glava, Arnauta, Arbanasa. Naših Šiptara, onih koji albanizuju, to jest zauzimaju i zatvaraju, pusto-

nosnih, žilavih, plodnih i sirovih, ljutih, silujućih, belokapaca, kalimeraca, plaćenih ubica, makedonskih albanaca, dvoglavih, jednorepih, živih sastojaka i tako dalje, da ne nabrajam poznata mila i pogrдна imena i karakterizacije iz političkog i onog drugog folkloru širom zemlje. Time ne želim pohvaliti izuzetnu jezičku kreativnost, niti načeti dakako realnu temu o predrasudama prema Albancima, već jednostavno da konstatujem da ih ima.

Prema broju govornika, prema kompaktnosti populacije tamo gde se govori, po kontinuitetu i mnogim drugim elementima, albanski je danas drugi jezik u Jugoslaviji, odmah iza srpskohrvatskog.<sup>8</sup> Komunikacijski to je važna stvarnost, bez obzira na pravnu regulativu, koja, ako već postavlja probleme, samo što potvrđuje tu realnost. Tom realnošću on pitanje svoje upotrebe postavlja i kao pitanje efikasnosti funkcionisanja zajednice. Da kažemo i to da je albanski tamo gde se govori autohton već od antičkih doba, te su neprihvatljive „ponude“ gostoprimstva onih koji od njegovih govornika zahtevaju poslušnost.

Stepen realizacije sociolingvističkih funkcija albanskog jezika u javnoj upotrebi u Jugoslaviji razlikuje se od sredine do druge. Saveznim ustavom neki su segmenti uređeni jednako svugde, recimo osnovno školovanje i dr. Ostalo je nešto više razlika s obzirom na pravnu regulativu, ali i na već pomenutu komunikacijsku moć. One se mogu uočiti u školi, u institucijama kulture, na poslu, u administraciji, u društveno-političkim organizacijama, u sudstvu, u sredstvima javnog informisanja, na filmu i dr.

3. Na Kosovu su u upotrebi albanskog jezika postignuti krupni rezultati. To znamo svi za sve nivoe života. Pa ipak, postoje okolnosti koje deluju limitirajuće u odnosu na optimum. Prva limitirajuća okolnost jeste upravo statusna rasepkanost govorne zajednice. Dalje, viši stepen razvoja kulturnih, naučnih i intelektualnih delatnosti na drugim stranama zemlje stvara potrebu za temeljitijim usvajanjem srpskohrvatskog jezika, koji, u našim okolnostima, postaje supstitutom za jezike međunarodne cirkulacije. To utiče direktno u projiciranju ambicija. S obzirom na postojeću situaciju do kraja reducirane cirkulacije informacija i dobara na nivou nacionalne kulture, to utiče i na činjenicu da za određene funkcije prvi jezik postaje drugim. Sve to ima za posledicu da se srpskohrvatski uči ne samo kao jezik za određene svrhe u komunikaciji, već kao *way of life*, što može odvesti već podalje prema akulturaciji.

U procesu rada, zato što drugi ne uče albanski, u komunikaciji sa drugima, poznavanje srpskohrvatskog postaje neminovnim. U funkcionalnom stilu administracije, s obzirom da se materijali sa saveznih, republičkih pa i pokrajinskih nivoa sastavljaju na srpskohrvatskom, albanski je u poziciji pasivnog jezika na kome se prevodi. Posledice takve pozicije su psihološke prirode, te se potom odražavaju na jezik.

U društvenopolitičkim organizacijama se takođe osećaju tragovi stvaranja šablona, pozajmljivanja leksike, kalkiranja, pa i promene koda, tragovi drugačije kulture govora, drugačije kulture u celini. Na takvom nivou bilingvizam postaje sudbinom. Primećuju se fenomeni koji se na prvi pogled ne bi mogli opravdati. Iako je osigurano simultano prevodenje, iako je pravo i obaveza govornika da se obrati na svom jeziku, oni često govore srpskohrvatski; obratno se ne dešava. Pretpostavljam da se to može objasniti jednim od sledećih razloga: 1. može da pomisli da ga na albanskom neće razumeti deo auditorija, pa ne želi da ga vredi; 2. tema o kojoj govori može da bude „delikatna“ te je moguće da nastanu nesporazumi; tako su se pokoji put opravdali visoki pokrajinski funkcioneri što nisu govorili na svom jeziku; 3. može da misli da tako izražava na najbolji način svoju lojalnost prema jeziku čiju nadmoć potpomaže određena grupacija; 4. školovan na drugi jezik može da ne bude u stanju da izrazi svoju misao o konkretnom pitanju na albanskom; 5. konkretna poruka je namenjena samo onima koji govore srpskohrvatski, i dr. To stvara utisak da se albanski može upotrebiti u takvim funkcijama, ali da se može i bez njega, tako da se prevod smatra nepotrebnim trošenjem vremena i novaca. Ako pak ne bude prevoda svi stanu pričati srpskohrvatski, dok se odbijanje da se prevodi sebe smatra grehom.

U sredstvima javnog informisanja na Kosovu se albanski jezik upotrebljava na prilično visokom nivou, to jest objavljuje se dnevnik „Rilindja“ sa oko 50.000 primeraka, te po jedno glasilo — sedmično omladinsko, dvosedmično studentsko, kulturno, dečje, i tako redom. Objavljaju se časopisi raznih profila, kao i ne mali broj posebnih izdanja od beletristike do naučnih i tehničkih monografija, univerzitetskih udžbenika, i dr.<sup>9</sup> Tendencija da se sa svakog polja objavi po jedno glasilo utiče na vidnu unifikaciju i osiromašenje mnenja, a to se direktno odražava i na jezik. No, najlimitirajuće deluje činjenica da mnoga glasila ne izlaze iz svog regionalnog statusa, pa se često svode na etnografsku raskoš. Informacije se proizvode na srpskohrvatskom, dok je upotreba albanskog ograničena uglavnom na lokalne vesti, reportaže i kulturni život. Ne samo što se zna da iste stvari mogu imati različita značenja u različitim jezicima, već i zato što se zajedno sa informacijama stvaraju i stavovi, što vrlo često toliko bitno utiče na jezik informacije, da se uticaj ne može savladati ni jakim mrežom lektora. Važna je ne samo širina upotrebe jezika, mada i tu za albanski ima još prostora, već u prvom redu njegova upotreba u proizvodnji informacije, jer barem delimično kod jeste poruka.

Od velike su važnosti kulturne institucije na albanskom jeziku širom pokrajine, od mnogočlanih amaterskih pozorišta i društava, pa sve do folk i rok muzičkih grupa. Svoju prvorazrednu ulogu u negovanju govora ne uspevaju da ispune dva profesionalna pozorišta koja oskudevaju

u glumcima i režiserima. Jer nedostaju institucije koje bi se bavile negovanjem govora u celini, a posebno one gde se formiraju glumci, režiseri, i dr. Sredina u kojoj je javna reč u upotrebi tek odskora, u kojoj je nepismenost u tom smislu sveprisutan fenomen, ima za tim itekako velike potrebe.

Film i moderni mediji su jedva prisutni preko „Kosovofilma“. Najgore je međutim to što distribucijska mreža ne ostvaruje zakonsku obavezu da svoje filmove po bioskopima prikazuje i na albanskom. To međutim čini TV Priština.

U praksi svaki Albanac mora da ovlada srpskohrvatskim jezikom barem na nivou koji zahteva Armija.

Statusne razlike između albanskog i srpskohrvatskog na Kosovu nisu formalne prirode. Njihova se ravnopravnost garantuje, ali to nije dovoljno za potrebe u javnom opštenju. Celokupni se status ta dva jezika formira ne samo na Kosovu, već i u SRS i u SFRJ. Kao jezik u službenoj upotrebi na nivou republike, u čijem je sastavu Pokrajina, srpskohrvatski dobiva na celokupnom statusu i u Pokrajini, jer zadovoljava potrebe opštenja na vertikalnom nizu, a to je bitno. Osim toga, postoje funkcije koje srpskohrvatski obavlja na saveznom nivou i u odnosu na slovenački i makedonski, osim Armije, naprimer, u savezним institucijama, u glasilima koja dotira federacija (Borba, Mladost) i dr. Negativno se odražava činjenica što albanski ne uče drugi u obimu u kome Albanci uče druge jezike ni u pokrajini a kamoli van nje. Javna upotreba albanskog van SAP Kosovo je skoro simbolična. Tako numerička većina se funkcionalno ponaša kao manjina (Meckey).

Kao i u slučajevima jezika drugih „malih naroda“, sa kojima albanski ima podosta zajedničkog, sve to utiče na stvaranju svesti da se radi o jeziku za čiju upotrebu i očuvanje je potrebno uložiti poseban trud i volju. S obzirom da je bilingvizam automatski i bikulturalizam, ovakav status može imati posledica po status kulture.

Recimo i to da struktura stanovništva bitno utiče na ekspanzivnost standardnog albanskog jezika na Kosovu i u Jugoslaviji. Albansko stanovništvo je prosečno staro 24 godine; alfabetizacija se tu ogleda izuzetno pozitivno: stanovništvo je uključeno u obavezno osnovno školovanje u širim razmerama, a to znači da je književni jezik prisutan u najšire slojeve. S druge pak strane, broj nepismenih, naročito žena, još uvek je veoma veliki,<sup>10</sup> a to se odražava na upotrebu standardnog jezika. Na to se direktno odražava i to da je stanovništvo uglavnom seosko, te je koegzistencija standarda i dijalekta očita. To se negativno odlikava u situaciji neizbežnog bilingvizma sa drugim konkurentnim standardnim jezikom, s obzirom da se ovaj drugi uči samo na tom nivou. Tako se neminovno vodi bitka između socijalne funkcionalizacije i simboličkih funkcija.

4. U SR Makedoniji albanski jezik ima javnu upotrebu u sledećim situacijama: osnovno obrazovanje, prva faza srednjeg usmerenog obrazovanja, delimično i II faza, nešto u štampi, na radiju i televiziji, u izdavaštvu, na pozorištu i delimično u pojedinim opštinama u administraciji samo uz makedonski. Pre nego što polazimo komentarisati, pokušajmo nešto od toga izraziti brojkama, iako se mnogi podaci teže nalaze.<sup>11</sup>

Prema popisu iz 1981. g. u SR Makedoniji je bilo 377.726 Albanaca ili 19,8 % od ukupnog stanovništva republike. Podatke o učenicima vidimo iz sledeće tabele.

Godina	Osnovna škola		Srednja škola	
	Ukupno uč.	Na alban.	Ukupno uč.	Na alban.
1980/81	—	74.402	—	8.226
1987/88	276.564	76.210 ili 27,5 %	78.413	6.276 ili 8 %
1988	270.400	76.000 ili 28 %	77.040	4.200 ili 5,5 %

Podaci iz početka 1987/88 razbijeni po razredima u srednjim školama pokazuju stepen osipanja nakon instituisanja „mešovitih paralelki“, što je dovelo do katastrofalnog pada krajem 1988. g.

Razred	Ukupno	Albanski	Makedonski
I	25.441	2.507 ili 10,0 %	22.825 ili 89,7 %
II	20.859	1.912 ili 9,0 %	18.873 ili 90,0 %
III	18.878	1.050 ili 5,5 %	17.808 ili 93,0 %
IV	13.235	807 ili 6,0 %	12.388 ili 93,0 %

Na dva univerziteta SR Makedonije 1981/82 g. od ukupno 36.729 studenata Albanaca je bilo 2.462 na makedonskom jeziku. Godine 1986/87 od ukupno 35.729 studenata Albanaca je bilo 1.222 ili 3,4 %. Poređenje broja učenika u osnovnoj školi iz školske 1981/82 g. i 1987/88 g. ukazuje na veliko osipanje učenika.

Prema podacima iz 1981. godine u SR Makedoniji je bilo ukupno 444.538 zaposlenih, od toga<sup>12</sup>

Makedonaca	367.984 ili 82,8 %
Albanaca	29.935 ili 6,7 %

U Skupštini SR Makedonije<sup>13</sup> je 1986. g. izabrano 250 delegata, od toga Albanaca 17 ili 6,8 %. U skupštinama opština je te godine izabrano 3.868 delegata, od toga 298 Albanaca ili 7,7 %.

Svi se izneti parametri okreću negde oko brojke od 7 % učešća Albanaca, kojih je u strukturi stanovništva 19,8 %.

U izdavaštvu, novinarstvu i radiotelevizijskoj delatnosti na albanskom jeziku u SR Makedoniji su postignuti rezultati. Osim lista „Faka e vëllazërimit“ koji izlazi 3 puta sedmično, izdaju se kvalitetna dečja glasila „Gëzimi“ i „Fatosi“, zatim časopis za kulturu i nauku „Jehona“, te razna posebna izdanja, uglavnom prevedena beletristika i udžbenička literatura. Kadrovske mogućnosti, pogotovu potrebe za proširivanjem takve delatnosti nisu male. S obzirom da se program TV Priština u SR Makedoniji ne može pratiti svuda, potrebno je da TV Skopje upotvori svoj program na albanskom.

Treba izdvojiti posebno delatnost Teatra narodnosti koji ostvaruje značajne projekte na albanskom jeziku ne samo za Skopje, već za čitavu kulturnu delatnost Albanaca u SFRJ. Pominju se još 15 amaterskih grupa, koje gaje uglavnom folklor.

Nivo koji je postigla upotreba albanskog jezika u kulturne delatnosti u SR Makedoniji sigurno nije optimum, ali u odnosu na akciju koja se primećuje zadnjih godina ima značaja. Sada jača tendencija ka marginalizaciji albanskog jezika u javnosti te Republike. To se može videti iz gore navedenih parametara, a i iz činjenice da je njihova ukupna afirmacija u opadanju. Njihova uloga u udruženjima umetnika, stručnjaka, pisaca jedva da se primećuje, dok ih u Akademiji nauka jednostavno nema. Poznati su međutim u slastičarstvu i u pojedinim sportovima.

Iz podataka se vidi da je albansko stanovništvo u SR Makedoniji uglavnom agrarno, ili van društvenog sektora rada. Oblici moderne ekonomije sa kojima idu i moderni način života u biti su van domašaja govornika tog jezika, koji ostaje uglavnom nosiocem arhaičnog načina života, bližeg etnografskoj tradiciji. Kao da još uvek funkcioniše opozicija – s jedne strane industrija i trgovina, s druge poljoprivreda, paralelno s njom grad/selo. S obzirom da je u gradu, posebno u industrijskim sredinama makedonski uvek jedini jezik u službenoj upotrebi, on se identifikuje kao jezik rada, moderne ekonomije, države i vlasti, dok se albanski potiskuje u funkcije jezika porodice i sela, zastarelog načina života, dakle nestandardnog. To potiskuje potrebu da se izlazi iz čahure dijalekta. U gradu kao Skopje mogu se zapaziti i drugačija raslojavanja: albanski ima više šansi da se čuje na Bit Pazaru ili među čistačima ulica, uglavnom u nižim slojevima društva.

Pošto su neki oblici funkcionisanja standardnog albanskog jezika u SR Makedoniji postojali decenijama, njihovo ukidanje je bilo popraćeno protestima, pa i demonstracijama. U prvo vreme lokalne su vlasti poku-

šavale ako ne prikriti ono barem ublažiti elho takvih događaja. Na više mesta je bilo rečeno da se nastava na albanskom jeziku u drugoj fazi usmerenog obrazovanja ukida slobodnom voljom učenika i njihovih roditelja da nastave školovanje na makedonskom jeziku. To je ubrzo demantovano, jer je sledio masovni ispis iz škola i zahtevi učenika za mestom u školskim klupama na maternjem jeziku na Kosovu i u Srbiji van Pokrajina. U Srbiji je odlučeno da ih se ne prima, dok su na Kosovu većinom primljeni, ali je bilo i reakcija: naime, učenici srpske i crnogorske nacionalnosti u pojedinim opštinama, kao u Vitini na primer, prema pisanju štampe, manifestirali su sa zahtevom da ih se protera iz škole. Kasnije su izbile demonstracije u Kumanovu i Gostivaru sa osnovnim zahtevom da im se vrati mogućnost školovanja na maternjem jeziku. Na demonstrante je primenjena sila, dok je sve to proglašeno kontra-revolucijom, zbog čega su pojedinci dobili debele kazne zatvora. I nakon toga, kako piše *Danas*, pojedini makedonski intelektualci cinično se trude da dokažu kako je nastava na albanskom jeziku ukinuta voljom učenika!

U sociolingvistici nije novo saznanje da ukidanje nastave na maternjem jeziku ne znači intenziviranje školovanja na drugom jeziku, već napuštanje škole. Tu treba tražiti razloge tako drastičnog opadanja broja srednjoškolaca iz redova Albanaca u SR Makedoniji, kao i korene narastajućeg analfabetizma, posebno među ženskom decom koja napušta čak i osnovno školovanje. Povećanje broja nepismenih uporedo sa nemodernom ekonomijom, uz pečalbarsku tradiciju sanio muškog sveta, deluje direktno u otvaranju prostora za delovanje improvizovanih verskih škola i drugih polujavnih i poluslužbenih proizvođača ideologija. Sve je to u tesnoj vezi sa nedostatkom perspektive za školovanje na svom jeziku, dakle za školovanje bez odustajanja od identiteta, jer se po svemu sudeći školovanje na drugom jeziku u masi vrednuje kao dekulturnacija.

Opšte je nastojanje da se u gradovima i na javnim mestima albanski jezik prešućuje, da se svede na nešto što pripada privatnom životu Albanaca. To se posebno primećuje kod ispunjavanja simboličkih funkcija: koriste se sve javne i druge mogućnosti da ga se ukloni sa tog prostora. Drugačije se ne može objasniti činjenica da se vrši toliki pritisak za usvajanje jedinstvenih naziva za mesta na osnovama makedonske forme, da se zabranjuje albanski u natpisima u pojedinim gradovima, kao što je onaj iz osnovne škole „Liria“ u Skopju, a da ne govorimo o tome kako je premali broj naziva ulica i institucija na albanskom jeziku.

Sve veća marginalizacija upotrebe jezika u javnim funkcijama, njegovu isključivanje sa tih funkcija u stvari je isključivanje njegovih govornika iz konkretne društvene delatnosti i organizacije. Sa jezikom se isključuju svi koji nisu dostigli zadovoljavajući nivo akulturacije na maked-

donskom jeziku, što često može da znači njegovo vladanje kao prvim jezikom. S druge pak strane i sama mogućnost vrednovanja stepena vladanja makedonskim ostaje pitanje za izvorne govornike tog jezika, tako da se iz tog kruga može izići jedino kada i ako oni to žele. Realna konkurencija na taj se način za radno mesto kao i za sve funkcije u društvu osetno smanjuje. Zahtevi da samo Albanci uče makedonski a ne i obratno, forsiranje učenja makedonskog od prvih dana škole, sužavanje perspektive daljeg školovanja na maternjem jeziku, pogotovo nedostatak izgleda da ga se upotrebi na poslu ili u društvenom životu i drugi elementi ukazuju na to da se želi nametati model učenja jezika kome nije cilj samo efikasnost u usvajanju već u prvom redu akulturacija.

Bez obzira na sve to, u odnosu na albanski, makedonskom nedostaju elementi koji bi ga nametali kao jezik prestiža. Usled svoje vitalnosti i originalnosti kao standardni jezik, usled duge istorije i tradicije, svojim strukturo-funkcionalnim osobenostima, albanski standardni jezik danas je prihvaćen i u dijasporama van direktnog kontakta sa maticom, kao u Italiji, a pogotovo kod Albanaca SR Makedonije, koji žive u kontinuitetu sa ostalim Albancima u SFRJ i na granici sa NSR Albanijom. To verovatno znaju i oni koji stoje iza njegovog potiskivanja u drugi plan, ali su efekti možda sračunati na drugu stranu. Šta bi trebali da znače nipodaštavanje vrednota tradicionalnog načina života a da se pri tom ne haji za stvaranjem novih prihvatljivijih alternativa, rušenje zgrada i ograda, zabranjivanje knjiga (pominje se brojka od preko 370 zabranjenih knjiga objavljenih u Jugoslaviji), pesama i drugih vrednota sa Kosova? Nije mali broj onih koji misle da su mnoge od tih stvari preuzete iz repertoara V. Čubrilovića iz 1937. godine, i da su im ciljevi upravo isti.

5. U SR Crnoj Gori situacija je drugačija, kako zbog demografske tako i zbog socijalne različitosti. Ukratko: albanski jezik tamo je u upotrebi u osnovnom školstvu, u srednjem obrazovanju, nešto malo u emisijama na radiju, dok ga na TV nema. Od izdavaštva treba pomenuti časopis *Koha* i poneko posebno izdanje. Uočene su manifestacije kompleksa inferiornosti u slučajevima kada su sami Albanci u nekim mestima zahtevali da ne uče albanski jer im to kasnije smeta. To znači da je kod takvih usadna svest da se moraju akulturisati; po toj pretpostavci, taj bi se cilj ostvario utoliko pre ukoliko bi se otarasili tereta zvanog maternji jezik. Sa tim u vezi je masovna promena prezimena, njihova adaptacija sa sufiksom -ić, čime se stvaraju preduslovi da se na prvi pogled ne može razaznati da li se radi o Muslimanu srpskohrvatskog jezika, ili pak o Albancu i slično. Ukidanjem te prepreke i usmeravanjem pažnje prema predelima gde živi više Muslimana, akulturacija i asimilacija postaju realnima.

Valja međutim istaći da su protiv takve situacije digli glas pojedini crnogorski intelektualci, kao recimo Jevrem Brković nizom napisa.

6. U tri opštine SR Srbije van pokrajina stanje je sledeće: u Preševu, Bujanovcu i Medvedi albanski se upotrebljava u osnovnom školstvu, dok u prve dve opštine i u srednjem školstvu, u administraciji, u lokalnom kulturnom životu. Naročito u Preševu se oseća delatnost amaterskih društava. Od posebne je važnosti činjenica da su ove opštine u neposrednom susedstvu sa Kosovom, odakle se prima TV program, štampa i dr. Natpisi i imena ulica se mogu pisati i na albanskom. U Medvedi i Bujanovcu bilo je reakcija sličnih onima u Baru ili Kičevu. Reakcija je izazvala tendencija da se u Preševu promeni ime srednjoškolskog centra „Skenderbeg“, kao i to da se u matičnim knjigama rođenih zahteva da se deca upisuju samo na srpskohrvatskom i to ćirilicom. Sve to, pored negiranja osnovnog prava, zadire u veoma zamršene probleme praktične prirode: zvukovni i azbučni sistemi dva jezika toliko se razlikuju, da je to na taj način nerešivo.

Srednjoškolska nastava na albanskom jeziku i inače u Preševu počela je tek 1961. g. Tada su bila osnovana takozvana mešovita odeljenja, poput sadašnjih u Makedoniji. Za albanske učenike mešovitog odeljenja sa nastavom na srpskohrvatskom jeziku održavali su se časovi iz maternjeg jezika uglavnom nakon opšte nastave, što se, kako znam iz sopstvenog iskustva, doživljavalo kao posebno ponižavanje. Takva je praksa ukinuta kao neuspela, a srpskohrvatski se ionako učio u dovoljnoj meri. Nakon brionskog plenuma to se više nije ponovilo, jer se smatralo diskriminacijom. Prošle godine, nakon mitinga solidarnosti, na kome učenici albanske narodnosti te škole nisu učestvovali, ponovo je postavljeno pitanje mešovitih odeljenja. To nije prihvaćeno, ali se ne zna da li je taj zahtev bio posledica infekcije iz Makedonije ili možda odmazda za miting. Ipak u poredenju sa Makedonijom stanje je bilo drugačije i tada, jer se dozvoljavalo barem jedno odeljenje na albanskom. Mora se reći da su to situacije u kojima u prvi plan izbijaju efekti nametanja jednog jezika, marginalizacije albanskog jezika, njegovog markiranja kao nepoželjnog i dr.

7. Postojeće stanje uslovalo je veoma različitu situaciju albanskog jezika u raznim stranama SFRJ. I na samom Kosovu upotreba albanskog jezika u pojedinim segmentima društvenog života nije prodrila u dovoljnoj meri. Ponekad je ta upotreba, iako dozvoljena, neiskorišćena. Jezik Republike, jezik glavnog grada, glavni jezik federacije, jezik Armije i uz sve to jezik koji stalno prati insistiranje da ga se mora staviti u prvi plan, dobija na prestižu i moći. Zato ne stoje primedbe o majorizaciji albanskog jezika na Kosovu zato što je tamo većina stanovništva albansko. Uzgred budi rečeno, na čitavom Filološkom fakultetu u Prištini nema ni jednog jedinog stručnjaka za jezike iz reda Srba, Crnogoraca i Muslimana koji bi barem govorio albanski manje više korektno, dok svi Albanci od reda govore i pišu manje više dobro srpskohrvatski. Pravu motivaciju prigovora o majorizaciji mogli smo da uvidimo na

očigled tek kada su se počeli iz istih krugova čuti zahtevi o „izbacivanju slušalica iz skupštine“, o „jednoj državi – jednom jeziku“, o preispitivanju mogućnosti studiranja na albanskom jeziku, o opravdanosti funkcionisanja institucija za izučavanje albanskog jezika i kulture, o promeni naziva institucija samo zato što su na albanskom i dr. Treba li podsetiti da je Albanološki institut već jednom bio zatvoren 1955. godine, i da je ponovo osnovan tek 1967. g.

Ovom se prilikom mora reći i to da je bez ikakvih prigovora prihvaćena odluka da se srpskohrvatski uči kao nematernji jezik od prvog razreda osnovne škole, iako se za to mogu naći mnogi protivargumenti pedagoške i psihološke prirode. Učenje albanskog, međutim, nije prihvaćeno jednako miroljubivo.

U javnosti je povodom diskusija o paroli „izbacite slušalice iz skupštine“ bilo i takvih koji su predlagali da se ona protumači u smislu: one nisu potrebne za jezike naroda, a za ostale stvarno ih treba izbaciti. Logika uvlačenja glave u pesak neće da shvati opasnost od prefirnosti centralističkog duha koji je još u vremenu Francuske revolucije preko Barera govorio: „federalizam i superstisija govore donjim bretonskim“. On danas može da bude albanski ili koji drugi jezik narodnosti, ali koliko sutra bi mogao biti koji jezik naroda.

S obzirom na postojeću situaciju svaki pismeni Albanac mora preuzeti na sebe određeni stepen bilingvizma, a time i sve prednosti koje donosi poznavanje iskustava drugih, ali i posledice među kojima se u teoriji kao najvažnije izdvajaju: nedostatak samopouzdanja, zatvaranje u sebe, osećaj da mislima ponekad nedostaje jasnoća, emocionalne turbulencije, kulturno iskorenjivanje, hibridizacija, marginalizacija kao i preterani uticaj drugog jezika u strukturi i leksici svog. Takve i druge posledice situacije u kojoj ne postoji mogućnost izbora, valja empirijski proučiti i kod nas.

Govornici albanskog jezika u SFRJ, osim po cenu totalne izolacije, nemaju mogućnosti da ne budu dvojezični; u stvari to je višejezičnost: albanski/srpskohrvatski (ekavski), albanski/srpskohrvatski (ijekavski), albanski/makedonski, albanski/srpskohrvatski/makedonski, albanski/srpskohrvatski/turski, i dr. Posebno su interesantni trojezični odnosi. Suprotno, dvojezičnih govornika kod drugih je u daleko manjem obimu. Granice takvog bilingvizma mogli bismo svesti u sledećim okvirima:

1. u gradovima, osim nepismenih, skoro da nema monolingvalnih albanofona: srbofoni i makedonofoni (izuzetak možda Đakovica, Debar) skoro su redovno monolingvalni; više monolingvalnih albanofona može se naći po selima i posebno u planinskim predelima;

2. najviše bilingvalnih srbofona ima među starosedelačkim stanovništvom Metohije, po selima mešovite nacionalne strukture, kao i u Đakovici i dr.;

3. najbolji albanosrpski bilingvi nalaze se u gradovima i mešanim brakovima;

4. višem stupnju obrazovanja odgovara viši stupanj bilingvizma albanofona; obratno se skoro ne dešava;

5. motivacija za učenje srpskohrvatskog/makedonskog kao drugog jezika je daleko veća, obratno gotovo da ne postoji;

6. u svakodnevnom životu albanofoni teže kulturnoj integraciji na nivou nacionalne kulture, te su im mnogi napori usredsređeni na tom polju; drugima to nije problem.

Odnosi dijalekat/standardni jezik od posebne su važnosti u takvim okolnostima. Činjenica da za određeni stepen upotrebe standardnog albanskog jezika u pojedinim sredinama ne postoje uslovi, utiče direktno na veliki broj pozajmjenica iz južnoslovenskih jezika. Svaki put kada funkciju standarda preuzima srpskohrvatski, albanskom se dijalektu otvaraju veće mogućnosti, a time i perspektiva za produbljivanje diglotičkih odnosa. Industrijski i tehnološki standardi koji se nalaze na području srpskohrvatskog jezika, uz to vertikalni odnos u komunikaciji sa tim centrima, nametnuli su ogroman broj termina. U bilingvalnoj situaciji oni se nameću i zato što ih kao takve razumeju obe grupe, a to bi trebalo da bude dokaz za spremnost grupe koja pozajmljuje da ulazi u što iskreniju interakciju.

8. Opšti status albanskog jezika u Jugoslaviji možemo predočiti preko šestočlane tipološke skale Heinza Klossa, koja izgleda ovako: 1. SO = *jedini službeni jezik*, 2. JO = *službeni jezik uz drugi službeni jezik*, 3. RO = *regionalni službeni jezik*, 4. PL = *podstican jezik*, to jest jezik koji ne uživa službeni status, ali se upotrebljava u državnim institucijama i u sredstvima javnog informisanja, 5. TL = *jezik koji se podnosi*, priznaje se njegovo postojanje, niti se podstiče, niti se zabranjuje, već se ignoriše, 6. DL = *potisnut jezik*, to jest jezik koji se na neki način zabranjuje ili ometa od strane službenih organa, proganja se na različite načine.<sup>14</sup> Po ovakvoj klasifikaciji, albanski lingvist A. Kostalari,<sup>15</sup> od koga su preuzete naznake i prevodi, albanski jezik u Jugoslaviji vidi na trećem mestu, u grupi regionalnih službenih jezika. U stvari on spada u jezike mešanog tipa. Na Kosovu, barem sada, on je službeni jezik uz drugi službeni jezik. U SR Makedoniji se srećemo sa različitim elementima: a) ako podemo od upotrebe u osnovnom školstvu, u izdavaštvu, novinarstvu, onda bismo imali jednu situaciju: b) ako podemo od Ustava i od činjenice da u nekim opštinama postoji barem objavljeno opredelenje da ga se upotrebi u administraciji, mogli bismo govoriti o drugoj poziciji; c) ako podemo, najzad, od sociopolitičkih momenta koji su se isticali u poslednje vreme, kao što je kašnjanje nastavnika i učenika u Kumanovu samo zato što su među sobom govorili albanski u školi, redukcija njegove upotrebe u srednjim školama, zabrana pisanja firmi na albanskom u Skopju, gradu sa preko 100.000 Alba-



naca, proglašavanje kontrarevolucionarnim zahteva za učenje na maternjem jeziku i drugo, onda bismo ga nalazili u sasvim drugoj grupi. U Crnoj Gori on bi mogao imati takode drugačiji status, kao i u Srbiji. Elementi stigmatizacije, pojava govornika koji odustaju od svog jezika u školstvu i dr., govore o tome da u pojedinim sredinama postoji kretanje nadole.

Prostora za nepreciznosti verovatno ima u samim ustavnim odredbama. Taj se prostor nakon 1981. g. koristi za pritisak da se albanski jezik izbací iz službene upotrebe u raznim oblastima života, u skladu sa različito koncipiranom doziranom ravnopravnošću. To potvrđuje ciklično postavljanje njegovog pitanja i vraćanje na prevazišla rešenja iz prošlosti: to potvrđuje inicijativa za stvaranjem posebnog zakona za jezike narodnosti, pri čemu se kriteriji stvaraju prema narodnostima čija sveukupna jezička realnost određuje podređeni status u odnosu na druge.

Ovakve statusne razlike ukazuju na pitanje razjedinjenosti kulturnog prostora u SFRJ u celini. Taj je prostor još jednom podeljen nakon 1981. godine od ostalog dela prostora albanske kulture van naše zemlje, što predstavlja ne samo težak udarac daljem razvoju te kulture uopšte, već i svojevrsni anakronizam: ovde nas to zanima utoliko pre što se vrlo negativno odražava na procese daljeg usavršavanja jezičkog standarda.

Ravnopravnost svih, pa i albanskog jezika, u Jugoslaviji, shodno njegovoj komunikativnoj realnosti, mora se poštivati. Prokrustov ležaj pravnih definicija, ponekad nepreciznih, ne može biti stalni alibi za njegovo sputavanje u određenim segmentima, kao u Makedoniji. Zbog toga što je upravo jezik jedan od bitnih elemenata samobitnosti narodnosti, citiraću još jednom Kerinija: „... Ako se dominantni sistem vrednosti zalaže za toleranciju, pluralizam, različitost, . . . , on ne samo što „oplemenjuje“ zajedničku svest veoma osetljivu na društvenu diskriminaciju, već podstiče i njenu racionalnost. On na taj način pokreće sve potencijale manjina, preuzimajući na sebe breme kulturnih razlika čime postiže dve stvari: čini sistem efikasnijim, a ujedno je na vlasti sa pristankom manjina.“

Zavređuje razmišljati o svakom predlogu toliko nam potrebne demokratizacije: u vezi sa našom temom, o zapadnjačkoj demokratizaciji koja se spominje kod D. Čosića i M. Markovića, koji ističu njenu karakterizaciju kao „francuskog tipa“. Ne verujem u suštinsku zainteresovanost takvih za demokratizaciju, barem iz izloženog, no svededno, želeo bih reći, ako je to demokratizacija poput one proizašle iz Barerove rečenice, dakle demokratizacija koja je krajnje instrumentalizovala francuski jezik centralistične države, onda recimo i to da je ona uvodila u put potpune glotofagije alzaški, oksitanski, u priličnoj meri bretonski i baskijski.

Federalizam i bretonski zapravo oplemenjaju društva.

*Prilog 1*

Podaci o zaposlenima na Kosovu po nacionalnoj pripadnosti:

Godina	Ukupno	Albanci	Srbi	Crnogorci	Muslimani	Turci	Romi
1962	79.055 100,0 %	39.889 50,0 %	29.264 37,0 %	6.565 8,3 %	—	953 1,2 %	—
1966	91.673 100,0 %	46.804 51,0 %	33.514 36,6 %	7.517 8,2 %	—	888 1,0 %	—
1980	176.394 100,0 %	114.591 65,0 %	45.183 25,6 %	7.447 4,2 %	2.246 1,5 %	2.729 1,3 %	1.976 1,1 %
1986	220.745 100,0 %	152.836 69,2 %	48.429 21,9 %	6.727 3,1 %	5.066 2,3 %	2.754 1,3 %	2.871 1,3 %

U nedostatku tačnih podataka o jezičkoj pripadnosti, podatke o Srbima, Crnogorcima i Muslimanima pripisali smo govornicima srpskohrvatskog jezika i dobili sledeću sliku:

Godina	Albanski	Srpskohrvatski
1962	50,0 %	45,3 % od ukupno zaposlenih
1966	51,0 %	44,8 %
1980	65,0 %	31,3 %
1986	69,2 %	27,3 %

## Prilog 2

Po istom principu iznećemo podatke o zaposlenima u 1986. g. prema stepenu kvalifikacije i nacionalnosti u četiri grupe:

	Albanci	Srbi	Crnogorci	Muslimani	Turci	Romi
1. visoko str. obraz. više str. obraz. visoka kvalifikacija	32.638 67,6 %	10.895 22,9 %	2.104 4,3 %	1.222 2,5 %	547 1,1 %	117 0,3 %
2. srednje str. obraz. kvalifikovani radnik	76.193 69,3 %	25.173 22,9 %	3.337 3,0 %	2.194 2,0 %	1.500 1,3 %	539 0,5 %
3. niže str. obraz. polukvalifikovani	23.861 69,8 %	6.765 19,7 %	825 2,5 %	1.107 3,2 %	510 1,5 %	690 2,0 %
4. nekvalifikovani	20.144 70,0 %	5.596 19,4 %	497 1,7 %	543 1,9 %	197 0,7 %	1.525 5,3 %
5. magistri i doktori nauka	735 73,0 %	166 16,7 %	45 4,6 %	29 2,9 %	10 1,0 %	— —

Ako računamo po navedenom principu, po jezicima i prema beleženim pozicijama imamo:

	1	2	3	4	5
Albanski	67,6 %	69,3 %	69,8 %	70,0 %	73,0 %
Srpskohrvatski	29,7 %	27,9 %	25,4 %	23,0 %	24,2 %

Podaci prema *Punëtorët në sektorin shoqëror të KSA të Kosovës/Radnici u društvenom sektoru SAP Kosova, gjendja / stanje 30. IX. 1986.*, Enti Krahinor i Statistikës Pokrajinski zavod za statistiku, Prishtinë, 1987. buletin 88.

## Prilog 3

Podaci o broju knjiga, brošura, listova i časopisa u SFRJ i po federalnim jedinicama u 1986. g. na albanskom, srpskohrvatskom, makedonskom i slovenačkom jeziku.

	SFRJ	SRBiH	SRCG	SRH	SRM	SRSL	SRS	SAPV	SAPK
Ukupno:	15.103 100,0 %	1.242 100,0 %	334 100,0 %	3.521 100,0 %	953 100,0 %	2.623 100,0 %	4.651 100,0 %	1.296 100,0 %	483 100,0 %
Albanski	404 2,6 %	— —	5 1,45 %	5 0,1 %	51 5,3 %	1 —	13 0,2 %	3 0,2 %	326 67,4 %
Srpskohrv.	10.380 68,8 %	1.206 97,1 %	320 95,7 %	3.273 92,9 %	55 5,7 %	218 8,3 %	4.317 92,8 %	901 69,4 %	90 18,6 %
Makedonski	840 5,5 %	2 0,1 %	— —	2 —	789 82,7 %	14 0,5 %	25 0,5 %	6 0,4 %	2 0,4 %
Slovenački	2.384 15,7 %	6 0,4 %	1 0,3 %	38 1,0 %	4 0,4 %	2.585 98,5 %	41 0,8 %	36 2,7 %	— —

Od izdanja na albanskom jeziku raspodela po federalnim jedinicama u postocima izgleda:

	Ukupno	SAPK	SRS bes pokr.	SRCG	SRM
Albanski	404 100,0 %	326 80,6 %	13 3,2 %	5 1,2 %	51 12,6 %



## BELEŠKE

- 1 U. Weinreich, W. Labov, M. Herzog, Empirical foundations for a theory of language change, in Lehmann W. P., Malkiel Y. (ed.), *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press, 1968.
- 2 L. Renzi, u *La lingua italiana oggi: un problema scolastico e sociale*, a cura di L. Renzi e M. Cortelazzo, Mulino, Bologna 1977, Introduzione, str. 15.
- 3 Isti autor, nav. delo, str. 16.
- 4 Marčelo Kerini, Etničke manjine, Moć i opštenje, u *Kultura* 76-77/1987, Beograd, str. 104.
- 5 A. di Sparti, Diaspora nel televisivo: lingue minoritarie e mass media, u *Etnia albanese e minoranze linguistiche in Italia*, Atti del IX Congresso Internazionale di Studi Albanesi, Palermo 1981, a cura di A. Guzzetta, Palermo 1983, str. 177-258.
- 6 M. Karadža, Ustavna načela o ravnopravnosti jezika naroda i narodnosti Jugoslavije i njihovo ostvarivanje u praksi saveznih organa i organizacija, u *Jezik i nacionalni odnosi*. Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 5-5, Sarajevo, 1984, str. 139-149.
- 7 Vidi podrobnije o tome William F. Mackey, *Bilingualism et contact des langues*, Paris 1976, posebno str. 199-220.
- 8 Prema podacima iz 1981. g. u Jugoslaviji imamo: 1.730.878 Albanaca, ili 7,7 % ukupnog stanovništva, i to: u SR Srbiji van pokrajina 72.484 ili 1,3 %, na Kosovu 1.226.736 ili 77,4 %, u SR Makedoniji 377.726 ili 19,8 % i u SR Crna Gora 37.735 ili 6,5 %. Osim na Kosovu, gde čine apsolutnu većinu, u drugim krajevima žive uglavnom u kontinuitetu, u Makedoniji u sledećim opštinama: Kumanovo (31,3 %), Skopje (22,5 %), Tetovo (69,8 %), Gostivar (62,4 %), Kičevo (45,3 %), Debar (45,8 %), Struga (41,8 %), Ohrid (5,5 %), Bitola (3,8 %), Resen (14,6 %), Titov Veles (4,0 %); u SR Srbiji: Preševo (85,3 %), Bujanovac (55,3 %), Medvede (31,9 %); U SR Srna Gora: Titograd, Bar, Plav, Ulcinj.

Izraženo u postocima prema broju govornika u Jugoslaviji imamo sledeću sliku:

Jezik	1981	1988 (procena)
srpskohrvatski	72,9 %	73,1 %
albanski	7,8 %	9,1 %
slovenački	7,9 %	7,7 %
makedonski	6,1 %	6,1 %
madarski	1,8 %	1,7 %
drugi	3,5 %	2,3 %

Evo i odnosi u SR Srbiji i SR Makedoniji 1981. g.:

Jezik	SAP Kosovo	SR Srbija sa pokr.	SR Makedonija
srpskohrvatski	19,0 %	76,3 %	3,3 %
albanski	77,8 %	14,1 %	20,5 %
makedonski	0,2 %	0,3 %	69,9 %
turski	0,9 %	0,2 %	3,4 %

romski	1,8 %	1,0 %	2,0 %
ostali	0,6 %	8,4 %	0,9 %

Podaci: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. g. Nacionalni sastav stanovništva po opštinama, konačni podaci, Beograd, maj 1982. Savezni zavod za statistiku.

Tabele preuzete iz: Mr. Gazmend Pula, Ngushtimi i të drejtave do të thellonte hendekun ndërnacional, u *Rilindja*, 8. 1. 1989.

Godine 1981. u Jugoslaviji u društvenom sektoru je bilo zaposleno svega 173.944 Albanaca, ili 2,9 % od ukupnog broja zaposlenih, prema 7,7 % u str. stanovništva. Od toga:

	% zaposlenih	% u stanovništvu
SR Srbija	0,4 %	1,3 %
SAP Kosovo	63,3 %	77,4 %
SR Makedonija	6,7 %	19,8 %
SR Crna Gora	3,1 %	6,5 %
SFRJ	2,9 %	7,7 %

Godine 1984/5 u Jugoslaviji je nastavu na albanskom pohađalo 384.914 učenika osnovnih škola i 77.692 učenika srednjih škola.

- 9 U 1985. godini na Kosovu su objavljeni na albanskom jeziku 34 novine i listova sa godišnjim tiražom od 22.097.000 primeraka, i 22 časopisa sa godišnjim tiražom od 407.000 primeraka.

10 Podaci o nepismenima na Kosovu:

pol	1921	1931	1948	1953	1961	1971	1981
muš.	94,8 %	74,5 %	46,0 %	39,0 %	29,8 %	21,3 %	9,3 %
žene	98,5 %	93,9 %	78,4 %	72,1 %	58,4 %	43,9 %	26,3 %
ukupno	95,5 %	84,2 %	62,5 %	54,8 %	43,9 %	32,0 %	17,6 %

Kretanja nepismenog stanovništva Kosova po starosnim grupama u postocima:

godina	10-19	20-34	35-64	65 i više
1948	46,7	50,9	77,9	94,7
1953	31,2	46,0	77,0	92,4
1961	13,7	37,7	69,4	91,3
1971	11,0	16,5	56,7	87,3
1981	2,5	6,1	33,3	78,0

Prema H. Islami, *Fshati i Kosovës*, Prishtine 1985, 160-1.

- 11 Podatke o učenicima u SR Makedoniji smo uzeli iz sledećih izvora: V. Starova, *Kombësia shqiptare në dritën e jetës së përbashkët në RS të Maqedonisë*, Flakë vellazërimit Shkup 1987, naročito str. 17, 46. 94. Dr. Shaban Shelu, *Barazia nacionale dhe vëllazërimi e bashkimi i kombeve dhe i kombesive tona*, u *Jehona* 10/1987. Shkup, naročito str. 113, 114. R. Rugova, Borxhi, u *Rilindja* od 13. 3. 1988. g.
- 12 Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku od 19. 10. 1984. Vidi Z. Čelaj, *Punësia pasqyrë e barazisë*, u *Rilindja*, 20. 10. 1984. g.
- 13 V. Starova, cit. delo i *Statistički kalendar Jugoslavije* 1987.

- 14 Heinz Kloss. Notes concerning a language-nation typology, u J. A. Fishman and al. Language problem of developing nations. 1968, 69-85; prema A. Kostalari. Gjuha letrare e kombit shqiptar në epokën e sotme. poligrafisan referat na Kongresu balkanologa u Beogradu 1984. g., str. 15.
- 15 Kostalari, navedeno delo.

## Diskusija

**Nikollë Berishaj:** Sem Albanec, ki živi v Sloveniji. Kar se tiče zadnje teme, bi naredil repliko z vprašanjem uporabe albanskega jezika v Črni gori.

Avtor je naredil celovit pregled albanščine oziroma uporabe albanskega jezika na Kosovu, in v Makedoniji. Rekel bi nekaj o položaju albanskega jezika v Črni gori. Referent je glede tega prehitro posploševal. V Črni gori so Albanci razporejeni nekako takole: Plav, Gusinje, okolica Titograda, Ulcinj, pa zelo malo tudi Bar, se pravi samo obmejni pas. V tem teritoriju, kjer živijo Albanci je osnovno šolstvo v materinščini, izredno dobro organizirano. En primer prebivalcev oziroma bolj družbeno političnih organizacij, ki so hoteli spremeniti naslov osnovne šole od Skenderbeg na nekaj drugega ne vem kaj, ne moremo vzeti kot željo Albancev iz Črne gore, da se šolajo v srbohrvaškem jeziku.

V Črni gori sta tudi dve srednji šoli v albanščini, in to je bivša ulcinjska gimnazija, ki ima daljšo tradicijo, pa gimnazija v Tuzi, to je okolica Titograda. Radio Titograd ima vsak dan zjutraj in zvečer oddajo v albanščini. V albanščini izhaja Koha, časopis za kulturo, jezik in družbena vprašanja, ki nekako prekriva območje Črne gore, kar se tega kulturnega dogajanja tiče. Časopis izhaja že 10 let. Koha ima tudi svojo edicijo, izdaja predvsem literarna dela Albancev iz Črne gore.

Vse to se ne da posploševati z enim samim stavkom, da Albanci v Črni gori izrazijo željo za šolanje v srbohrvaškem jeziku.

Ko gre za Albance v Črni gori, imamo več drugih specifičnosti, ki tukaj v tej določeni temi niso bile rečene. Prvi takšen primer je primer priimkov v Črni gori – prezimena. Od stare Jugoslavije naprej je bila intenca, da se vsi albanski priimki slavizirajo. In da se jim doda končnica ić. Zdaj se to ne dogaja več. Ta primer so poskušali postaviti kot nacionalizem. V Črni gori imamo, ne povsod, dvojezične table, predvsem v okolici Ulcinja so povsod napisane dvojezične table v albanščini in srbohrvaščini.

Največji problem, ko gre za uporabo albanščine v Črni gori, vidim v učnih načrtih za predmet materinščine. Ti učni načrti za albanski jezik za osnovno in srednje šolstvo so narejeni po principu skupnih jeder, to česar cela Jugoslavija ni sprejela, v Črni gori v albanskim šolah nekako že gre.

Obnašanje posameznikov Albancev, ki hočejo na takšen ali drugačen način dobivati politične poene, se ne bi smelo posploševati na celo albansko populacijo v Črni gori.

Druga stvar, ki me je motila, je to, da se z nobeno besedo ni govorilo o uporabi albanščine v okolici Zadra. Tam imamo Albanci svoje kolonije, ki so stare 200 let. Tam oni še vedno, čeprav v mešanici s hrvaškim jezikom, ampak še vedno, govorijo svoj jezik, sicer arhaičen, sicer ima zelo veliko hrvatizmov, vseeno pa danes objavljajo časopise, knjige. Lani je izšel Riječnik zadarskih Albanaca, vse to so stvari, ki nekako manjkajo v tej temi.

**Branko Horvat:** Imao bih tri pitanja za referenta i onda nakon njegovog odgovora jedno pitanje za svu publiku. Vidim da je kolega lingvist, pa onda mogu sasvim direktno da ga pitam. U vreme kad su Kastrioti i Topije i drugi imali svoje slavenske kancelarije, to znači negde između 12. i 15. st. naši predci nisu govorili Albanija. Albanija se zvala Rabn. A od toga su onda napravili ime Arbanas. Vidim da ste vi Arbanas citirali kao neko pogrdno ime u ovoj listi svih mogućih epiteta koji se Albancima daju. Međutim, taj Arbanas je originalno izvorno ime za Albance upravo iz vremena najuže simbioze Slavena i Albanaca. Ime Arbanas se zadržalo sve do prvog izdanja Jugoslovenske enciklopedije. U drugom izdanju je nestalo. Ja sam se uvijek pitao, zašto smo mi pod pritiskom i utjecajem Evrope i općenito stranog sveta napustili nešto što je bilo izvorno za ovo područje, naime ime zemlje Arbanija i ime naroda Arbanasi. To je prvo pitanje.

Drugo moje pitanje je sledeće: čitav vaš pledoaje za albanski jezik bio je nekako defanzivno orijentiran. Kad sam počeo da se bavim problemom Kosova htio sam malo i da naučim o albanskom jeziku. To se je ispostavilo kao nemoguće. Udžbenika nema. Čuo sam da postoji jedan, ali taj nije do mene dospio. Tako da ja ni danas nemam albanskog udžbenika. I onda malo nategnuto izgleda ova obrana ili zalaganje za razvoj albanskog jezika kad vi sami ne radite ono što je elementarno, da dobijemo udžbenike, da sami pokušamo malo to da pogledamo, a da ne govorim o tome kako bi trebalo organizirati nekakve kurseve i ljude upoznati s tim jezikom.

Dakle, to je drugo pitanje, zašto se Kosovari malo ne pobrinu da se Jugosloveni upoznaju sa albanskim jezikom. Ako vi to ne budete radili, niko drugi u ovoj zemlji neće.

Treće pitanje: zašto danas Slaveni na Kosovu znaju u bitno manjom procentu albanski nego prije rata. To se vidi iz ankete koju je provela beogradska Akademija. Stariji ljudi koji su se iselili znali su 50 % albanski, ali članovi njihovih obitelji, dakle oni koji još nisu bili punoletni, su čini mi se znali samo 15 % albanski. Kako tumačite da je došlo do toga?

I konačno – još jedno pitanje za lingvistu: albanski alfabet je ujednačen tek u ovom stoljeću, 1902, ako se dobro sjećam, skadarska književna grupa predložila je da se u albanskom usvoji manje više hrvatsko-slovenska latinica. Razlika ima možda jedno ili dva slova. Međutim, 1908. na nacionalnom kongresu, gdje su ujednačeni svi alfabeti nije usvojen taj predlog nego je usvojen predlog koji imamo danas. Konsekvenca je ta da ljudi ne znaju čitati albanska imena, ni albanske riječi. Prema tome tu je direktno ubačeno u Jugoslaviju nešto što potpuno nesvesno svakoga orijentira na to da albanski zapravo ne spada u Jugoslaviju, jer mi to moramo stalno prevoditi. I sad ja postavljam pitanje, da li je ikada bilo razmišljanja o tome da se taj skadarski predlog iz 1902. obnovi? I da se pokuša naći barem na tom području, naravno leksički to je sasvim drugačiji jezik, ali alfabet je stvar konvencionalnosti, da se bar na tom konvencionalnom području nađe nešto što bi bilo zajedničko za sve građane koji žive u ovoj zemlji.

**Rexhep Ismajli:** Prvo nešto oko postavljenih pitanja povodom Crne Gore. Zbog dužine teksta, a i s obzirom na to da je on umnožen i podeľjen, nešto sam skratio. To sam učinio tako što sam uzeo dva ekstrema – Kosovo i Makedoniju. To što ste rekli o Crnoj Gori mogli ste pročitati u referatu: i o školama, i o časopisu Koha, kao i o situaciji u Srbiji. O pojavi odustajanja od nastave na svom maternjem jeziku, čak i u osnovnoj školi, naravno, nisam mogao da govorim kao o opštoj pojavi. To je obeleženo u selu Muriq. Govorio sam takode o lakoći s kojom im je udovoljeno, jer se, navodno, radi o volji naroda. A to je danas u modi.

Što se zadarskog arbanaškog pak tiče, to je sasvim drugo pitanje. To je pitanje dijaspora kojim se ovde nisam bavio. Arbanasi kod Zadra (Borgo Erizzo) su se nastanili u prvoj polovini 18. st. Svoja su sela iz crnogorske Krajine napustili progonjeni od osmanskih vlasti i nastavili da tamo žive odvojeni od ostalog albanskog sveta. Početkom našeg stoleća imali su nešto kulturnih inicijativa, čak i sa školama i novinama na albanskom jeziku, ali sve to nije imalo mnogo uslova za opstanak. Nakon drugog svetskog rata tamo cveta literatura na albanskom jeziku sa poznatim imenima kao što su Josip Relja, Shime Deshpali, otac poznatih muzičara Dešpalj, i drugi. Relja čak spada u red značajnijih albanskih dramskih pisaca.

Sve je to, nažalost, dijaspora koja nestaje. Kada smo kod dijaspora, onda bismo mogli govoriti i o recentnijoj, npr. u Beogradu, Sarajevu, sada već i u Zagrebu, na Rijeci i tu u Ljubljani. Sva ta pitanja se sada, naravno, postavljaju na drugačiji način, ali u mnogočemu zavise od situacije albanskog jezika tamo gde nije dijaspora.

Tu se postavio i problem jezgara u izučavanju književnosti, pa i jezika. I tu se primećuje statusna razlika, nameću se različiti obimi i kvaliteti učenja književnosti svog naroda kod Albanaca u Makedoniji, Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu. Za istu generaciju učenika različito se

prekraj književnost, ne po književnoteorijskim kriterijima, već po političkim merilima. Želi se nametati ubedenje da se radi o samonikloj književnosti nakon rata, o njenom izrazitom siromaštvu. Ogroman problem je pitanje jezgara i o tome će se još diskutovati.

Profesor Horvat je postavio pitanje naziva. To je raniji (južno)slovenski naziv Arbanas, Arbanija, arbanški. To je tačno. U stvari naziv arbenë, albanë, arbënë je zajednički za sve Albance pre 18. st. Kod Slovena je preuzet u metatetičkoj formi Raban, Rabanija. Arbanas, Arbanija su jedini nazivi za Albance i Albaniju kod Šufflaya, Barića i drugih jugoslovenskih albanologa. Ja ga međutim nisam upotrebio u pogrdnom smislu, već jednostavno kao jednu od etiketa za Albance da bih ukazao na širok repertoar tih naziva. On se može upotrebiti i danas, ali možda treba dodati da je u srpskohrvatskom poprimio pomalo stilsku vrednost arhaizma. Možda je to razlog što se izbegava kod lingvista kojima je maternji jezik srpskohrvatski.

Što se tiče primedbe o defanzivnosti, pa i o ponekom polemičkom tonu, moram priznati da ona stoji, ali i dodati, da se radi o posledici raznih istupanja u vidu optužbi koje dolaze prema Prištini, kao npr. ona od Udruženja univerzitetskih nastavnika Srbije, sa sredstava informisanja i dr. To je realno. No, slažem se da škodi.

Primedba o nedovoljnoj brizi za rasprostiranje albanskog jezika kod drugih stoji, opravdana je, no nije celovita. Hoću da kažem da kod nas postoji određena pomoć u učenju albanskog jezika, postoje tekstovi za škole, postoji nešto opštiji udžbenik koji su napravili nastavnici beogradskog i skopskog univerziteta, postoji udžbenik za strance, kao i seminar za albanski jezik i kulturu koji se održava svakog leta. Tamo se pozivaju stranci i Jugosloveni zainteresovani za albanološka pitanja. Imali smo već Slovenaca, Makedonaca, Srba, Crnogoraca, nešto manje Hrvata. Siguran sam da biste i vi bili veoma poželjan gost.

Postavili ste pitanje: zašto Srbj i drugi na Kosovu danas manje znaju albanski nego pre rata? Ja nisam upoznat sa anketom koju spominjete i koja mi se čini veoma zanimljivom. No, upuštao bih se možda malo u pretpostavke – verovatno zbog onoga o čemu je jutros govorio Shkëlzen o nedovršenoj kolonizaciji. S druge strane znam da Srbi – starosedelci znaju albanski bolje i više od ostalih. Oni koji su se doselili između dva rata, pogotovo oni koji su došli nakon rata, manje znaju ili ga uopšte ne znaju, pa ga i manje uče. To je uglavnom populacija koja više voli da se kreće, a time verovatno gubi i nešto od motivacije za učenje jezika. Nisam siguran da li funkcionišu ovakva objašnjenja, ali su moguća.

Što se tiče pisma, reći ću da ih je bilo različitih. Na početku stoleća u Skadru je postojalo pismo koje je sastavio katolički sveštenik Ndre Mjeda, jedan od značajnijih albanskih pesnika. On je bio školovan pored ostalog i u Nemačkoj i Poljskoj. Njegov alfabet se karakteriše

dijakritičkim znacima i nije to hrvatska azbuka. Verovatno tamo ima i poneko obeležje iz poljske tradicije, ali to je druga stvar. Na Bitoljskom kongresu (1908. g.) Mjeda je bio član komisije koja je donela danas važeći alfabet. Na čelu komisije bio je drugi katolički sveštenik franjevac, istaknuti pesnik Gjergj Fishta koji je školovan negde u Bosni. Inače se dopisivao sa Matošem (klic iz „publike“). Uticaj Fishte u izboru je verovatno veliki, ali je bilo širokih diskusija, i na samom Kongresu su odobrena dva alfabeta – sadašnji i još jedan, koji je bio bez digrama ali na drugačijoj osnovi. Praksa je međutim usvojila azbuku koju sad imamo, tj. sa digrafima. Ona je dobro funkcionisala i o tome se više nije raspravljalo, a pitanje se smatra rešenim.

Vaše pitanje, međutim, seže malo dalje: pitali ste zašto ne pokušavamo približiti tu azbuku onoj koju upotrebljava srpskohrvatska tradicija i to u smislu zbližavanja i zajedničkog življenja. Ne mislim da imamo bilo kakvo pravo da pravimo odvojenu azbuku samo za Albance koji žive u Jugoslaviji. S druge pak strane treba se odlučiti na nivou čitave govorne zajednice Albanaca, znači i u ime Albanaca u Albaniji, u Italiji, u Americi, bilo gde da jesu. To pravo ima isključivo ta zajednica. Uostalom, albanski je drugačiji jezik od slovenačkog, drugačiji i od srpskohrvatskog. Slovenci ne znaju ćirilicu i moraju da transkribuju imena, kao uostalom i Hrvati iako je ovde latinica zajednička.

**Branko Horvat:** Slova su potpuno ista.

**Rexhep Ismajli:** Jesu, ali su različiti jezici, pa ne vidim potrebe zašto bi morao albanski da se adaptira. Ukoliko neko ima potrebu da nauči neki jezik, naučiće i pismo. Naučio sam oba pisma srpskohrvatskog negde od trećeg razreda osnovne škole i to ne zbog neke lingvističke radoznalosti, već to smatram elementom kulture. Iz istih pobuda obe azbuke učim svoje dete. Zašto onaj ko uči albanski, ili ko živi zajedno sa Albancima ne bi uložio malo truda da usvoji taj element iz njihove kulture. Ne kažem da bi morao to da nauči svaki Slovenac u Ljubljani, ali u Prištini to mora. Zajedničko življenje pretpostavlja i neku kulturu tog življenja, a na temelju te kulture treba osnivati međusobno poznavanje. U tom zajedničkom življenju moramo deliti ne samo dobro, već i ostalo, pa je zato potrebno uložiti i malo više truda.

**Shkëlzen Maliqi:** Profesor Horvat je rekao da bi Albanci mogli da, radi boljeg razumevanja sa susedima, prilagode svoje pismo. Međutim, on nije uzeo u obzir da albanski ima šest glasova više i da većinu dvoznaka u albanskom čine ti u slovenskim jezicima nepostojeći glasovi. To su *th, dh, rr, x, y, ë*. U tome je, mislim, problem, a inače se i ti dvoznaci, kao u srpskohrvatskom, uvek čitaju jednako, kao jedan glas. *Th* je jedan glas, čita se kao grčka *teta*. Možda bi albansko pismo moglo da se pojednostavi, da se i za sadašnje dvoznake koje označavaju čiste glasove pronađu odgovarajući znaci, ali to pitanje, čini mi se, ne spada

ovamo. Mislim da albanska latinica ne predstavlja veliku smetnju za komunikaciju.

**Isuf Berisha:** Ja bih umesto ovih tehničkih pitanja u vezi sa pismom postavio neka pitanja za koja me je inspirirao prof. Horvat svojim pitanjima. Prof. Horvat je postao poznat jugoslovenskoj široj javnosti svojim angažiranjem na tome, da se prevlada taj zvanični politički diskurs o Kosovu kao nešto što ne nudi nikakvu osnovu da se formulira neka inteligentna politika za rešavanje kosovske krize. Znači da se tu ne bi moglo postaviti pitanje da kod prof. Horvata nedostaje dobronamernost, da se prevladavaju barijere između Albanaca i Južnih Slovena, tj. da se podstiče i pronalazi put integracije Albanaca u jugoslovensko društvo. Zanimljivo je, da u pitanjima koja je postavio prof. Horvat zapažam neke od predrasuda koje su opšte prisutne u jugoslovenskoj javnosti u vezi sa Albancima i njihovim odnosom prema Jugoslaviji i Južnim Slovenima. Evo o čemu je reč. Možda su moje impresije pogrešne, ali dozvoljavam si svoja zapažanja u tim pitanjima. Vi ste pitali: zašto se Kosovo više ne pobrine, odnosno, zašto se Kosovari ne pobrinu više da se Jugosloveni upoznaju sa albanskim jezikom. To je bilo vaše pitanje, onda ste dodali, ako oni to ne učine, ko će to učiniti. Ja ću tu onda dodati, malo polemički zaoštriti to, pa reći da je jedan od zaključaka koji se može tu izvući da su naime Albanci krivi, što Jugosloveni ne uče albanski jezik, kažem, to je malo zaoštreno, ali sad isto mi se to nameće i kod tog pitanja u vezi sa pismom. Znači albansko pismo je smetnja za uspešnije učenje albanskog jezika sa strane Južnih Slovena. I onda sta vi postavili pitanje: da li ste vi razmišljali o tome da se uvede ponovo varijanta koja je bila bliža azbukama Južnih Slovena i da se na taj način stvori jedna pretpostavka. Da se Albanci i Južni Sloveni približe, da Južni Sloveni lakše uče jezik i čitaju ta albanska imena. Iz svih ovih pitanja ja ću sad pokušati, da izložim zaključke koji po meni ukazuju na to da su zapravo, i kod vas prisutne neke predrasude o mogućnosti komunikacije i integracije između Albanaca i Južnih Slovena. to jest integracije Albanaca u jugoslovensko društvo. Zapravo vi kada pitate zašto se Kosovari više ne pobrinu da se Jugosloveni više upoznaju sa albanskim jezikom (pogotovo sa ovim dodatkom: ako oni to ne učine ko će to učiniti) onda se meni zaista nameće utisak da su uglavnom tu Albanci krivi što Jugosloveni ne znaju albanski jezik. Ja mislim da tu ima nečega. Ovakav način posmatranja komunikacije između Albanaca i Južnih Slovena može se primeniti i u vezi sa celokupnom kulturnom komunikacijom između Albanaca i Južnih Slovena. Recimo posle 1981. jedna od ključnih teza za objašnjenje toga što se tamo dogodilo i što je od strane političkih foruma dobilo ocenu kao kontrarevolucija itd. navedeno je to što su se Albanci zatvorili prema Jugoslaviji. Mislim da je to jedna velika predrasuda. I da uopšte ne stoji da se empirijski može dokazati da su zapravo Albanci Kosova recimo

(da se ograničim ovakvo teritorijalno) učinili da su investirali puno svojih potencijala kulturnog potencijala i sredstava na tu komunikaciju. Ja ću uzeti recimo jedan segment. Pretpostavljam, ustvari nadam se, da ćete prihvatiti da je prevodenje literature jedan veoma važan segment komunikacije. Ukoliko analiziramo kako tu stoje stvari, ovako sa prevodenjem, sa srpskohrvatskog i drugih jezika naroda i narodnosti koji žive u Jugoslaviji na albanski i u obrnutom smeru, onda sam tu imao neke podatke 1986. da je od posle rata naovamo sa jezika drugih naroda na albanski jezik prevedeno tamo negde 950 naslova. Sa druge pak strane u istom periodu smo imali 60 naslova prevedenih sa albanskog na sve jezike, mislim na srpskohrvatski, makedonski. Sve su te, skoro sve te naslove sa izuzetkom dva—tri naslova prevoda sa albanskog na druge jezike preveli sami Albanci. Onda smo imali jednu situaciju: da posle poziva da se ta komunikacija intenzivira, posle 1981. društvo prevodilaca Kosova formira neki fond za obostrani prevod sa srpskohrvatskog na albanski i više za prevod sa albanskog na srpskohrvatski i na druge jezike, da se nekako nadoknadi, ta situacija da se nešto učini, da se intenzivira komunikacija u tom segmentu. Međutim, šta se dogodilo tu. Prevodeni su neki naslovi onda kada su oni nuđeni izdavačima u Jugoslaviji nisu prihvaćeni, recimo dozvoljavam da tu ima i opravdanja jer je moguće da su ti naslovi bili loše izabrani, da nisu odgovarali onome što bi bilo zanimljivo za druge sredine, ali recimo podatak: među tim naslovima bio je i jedan izbor iz poezije trojice najpoznatijih albanskih pesnika 20. stoleća . . . Poradecija, Fan Noli i Midjenija. To je preveo književni kritičar Mensur Raifi. I taj čovjek više je energije trošio na obraćanje raznim izdavačima, išao od jednog do drugog da nudi to, da se to objavi nego, što se umorio pri samom prevodu. Naravno, niko nije prihvatio knjigu, neke pesme su objavljene u nekim časopisima i onda je ta stvar završena tako da je taj čovjek, budući da je bio lično zainteresiran za to, nekako postigao da obezbedi sredstva i onda je taj naslov sam objavio u Prištini. Kao izdavač se pojavilo Društvo prevodilaca Kosova. Mislim da ukoliko ne postoji interes kod drugih, da upoznaju albanski jezik, da upoznaju albansku kulturu, Albanci tu neće moći puno da doprinose da se tu stvari promene.

**Branko Horvat:** Za mene je to bilo jako interesantno upravo zbog toga, što ništa od onoga što je kolega pretpostavio i nazvao predrasudama nije meni bilo na pameti. Ako smo već ušli u psihoanalizu, da je nastavim. Ja sam vaše izlaganje shvatio kao izlaganje jednog preosetljivog čoveka i o tome morate dobro razmisliti. Imate naravno razloga, to ne dovodim u pitanje. Naime moje pitanje bilo je: gde ja mogu dobiti učbenik albanskog jezika jer bez toga ne mogu naučiti albanski. I to očigledno moraju Albanci izdati. Neću valjda od Srba tražiti da mi to naprave. A vi to sad prevodite (to je predrasuda) da se Albanci namjerno zatvaraju u svoju pokrajinu i to su nam predbacivali to je kontra-

revolucija itd. Naravno da se zatvarate, ali ne zbog kontrarevolucije nego zbog kompleksa inferiornosti koji je upravo u vašem izlaganju došao do izraza. Vi se morate nametnuti sredini. Jer onaj drugi stav, naime rekli ste: ako nema kod Jugoslovena interesa, onda mi ne možemo ništa napraviti. Naravno nema interesa, kada ljudi ništa ne znaju. Pa do pred 3 godine o Kosovu su postojale svega tri knjige u celoj Jugoslaviji. Sve što je o Kosovu napisano napisano je poslednje tri godine. I tek sada ljudi počinju nešto da dobivaju nekakvu predodžbu o tom ko so to Albanci, šta je to Albanija, šta je to Kosovo itd.

Da još nešto dodam, niste samo vi takvi. I Slovenci su takvi, molim vas, kažite mi, gde i ko i kada je izdao ploču za učenje slovenskog jezika. Ili kasetu. Ja mogu da kupim francuski, španjolski, engleski, ne znam šta sve ne u Zagrebu. Ali htio sam, da kupim slovenski, da moja deca nauče slovenski kao što sam ja naučio kada sam bio u njihovom dobu, to je bilo u truloj Jugoslaviji kad smo mi odlazili na Pohorje na letovanje, svake godine. i tu su bile nekakve jugoslovenske kolonije, svega toga u novoj Jugoslaviji nema. A ko je zato kriv? Prije svega Slovenija, kao što je na Kosovu prije svega Kosovo.

Mi se moramo naviknuti na to da smo mi jedna federacija gde je svaki dio te federacije potpuno ravnopravan a ravnopravnost onda znači i jednu obavezu borbe, jednu izvesnu agresivnost da se nametne svojim stavovima. To je ono: kada vam prigovaraju da kosovska inteligencija šuti, kao što stvarno šuti, to nije prigovor sa stanovišta predrasuda. Nego je baš prigovor sa stanovišta izvlačenja Kosovara iz tog ambijenta kompleksa inferiornosti.

**Isuf Berisha:** U vezi sa ovim čuđanjem inteligencije rekao sam nešto prijepodne, pa neću ovde da dosađujem. Ali u vezi sa onim što ste sada o ovome kao odgovor rekli inam da kažem sledeće. Ja sam rekao unapred da ne sumnjam da vam je to bila namera jer naravno kakve su to predrasude, ako ste vi njih svesni. Ja sam rekao da je meni u toliko zanimljivije (ja sam malo polemički zaoštrio stvar, ali ipak ostajem pri tome da to u suštini stoji) da čovek koji se zalaže da se intenzivira kulturna komunikacija sa Albancima i da se prevladavaju bariere, da se intenzivira i pronalazi solucija integracije Albanaca u jugoslovenskom društvu, da neko ko se zalaže za to iskreno, da su i kod njega prisutne te neke predrasude u vezi sa tom komunikacijom. Meni je to bilo zanimljivo. Vi kažete zbog albanskog pisma Sloveni ne uspevaju, imaju poteškoća u učenju albanskog jezika in onda se postavlja ovakvo pitanje da se razmišlja o tome da se uvede varijanta koja bi bila bliža Južnim Slovenima.

Dozvolite da ja svojom osetljivošću postavim pitanje: Da li tu, mi smo tu i sada treba da ostvarimo jednu komunikaciju, da li i o kakvoj se komunikaciji radi. ukoliko ja treba da se prilagodim vama da bismo mogli tu komunikaciju da ostvarimo. Jer očito je da se može ovo vaše

pitanje ovako tumačiti i tako recimo ukoliko se vi ne potrudite da budete malo razumljiviji za mene, ja nemam toliko interesa, nemam toliko motiva da se zainteresiram ovako, da uložim toliko truda. Znači ipak je tu bitan vaš motiv za tu komunikaciju, za to upoznavanje. Ukoliko to nedostaje moje zalaganje i pa bilo ono i najagresivnije neće bitno promeniti stvar. A ovo u vezi i sa izdavaštvom. Ja ne mislim da interesiranje drugih izdavača u Jugoslaviji za objavljivanje albanske literature znači tutorstvo nad Albancima, to znači, da je u tim sredinama prisutan interes da se upozna albanska kultura.

**Branko Horvat:** Ja sam Kadarea dobio iz Kanade. Jel to nije škandal. Naravno ja sam kriv, nedovoljno poznajem literaturu, ali ja nisam književnik ja sam ekonomist. Netko me mora upoznati. Kako to da me Kanadani moraju upoznati sa Kadarem, a imam Kosovo u kući. To je problem.

Vi ste shvatili ovo kad sam ja predložio razmišljanje o alfabetu, da se vi prilagodite nama. U tom je taj problem od kud to mi i vi. Svi smo mi ovde. Ako dijakritički znakovi valjaju onda ćemo se mi prilagoditi vama, da upotrebim tu terminologiju, a ako nisu dobri onda obrnuto.

**Paško Berishaj:** Zaboravljamo jednu bitnu stvar, govorimo o integraciji Albanaca u Jugoslaviji. Nema niti nikakve integracije Albanaca. Nema niti nikakvog oživljavanja Albanaca dok se to bude vršilo na osnovi jedne političke platforme. Zaboravljamo da smo u jednoj takvoj situaciji, da je svaka stvar u vezi Albanaca spolitizirana. A dok budemo tako gledali, dok budemo tako čuli i dok budemo tako upućeni, dakle ispolitizirano ovo što mi danas radimo nema uspeha.

**Isuf Berisha:** Ja bih rekao, da bih mogao nastaviti ovaj razgovor sa prof. Horvatom ali poštujući ovo da nemamo vremena neću nastaviti, ali možemo za večerom!?

**Ivan Borštinar:** Samo repliko tov. Horvatu, namreč meni ni tu neke logike. Vse nacije, ki se smatrajo superiorne v jeziku ali v kulturi, se trudijo to superiornost pokazati na ta način, da obvladujejo tudi druge jezike, namreč že s tem prisiljujejo tiste, katere smatrajo za inferiorne, da mislijo na njihov način. To počenjajo Angleži, to počnejo Nemci, to počnejo Rusi. Ni slučajno, da imamo odlično sinologijo na primer pri Rusih, pri Nemcih, kjer se trudijo Nemci prodati Kitajcem. Poznati najprej kitajsko miselnost, potem pa jim prodati nemški način razmišljanja.

**Branko Horvat:** Znači, da mi prodamo Kosovarjem naš način razmišljanja.

**Rexhep Ismajli:** Ja bih samo jednu malu repliku. Nisam hteo da zalazim u pitanja koja je postavio poslednji diskutant, sa čime se slažem. Hteo bih reći nešto drugo. Ako ste vi profesore Kadarea dobili preko Kanade, ja mogu sasvim mirne duše tvrditi da se radi o velikoj grešci u hrvatskoj kulturi. Vi ste morali to da dobijete preko hrvatskih izdavača,

jer se radi o velikom svetskom piscu, koji je preveden na preko 30 jezika. Tako krupnog pisca vi ste morali dobiti preko Zagreba, ne preko Prištine koja uostalom i sama ima problema da ga dobije već nekoliko godina.

Dalje bih hteo reći da problemi učenja jezika nisu samo problemi dobre volje. Motivacija za učenje jezika je uvek socijalnog karaktera, sa ekonomskom pozadinom, i dr.

**Martin Berishaj:** Ja bi se vratio na jedan problem, koji se meni čini izuzetno bitan. To je problem političke emancipacije Albanaca u Jugoslaviji, koji po mom mišljenju može predstavljati jedan element potvrđenja njihove političke legitimite u samoj Jugoslaviji i tvrdim, da ta politička emancipacija Albanaca u Jugoslaviji mora i treba da znači političku emancipaciju albanstva od jugoslovenstva.

## 6. Fehmi Agani Kritički osvrt na politički diskurs o Kosovu i Albancima

Novembarske petodnevne danonoćne protestne manifestacije Albanaca na Kosovu, možda najmasovnije dosadašnje političko manifestovanje u istoriji Albanaca ovih krajeva uopšte, zaista su višestrano i višestruko zbunjujuće.

Jedne zbunjuje njihova masovnost, upornost i odlučnost manifestanata, samoorganizovanost. Zaista, da se odjednom pokrene više stotina hiljada ljudi, skoro iz svih mesta, slojeva, uzrasta, da se manifestuje istovremeno u Prištini i u desetak centara Pokrajine, da se krene u ranim prepodnevним časovima da se pešači i po 50–100 kilometara po lošem vremenu, da bi se u Prištinu stiglo u kasnijim ponoćnim časovima! Da iznemogli i iscrpljeni manifestanti, koji nisu mogli računati na sendviče i okrepljujuća pića, još manje na dnevnice ili bilo kakve nadoknade, ipak smognu snage da izraze svoj protest i nezadovoljstvo, da oskudnim iskazima i parolama izraze svoje zahteve, tako jasno i glasno da to nadmašuje bilo kakav plebiscit ili referendum, da se pokrenu stotine grupa i kolona, a da ne bude nijednog incidenta vrednog pažnje, to zaista mora da bude i da deluje zbunjujuće.

Odgovarajuće službe, koje se sada nanovo izdiferenciraju, zbunjene su kako se nešto tako moglo desiti a da to promakne svepratećem, sveprisluškujućem i svevidećem nadzoru! I ko to može biti volšebni organizator, sada iz redova nepraćenih lica?

Denuncijantski deo štampe pričuo je jedan telefonski poziv, opazio je jedna sumnjiva kola na nekom sumnjivom mestu!

Vodeće političke strukture zemlje, kojima se mora odati priznanje da nisu podlegle iskušenju varljive efikasnosti, ipak kao da su u najvećoj zbunjenosti: kako oceniti ta zbivanja ili, bolje reći, kako izbalansirati ocene, i naći nužni kompromis.

Rukovodstvo Srbije je najbrže. Milošević, iz pretpostavljam promeњenog teksta govora na Ušću, nije izbacio tvrdnju da je bitku za Kosovo poveo ceo narod. „svi građani bez obzira na nacionalnost“, ali to već nije zvučilo ozbiljno. Dva predsedništva Srbije, partijsko i državno, ne po simetriji i mazohizmu, tom „patološkom sindromu srpskih komunista“, što bi rekao D. Čosić, već manihejski i po nekoj antitetičkoj logici, po nekom pravilu suprotnosti ocenjuju ove događaje: pošto



su skupovi Srba i Crnogoraca – revolucija, to manifestacije Albanaca mora da su – kontrarevolucija! I to nastavak kontrarevolucije, kontrarevolucija koja teče. Zahtevi Srbije za ustavne promene su progresivni, te ono što im se suprotstavlja mora da je reakcija! Ocenjuje se da su te manifestacije antisrpske, ergo antijugoslovenske, uprkos uzviku: „Živeo hrabri srpski narod!“, koji je prihvaćen i aplaudiran. Kako su se zahtevi „Hoćemo oružje“, „Albanci napolje“, „Smrt Šiptarima“ udomaćili, suprotni tonovi su destrukcija! Neko se i setio da je zaobidena Srbija, da je klicano Jugoslaviji, Kosovu i njenom rukovodstvu, ali ne i Srbiji i Miloševiću! Nije navedeno, međutim koja je i da li je ikoja reč solidarnosti i razumevanja upućena Albancima iz tolikog mitingovanja po Srbiji.

Rukovodstvo Kosova, proredeno i bitno hendikepirano, primorano da žrtvuje Kaćušu Jašari za rad mitinga trijumfalizma na Ušću, pod žestokom presijom i zahtevom za bezuslovnom predajom, pod stalnim nadzorom i višestranom supervizijom, mora da se zadovolji preliminarnom ocenom i solomonskim ocenjivanjem: Skupovi su prvih dana, dok su ih radnici vodili, manifestacije, da bi se kasnije izrodili u demonstracije!

Bilo je pokušaja da se manifestacije Albanaca jednostavno uknjiže u podršku SKJ, što su one dobrim delom i bile. Zaboravljalo se pri tome da takvo masovno klicanje Titu, čak više nego li mu se klicalo za života, implicira i snažnu javnu kritiku istom Savezu Komunističkom kojem se i klicalo.

Međutim, nije bilo manifestacija secesionističke svesti, nije bilo destrukcije. A to je možda zbunjivalo najviše!

Da li je u tim zahtevima bilo ičeg legitimnog, osnovanog, opravdanog, ili je ponovo prozborila indoktrinacija, manipulacija, neupućenost?

Pri ovim ocenjivanjima kao da nije osnovno šta je stvarno bilo i šta se to zahtevalo na Kosovu tokom tih manifestacija, šta se zbiva pre i posle njih. A zbivanja na Kosovu, procesi i odnosi koji su se snažno iskazali tokom novembra, zahtevaju najozbiljniju političku i naučnu analizu i procenu, najozbiljnije preispitivanje dosadašnjeg političkog diskursa o Kosovu i političke aktivnosti zasnovane na njemu.

• • •

Govor o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji, čest i obilat, reklo bi se čak inflatoran, ali uglavnom neplodan, kao i mnogo štošta u ovoj zemlji tokom ove krizne decenije, bio je prvenstveno politički. Pri ovome, apstrahujući mnoga valjana određenja političkog govora, mislimo na to da ga odlikuje tendencija, izražavanje interesa, zastupanje stava, napad ili odbrana više nego li objektivnost, tačnost i opravdanost,

činjenična i logička zasnovanost, traganje za istinom. Ovaj politički govor nije jedinstven, postoje u njemu značajne razlike, po sadržaju i usmerenju.

Ovim političkim govorom o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji ne mislimo, naravno, na onu poplavu „literature“ memoara i feljtonistike, produkcije postosamdesetprve, ranijih udbovaca ili predbrianskih nosilaca vlasti na Kosovu, plitke i prljave, prepune insinucija i laži, koja bi da dokaže da je zlo sve što je albansko, istina njihov monopol a ispravno i nadasve efikasno jedino ono što su oni radili i uradili. I da je osnovna greška to što su oni i njihovi metodi odbačeni i osuđeni!

Ne mislimo prvenstveno ni na shvatanja „desnoradikalnog pravca u savremenom srpskom nacionalizmu“ (M. Kasapović) koja se osnovnim svojim stavom prema „albanskom pitanju“ u Jugoslaviji, njegovoj genezi i načinu njegovog rešavanja, kao i tvrdnjom da su zbog nacionalnog mazohizma pali Aleksandar Ranković i „ko sve ne“ (D. Čosić) izjednačuju sa prvima.

Međutim, mora se reći da ove dve „struje“ u savremenom diskursu o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji, prvi liferacijom poluistina, insinuantnim problematizovanjem i sumnjičenjem svega albanskog, dok drugi, misaono vrlo bliski vodećim političkim strukturama SR Srbije, fabrikacijom teorija o „secesionističkom karakteru nacionalne svesti jugoslovenskih Šiptara“ (D. Čosić), o Kosovskom paradoksu da „manjina ugrožava većinu, da vrši genocid nad njom!“ (J. Deretić), o albanskom genocidnom nasilju „uz učešće albanskih vlasti i SKJ, pod patronatom antisrpske koalicije“ i o Srbima koji u miru doživljavaju „pravu ratnu agresiju praćenu nečuvenim nacionalnim poniženjima“ od strane „beskrupuloznog neprijatelja“, ogromno su uticale na stvaranje određenog mnjenja o Kosovu i Albancima, naročito u Srbiji. Pod njihovim neposrednim uticajem vaskrsavaju i produbljuju se ranije predrasude, na starim izvorima i u novim uslovima nove se zablude pridružuju starima. U starim arsenalima zardala se sredstva traže da bi se rešili savremeni problemi i teškoće. Ignorira se prekid i preobražaj koji NOB i Socijalistička Revolucija znače i kratkovido se pretpostavlja, pa i priželjkuje, da bi istorijski razvoj u ovim prostorima trebao da nastavi ono što je neuspešno bio započeo pre Drugog svetskog rata, ili bar pre 1966. godine.

Pod političkim govorom o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji mislimo prvenstveno na stavove i ocene političkih foruma i društveno-političkih instanci, kao i na idejno-političku i informativnu aktivnost koja ih prati, makar ni ocene ni te aktivnosti ne bile istovetne, kao na osnovni oblik promišljanja kosovskih zbivanja i svega vezanog za njih. Ovaj nametnuti im govor nisu mogli potpuno izbeći ni retki, poštovanja dostojni autori, koji su pokušali da o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji misle „protiv struje“.



Politika, politički okviri, procene, orijentacije i delovanja predstavljaju vrlo značajan činilac realnog sagledavanja međunacionalnih odnosa, problema i teškoća, njihove ocene i prevazilaženja. Međutim, u poimanju i vrednovanju, u akciji i prevazilaženju određenih stanja i protivurečnosti u međunacionalnim odnosima politika može biti uspešna, ukoliko nije dogmatska i sklerotična, blokirana raznoraznim „istorijskim reminiscencama“, predrasudama i iluzijama, ukoliko je otvorena i sposobna da pojmi i prihvata novo, u idejama i odnosima. Neće uspeti ukoliko politika i politički odnosi i okviri budu bili jedino odnos snaga. pritisak i koncesija, kompromis. Uspešni ne mogu biti ni ukoliko politika i politički odnos budu bili manipulacija, naduvavanje jednih da bi se zataškavala druga pitanja i problemi, nametanje pseudoproblema, izazivanje euforija u funkciji ličnih ili grupnih ambicija i pretenzija, ili ukoliko se politika svodi na politikanstvo, trenutnu dobit, podmetanje i prevaru, politiku svršenog čina.

Uspešno političko poimanje i procena stanja i procesa u međunacionalnim procesima, izražavano sadržajnim kategorijama, pojmovima koji ne bi bili terminni diskvalifikacije, jezikom koji ne bi bio smušen, frazom koja ne bi prazno odzvanjala, izvođenjima koja ne bi bila sofizmi, logikom koja ne bi bila nedoslednost moralo bi se potvrditi u uspešnoj političkoj akciji. Relativni neuspesi političke akcije i aktivnosti indiciraju i neuspehe u poimanju određenih odnosa i procesa.

Šta bi se u ovom smislu moglo reći o osnovnim kategorijama političkog poimanja i izražavanja stanja, odnosa i procesa na Kosovu, među Albancima i u odnosu na Albance u Jugoslaviji, u ovih osam godina od 1981. g.?

Kontrarevolucija je osnovna kategorija kojom su određivane i karakterizirane demonstracije Albanaca, kontrarevolucijom se žigосу mnoga nastojanja Albanaca danas, mnoge njihove želje, težnje, aktivnosti. Kontrarevolucija je kvalifikacija i diskvalifikacija, anatema i pretnja svemu što je nepoželjno sa stanovišta zvanične politike, ili određenih političkih snaga i tendencija, u stavovima, zahtevima i nastojanjima Albanaca.

Profesor Horvat snažno je problematizirao njen legitimitet, osnovanost upotrebe te kvalifikacije u odnosu na zbivanja 1981. g. Međutim, makoliko čudno i nepojmljivo izgledalo, ipak je istinito da se u ovih osam godina najmanje radilo na elaboraciji ove kategorije, u dokazivanju opravdanosti njene konkretne primene. Tako je oskudno njeno obrazloženje, da se često doima da je kvalifikacija određenih zbivanja kao kontrarevolucije jedino u funkciji legitimacije i opravdavanja sredstava i mera koja se u odnosu na ta zbivanja žele primeniti.

Ukoliko je odredba kontrarevolucije bila u funkciji opravdavanja represije, ona je uglavnom istrošena. Ne mislimo time da su istrošene mogućnosti primene represije. Da se ne gaje takve iluzije postarali su

se i sudovi u Skoplju, koji osuđiše pred kraj prošle godine učesnike u demonstracijama za odbranu nastave na maternjem jeziku u srednjim školama u Kumanovu i Gostivaru. Od učesnika u demonstracijama u Kumanovu, osini preko 120 prekršajnih kazni, uglavnom od po 60 dana zatvora, petorica krivično gonjenih, kao što objavi štampa, dobili su po maksimalnih pet godina zatvora. Učesnici demonstracija u Gostivaru, njih osmorica, optuženi za udruživanje da bi se suprotstavljali mešanim odeljenjima, tj. faktičkom ukidanju nastave na albanskom, osudjeni su: jedan sa 11 godina zatvora, dvojica sa po 8 godina, jedan sa 6 i četvorica maloletnika sa po 4–6 godina zatvora! Još da budu zahvalni, jer ako budu zdravi i poslušni, dolazeći XXI vek će dočekati van zatvora!

Nekada je Lenjin, u čuvenim *Pismima kongresu*, pisao: „Ako je stvar došla dotle da se Ordžonikidze mogao zatrčati dotle da je primenio fizičko nasilje. . . . onda mogu zamisliti u kakvo smo blato pali. . . “ (V. I. Lenjin, Izabrana dela, XIV, 574). Ali, Lenjin je mrtav poodavno, a začudo, u raspravama o nacionalnim odnosima u ovoj deceniji kod nas, mada je njegova kao i Marksova misao jedan od izvora legitimiteta našeg socijalističkog pokreta, malo se ko, ako se iko uopšte seća njega!

Iako nisu istrošene mogućnosti primene represije, kao što se jasno vidi, ipak tvrdimo da ona nema mogućnosti u sređivanju odnosa na Kosovu, te da je neproduktivna postala odredba kontrarevolucije kao legitimacije i opravdavanja represije.

Da je represija postala neproduktivna, čak kontraproduktivna, to se poodavno uočilo i iskazalo u Jugoslaviji. Međutim, makoliko bilo užasno o tako bolnom pitanju kao što su zatvorske kazne i godine zatvora rezonovati kategorijama produktivnosti-kontraproduktivnosti, ipak daleko su gori licemerstvo i cinizam onih koji ponekad zaista govore o tamnovanju „jadnih mladića“, „jedva punoletnih“, iako se nisu mnogo uzbuđivali kad su oni kažnjavani. Naprotiv, stalnim pritiskom na pokrajinsku birokratiju i optužbom da nije skoro ništa učinila, najneposrednije su uticali na visinu kazni. A i danas zalažu se za oslobađanje „jadnih mladića“ da bi se u zatvorima stvorilo mesta za punoletnije!

Ovu kategoriju još više je istrošila, čak kompromitovala njena kasnija upotreba bez kriterija i rigorozne. Tako, u sasvim ozbiljnim forumima utvrđuju se, neosnovano i neargumentovano, kontinuiteti kontrarevolucije na Kosovu, u godinama okupacije, u 1944–45, 1968, 1981, kao i u godinama koje slede, ne uviđajući se, pored sličnosti i suštinske razlike u društveno-političkom kontekstu, u ciljevima i zahtevima, društvenim akterima i dr. U Zaključcima dvaju Predsedništva Srbije, novembarske protestne manifestacije na Kosovu kontrarevolucijom se ocenjuju, jer se protive zahtevima Srbije za promenu ustava! „Politika“, u napisu nekog Toma Milića (12. 12. 1988) upotrebu etikete kontra-

revolucije dovodi do apsurd: „Sa četiri kontrarevolucije (1912, 1919, 1941 i 1981) albanski separatisti pokušali su bezuspešno da od Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS, Demokratske federativne Jugoslavije i SFRJ otepe Kosovo. . . .“ Dakle: eventualni otpori Kraljevini Srbije ili nasilju Kraljevine SHS nisu ništa drugo do – kontrarevolucija! Isti autor nastavlja: „. . . . A kad nisu uspeali oružjem, separatisti su pribegli zalaganju za perfidnu demografsku eksploziju“. To bi valjda trebalo da bude peta kontrarevolucija, koju nažalost separatisti dobijaju!

Nacionalizam, u alternaciji separatizam – iredentizam, kao i etnička čistota su takođe suštinske kategorije političkog diskursa o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji.

Svaka analiza sadašnjih međunacionalnih odnosa i tenzija, na Kosovu kao i u čitavoj zemlji pokazala bi da nacionalizam kao apsolutizacija danas uglavnom krivo shvaćenih nacionalnih interesa, i kao pokušaj njihovog ostvarivanja na uštrb realnih normalnih nacionalnih interesa drugih, predstavlja uzrok i osnovu međunacionalnih sukoba. Nije teško dokazati istorijsku neadekvatnost nacionalizma danas, ma koliko konjunkturalno izgledao i objektivnu štetnost bilo kojeg nacionalizma.

Međutim, nedovoljno je, jednostrano, netačno i štetno ono shvatanje koje priznajući opštu štetnost nacionalizma, fiksira i vidi ga jedino kao nacionalizam drugog, kao albanski nacionalizam i separatizam najčešće; shvatanje koje vidi samo ekscesivni nacionalizam a ne i onaj koji deluje, rekli bismo polulegalno, ako već nije sasvim legalan, koji nastoji a delimično je i uspeo da stekne legitimitet i pravo građanstva, koji prodire u forume i nameće se u obliku odredbi, zabrana, rezolucija i zakona; shvatanje koje je spremno da i najnormalniji nacionalni zahtev i prava drugih, recimo pravo i zahtev za nastavu na maternjem jeziku, proglašava i goni kao nacionalizam. Ako pojam nacionalizma bude ovako neodređen a upotreba njegova bezkriterna, naravno da se mogu čitavi narodi proglašavati nacionalistima. Jer, doista, ako je i zahtev i insistiranje na pravu Albanaca da se školuju na maternjem jeziku nacionalizam, onda su svi Albanci nacionalisti. I nije čudo da dok je za neke nacionalizam teško žigosanje i progon, drugi ga lako podnose, ako ga i ne ističu kao *epitheta ornantia*.

Bez ikakve minimizacije albanskog nacionalizma i potrebe borbe protiv njega, ipak treba istaći da ta borba može biti uspešna jedino ako se nacionalizam reducira na prave razmere, na ono što on stvarno jeste, uz priznavanje legitimnosti nacionalnih prava, interesa i njihove artikulacije, kao i pod uslovom odlučne borbe protiv svakog nacionalizma i hegemonije. Jer, kao što je duhovito primetio jedan od rudara Trepče u razgovoru sa grupom rukovodećih ličnosti SK Srbije: ne može biti uspeha u borbi protiv nacionalizma ako se jednima (tj. jednom nacionalizmu) oštre rogovi a drugima (drugom nacionalizmu) odseče glava!

Albanski nacionalizam teži etničkoj isključivosti, etničkoj čistoti. To je neosporno. Jer tome teži svaki nacionalizam, pogotovu onaj koji ne može računati sa asimilacijom drugih. Iz ove opšte prirode nacionalizma deducirana je odredba demonstracija iz 1981. g. kao manifestacije koje teže etnički čistom albanskom Kosovu.

Međutim, kasnije krajnje neumerene i neodgovorne upotrebe ili zloupotrebe odredbe etničke čistote, pripisivanje čak jezikom vulgarnog izopačavanja i čiste laži, i zahtevu za školovanje na maternjem jeziku, da je uperen protiv makedonskog, da je to zahtev za „etnički čista“ odeljenja, istrošile su i kompromitovale tu odredbu toliko da je više teško može ko ozbiljno prihvatiti i korisno upotrebiti.

Zanimljivo je da se težnja za etničkom čistotom pripisuje jedino Albancima, tj. albanskom nacionalizmu, i to toliko da se nastoji da se „etnički čisto“ i „albansko“ skoro sinonimno upotrebe. Još zanimljivije je to da oni koji su najgrlatiji protiv etničke zatvorenosti Albanaca, sasvim su slepi kada se radi o pojavama etničke isključivosti u njihovoj naciji. Odeljenja sa nastavom na albanskom su „etnički čista“ dok to nisu makedonska odeljenja! Kada bi ti najgrlatiji napadači albanske zatvorenosti bili upitani: da li je FK Vardar „etnički čist“, našli bi se u čudu. I ne bi se čudili da nijedan mladić albanske ili turske narodnosti, i pored preko sto hiljada Albanaca i Turaka u Skoplju, nije ni debitovao u ovih skoro deset godina u prvom timu Vardara, već bi se čudili samom pitanju, tj. drskosti postavljanja takvih pitanja!

Kontrarevolucija, agresivni nacionalizam, težnja k etničkoj čistoti moraju rezultirati nasiljem prema nealbanskom stanovništvu i njihovim nasilnim iseljavanjem. Nasilje, iseljavanje pod pritiskom sa modalitetima i derivacijama: silovanje iz nacionalističkih pobuda, sknavljenje grobova i svetišta, teror i genocid – to su najčešći termini diskursa o Kosovu. Da li su teror i genocid, nasilje i sknavljenje surova stvarnost međunacionalnih odnosa Kosova, ili su to pak samo – velike laži?

Kosovo je ekonomski zaostalo, društveno nerazvijeno, socijalno preopterećeno problemima i konfliktima. To je područje najveće nezaposlenosti, najnižih dohodaka. Na desetine hiljada porodica nema ni jedno zaposleno lice! Sironiaštvo je veliko, odnosi su opterećeni, surovost je veća. U poredenju sa drugim krajevima, na Kosovu se teže živi. Međutim ništa ne potvrđuje da je to područje nasilja, pogotovu nacionalnih.

Broj ubistava i krvavih sukoba pojedinaca u razdoblju od 1981. godine dostigao je trocifrenu brojku, međutim samo su u dva slučaja ubice Albanci a žrtve Srbi, i u oba slučaja ubice su streljani, dok u tri slučaja Albanci su ubijeni od Srba a ubice su, naravno, osuđene na različite kazne zatvora. Pokrajinski sekretar za unutrašnje poslove izveštavao je Pokrajinsku skupštinu oktobra 1988. g. da je u izveštajnom periodu od godinu dana u Pokrajini bilo 37 ubistava i 57 pokušaja ubistva, ali

nijedno među pripadnicima raznih nacionalnosti; bilo je 15 silovanja i 24 pokušaja silovanja, ali samo jedno silovanje i dva pokušaja silovanja na štetu pripadnika srpske ili crnogorske nacionalnosti („Rilindja“, 26. X. 1988).

Kosovo koje prema popisu iz 1981. g. učestvuje sa oko 7,7 % u opštem broju stanovništva, u opštem kriminalitetu zemlje u periodu 1981–86 učestvovalo je sa svega 3,3 % (Rilindja, 4. 12. 1988). Slika koju nam pruža statistika, mora se priznati, bitno je drukčija od one koju nam pokušava nametnuti današnji politički diskurs, naročito srpski govor o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji.

Svaki ozbiljniji pristup analizi dosadašnjih ocena migracionih kretanja na Kosovu, sa gledišta međunacionalnih odnosa, mora da uoči krajnju jednostranost u pristupu, nedostatak objektivnosti i principijelnosti, ekstremnost zaključivanja iz sasvim nepouzdatih premisa, manipulaciju neistinama, apriorizam i tendencioznost u raspravljanju o toj problematiki.

Sva politička dokumenta govore o nužnosti borbe protiv iseljavanja Srba i Crnogoraca pod pritiskom kao i o potrebi da se svako iseljavanje zaustavi. Međutim, svi izveštaji o migracijama, kao potvrdu tih iseljavanja pod pritiskom navode ukupan broj iseljenih, što je najobičniji sofizam, iako se prema izjavama migranata ni za jedan odsto slučajeva iseljavanja ne može tvrditi da je iznuden.

Budući da se ne može dokazati postojanje pritisaka za iseljavanje činjenicama, a da bi se tvrdnja o pritisku zadržala, pojam pritiska se nelegitimno proširuje i naduvava, pritisak se iznalazi u zahlađenim odnosima, u strahovanjima, u atmosferi, u besperspektivnosti. Na skupovima učenika srpske i crnogorske nacionalnosti i u bojkotu nastave početkom ove školske godine kao pritisak su navedeni od pojedinih komunalnih i školskih tehničkih nemaština, do naziva imena škola, ukoliko su albanske ličnosti. Tako je morala promeniti ime, da bi se nastava odvijala, i škola koja je nosila ime Halit Ibishija, borca NOB-a i žrtve fašističkog terora! Za pojedince u Kosovom Polju, pritisak su i pisanje Branka Horvata, ocene Dragosavca, izlaganje Vrhovca, govori Smolea! Za sve ovo okrivljuje se albanski nacionalizam i Albanci. Zaboravlja se da zahlađenje odnosa, zaoštravanje, besperspektivnost zajedničkog življenja stvara ne samo albanski već i srpski nacionalizam, manifestacije separatizma kao i pozivi na oružje i vojnu upravu, ispisani letak ili parola, kao i izraženi unitaristički i hegemonistički zahtev.

Iseljavaju se ne samo Srbi i Crnogorci, već i Albanci, i to u velikom broju i ne samo sa Kosova. Samo u toku 1988. preko 20.000 lica tražilo je politički azil (ali iz ekonomskih razloga) u SR Nemačkoj, uglavnom Albanci sa Kosova i Makedonije i Romi, pa je SRN u dilemi kako da se zaštiti od navale migranata iz Jugoslavije. Norveška je letos morala vanrednim merama da se od takve navale zaštiti. Albanci su skoro jedini

iz Jugoslavije koji se izlažu trošku i riziku da se preko meksičkih i kojekakvih veza prebace u SAD ili odlaze u nepovrat! Pa ipak, iseljavanje Albanaca nije predmet političke pažnje. Oni su – prekobrojni! Iseljavanje Albanaca spominje se i to netačno, jedino ako se radi o nekakvom useljavanju u Makedoniju!

Postoje brojni uzroci iseljavanja: ekonomski, socijalni, porodični i drugi. Međutim, svi se oni ignoriraju, pa i najznačajniji među njima – činjenica neosporna da se u Srbiji, u odnosu na Kosovo, bolje i bogatije živi!

Ozbiljna analiza fenomena iseljavanja sa Kosova morala bi komparirati tu pojavu sa brojčano približnim iseljavanjima iz Južne Srbije, Sandžaka, Bosne. Međutim, umesto komparacije imamo jedino političku arbitramu ocenu.

Ako su iseljavanja sa Kosova pod pritiskom, kako da se shvati da tih iseljavanja ima, skoro podjednako i iz opština, kao što je Leposavić, gde skoro nema Albanaca, pa ni ko da pritisak vrši? Ili da se čak 1.200 boraca sa Kosova, koji se često javljaju protestima protiv iseljavanja i pritisaka, našlo naseljeno u Beogradu, iako su dugo vreme bili nosioci vlasti na Kosovu, a pojmu borca uopšte protivureći to da podlegne pritisku! Ili, kako shvatiti da se iseljeni pod pritiskom naseljavaju ne bilo gde, već u najboljim mestima Srbije?

Uprkos svemu ovome ogromna politička propaganda godinama vrši najbrutalniji pritisak da se po svaku cenu prihvati postojanje nasilja i pritisaka na Kosovu, terora i genocida nad Srbima i Crnogorcima. Egzodus, patnje, stradanja Srba i Crnogoraca oplakuju se neprestano. Ogromne se duhovne i materijalne energije troše da bi se uverili prvenstveno srpski narod, a zatim jugoslovenska i svetska javnost, dok bi se Albanci primorali da veruju da je stanje na Kosovu – *novi srednji vek*. Prihvatanje ili neprihvatanje ovih natuknica kriterij je diferencijacija, merilo je podobnosti ili nepodobnosti. Bez njihovog prihvatanja i njihove stalne deklamacije ne može biti nikakvog kadrovskeog inauguriranja.

Kampanja o nasilju i pritiscima, o genocidu i teroru na Kosovu izgleda nefunkcionalna i promašena. Jer ona u suštini nosi poruku o nemoćnosti zajedničkog življenja sa Albancima, te samo ubrzava procese iseljavanja. Ima ih koji u toj buci o nasilju i teroru Albanaca vide, inače poznatu pojavu vike i buke sa ciljem dezorijentacije i zaglušivanja da se ne bi čuo juk onih koji stvarno pate. Jer, da se ne zaboravi: siromaštvo i nezaposlenost su prvenstveno za Albance, Muslimane i Rome. Albancima pripadaju u proseku najniža primanja, najčešća zatvaranja, najviše kazne, oni su jedini koji se podvrgavaju testu podobnosti pri zapošljavanju, odgovarajućoj proveru pri upisu studija, dokazu lojalnosti u procesima diferencijacije.

Ima međutim, sve više onih koji viku o nasilju i teroru. lamentacije o patnjama – i egzodusu vide u drugoj funkciji, u funkciji ostvarivanja ciljeva novog konstituisanja srpske države i ostvarivanja novih jugoslovenskih pretenzija Srbije i njenog rukovodstva.

Ni kategorija indoktrinacije i borbe protiv nje nije mogla biti naročito plodna! Ona je doduše poslužila kao opravdanje za niz kažnjavanja i isključivanja nastavnika, za izbacivanje iz upotrebe izvesnih tekstova. Međutim, kao svojevrsno demodirano prosvetiteljstvo i vid dušebrižništva, tutorstva nad političkom savesti drugih, učenika i studenata, nije mogla više pružati.

Jasno je, dakle, da kategorije kontrarevolucije, separatizma – iredentizma, etničke čistote, nasilja i indoktrinacije, koje čine stožer savremenog političkog diskursa o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji nisu dovoljne za shvatanje stanja i odnosa na Kosovu, pa prema tome ni za političku akciju koja bi to stanje prevazišla. Kako se, dakle, na kojim se osnovama, idejnopojmovnim i akcionim, može ostvarivati zajednički front Albanaca, Srba, Crnogoraca, Muslimana, Turaka i drugih na Kosovu?

o o o

Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji su u krizi, posebno su zaoštreni srpsko-albanski i albansko-makedonski odnosi. Ali mi nismo u ratu, kako trubi egzaltirana uobrazilja nacionalizma i hegemonističko profiterstvo. Naprotiv, krizu moramo smatrati privremenom i njeno prevazilaženje mogućim.

Engels, u „Razvoju socijalizma . . .“ navodi da je SenSimon, u vreme najzaoštrenijih francusko-engleskih i francusko-nemačkih odnosa, kada su nakon poraza Napoleona engleske i nemačke trupe okupirale Pariz, projektovao buduće francusko-englesko, pa i francusko-nemačko prijateljstvo. Ovo Engels ocenjuje ne kao njegov utopizam, već kao *istorijsku dalekovidost* SenSimona. Zar mogu danas humanistička inteligencija, stvaraoci humane vokacije, živeći u novo vreme i u neuporedivo boljim uslovima i odnosima, da budu tako kratkovidni, da bi artikulisali drugo a ne stvarne interese svojih naroda, da podlegnu trenutnim hysterijama, da zagovaraju drugo a ne ravnopravnost, da projićiraju drugo a ne prijateljstvo naših naroda i narodnosti?

Suprotno Dobrici Ćosiću, koji u razgovorima o Jugoslaviji, u Književnim Novinama, pri okončanju svoje „reči nespokoјstva“ izražava sumnju u mogućnost okončanja albansko-srpskih i albansko-makedonskih sukoba „demokratijom i nacionalnim mirom“, mislimo da se jedino demokratijom i nacionalnim mirom mogu, pa prema tome i moraju rešavati navedeni i drugi međunacionalni sukobi.

U odnosu na Kosovo i Albance u Jugoslaviji, dve su osnovne pretpostavke, dva su osnovna uslova prevazilaženja sadašnjih međunacionalnih antagonizama: *dosledni demokratizam* i na toj osnovi razvijena *kultura zajedničkog življenja*.

Lenjin je, idući za Marksom, nacionalno pitanje tretirao kao „jedno od pitanja demokratije“. U „Kritičkim beleškama o nacionalnom pitanju“ pisao je da ima samo jedno rešenje nacionalnog pitanja, a to je – „dosledni demokratizam“.

Uprkos raznim manipulacijama i zloupotrebama demokratijom, pseudodemokratizmu i demokratijom prikrivenog etatizma i hegemonizma, nemamo uopšte razloga da sumnjamo da je srpsko pitanje u Jugoslaviji – demokratsko. To se isto može reći o celini makedonskog pitanja. Ali se isto može reći, čak i sa više prava, o albanskom pitanju u Jugoslaviji. Suprotno imputacijama zle volje ili nečiste savesti, albansko pitanje u Jugoslaviji nije pitanje separacije, secesionizam ne predstavlja suštinu nacionalne svesti Albanaca, suština albanskog pitanja u Jugoslaviji je demokratska i jedino se doslednim demokratizmom može rešiti. To je jasno demonstrirano i tokom novembarskih protestnih manifestacija u Prištini i na Kosovu, i to je možda najviše zbunilo hegemonističke krugove i deo obmanjene javnosti.

Ravnopravnost je suštinska odredba doslednog demokratizma. Ravnopravnost je bila jedan od osnovnih zahteva i najčešće uzvikanih parola i u poslednjim manifestacijama Albanaca na Kosovu. Hegemonističko dušebrižništvo i sumnjičavi paternalizam, poput onog u Makedoniji, koji zabranjuje andronim Liridon (Slobodoljub) Albancima, jer zapravo, kakvu slobodu mogu oni sad još poželeti (!), i ovde mogu upitati: šta, kakva to ravnopravnost?

Nema ravnopravnosti – stvarne, a ne da je egalitarni verbalizam, – ako nije kolektivna i individualna, i neprihvatljiva su mišljenja koja, navodno po nekom liberalnom ili francuskom modelu i navodno protiv konzervativnog, austrougarskog ili sovjetsko-kominternovskog rešenja, nude jednakost, individualnu i personalnu, ali ne i kolektivno-nacionalnu. Naprotiv, u ovakvim stavovima i priželjkivanjima vidna je pridonistička slabost „srodna sa francuskim šovinizmom“, koju je još Marks ismejavao, slabost negiranja nacionalnosti, što znači, makar i nesvesno, „njilovo absorbovanje od strane uzorne francuske nacije“. A to znači, zaključuje Lenjin, „faktički podleći nacionalističkim predrasudama, naime: smatrati ‚svoju‘ naciju ‚uzornom nacijom‘ ili . . . naciju koja ima isključivu privilegiju na izgradnju države“. (Lenjin, *Izabrana dela*, 1960, 8, 401).

Sa ravnopravnošću, individualnom i kolektivnom, postavlja se faktički osnovni zahtev Albanaca: *priznavanje subjektiviteta* Albanaca u Jugoslaviji. To je zahtev da se u ovom društvu prizna i prihvata da Albanci budu, da se poslužimo Sartrovim izrazom, sugovornici a ne

samo predmet razgovora u Jugoslaviji, da ravnopravno učestvuju u oblikovanju njihove i naše zajedničke sadašnjosti i budućnosti. Ovaj zahtev je, naravno, potpuno u duhu doslednog demokratizma.

Međutim, makoliko bilo čudno i teško shvatljivo, obzirom na naš dosadašnji društveni i politički razvoj i na neosporno velike rezultate u Jugoslaviji, upravo u međunacionalnim odnosima, u Srbiji i Makedoniji rukovodeće političke strukture i određeni krugovi, teško prihvataju, ili u poslednje vreme otvoreno odbijaju zahteve za priznavanje subjektiviteta i ravnopravnosti Albanaca. Milošević sa mitinga u Beogradu poručuje Albancima da je Kosovo pre svega Srbija, ali da oni, naravno, mogu da tu žive, imali kud ili nemali kud, bili u prolazu ili hteli da ostanu, jer „Srbija je oduvek bila otvorena za sve“. Čak neće im biti loše, naravno, ako se budu dobro vladali, ako ne budu „zli i rđavi“. I u Makedoniji, u izvesnim poslednjim govorima Mojsova i Tupurkovskog, neka se ultimativna pitanja Albancima postavljaju. Ipak, Makedonija se opredelila prvenstveno za „upečatljivije pouke“.

Prekorno i starateljski su neka rukovodstva, rukovodioci Srbije u prvom redu, nakon novembarskih protestnih okupljanja Albanaca, poručivali: radi se o nesporazumu, nerazumevanju: neće se ukinuti autonomija, neće se dirati škole na albanskom. Nisu međutim albanske mase strahovale za ukidanje autonomije, jer znaju da se autonomija može ispumpati i bez ukidanja. One su osetile da se upravo to radi. Nisu one strahovale ni o ukidanju nastave na albanskom jeziku, makar se to delimično brutalno i bolno radilo u Makedoniji. Znaju Albanci da je to nemoguće. Jer, pravo na nastavu na maternjem jeziku, koje je Albancima u ovim krajevima priznavao i fašistički okupator, i to ne samo u tzv. Albanskoj državi pod Italijom, već i tzv. Nedićevoj Srbiji, ne može se zacelo oduzeti u današnje vreme i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Dosledni demokratizam u međunacionalnim odnosima znači konkretno i principijelno određivanje kategorija naroda i narodnosti i njihovog odnosa. Bez pretenzija da razvijamo teoriju o narodnostima, koju inače nemamo, ističemo samo da bi svaka sociologija narodnosti morala konstatovati relativnost podele narodnosnih grupa na narode i narodnosti, nedovoljnost dihotomičnog pristupa i kategorizacije, nemogućnost da se kroz takav pristup i kategorizaciju obuhvate i izraze posebnosti i specifičnosti bića i položaja svih narodnosnih grupa. Sa društveno-političkog gledišta posebno je štetna težnja, danas čak snažno nastojanje, da se podela na narode i narodnosti apsolutizira, i to na način koji bi implicirao i rangiranja u odnosu na prava i mogućnosti odnosno nemogućnosti političkog i drugog konstituisanja. U osnovi ovakvih apsolutizacija leži misao o državotvornim narodima i onima koji to nisu.

Za naprednu demokratsku i socijalističku misao nema i ne može biti principijelne razlike u odnosu na politička i druga prava, pa i na pravo samoopredeljenja, političkog konstituisanja, itd. između naroda i narodnosti. Druga je stvar što narodnosti, obično zbog broja, razmeštaja, koncentracije, istorijskih ili drugih posebnosti, budući u principu istih prava kao i narodi, nisu u mogućnosti da ih ostvare. U tome, međutim, nisu sve narodnosti iste. U konkretnom slučaju albanska narodnost, brojnija od pojedinih naroda Jugoslavije, prostornom koncentracijom slična većini naroda, sa brojnim kulturnim i drugim specifičnostima, imala je pravo da se samoopredeli, što potvrđuju brojni partijski i politički dokumenti iz perioda rata, samoopredelila se i izrazila svoju političku volju time što je zajedno sa narodima i narodnostima koji na Kosovu žive, stvorila Pokrajinu i pokrajinsku vlast i izrazila želju da bude, kao autonomna oblast ili pokrajina, u sastavu republike Srbije i SFRJ. Za Albance u Jugoslaviji biti narodnost znači, ili bi trebalo da znači, jedino to da nisu svi Albanci, nisu ni većina njih, već samo oko 40 % albanske nacije u Jugoslaviji. Naravno, oni su se opredelili da budu u Jugoslaviji kao ravnopravni. Demokratska zajednica će im priznati ravnopravnost kao i njihove posebnosti, od političko-pravnog konstituisanja, u čemu se najjasnije manifestuje njihov subjektivitet, pa do kulturnih mogućnosti i obaveza u ovoj zajednici kao i u okviru albanske nacije kao celini.

Eventualno nepriznavanje subjektiviteta Albanaca kao narodnosti, nedemokratska nametanja u određivanju njihovog položaja i odnosa prema njima, što se tako vidno manifestuje u sadašnjim nastojanjima bitne redukcije autonomije Kosova u okviru tzv. ravnopravnog konstituisanja SR Srbije, suprotno najplebiscitarnije izraženoj volji Albanaca Kosova za očuvanje osnova Ustava iz 1974. g. značilo bi poraz demokratizma, srpsko aneksiono rešavanje pitanja Kosova, sa svim političkim i drugim implikacijama i posledicama.

Dosledno demokratsko tretiranje nacionalnog pitanja Kosova i Albanaca u Jugoslaviji, i samo uslovljeno stepenom i tempom opšte demokratizacije naših odnosa, neosporno bi se snažno odrazilo u demokratskim tokovima Srbije i Jugoslavije. Da se nacionalizmi uzajamno podstiču, videli smo ubedljivo. Međutim uzajamno se podstiču i uslovljavaju i demokratizacije. Marks je pisao da je stvaranje demokratske Poljske prvi uslov za stvaranje demokratske Nemačke. Sa većim pravom možemo tvrditi da jedino moguće stvarno dosledno demokratsko razrešavanje kosovske krize mnogo bi značilo za procese demokratizacije u Srbiji. A impulsi demokratizacije ne bi bili suvišni ni Jugoslaviji ni Srbiji. Nezavisno od onog što nam birokratski govor ili manipulirana štampa kažu, problemi Kosova blokirajuće deluju na tokove demokratizacije. Njima manipulišu određene birokratske snage. Uz nužna relativiziranja, nije na odmet podsetiti na Marksov stav prema irskom pita-

nju i o tome kako se ono odražavalo na društvene tokove u Engleskoj. Marks je smatrao da pitanje emancipacije Irske nije za radničku klasu Engleske „apstraktno pitanje humanizma i pravde“, već „prvi uslov samog njenog oslobođenja“. Ako engleska radnička klasa bude dozvolila da joj Irska bude izvor šovinizma, neće se moći posvetiti stvarnim pitanjima sopstvenog socijalnog oslobođenja. Jer, sadašnjim odnosima prema Irskoj – pisao je Marks Kugelmanu (29. 11. 1869) „nije paraliziran samo unutrašnji socijalni razvoj Engleske, već i njena spoljna politika . . .“.

Nacionalističke hysterije nema samo na Kosovu. Ima je podosta i u Makedoniji i u Srbiji. Prateći prošlogodišnje tzv. mitinge solidarnosti, prizivanje sile na njima, skandiranja vojnoj upravi, pozive na linč, pa i najnovija brutalna kažnjavanja u Makedoniji, čovek se i nehotice seća Sartrovih reči povodom alžirske hysterije u Francuskoj: „Francuska je nekoć bila ime jedne zemlje; pripazimo da ne bude ime jedne neuroze!“

Na osnovu doslednog demokratizma uspešno se može razviti kultura zajedničkog življenja.

Pozitivna tradicija u međuljudskim i međunacionalnim odnosima, kroz brojne uzajamnosti i društvenokulturna prožimanja tokom istorije, pozitivna tradicija koja nije oskudna, kako se često predstavlja, nije beznačajna, prema kojoj se često neopravdano nihilistički odnosimo, neodgovorno je obezvređujemo i žigošemo, kao u slučaju pozitivnih tekovina bratstva iz perioda NOB-a, može biti značajna polazna osnova, inspiracija i putokaz u razvoju kulture zajedničkog života.

Kultura zajedničkog življenja pretpostavlja uzajamnost i ravnopravnost, međusobno upoznavanje i poštovanje. Prijateljstvo se ne može nametnuti, ono se stiče, zadobiva odnosom prema drugome, kao prema sebi ravnom, pisao je Lenjin.

Ignorantski i nihilistički stav prema drugom narodu, stalno i sistematsko negiranje, u različitim vidovima, njegovog istorijskog, društvenog, kulturnog bića i identiteta, svojevrsan anakronizam na koji se ne retko nailazi i danas, stalno i sistematsko problematiziranje njegove prošlosti i sadašnjosti, sumnjičenje i stalna rezervisanost prema svemu što pripada i dolazi od drugoga, kao da dolazi *ex partibus infideliam*, pripisivanje zle volje ili zlonamere svemu tome predstavlja smetnju uzajamnom upoznavanju, premošćenju međunacionalnih distanci, približavanju i saradnji.

Okupljanja učenika srpske i crnogorske nacionalnosti i bojkot nastave sa kojim je počela ova školska godina, rezultirali su zahtevima da se promene imena škola, ukoliko su to ličnosti iz albanske istorije i kulture. Od Preševa, gde je srednješkoljski centar pred uvođenjem prinudne uprave jer se nastavnici nisu usaglasili da promene ime škole, pa do Kline, na udaru su imena Skenderbega, braće Frashëri, Fan Noli-ja, Luigj Gurakuqija, Shtjefën Gjeçovija. Udruženju univerzitetskih

nastavnika Srbije čini se čak da zgrada univerzitetske biblioteke izražava neke fundamentalističke aspiracije, muslimanskih Albanaca, a u njenim kupolama prividaju joj se albanske kape. A one su – nešto strano i neprijateljsko! Pri ovome, kako se može postići ili pretendovati da Albanci upoznaju, poštuju i zavole istorijske i kulturne vrednosti srpskog ili makedonskog naroda, što je nužni elemenat kulture zajedničkog življenja?

Dezinformacije o drugima i o zbivanjima u međunacionalnim odnosima, koje su obimne i česte, naročito kada se radi o Albancima i Kosovu, i takve da se skoro i ne želi prikriti njihova tendencioznost, koje često graniče sa otvorenom laži i provokacijom, samo mogu da štete međunacionalnim odnosima i da postanu izvor novih podzorenja i sukobljavanja.

Naročito iritira nastojanje i brutalni pritisak da se optužbe i etikete apriorno okrivljavanje, neosnovano diskvalifikovanje prihvati, da se osećaj krivnje interiorizira, da se gresi okajaju. Da Albanci prihvate da su u blato pali i da se jedino nekim efektom Munhausena, hvatanjem za kosu mogu izvući. Oni koji su u novembarskim protestima videli izraz frustriranosti albanskih masa i odlučnost da se odbaci krivnja bez krivice, relativno tačno su odgonetnuli suštinsku komponentu tih događaja.

Predrasude, mit i stereotipi o drugim narodima i odnosima sa njima, pogotovu hegemonističke provenijencije, ne mogu drugo sem da produbljuju jaz i nepoverenje da potenciraju stare i prouzrokuju nove nesporazume, da povećavaju odbojnost i neprijateljstva. Tako je i mit o Albancu – zulumčaru, nasilniku i siledžiji, kome se i danas robuje, čak se puno radi da se on produbi i učvrsti. Često se može pročitati, a imali smo prilike da u vidu reklame jednoj knjizi o odnosima na Kosovu u prošlom veku nedeljama vidimo isti tekst o današnjem ugnjetavanju Srba i Crnogoraca slično onom iz prošlog veka, o prošlovekovnim zulumima identičnim današnjim, o potrebi upoznavanja prošlog veka i turske vlasti da bi se shvatila današnjost Srba i Crnogoraca na Kosovu. Naravno, nasilja ne čini turska vlast i okupator, već Arnauti, i sami okupirani, kao što to rade i danas uživajući blagodeti „narodnosti“ i „autonomije“. Međutim, ovi „zulumi“, ova „ubistva“, „paljevine“, „nasilništva“, „silovanja“, transcendirajući vreme i društvene uslove komotno preskakajući vekove, prelazeći neokrnjeni iz prošlosti u današnjost samo dokazuju svoju mitsko-stereotipnu prirodu, svoju hipnostaziranost u mitske metafizičke entitete.

Da su ove i ovakve kvalifikacije ne izraz stvarnog stanja, već upravo mitovi i predrasude, koji se tendenciozno održavaju i šire, može se ilustrovati i time da sve ovo što srpski nacionalizam pripisuje Albancima, zulum i brutalnost, neverstva i silovanja, sve je to pesnički iskazao pre više od osam decenija, pripisujući to upravo Srbima, pater



Gjergj Fishta, neosporno jedan od najvećih pisaca Balkana svojeg vremena, koji je zbog antislovenstva i naginjanja fašizmu – bio je član italijanske akademije – strogo zabranjen pisac i u Albaniji.

Prijateljstvo se stiče i stvara. Međutim, ne može se prijateljstvo skrpati na otpadu. Kadrovska politika je uopšte vrlo značajan činilac opšte politike. Nju su kod nas pratile i prate je slabosti negativne selekcije, onemogućavanja sposobnih, favorizovanja poslušnih itd. Ove se slabosti negativnije i štetnije odražavaju u situacijama kada se ispoljavaju kao opstrukcija sposobnih ili favorizovanje poslušnih iz druge nacionalnosti, prihvatanje i ohrabivanje onih koje svoja nacionalna sredina ne želi. Ne bi bilo preterano ako se kaže da je ovo jedan od značajnih momenata nacionalnog nepoverenja i krize na Kosovu.

Politički diskurs o Kosovu u ovih osam godina nije bio adekvatan i dovoljan da se shvate odnosi i kretanja na Kosovu te nije mogao biti osnova za uspešnu političku akciju u prevazilaženju krize u međunacionalnim odnosima. Jasno je da jedino principijelna politika, inspirisana i stalno vođena demokratskim i humanističkim težnjama i idealima, idejama slobode, ravnopravnosti i bratstva, tako uspešno formulisanih pre dvesto godina, obogaćenih bitno novumom i mogućnostima socijalizma i samoupravljanja kao i savremenim ekonomskim, društvenim, kulturnim i civilizacijskim tekovinama, kao i iz njih proizišli novi politički diskurs o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji mogu pravilno shvatiti i voditi rešavanju međunacionalnih odnosa, uspešnom njihovom razvoju. Međunacionalni odnosi Kosova ne stvaraju se, međutim, na Kosovu izolirano. Mnogim međunacionalnim konfliktima na Kosovu niti im je izvor niti im se rešenje može naći samo u ovoj pokrajini.

## Diskusija

**Peter Božić:** Imam samo vprašanje oziroma dopolnilo k referatu tov. Aganija. Že mednarodno pravo, kolikor sem informiran, v bistvu uvaja to segregacijo med manjšinami oziroma narodnostmi, kakor mi pravimo, in med narodi. Ker po mednarodnem pravu narodne manjšine nimajo pravice do samoopredelitve, to se pravi do odcepitve. Zakaj se mi zdi to tako pomembno? Oseбно vidim osnovni problem, poleg tega kar je povedal tovariš Agani o demokratizaciji, v Jugoslaviji v nacionalnih odnosih, v pravici do samoopredelitve. Problem vidim v tem, da to pravico jemljemo že a priori kot separatizem.

**Slobodan Samardžić:** Prvo bih se osvrnuo na karakterizaciju kosovskih događaja kao kontrarevolucije, o čemu je kolega Agani nešta rekao. Ja mislim da nije riječ samo o kosovskom slučaju, već i o mnogo čemu drugome u Jugoslaviji od 1945. ovamo, što je karakterisano kao kontrarevolucija. Svako opoziciono delovanje, svako samostalno okupljanje

u manjoj ili većoj meri u zavisnosti od prilika. Sam sistem je podrazumevao da ima jedan monopol na tumačenje istine, na opredeljenje sistema itd., i sve protiv toga je bila kontrarevolucija. Prema tome, taj izraz je toliko izprazan da se on ne može koristiti ni u kom slučaju kosovskim događajima. Međutim, ja sam dužan, kada to kažem, da dam neku karakterizaciju, kako vidim prilike na Kosovu, od recimo 1967. naovamo. Mislim, da je tu reč o nacionalnom pokretu za albansku republiku na Kosovu, dakle potpuno se distancujem od ove teze o kontrarevoluciji ali smatram da je riječ upravo o ovome. To razmatram u dva aspekta: u aspektu traženja republike koja eksplicirana 1981. godine, i u aspektu odbrane ustavnog sistema iz 1974. godine. Verovatno, da je interesantnije za razgovor ovaj drugi aspekt, jer on može biti sporan. Naime po ustavu iz 1974. godine, pokrajine nisu definisane kao avtonomije, već jednim delom i kao suverene, konstitutivni elementi federacije, sa elementima suverenosti po članu 4. ustava SFRJ. Prema tome postoji čak i neka legitimaciona osnova, čak i legalna osnova, za ovo što sam je nazvao nacionalnim pokretom za republiku. Čak i u aspektu kada se brani ustavni sistem iz 1974. godine na Kosovu, što je čini mi se situacija kod svih albanskih intelektualaca kod predstavnika državnih organa partije i tako dalje.

Tu se postavlja to pitanje suverenosti koje se može razmatrati jedino u pravnim kategorijama: koje su jedino objektivne kategorije, ostalo je sve pitanje disputa, rasprave, spora itd. Barem u pravnoj nauci je odnos između autonomije i suverenosti relativno jasno rešen. Ja mislim da kosovski narod, kao nacionalna manjina ili narodnost ne može imati obeležje suverenosti u Jugoslaviji upravo zato, što on ta obeležja ostvaruje u svojoj legitimnoj državi Albaniji. To je dakle nivo jednog pravnog tumačenja.

Budući da se radi o de facto korišćenju prava suverenosti kosovskog naroda, albanskog naroda na kosovskoj teritoriji može se govoriti o efektima oko korišćenja toga prava. Ti efekti su, barem što se tiče mog uvida u postojeće stanje stvari, jako loši po većinu koja živi na Kosovu, upravo zato, što taj odnos većine i manjine postaje vrlo akutan i dramatičan. Naime po mojim informacijama, koje ja imam, manjina tamo trpi jedan vid nasilja. Ja ne bih možda rekao, da je riječ o genocidu iako se ta riječ jako mnogo koristi, pre svega imajući u vidu definiciju ujedinjenih nacija. S obzirom na tu definiciju, ovo što se događa na Kosovu u odnosu do Srba i Crnogoraca, može se smatrati genocidom. Definicija Ujedinjenih nacija je jako humanistička. Ona pod genocidom podrazumeva mnogo što šta. Dakle ne samo fizičko uništenje nego i progon itd. Na Kosovu se po meni radi o progonu Srba i Crnogoraca, dakle ne o genocidu, što je mnogo jače, nije riječ o fizičkom uništenju nego o progonu i u raznim drugim aspektima toga pitanja. Tu se većina nije postavila na jedan demokratski način. Nije uspela, da

institucionalizuje tu svoju većinsku poziciju tako, da da odgovarajuća prava manjini i tako dalje.

Najzad, vi ste pomenuli između ostalog i problem iseljavanja. Vi ga tumačite na jedan način, koji podrazumeva nekakve ekonomske migracije, pa ste pomenuli i primjer Albanaca koji migriraju van Jugoslavije iz ekonomskih razloga. Ipak sa time se to na nivou informacija koje ja imam ne može obrazložiti. Ako je između 1968. i 1981. otišlo 200 hiljada ljudi iz Kosova, i to baš od momenta, kada je u ustavnom sistemu Jugoslavije došlo do dobijanja elemenata suverenosti pokrajine, a pre toga procesa iseljavanja nije bilo, onda dakle, postoji još jedan drugi faktor. Dakle taj faktor nekakvog nasilja. Što se tiče migracija albanskog naroda sa Kosova, mislim da se on ne može objasniti ni analogijom sa ovim migracijama srpskog naroda, budući da tu postoji jedna enormna biološka ekspanzija, dakle jedan porast stanovništva, koji je nenormalan za evropske prilike – 23 promila. Čini mi se jedna celina koja i inače ekonomski jako loše stoji, koja ne može da obezbedi i ekonomsku reprodukciju uz ovu biološku ekspanziju, nužno podrazumeva i ovu migraciju koja zaista ima ekonomske razloge. Razlozi nisu istovetni.

**Branko Horvat:** Prema suvremenoj međunarodnoj pravnoj doktrini ta doktrina je usmerena protiv otcepljivanja, bilo kakvog otcepljivanja, zato jer štiti integritet države, a štiti ga u cilju stabiliziranja međunarodne zajednice. To je sasvim nesumljivo.

Drugo, jedino ukoliko u nekoj zemlji dolazi do permanentne diskriminacije jedne etničke grupe, neke vrste etničkog terora, onda međunarodna pravna doktrina dozvoljava opravdanost izlaska te etničke grupe iz te države. Jer je etnički teror još mnogo opasniji nego smanjenje međunarodne stabilnosti.

Četvrto, kad bi ovu ideju o otcepljenju naroda u Jugoslaviji hteli provesti ne možemo je provesti. Neozbiljno je govoriti o nečemu što se neda provesti. Šta bi značilo otcepljenje Hrvata. Šta je sa Hrvatima u Bosni, šta je sa Hrvatima u Srbiji, šta znači otcepljenje Muslimana? Dali to znači otcepljenje Bosne, a šta je onda sa Hrvatima i Srbima u Bosni, a pogotovo, šta je otcepljenje Srba, njih ima po cjelov državi? Tako da praktički nikakvo otcepljenje ne dolazi u obzir, jer svako otcepljenje bi značilo zadiranje u interese drugih naroda a to nitko nema pravo da radi.

Prema tome, kad se jedanput riješimo ove utopijske i neozbiljne ideje o pravu, o takozvanom pravu naroda na otcepljenja koje niti se favorizira, niti je u Jugoslaviji iz praktičkih razloga moguće, onda nestaje razlika između naroda i narodnosti. Jer se čitava razlika državopravnosti svela na takozvani suverenitet, moram reći, takozvani. Pravnici, ustavni pravници imaju sasvim jedno drugo shvaćanje suvereniteta, nego što se kod nas smatra pravim.

**Peter Božić:** Mislim, da niste shvatili šta sam hteo da kažem. Ja sam daleko od toga da bih želeo bilo kakvo otcepljenje. Nego problem je u tome da je nemoguće neki suverenitet u međunarodnim odnosima uspostaviti ako ja nemam sva osnovna politička prava kao subjekt. A jedno od tih osnovnih političkih prava je i stvaranje nekih konsenza među nacionalnim entitetima. Ako tog prava nemam, onda nisam suveren.

**Branko Horvat:** Nema suvereniteta republike u jednoj federaciji. Apsurd je 8 suvereniteta, to nema veze ni sa kakvom definicijom suvereniteta, ni sa kakvom praksom, to može da izazove samo kaos. U federaciji ima samo jedan suverenitet i to je federacija: to naravno ne negira da unutar federacije postoji to pravo samoopredeljenja. Ali molim vas, nemojte sa ovim neozbiljnim stalno izlaziti . . .

**Slobodan Samardžić:** Kada je riječ o federaciji i o suverenitetu, ja se ne bih složio da postoji samo jedan suverenitet u federaciji, to je isuviše pojednostavljeno tumačenje. Teorija federalizma podrazumeva podelu suverenosti, dakle podelu između federacije i federalnih jedinica.

Suverenost koja pripada federaciji je u momentu društvenog ugovora delegirana suverenost na federaciju, koju ona suvereno ostvaruje – taj deo suverenosti, koji njoj pripada. Ostali deo koji pripada federalnim jedinicama one realizuju samostalno. Dakle teorija federalizma je jedina teorija koja podrazumeva podelu suverenosti. Sve ostale teorije države i državnog uređenja podrazumevaju suverenu vlast kao nedeljivu vlast. Dakle tu postoji specifičnost u teoriji federalizma.

**Lev Kreft:** Želim ipak da upozorim da uporedne analize federacija nemaju veliku vrednost, jer ne postoje u svetu dve federacije građene po istom principu. Mi vrlo često kažemo da je naša kao nešto posebna, pa je treba prilagoditi nekim opštim načelima federalizma, ali je dosta teško govoriti o opštim načelima federalizma jer se ne mogu naći dve federacije napravljene po istom principu.

**Shkëlzen Maliqi:** Ja ću prokomentarisati dve stvari iz izlaganja Slobodana Samardžića. Prvo, on je rekao da se otprilike 1967. ili 1968. godine na Kosovu rađa nacionalni pokret za albansku republiku. Komentarišući u ovom smislu Aganijevo izlaganje, Samardžić je zatim spomenuo i to da su iza ovog pokreta stajali albanski intelektualci, a njegova intervencija mogla bi se shvatiti i u smislu generalne ocene da iza tog pokreta stoji čitava albanska populacija na Kosovu. Mislim da je to vrlo sumnjivo zaključivanje, da se na taj način ne može govoriti o nekakvom pokretu. Jer, ako se govori o pokretu, onda bi on morao da se iskaže mnogo čvršće, mnogo određenije nego što jeste. Koliko je meni poznato, bile su samo dve ekscesivne pojave na kojima bi se eventualno moglo dokazati da je na površinu izbilo ono što Slobodan naziva pokretom. To su bile demonstracije iz 1968. u Prištini, kao i demonstracije iz 1981. godine. Ja ne znam za neke druge manifestacije tog



pokreta u međuvremenu. a pokret, kao što sama reč kaže, podrazumeva valjda organizovanost i kontinuirano delovanje. Po meni, spomenuti primeri albanskog bunta, koji možda i imaju elemente mogućeg pokreta, nemaju dovoljnu organizovanost i kontinuitet delovanja da bi se nazvali pokretom. Ovo je jedan od primera kako se uopšte shematično gleda na kosovsku stvarnost. Ova primedba je, naravno, više načelno postavljena i ja ovde ne mogu dalje da je razvijam.

Druga moja primedba tiče se razlike koju je Slobodan Samardžić napravio između iseljavanja Srba i iseljavanja Albanaca. Naime, praveći takvu razliku, on jedinstvenu kosovsku realnost tretira različito za Srbe, različito za Albance. Ja mislim da to ne može da stoji. Može se, naravno, objašnjavati iseljavanje Srba u određenim periodima, recimo od 1967. godine, i nekim specifičnim, drugim faktorima, ali i kod toga ne bi smeli da zaboravimo da je Kosovo jedinstvena ekonomska celina i da ekonomske nedaće podjednako pritiskaju Albance kao i Srbe. A to što se Srbi od 1968. pa nadalje iseljavaju intenzivnije može se objasniti i time da su oni do 1966. godine bili u privilegovanom položaju ili, ako hoćemo da izaberemo neki drugi izraz, zaštićena manjina, manjina na vlasti. Od 1966. godine oni gube taj privilegovani položaj i stupaju u ravnopravnu konkurenciju. Doduše, ondašnja politika, od 1968. pa nadalje, zauzimala se za popravljavanje nacionalne strukture zaposlenih koja je bila katastrofalno nepovoljna po Albance kada se uzme u obzir ukupna populacija i broj zaposlenih. I pošto je u tom periodu Kosovo počelo da se razvija intenzivnije, onda je bila praksa, pa i zvanična preporuka, da Albanci treba da imaju prednost pri zapošljavanju. Da bi se popravila nacionalna struktura zaposlenih Albanci su na konkursima imali prednost, a Srbi i Crnogorci su bili hendikepirani, bar kada se radi o generacijama iz tih sedamdesetih godina. Koliko je takva politika bila dobra i zdrava u to ovde neću ulaziti, ali treba ukazati na to da se ona pozivala na to da treba ispraviti raniju radnu diskriminaciju Albanaca. Druga je stvar ako se u tome preteralo i zašto se preteralo. Ali činjenica je da je i dandanas nacionalna struktura zaposlenih nepovoljna za Albance, da su Srbi i Crnogorci dva do tri puta češće zaposleni nego Albanci.

Na kraju opet ističem da Kosovo treba gledati kao jedinstvenu ekonomsku celinu. Isti oni ekonomski uslovi koji važe za Albance, važe i za Srbe i ostale. Kad ovo kažem ne želim da eliminišem slučajeve pritisaka, otvorenih i posrednih, kao jednog od uzroka iseljavanja. Ipak, uzimajući u obzir ukupnost uzroka, mislim da ti slučajevi pritisaka nisu toliko izraženi i da se ne mogu generalizovati, sve do toga da se govori da na Kosovu vlada nekakav teror i šta ja znam kakvi oblici nasilja, i da samo u tome treba videti uzrok iseljavanja Srba i Crnogoraca.

Slobodan Samardžić: Što se tiče pokreta on u svojoj definiciji ne podrazumeva organizovanost kao nužan deo, pokret podrazumeva nešto

što je spontano. A organizovanost je jedan njegov element. E sad kad sam rekao pokret nisam mislio, da je sad to neko organizovao, neke grupe koje treba policija da tera itd., nego sam mislio na jedan konsenzus koji se uspostavio u albanskoj naciji u pogledu ustavnih promena od 1967. do 1974. godine. Konsenzus u pogledu dobijanja obeležja suverenosti. I taj se konsenzus vidi po tome da se oni danas brane na nivou masovnih akcija, demonstracija, na nivou partijskih struktura i na nivou intelektualnih rasprava na Kosovu. Dakle tu postoji jedan konsenzus koji se može u jednom smislu spontaniteta tumačiti kao nekakav pokret za održanje te situacije. Mada postoji ovaj elemenat organizovanog pokreta za albansku republiku što je bilo 1981. godine.

Što se tiče migracija ja se slažem da postoji jedan elemenat zajednički kod albanske i kod srpske nacije – ekonomski, ali postoji jedan koji je sasvim različit a to je iseljavanje pod pritiskom i tako dalje. One informacije kojima ja raspolazem, koliko pratim ta zbivanja negde recimo od 1981. pa nadalje, kazuju da se u anketama ukazuje na to da se to stanovništvo seli usled određenih vrsta pritisaka koji su i spontani i organizovani i sistemski ako mogu tako da kažem.

Fehmi Agani: Ja bih dve-tri reči oko ovog što je rečeno. Prvo pitanje: da li postoji na Kosovu nasilje? Po svim informacijama kojima raspolazem može se tvrditi da nasilje na Kosovu ne postoji. Ne isključujem svakako nasilničke devijacije i ekscese. Kaže se da se od 1968. pa na ovamo iselilo 200 hiljada Srba i Crnogoraca. Kažem vam da to nije moguće ni za 200 hiljada ni za 100 hiljada. Jer je prema popisu od 1948. godine na Kosovu živelo manje od 200 hiljada Srba i Crnogoraca. Kako je bilo moguće, da se od 1968. godine do 1981. godine iseli 200 hiljada a da ih danas ima 200 i nešto hiljada?

Drugi momenat je momenat naroda i narodnosti. Ne može postojati principijelno nikakva razlika u odnosu na prava između naroda i narodnosti pa prema tome između pojedinih narodnosti. Međutim postoje velike razlike u odnosu na mogućnosti ostvarivanja izvesnih prava. A u tome sve narodnosti nisu u istom položaju. Pretpostavimo pravo na samoopredeljenje. Narodnost kao što je recimo turska na Kosovu, malobrojna je i disperzirana. Naravno da određena prava ne može ostvariti. Ne postoji principijelna razlika u odnosu na to da li joj prava pripadaju ili ne, ali postoji razlika u odnosu na mogućnost realizacije. U ovom pogledu postoji velika razlika između narodnosti i narodnosti, čak mnogo veća je razlika između pojedinih narodnosti, nego između pojedinih naroda i narodnosti. Postoje narodnosti, koje su po mnogo čemu i po broju i po koncentraciji itd. mnogo sličnije narodima negoli ostalim narodnostima. Bilo je mišljenja da se recimo albanska nacionalnost treba tretirati kao narod. Za to po mom mišljenju nema nikakve potrebe, u koliko se priznaju jednakosti naroda i narodnosti, ravnopravnost. Sa ovog gledišta ukoliko se govori o podeli suvere-

niteta zašto ne bi mogla albanska narodnost biti nosilac izvesnog dela suvereniteta u onom smislu u kojem postoji podela suvereniteta u Jugoslaviji i u okviru jugoslovenske zajednice. Ja ne vidim razloga pa bih rado želeo da čujem zašto bi se albanska narodnost morala lišiti toga.

**Hivzi Islami:** Ne znam kad ljudi iznose podatke, kao drug Samardžić ovde, da li razmišljaju da izvode barem donekle jedan logički zaključak. Samardžić je, naime, kao i mnogi drugi rekao da je od 1968. do 1981. godine Kosovo napustilo 200.000 Srba. Po popisu iz 1971. godine na Kosovu je bilo 228.264 Srba. Prema podacima popisa iz 1981. godine sa Kosova je odseljeno 92.481 lice srpske nacionalnosti, ali to se odnosi na sve periode, počev od 1941. godine i ranije. Prema tome podatak od 200.000 iseljenih Srba sa Kosova za pomenuti period je očigledna izmišljotina. Kako objasniti činjenicu da je po popisu iz 1971. godine bilo oko 228.000 Srba, kaže se da je od 1968–1981. godine iseljeno 200.000 Srba i da je popisom iz 1981. godine bio utvrđen broj od 209.498 Srba na Kosovu. Ja razumem druga Samardžića da je već nekoliko godina izbombardiran lažima i izmišljotinama, no istraživač ne sme iznositi podatke bez ikakve provere.

Vidite li kako se namerno izbegavaju naučne analize o migracijama stanovništva i svemu drugom na Kosovu da bi se na taj način stvorio još veći prostor za manipulacije. Uzmimo npr. samo grubu laž od 300.000 imigranata iz Albanije na Kosovu. Taj podatak nije izmišljen iz naivnih razloga. Iza toga se krije čitava mračna strategija, jer ne znači zahtev samo za isterivanjem tolikog broja Albanaca, nego praktično svih Albanaca Kosova u duhu poznate parole na uličnim zborovima Srba i Crnogoraca „Albanci preko Prokletija“. Ovde nije reč samo o 300.000 migranata iz susedne Albanije, pridošlih, po njima, počev od perioda pre i posle 1941. godine, nego i o njihovim potomcima, o 1.500.000 Albanaca, koliko ih ima danas na Kosovu. Sve to pokazuje koliko je danas teško i posve nemoguće probiti se do istine o Kosovu i Albancima, a najveći deo jugoslovenske javnosti, od Gevgelije do Kranjske gore, to izgleda tek sada uvida, kada srpsku „istinu“ o Kosovu i svemu drugom u Srbiji oseća u vlastitoj koži, kada se na pučistički način obaraju delovi jugoslovenske partije i vlade. No druge republike i Vojvodina brzopleto su ušle u srpske političke igre, usvojivši brojne nerealne ocene i nikako ostvarljive stavove i zaključke o Kosovu, nametnute od Srbije.

Što se tiče pritisa, Shkelzen je nešto govorio juče kada smo imali raspravu o tome, a Samardžić nije još došao. Toga ima dosta i u mome referatu. U periodu od 1. VI. 1983 – 31. XII. 1987. godine izjavilo je da je Kosovo pod pritiscima napustilo 11 Srba, 2 Crnogorca i jedan iz redova ostalih. Tu su ove publikacije, poneo sam ih sa sobom. To su podaci koje prikuplja Pokrajinski sekretarijat za unutrašnje poslove a obraduje i objavljuje ih Pokrajinski zavod za statistiku na osnovu poda-

taka prijavno-odjavnih službi opštinskih sekretarijata unutrašnjih poslova Kosova. Na kraju publikacije za 1987. godinu npr. stoji komentar: „Na osnovu autentičnih evidencija, od 5.977 iseljenih, nijedno lice nije izjavilo da se iseljava zbog pritisa.“ Mogu vam dati ovo da pogledate, tu su prikupljeni podaci po niz obeležja. To je jedno od tzv. dubinskih anketnih istraživanja, gde svako lice koje odlazi, svojom rukom popunjava taj odjavni listić sa više pitanja. Zašto tu Srbi i Crnogorci ne kažu da odlaze zbog pritisa. Ne kažu to ni u Srbiji ili je veoma malo ljudi koji to kažu. Ima istraživanja i u Srbiji, koje je spomenuo Shkelzen. Istraživanje je vršila Srpska akademija nauka i umetnosti a rezultate saopštila Ruža Petrović prošle godine u Splitu. Od 3.000 ispitanika (500 porodica) srpske i crnogorske nacionalnosti iseljenih sa Kosova zadnjih 20 godina i nastanjenih u Srbiji (u 25 naselja), pritisak od Albanaca kao motiv napuštanja Kosova navelo je svega 15 %.

**Shkelzen Maliqi:** Da nastavim sa Slobodanom oko pokreta. On kaže da se na Kosovu stvorio nekakav koncesualni pokret Albanaca. Ne znam čime on može da dokumentuje tu tvrdnju. Ja iz mog iskustva znam da takvog konsenzusa nema. Jer, pazite, po svim ključnim pitanjima autonomije i njenog oblika, pa i oko zahteva Kosovo republika ili uopšte etatizacije položaja pokrajine, narod se na Kosovu nije izjašnjavao. Mislim da se slažeš s time da se narod nije izjašnjavao. Zna se ko je o tome odlučivao – političke oligarhije. I ako se sad iznosi teza o konsenzusu Albanaca, ja postavljam pitanje tebi i svima ovde prisutnim: kad su se to Albanci izjasnili pa da imamo dokaza da takav konsenzus postoji. Neko može reći da je do izjašnjavanja došlo 1968. i 1981., kad su pripadnici albanske narodnosti demonstrirali. Ali, da li su svi Albanci demonstrirali? Naravno, ne, već je demonstrirao deo albanskog naroda. Nemamo nijedan slučaj slobodnog izjašnjavanja Albanaca da bismo mogli da kažemo po tom i tom pitanju postignut je konsenzus, pa i onaj o kojem se ovde govori. A ja opet ponavljam da mi na Kosovu, ovde mislim pre svega na intelektualni milje, imamo razne orijentacije, razna mišljenja, ali koja nažalost još ne mogu do kraja da se artikulisu, jer su sredstva informisanja monopolisana. Postoji neka vrsta unutrašnje borbe mišljenja, ali ne možemo do kraja da identifikujemo opcije, pa i one političke u okviru toga. Sistem informisanja je dirigovan i postoje mnoge restrikcije oko slobodnog zastupanja različitih političkih opcija među Albancima. Dakle, teza o konsenzusu je jedna sasvim paušalna ocena i uopšte ne može da se prihvati.

**Muhamedin Kullashi:** U vezi progona ili genocida, bez obzira kako je ovaj određen, na humanistički ili neki drugi način, mislim da konstruisanje ove slike o progonu Srba na Kosovu nije sasvim jednostavna stvar i da je tu bila dugo godina uključena čitava mašinerija da se takva slika producira. To ne znači ni na kakav način da nije bilo pritisa, ili nasilja ili obeshrabljenosti Srba ili Crnogoraca. Ja hoću samo da kažem

da je na način na koji je konstruirana ova slika moguće konstruirati i druge slike u našoj zemlji gde živi više nacija. Konkretno, kada se radi o Kosovu, progon se konstruira uglavnom na temelju slučajeva iz kriminala, a svi zvanični podaci pokazuju samo jedno, da su najteži oblici kriminala na Kosovu ispod prosejka zemlje. Od toga najveći dio delikata, konflikata između ljudi i to najtežih oblika zbiva se između pripadnika iste nacionalnosti. Najmanji dio otpada na pripadnike raznih nacionalnosti.

Drugi problem je u tome da se zapravo i priraštaj Albanaca i činjenica da nakon Briona oni stupaju na neki način na scenu. Hoću reći što se tiče konstruiranja slike ona se može konstruirati, samo ona ne može izdržati minimalni kritički stav prema toj konstrukciji. O obespravljenosti Srba, Crnogoraca može se govoriti samo ako se zaboravi status Albanaca bilo pre Briona pa i posle Briona i nakon 1981. Albanci žive pod istim uslovima. Ozbiljno i racionalno se ne može utemeljiti da Albanci imaju veća prava.

**Slobodan Samardžić:** To se pretvorilo u srpsku albansku diskusiju iako ja zaista sebe ne predstavljam kao predstavnika niti srpske nacije niti interesa jer govorim kao pojedinac, građanin.

Što se tiče pitanja da bi albanska narodnost ili nacionalna manjina trebala da ima neke elemente suverenosti, postavlja se jedan vrlo načelani problem. Ako se stavi na nivo pravnih kategorija, budući da se pravne stvari sprovode i realizuju na način univerzalizacije, onda bi taj princip trebalo univerzalizovati jer zašto bi onda eksplozivna albanska narodnost imala to pravo ne neke druge, i onda bi nastao u slučaju te univerzalizacije haos u Jugoslaviji.

Što se tiče brojeva ja nisam doneo statistike, mislim, ne raspolazem statistikama, ali znam podatak da je 1961. godine po popisu (bio je to poslednji popis pre 1968. godine, kada su se stvari promenile) na Kosovu bilo Srba i Crnogoraca 27 %.

Što se pak tiče podataka o tome kako se ljudi izjašnjavaju pa onda navodite, da je samo nekolicina tako izjavila da je pod pritiskom. To je fenomen koji je barem na nivou javnog mnjenja, objašnjen tako da je to jedini način da se ljudi slobodno ise, da daju objašnjenje da oni ne idu pod pritiskom, nego da idu iz ekonomskih razloga. Pritisak je dakle u osnovi, prema onome što oni sami govore, ali da bi imali to odobrenje administrativno, da bi mogli da prodaju imanje itd., da bi mogli da reše papire, oni dobrovoljno izjavljuju da se sele usled ekonomskih razloga. Prema tome, taj je statistički element jako nepouzdan.

**Hivzi Islami:** Kada je reč o pritiscima, kako kaže Samardžić, o tome da Srbi i Crnogorci ne smeju da izjavljuju pravu istinu pred tim organima kada popunjavaju te listiće, moglo bi se raspravljati. Ako se ispostavlja pitanje straha, onda se odmah postavlja drugo pitanje: otkuda onda smelosti Srbima i Crnogorcima da na ulici blate i opsuju sve od

ustava, države, partije i vlasti do vredanja čitavih naroda, zahteva za oružjem, ubijanjem Albanaca itd. i da niko ne odgovara. Zašto bi se onda bojali da u odjavnom papiru naznače pravi motiv odlaska za Srbiju. Od koga su se u Srbiji bojali anketirani Srbi i Crnogorci da navedu pritisak Albanaca kao razlog napuštanja Kosova, dakle u sredini gde takvim izjavama mogu stvarati sebi komoditet i iskazati se kao patrioti.

Druga stvar: vi kažete da je 1961. godine na Kosovu bio veoma visok udeo Srba, ali ne 27 % nego oko 23 %. Međutim, 1961. godine u celoj zemlji bio je veoma visok udeo Srba u ukupnom stanovništvu Jugoslavije, čak 42 %. Sada je taj udeo opao u celoj zemlji, 1981. godine na oko 36 %, a valjda kosovski Srbi nisu napustili Jugoslaviju da bi uticali na to smanjenje na nivou zemlje, nego su oni tu. S druge strane, njihov broj na Kosovu nije tako ni značajniji da bi mogao da se reflektuje na taj pad. Vi ste to tako tumačili, na taj način. Manipulacija je gruba, da li zbog toga što ne znate podatke ili ste sve što je napisano i izgovoreno o tome primili zdravo za gotovo.

## 7. Gani Bobi Kosovska »drama« i kominternovski »greh«

### I.

Događaji na Kosovu zaoštrili su odranije prisutne društvene protivurečnosti u Jugoslaviji i (re)aktuelizovali čitav niz pitanja i teza sa zabrinjavajućim implikacijama. Jedna od takvih teza, sada već instrumentalizovana, jeste i ona o tzv. kominternovskom grehu KPJ zbog „antisrpske orijentacije“, čije se posledice očituju u državnotvornom, republičkom hendikepu srpskog naroda, odnosno u *srpskom kosovskom porazu* sa svom njegovom dramatičnošću. Zbog toga je normalno i razumljivo pojačano interesovanje srpskih intelektualaca za pitanja koja se smatraju da su od suštinskog značaja za *srpsko pitanje*, tim pre što je donedavno javno postavljanje toga pitanja bilo otežano i gotovo onemogućavano zato što su nedostajale osnovne pretpostavke za to. I možda je upravo potreba za osiguravanjem *neophodnih pretpostavki* kao i *pozitivnog pristupa*, koji bi bili utemeljeni na istinoljubivosti i *principu univerzalizacije*, uslovila to da u postavljanju *srpskog pitanja* najglasniji budu srpski levičari.

Moj će cilj ovde biti razmatranje samo nekih od mogućih implikacija teze o *kominternovskom grehu*, kao i pokušaj da se vidi kako ona „funkcioniše“ u sklopu naše današnje teme „Kosovo-Srbija-Jugoslavija danas“. Da najpre vidimo koji je *konačni rezultat* istraživanja o „grehu“ Kominterne. Tvrdi se da je tokom više od šest decenija srpski narod bio izložen „antisrpskoj strategiji“, koja je sugerisala njegovu kolektivnu odgovornost zbog „velikosrpskog hegenionizma“. Glavni kreatori takve strategije bili su Kominterne, KPJ i SKJ, a konvergirale su joj i ranije *konceptije nesrpskih i antisrpskih nacionalističkih pokreta*, zatim *međunarodni faktor* i, svakako, „narcizam malih razlika“ (Frojd). Srpskom narodu nametnut je *kompleks krivice* od onih koji su dobro poznavali njegove *psihološke konstante*. Živeći dugo vremena sa nametnutim osećajem krivice *neosvetoljubivi* i *visokotolerantni* srpski narod pristao je na sve moguće, pa i na permanentna atakovanja upravo po njegovom nacionalnom biću – napade na oba mita o njegovom formiranju kao naroda: na *pravoslavni svetosavski mit* „na kojem je formirana srpska država“ i na *kosovski mit* „na kojem je formiran srbizam“.<sup>1</sup>

Nije teško zamisliti kakve mogu biti posledice suočavanja, u prvom redu srpskog naroda, sa ovakvim *istinama* u ovo vreme zaoštavanja društvenih suprotnosti, stvaranja konfliktnih situacija, prisutnosti stihijskih procesa i u „trenutku“ kada, naročito na *našem jugu*, praktično počinje da se verifikuje deviza da „čovek nije pre svega razum, nego strast“! Naravno, ovime ne želim da sugerišem neku svoju posebnu misao o tome kada treba objavljivati istine narodu niti da načinim primedbu srpskim intelektualcima da nisu izabrali „odgovarajući trenutak“ za saopštavanje rezultata svojih istraživanja. Ipak, već sama činjenica stalnog repetitivnog objavljivanja *istina* o *antisrpskoj orijentaciji*, o *izneverivanju* i *blačenju ideala* i *tragizmu* ovog naroda, ukazuje na potrebu da se ispita koliko su one ubedljive zbog argumenata koji se iznose, a koliko usled direktnog delovanja na razum da bi ga iznutra pokorili? Odnosno, koliko ove istine teže da budu zaista *istinite*, a koliko u prvom redu *delotvorne*, da efikasno funkcionišu zarad određenih ciljeva (destruktuiranje Jugoslavije *iznutra*) i određenih interesa (rekonstrukcija Srbije)?

Da bismo došli do odgovora na ova pitanja, polazimo od sledeće konstatacije Ljubomira Tadića: „otpor koji se u naše vreme ispoljava u srpskom narodu protiv pomenute strategije (radi se o strategiji „Slaba Srbija – jaka Jugoslavija“; G. B.) jasno govori da se kao u prvoj Jugoslaviji *hrvatsko*, na dnevni red istorijskih i političkih zbivanja postavlja *srpsko nacionalno pitanje* u svim njegovim oblicima i sa svom svojom dramatičnošću“.<sup>2</sup> Postavljanje srpskog nacionalnog pitanja (koja je za Kostu Čavoškog „otvoreno još 1924. g.“<sup>3</sup>) neminovno vodi otvaranju nacionalnih pitanja ostalih naroda u Jugoslaviji, tako da iz ove prizme njegovo pitanje o tome „da li je postojeće uređenje Jugoslavije, pa i ona *kao takva*, odgovarajuće rešenje nacionalnog pitanja i svakog naroda ponaosob“<sup>4</sup> dobija posebnu težinu. Istini za volju, kaže se da je srpsko pitanje „legitimno“ pored ostalog i zbog „elementarne nacionalne ravnopravnosti“<sup>5</sup> zato što se „srpski narod skoro dva veka bori za svoj nacionalni identitet i ujedinjenje, pa ipak i posle nekoliko ustanaka i ratova, i posle revolucije, on je danas po Ustavu iz 1974. godine u jugoslovenskoj višenacionalnoj državi, za čije se stvaranje najviše žrtvovao, *nacionalno neravnopravan, politički, ekonomski i kulturno dezintegrisan, izložen albanskim nasiljima i progonima sa Kosova, svoje matične zemlje, podvrgnut asimilaciji u Hrvatskoj, islamskim pritiscima u Bosni i Hercegovini, paralisiran raskolom partikularnih birokratskih oligarhija, ophrvan depresijama i beznađem*“.<sup>6</sup> (podvukao G. B.)

Shvatanje srpskog pitanja na gore opisani način ne samo da dramatično izražava potrebu za njegovim neodložnim rešavanjem, već sugeriše i postojanje mnogo šireg „kruga“ krivaca nego što bi bio *grešni kominternovski krug* koji je doveo do političko-ekonomsko-kulturnog i državno-nacionalnog hendikepa srpskog naroda. Dok je ovaj narod,

brojčano najveći, koji je imao najveće ratne zasluge i podneo najveće žrtve, svoje interese video u onom *opštejugoslovenskom*, ostale etničke celine od početka su se zauzimala samo za svoje posebne interese: one su se, mada su se dogovorile i pristale da žive zajedno u jednoj državi, *svim sredstvima* angažovale za svoj nacionalno-državni partikularitet. Stoga je Srbija praktički postala „neautonomnom pokrajinom“ Kosova i Vojvodine.<sup>7</sup> Srpski narod vredaju, siluju, terorisu, proteruju, asimiluju . . . ne tamo neki i tamo negde, nego – u svojoj sopstvenoj državi i od strane srpskih državljana!

Kako u objašnjavanju ovakvog „stanja“ funkcioniše i koliko joj pomaže *predrasudna predstava* o Srbima kao *podjarmnljivcima, pandurima i militaristima*? Koliko je ta *predstava* (koja je prodrila do drugih, ali je pre svega prihvaćena od samih Srba, zato što se srpski komunistički vrh na *mazohistički* način pokorio partijskoj „liniji“ i sa retkim *sadizmom* progonio „stvarni i imaginarni srpski nacionalizam“<sup>8</sup>) uopšte održiva? I koliko ona može da posluži kao operativni pojam za rasvetljavanje položaja Srba i Srbije danas u Jugoslaviji? Može li se danas srpsko pitanje objašnjavati i *postavljati* kao posledica politike „nacionalnog poravnjanja“ i degradacije političkih, ekonomskih i kulturnih kriterijuma da bi se nekome (kome?) *dala* preko noći nacionalna ravnopravnost?<sup>9</sup>

Jasno je da je okretanje srpskih intelektualaca prema „konkretnoj“ stvarnosti, prema narodu kao „istorijskoj i geografskoj činjenici“ silovito. Ovaj tako snažni zaokret u skladu je sa stanovištem da se *izvorna istina* o srpskom pitanju, u svim varijantama, nalazi u *političkom delovanju*. Izvorna istina je, dakle, u akciji – i to veoma odlučnoj akciji, koja će Srbiju učiniti državom, ili nje više neće biti!<sup>10</sup> Za takvu akciju ne može svako biti sposoban; ona zahteva smelog i beskompromisnog čoveka, mladalački elan i revolucionarnu snagu. Izvorna istina stvorena u političkom delovanju treba da predstavlja veliki preokret u odnosu na postojeći red stvari, treba da načini radikalne promene, treba da izvrši *destrukciju* poretka. Pred jednom takvom odlučnošću može se postavljati samo pitanje: može li se uopšte očekivati da ta *destrukcija* bude korelat demokratiji?

Svako pitanje koje izražava i najmanju sumnju u demokraciju srpskih gibanja prema ostrim zaokretima za većinu srpskih intelektualaca i za vrh partijskog i državnog rukovodstva Srbije besmisleno je i sa određenom pozadinom. Iza ovakvih pitanja mogu se kriti samo konzervativci i advokati *status quo*. Ovakva pitanja mogu da postavljaju samo zavedeni i preplašeni intelektualci, koji su pod kontrolom njihovih nacional-političkih oligarhija; jer: zar tolike žrtve koje je srpski narod podneo tokom svoje istorije nisu dovoljna garancija da će on ostati veran svojoj demokratskoj tradiciji? Ljubomir Tadić, recimo, izričito kaže da se *srpsko pitanje* ne može postavljati na osnovama

„bilo kakve hegemonije, već na osnovama elementarne nacionalne ravnopravnosti“,<sup>11</sup> dok se Svetozar Stojanović zalaže za „progresivan pristup“ i za „princip univerzalizacije“ koji se, po njemu, do sada nisu poštovali u rešavanju nacionalnog pitanja.<sup>12</sup> I Dobrica Ćosić „spas“ vidi u „radikalnim demokratskim reformama celokupnog jugoslovenskog poretka“.<sup>13</sup>

Ovo nisu najkarakterističnija izjašnjenja za demokratiju i nisu to jedini srpski intelektualci koji preferiraju „radikalne demokratske reforme celokupnog jugoslovenskog poretka“ da bi se jednom završavalo rešilo *srpsko pitanje*, koje, razume se, samo po sebi podrazumeva i *istovremeno rešavanje* pitanja ostalih naroda i etničkih grupa koje su *pristale* da zajedno žive u Jugoslaviji. Koliko su ovakva izjašnjenja, ipak, u skladu sa stanovištem sa kojeg se objašnjavaju iluzije, prevare i nepravde učinjene srpskom narodu, koje su posledice poštovanja „do samonegacije“ („odustajanja od vlastitog identiteta“) ideja bratstva, demokratije i internacionalizma u tradiciji srpskog socijalizma? Sugerise li tzv. *rešenje srpskog pitanja* napuštanje tih ideja, pošto je respektovanje (prekomerno) istih proizvelo „srpski tragizam“, ili možda potrebu za njihovom redefinicijom (da se vidi, na primer, koliko *opštejugoslovensko* može biti *konkretno* ako nisu pravilno definisane sve njegove *posebnosti*, koliko je apstraktna i štetna demokratija ako se radi o „demokratiji bez naroda“ i tako redom)?

Činjenica je da angažovanje nekih poznatih srpskih intelektualaca oko „konkretnog“ definisanja pojmova koji su od posebnog značaja za jugoslovensku zajednicu izaziva pometenost među ostalim intelektualcima u ovoj zajednici: kaže se da oni nisu u stanju da ih shvate pravilno zbog nekontrolisanog delovanja „antisrpske mašinerije“. Nesporezumi su evidentni naročito oko sintagme *demokratija sa narodom*, koja je već neko vreme postala *glavnim operativnim pojmom* u Srbiji, i koju pretežni deo srpske inteligencije vidi kao pravu blagodat i kao događaj gotovo neviden u istoriji čovečanstva. „Narod je – kaže filozof svetskog glasa Mihailo Marković – opet jednom postao subjekt istorije. On je to postigao impresivnom samoinicijativom, samoorganizovanjem, samodisciplinom i bez primene nasilja – iako je i na to imao pravo... U stvari svako kome su poznate scene brutalnog nasilja prilikom izlaska naroda na ulice u nekim od najcivilizovanijih zemalja u svetu *morao bi biti ponosan što pripada zemlji u kojoj narod ima tako visoku političku kulturu*.“<sup>14</sup> (podvukao G. B.) Ovo ushićenje Mihaila Markovića impresivnom samoinicijativom, visokom političkom kulturom i *neokrišćenjem prava na nasilje* njegovog naroda ne uspeva da ushiti i druge jugoslovenske intelektualce, naročito nesrpske. Štaviše, neki od tih intelektualaca ne samo da nisu oduševljeni samoinicijativom i samoorganizovanšću, „impozantnim izlaskom naroda na scenu istorije“, već, naprotiv, na „ulicama“ i „trgovima“ Srbije zapažaju „filozofiju

vanrednog stanja“, „rušilačku lavinu“, „laganu restalinizaciju“, jednom rečju na „istorijskoj sceni“ primećuju samo savremene konzervativce i reakcionare. Međutim, prema eminentnom filozofu, svi ovi „pogrđni izrazi“ predstavljaju posledicu „duboke averzije“ prema narodu i „dostojanstvenom masovnom angažovanju“ vrljih liberala i demokrata sa severozapada naše zemlje“. Tu se radi, kaže on, o „istinskoj populofobiji“ koju su nesrpskim intelektualcima nametnule njihove nacionalno-političke oligarhije.

U kojoj se meri tu, zaista, radi o „istinskoj populofobiji“ a u kojoj o onoj vrsti *populizma*, za koji se kaže da predstavlja *veliku sreću* za svakog birokratu koji ga se dokopa; o „narodu“ koji *na volšeban način* sve slabosti i mane birokratije („parazitske vlasti“) pretvara u njihovu suprotnost (*demagogiju – u nacionalno nadahnuće, strah – u veličanstvenu hrabrost, karijerizam – u samopožrtvovanje, poltronstvo – u tradicionalni heroizam* i tako redom); o onom populizmu koji *svim sredstvima* brani svoju birokratiju, ne dozvoljavajući da na nju padne ni senka sumnje i koji preporuča mitove i predrasude svoje nacionalne tradicije; ukratko, o *proizvedenom narodu* (Vajl) kao snazi koja će srušiti celokupni jugoslovenski poredak da bi se rekonstruisala jedinstvena Srbija? Za jednu ovakvu strategiju koja, kako je ranije rečeno, ima za cilj da izvornu istinu *stvori* političkim delovanjem, ovakva pitanja predstavljaju *štetne apstrakcije* koje se ni u čemu ne podudaraju sa *konkretnom stvarnošću*. Zato, vratimo se opet našoj temi.

## II.

Sve teze o antisrpskoj orijentaciji najnesporniju argumentaciju nalaze na Kosovu i *oko* Albanaca. Razlozi su mnogobrojni i njima se sada neću baviti. Reći ću samo to kako se izvodi implikacija o „krivici“ Kominterne iz sadašnje *kosovske drame*, odnosno kako se ova „drama“ vidi kao krajnja posledica kominternovske orijentacije za razbijanje Jugoslavije. KPJ je još od Drezdenkog kongresa 1928. godine priznala *neograničeno* pravo na samoopredeljenje ne samo narodima već i nacionalnim manjinama u Jugoslaviji. KPJ je zato *bila obavezna* ne samo da pomaže oslobodilačke pokrete naroda i nacionalnih manjina, nego je bila dužna i da *bezrezervno* brani pravo na samoopredeljenje *do otcepljenja* svakog naroda ponaosob, kao i nacionalnih manjina. KPJ je time preuzela *obavezu* da na sveobuhvatan način pomogne oslobodilačku borbu *podeljenog i ugnjetenog* albanskog naroda za stvaranje *nezavisne i jedinstvene Albanije*.<sup>15</sup> I evo gde sama Komunistička partija Jugoslavije, još od dvadesetih godina, daje legalitet albanskom nacionalizmu i iredentizmu! Evo gde se vide posledice „ideološke makete“ takozvanog velikosrpskog hegemonizma! Zar nisu izraz jednog nevidenog sado-mazohizma svi oni napisi u periodici dvadesetih i tridesetih godina (pre

svoga u *Proleteru* – organu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije) o navodnim maltretiranjima, torturama i teroru nad albanskim narodom od strane „belorukaca“?!

Za Ljubomira Tadića je, recimo, veoma indikativan članak pod naslovom „Smrt Albancima – zemlja Belorukcima“, koji je objavljen u *Proleteru* od 20. januara 1930. godine. Ovaj članak, u kome „seljak sa Kosova“ priča o tome kako su Srbi još od 1912. godine „zauzeli Kosovo“ i otada „progone Albance, oduzimaju im zemlju, nameću globe, pale kuće, muče žene i decu a odrasle ubijaju“, našeg eminentnog filozofa politike „frapantno“ podseća na aktuelna zbivanja, jer te i slične konstatacije o zlostavljanima i ubistvima, o oduzimanju zemlje Albancima, te ujedno i o njihovom „srbiziranju“, nikada nisu potkrepjeni „bilo kakvim činjenicama“, već se po njemu „stiče utisak“ da je njihov jedini cilj bio da „podstiču mržnju“ prema „belorukcima“ i „belorukaškoj državi“, kao i da opravdaju kačačke pobune „kao normalnu posledicu“ ili kao „otpor nacionalnom ugnjetavanju“ Albanaca.<sup>16</sup>

Naravno, ovde se nipošto ne radi o nekakvom odbranaškom stavu prema „velikosrpskoj buržoaziji“, još manje prema srpskim „belorukaškim“ vlastodršcima, jer Tadić sigurno vrlo dobro zna da se takvim „belorukcima“ ponekad događalo da uprljaju svoje ruke Albancima, a i drugima. Ipak, ne može se reći da članak o „seljaku sa Kosova“ nije izabran sa invencijom upravo za sadašnji trenutak, zato što *ubedljivo* ilustruje kakve su razmere bile „sadamazohizma“ srpskih komunista kada su oni mogli da teror drugih nad Srbima dobrovoljno prikazuju kao srpski teror nad drugima. Kolikogod izgledala drugačija, ipak se mora shvatiti kao izvlačenje konsekvenci iz „kominternovskog greha“ i sledeća konstatacija profesora beogradskog univerziteta zapisana ne bilo gde nego u *Theoriji*, časopisu društva filozofa Srbije: „Kosovo i Metohija (su) lukavo ponuđeni Albaniji, a ona je trebalo da ih uzima korak po korak, bez velikog potresa, sve dok Srbija ne bude stavljena pred svršen čin i onemogućena da bilo šta bitno promeni.“<sup>17</sup>

Ovakve konstatacije, što se sasvim jasno može videti, ne zahtevaju nikakvu verifikaciju već jednoglasno prihvatanje! Drugim rečima, traži se jedinstveno mišljenje o „porazu u miru“ i o „pobedama izgubljenim u slobodi“ srpskog naroda, čime se odbija svako drugačije i racionalno mišljenje i još više otežava suočavanje sa stvarnošću pomoću razuma. Kako drugačije shvatiti tezu o „problematičnoj širokogrudnosti“ srpskog naroda prema drugim narodima naše zajednice? I kako, kao posledicu ove „širokogrudnosti“ interpretirati tezu o „moralnom siromaštvu“ ravnopravnosti Albanaca s obzirom na njihovu (ne)odgovornost za saradnju, zajedništvo, progres i za konačnu sudbinu Srbije i čitave Jugoslavije? Da li je ravnopravnost Albanaca ono čime je tako mnogo narušen princip univerzalizacije i u tolikoj meri su degradirani

ekonomski, politički, kulturni i u celini društveni kriterijumi, ili možda ovde imamo posla sa onim što je From bio nazvao „rodoskrvnom fiksacijom“?

Ne treba mnogo dokazivati da način na koji se piše i govori o Albancima, i to ne samo na „ulici“ i u tzv. žutoj štampi, već i na ozbiljnim tribinama i u eminentnim publikacijama sugerise mišljenje da su Albanci nekakva strana i opasna stvorenja, ne samo za Srbiju, već i za jugoslovensku zajednicu u celini. Može se čak reći da se tu radi o jednom sveopštem angažovanju da se stvori takva svest o Albanu kao neprijatelju. Izopačenjem stvarnosti i trovanjem odnosa među narodima koji žive na ovom tlu, posredstvom oživljavanja predrasuda, negativne selekcije i iskrivljavanja činjenice i proizvodnje iluzija i paranoidnih prevara, ne bave se više samo plitkoumni i zlonamerni novinari i ohole političke kreature nezdravim preokupacija. I nekim filozofima je sada *jasno* da su Srbi i Crnogorci od vajkada potvrđivali svoje prisustvo na Kosovu time što su stvarali i ostavljali u nasleđe civilizacijska i kulturna dela i spomenike, dok se prisustvo Albanaca na ovom tlu *povremeno* potvrđivalo kroz rušenje i sknavljenje tih spomenika,<sup>18</sup> i kroz proterivanje i egzodus do istrebljenja Srba i Crnogoraca sa njihove zemlje! Uverili su se i mnogi pisci, profesori univerziteta i akademici da Albanci siluju *koga dohvate* – starice i decu, udate žene i devojke; siluju po kućama i na javnim mestima, na ulici, na njivi, u autobusu i u kolima hitne pomoći – jednom rečju, da siluju *svakog i svuda!*<sup>19</sup>

Ni najmanje nije preporučljivo demantovati bilo šta od onog što je rečeno, zato što ovakvi demanti „ne doprinose razrešavanju problema“ i zato što „još više otupljuju ostricu akcije za prevazilaženje stanja“ na Kosovu. Ako se i pored toga pokuša objaviti neki podatak protiv „urođene destruktivnosti“ Albanaca, onda se takav čin smatra „zlonamernom mistifikacijom situacije“ koji ima za cilj još intenzivnije nastavljanje „velikoalbanskog genocida i agresije“ na kolevku srpske kulture. Jedan deo srpske inteligencije predano je zaokupljen time kako pronaći što pogodniji i ubedljiviji način i forme za prezentaciju masovnog terora Albanaca nad nealbanskim stanovništvom. Tako, recimo, istaknuti beogradski filozof i levičar Svetozar Stojanović misli da „karakterizacija kosovske tragedije kao „kontrarevolucije“ nema nikakvih izgleda na uspeh u inostranstvu. Za svet, ako postoji pravo na revoluciju, postoji i pravo na kontrarevoluciju. Sasvim je druga stvar – stavljajući do znanja profesor Stojanović – kada se ukazuje na to da su ljudska građanska i nacionalna prava nealbanskog stanovništva ugrožena na Kosovu. To nije moguće poreći, a ni to da svaka država ima dužnost da štiti prava svih svojih stanovnika. Međutim, naš državno-propagandni aparat toliko je provincijalan da veruje kako i u inostranstvu može da se služi istim jezikom kao kod kuće“.<sup>20</sup> Dok je za viđenog marksističkog filozofa Svetozara Stojanovića nerazumevanje svetske javnosti



masovnog kršenja prava nealbanaca na Kosovu posledica upotrebe *domaćeg jezika* u svetu, tj. posledica provincijalizma „državno-propagandnog aparata“, za Dobricu Ćosića „antisrpske snage u Jugoslaviji, uz podršku izvesnih spoljnih činilaca, uspele su, prvi put posle dva veka, da u većem delu svetske javnosti ospore i dovedu u pitanje slobodarsko biće srpskog naroda, demokratsku suštinu srpskog pitanja, pravednost i legitimnost sadašnje političke borbe srpskog naroda protiv velikoalbanskog genocida i agresije, kao i borbe za ravnopravnost, identitet i integritet u jugoslovenskoj državnoj zajednici“. <sup>21</sup> Da li je stvarno tako? Zar je zaista u Jugoslaviji najteže brojčano najvećem narodu? Da li se stvarno radi o koaliciji antisrpskih snaga u Jugoslaviji, kakva se svest pokušava proizvesti? Ako nije tako – zbog čega se onda toliko energije ulaže i toliko insistira na tome da se srpski narod predstavi što omraženijim, što uvrednijim i što ugroženijim od drugih? Ako jeste – zbog čega je tako? Zašto su u našoj zajednici moguće i legitime „antisrpska koalicija“ i „antisrpska mašinerija“? I ako zaista postoji animozitet prema brojčano najvećem narodu, koji je ujedno „najlojalniji“ i sa „najviše zasluga“ za Jugoslaviju, da li se ovaj animozitet može objašnjavati samo kao posledica „kominternovskog greha“ i „narcizma male razlike“ Zigmunda Frojda? Da li je uopšte moguće da i Srbi u tome imaju trunke krivice, ili su uvek drugi krivci za sve? Ili, da li je moguće da čitav jedan narod uvek radi na svoju štetu, kako to ponekad sugerišu neki srpski intelektualci za svoj narod?

Ovakva i slična pitanja mogli bi ponajbolje da postave sebi sami srpski intelektualci. Jer oni imaju i mogućnosti da daju najadekvatnije odgovore na ta pitanja. Zašto to ne čine? Zašto kritička misao srpske inteligencije, koja je više puta dokazana, odbija da uđe u suštinu kosovskih zbivanja, već se zadovoljava površnim interpretacijama ovih zbivanja do kojih je došla žuta štampa? Ovim ne želim reći da su srpski intelektualci uvek izbegavali „neugodna“ pitanja o njima i njihovom narodu. Naprotiv, ovakvih „nezgodnih“ pitanja može se naći koliko hoćeš u tekstovima ovih intelektualaca, ali samo dok se ona ne dotiču zbivanja na Kosovu i Albancima danas, jer tada ta pitanja odjednom postaju „potpuno neumesna“ i „štetna“. Pa ipak, u tematskom broju časopisa *Theoria* koji je posvećen *nacionalnom pitanju*, beogradski psihoterapeut i profesor Vladeta Jerotić upravo dok razmišlja o događajima na Kosovu postavlja pitanje: „Šta treba otkriti u *seneci* srpskog naroda?“ i daje sledeći odgovor: „Njegovu (srpskog naroda, prim. G. B.) adolescentnu žustrost i emotivnu nezrelost u reagovanju, nerazvijen smisao za zajednicu, a opasno negovanje individualno-arhaičnih elemenata u sebi, pohlepnost prema vlasti, potkupljivost i sklonost izdaji, prećenjanje svojih bioloških i intelektualnih snaga što direktno vodi ne samo rasipanju ovih, već i težnji ka samouništenju uz gotovo potpuno odsustvo svesti o ovoj pogubnoj težnji.“ <sup>22</sup> Zarad potpune jasnoće treba naglasiti

da se pod *senkom* srpskog naroda ovde podrazumevaju Albanci, jer to izričito kaže psihoterapeut Jerotić, kad piše: „Albanac je u nama, on je naša *senka*.“ <sup>23</sup> Drugim rečima, Albanci su „žalac“ „koji je tu“ i koji tera srpski narod da sa sebe zbaci „lažne kostime“ i „internacionalne dinduve“, kako bi se bez njih (ponovo) vratio procesu samoosvešćivanja i obnavljanja izgubljenog identiteta!

### III.

Na osnovu svega što je dosad rečeno ima dosta razloga da se još jednom i zaključno postavi pitanje: koliko uopšte može biti produktivna orijentacija za oslobađanje od „greha Kominterne“ i za stvaranje jake i jedinstvene Srbije?; gde su *drugi*, posebno Albanci, u okvirima jedne ovakve orijentacije?; koliko u tome ima aktivnog stvaralačkog odnosa prema sebi i prema drugima, a koliko je ovaj odnos deformisan zbog svesnog i nesvesnog neprijateljstva, zbog strasti, zbog mržnje (prema sebi i prema drugima), zbog proizvođenja straha i iluzija; jednom rečju, koliko se ovakvom orijentacijom objektivno može postaviti *srpsko pitanje*, i kako se ono može izgraditi na principima istine i prava?

Na osnovu ovog dosta kompleksnog pitanja može se formulirati nekoliko jednostavnih i sasvim običnih odgovora *za* i *protiv* potenciranja (*ne)ravnopravnosti* srpskog naroda „na sceni istorijskih i političkih događaja“ današnje Jugoslavije „sa svom njihovom dramatičnošću“. Jedan od odgovora *protiv*, onaj „najradikalniji“, može se izraziti na sledeći način: orijentacija koja nastoji da prikaže neravnopravnost Srba i njihovu ugroženost u Jugoslaviji u suštini je „neproduktivna orijentacija“ (From), zato što *srpsko pitanje* postavlja iznad principa istine i prava. Ovakav odgovor obično ima „eksplikativni dodatak“: radi se o jednoj orijentaciji koja je okrenuta unatrag, ka istoriji (koju karakteriše oživljavanje mitova i predrasuda prošlosti), ka volji za rušenjem, ka proizvodnji straha, ka mržnji i iluziji koja deformira stvarnost, vrši „mobilizaciju“ afektivno-iracionalnih poriva, izaziva strasti za dominacijom i potčinjavanjem . . . Kao takva ona nema perspektive i vodi ka destruktivnosti i porazu. Destruktivnost ove orijentacije može se ilustrovati spisima i publikacijama jednog dela srpske inteligencije, izjavama i govorima na raznim tribinama i mitinzima, nekim „konkretnim akcijama“ koje se preduzimaju, itd.

Kad se radi o Albancima, odgovor na pitanje koji smo upravo formulisali oni mogu da potkrepe nekim svojim „opštim utiscima“ kao i nekim „posebnim argumentima“. Na osnovu „opšteg utiska“ oni kažu da ih malo ko u Jugoslaviji za nešto pita, i da još manje ima onih koji uopšte obraćaju pažnju na njihove izrečene i neizrečene zahteve i potrebe; da njih malo ko vidi onakvim kakvi stvarno jesu, što će reći da ih se ne prihvata objektivno; da nisu prihvaćeni zato što ih zbog predrasuda



i strahova koji su proizvedeni bivaju izopačenim; oni smatraju da nisu suštinski priznati od onih sa kojima žive u istoj društvenoj zajednici, već da se, naprotiv, na osnovu površnog i plitkog poznavanja, ili čak potpunog nepoznavanja, kritikuju, vređaju, ponižavaju i maltretiraju na različite načine. Jedan drugi „opšti utisak“ Albanaca jeste taj da se oni tretiraju kao strana masa, neobična i onespokojavajuća za Jugoslaviju, i da se njihove kulturne i druge razlike zlointerpretiraju, a mane, slabosti i nedostaci apsolutizuju s ciljem da se istakne nemogućnost života s njima u istoj zajednici.

Kao „posebne“ argumente Albanci spominju svoju opštu zaostalost, nizak kvalitet života, veliki broj nezaposlenih, rekordnu političku i policijsku represiju i čitav niz sličnih činjenica i argumenata. Međutim, da bi stvar bila paradoksalnija, argumenti i činjenice koje Albanci interpretiraju kao dokaze da je njihovo stanje objektivno teško, ili kao izraze lojalnosti jugoslovenskoj društvenoj zajednici, ili (eventualno) da idu u prilog njihovoj nevinosti, postaju *optužujuće* za same Albance i istovremeno *ilustrativne* za tezu onih koji misle da se s njima ne može zajedno živeti. Kako se, recimo, može živeti zajedno sa stvorenjima koje svaki dan, u buljucima, na stotine njih, hapse i zatvaraju, kažnjavaju sudski ili, kako se to kaže onim uobičajenim i kultivisanijim izrazom, „na različite načine tretiraju“ organi SUP-a i sudovi!? Razlika između *nas* i *njih* je zaista velika i esencijalna: na jednoj je strani „biološka koncepcija života“ a na drugoj strani „civilizacijska, istorijska koncepcija života“!<sup>24</sup> Ova razlika, i kad je ne bi bilo, trebala bi da bude izmišljena i stalno naglašavana da bi se njome prikazale „biološke pobjede“ Albanaca i „istorijski porazi Srba“! „Najradikalnija“ razrada problema neravnopravnosti Srba i njihove ugroženosti u Jugoslaviji izvršena je upravo sa postavljanjem teze o „maksimalnoj efikasnosti biološke koncepcije života“ Albanaca u „postojećim socijalno-političkim okvirima jugoslovenske zajednice“ dok se za „civilizacijsku koncepciju života“ Srba i ostalih nealbanaca kaže da u tim uslovima uopšte ne može da funkcioniše!

Zaustavimo se još malo na članku glavnog urednika „Književnih novina“, koji je zastupnik takve radikalnosti, u kojoj se praktično apsolutizuje razlika *Albanci – Srbi (nealbanaci)* u Srbiji, alias u Jugoslaviji: unutar „biološke koncepcije života“ Albanaca ne postoji nikakvo pravilo, nikakva norma, nijedna skrupula, nijedan poznati i priznati moralni postulat. Dozvoljena su sva sredstva jer „faktički ne postoje ciljevi u uobičajenom, znanom smislu reči“. Ti ciljevi, zapravo, „moraju da ostanu difuzni i da praktično budu *albanski* na biološki, ali metafizički način“. Kolikogod da se ostavlja mogućnost da sklop „biološka metafizika, metafizička biologija“ *izgleda* kontradiktoran, ipak se uzima sloboda da, kad se radi o albanskoj „partikularnoj nacionalističkoj *religiji*, nepoznatoj u evropskom političkom iskustvu“, za koju se još kaže

i da je ne sačinjavaju *ljudi* (jer oni, ljudi, „ne bi mogli da budu tako monolitno porobljeni“) već „živi sastojci“ (!), Albancima se *pripisuje* sve moguće, zato što je u rasističkom kontekstu svako takvo *pripisivanje* koherentno. *Koherentne* i *racionalne* su danas i najmisterioznije, najčudnije, najmračnije predstave, i štaviše one uznemiravajuće, bolesne, zlobne i kobne po druge, i koje se tiču biologije, psihologije, morala, politike, kulture i „metafizike“ Albanaca, da bi im se, na kraju, otvoreno reklo, da su životinje, stvari, čak samo simbol – „živi sastojci“, nekakve beslovesne, biološki fundirane religije. Eto kako se iz zasnivanja konflikta Albanci – Srbi (nealbanaci) na tezi o *apsolutnoj razlici*, uprkos levičarskoj i demokratskoj retorici, stiže do čistog rasizma.

Ovakvo vrednovanje razlike između Albanaca i nealbanaca postalo je skoro tipično za jedan deo srpske inteligencije i ono nije dalo ni mali a ni beznačajni doprinos za još veće zamršavanje kosovskog „čvora“. Ipak, valja respektovati mišljenje većine ovih intelektualaca da su svi dosadašnji naponi za razmršavanje ovog „čvora“ bili bezuspešni i da nisu dali očekivane i obećane rezultate. Rezultati su izostali ne zato što se „istorijski i civilizacijski um“ pokazao nesposobnim „i bez ikakvih šansi“ u sudaru sa „biološkom koncepcijom života“ Albanaca, kako kaže glavni urednik Književnih novina, već zato što je u ovom „sukobu“ izostao upravo onaj „istorijski i civilizacijski um“. Oslobođanje od ovakvih mistifikacija je, stoga, neophodan preduslov za prevladavanje kosovske „drame“.

Posebno je ohrabrujuće i zaslužuje svaki respekt to što se skoro svi intelektualci koje sam spomenuo u ovom tekstu, izjašnjavaju za „radikalnu demokratsku reformu celokupnog jugoslovenskog poretka“, i njihova odlučnost u pogledu isključivo demokratskog postavljanja *srpskog pitanja*, kao i svih drugih *pitanja* koja danas preokupiraju Jugoslaviju. Na sreću, nisu samo intelektualci ti koji daju prednost demokratiji. Puna usta demokratije ima i naša birokratija, i naša vojska, i naša milicija. I, hajd' sad pa ne budi ushićen kad vidiš opšti afinitet, bukvalno kod svakog, za demokratiju! I kako da ne poletiš od radosti kad vidiš da *svi*, u univerzalnim kategorijama, same sebe osećaju da su *razum*, a ne više *strast*, ne nasilje! I bilo bi više nego cinično kad bi ovde podsetio na to da se ljudi obično ne brinu mnogo zbog toga što postupaju determinirani strastima, ali da nipošto neće dopustiti da njihovi postupci nemaju izgled razumne motiviranosti. Takođe bi bilo sasvim neukusno kad bih sada spomenuo da su u ime demokratije učinjena toliko antidemokratska dela; da je, na primer, i jedan Staljin bio najveći „demokrata“. Ne bi imalo smisla ni da se pomene „divlji demokratski duh“ i „divlja demokratija“ (Valentini) u onim populizmima koji se postavljaju iznad zakonitosti i ustavnosti. Sve to ne odnosi se na nas. Mi smo za istinsku demokratiju. Pred jednom takvom demokratskom

voljom pitam: šta se još čeka? Hajdmo da reformišemo Jugoslaviju radikalno i na demokratski način, sada i odmah!

## BELEŠKE

- 1 Usp.: prof. dr. Jovan Drašković, Ko i zašto ponižava srpski narod (intervju), Duga, br. 381 (1-14. oktobar 1988), str. 28-31; prof. dr. Ljubomir Tadić, Demokracija bez naroda (intervju), Duga, br. 379 (3-16. septembar 1988), str. 14-18.
- 2 Ljubomir Tadić, Kominterni i nacionalno pitanje Jugoslavije, Književne novine, br. 760 (15. septembar 1988), str. 5.
- 3 Citirano prema: Milan Jajčinović, Strah od stvarnog i mogućeg, Danas, br. 351 (8. novembar 1988), str. 43.
- 4 Kosta Čavoški, Sporno bolševičko nasleđe, Theoria, br. 3-4/1987, str. 35.
- 5 Ljubomir Tadić, isto.
- 6 Dobrica Ćosić, Tradicije i ideologije u istorijskoj sudbini srpskog naroda, Theoria, br. 3-4/1987, str. 11.
- 7 Svetozar Stojanović, Beleške o jugoslovenskoj krizi i nacionalnom pitanju, Theoria, br. 3-4/1987, str. 28.
- 8 Ljubomir Tadić, isto.
- 9 Svetozar Stojanović, isto.
- 10 Parafraziranje poznatog parafraziranja Slobodana Miloševića: „Srbija ili će postati država ili neće je biti.“
- 11 Ljubomir Tadić, isto.
- 12 Svetozar Stojanović, isto, str. 25.
- 13 Dobrica Ćosić, isto.
- 14 Mihailo Marković, Za ravnopravnu, demokratsku Srbiju, Književne novine, br. 762 (15. oktobar 1988), str. 5.
- 15 V izvorniku manjka opomba. (Op. ur.)
- 16 Ljubomir Tadić, isto.
- 17 Đordije Vuković, Kritika jedne politike, Theoria, br. 3-4/1987, str. 49.
- 18 Usp.: Milan Kovačević, Kosovski procentni račun, Theoria, br. 3-4/1987, str. 17.
- 19 Usp.: Đordije Vuković, isto, str. 56.
- 20 Svetozar Stojanović, isto, str. 30.
- 21 Dobrica Ćosić, Jugoslavija - država izneverenih očekivanja i neizvesne budućnosti, Književne novine, br. 765 (1. decembar 1988), str. 4.
- 22 Vladeta Jerotić, Jedan psihoterapeut razmišlja o događajima na Kosovu, Theoria, br. 3-4/1987, str. 60.
- 23 Isto, str. 61.
- 24 M. Perišić, Smrt čeka u hodniku, Književne novine, br. 766-767 (15. decembar 1988 - 1. januar 1989), str. 2.

## Diskusija

**Lino Veljak:** Nakon Ganijeveg referata inače veoma jasnog i razumljivog, veoma kvalitetnog i teško osporivog, rekao bih samo to da bih bio istinski sretan da je njegov autor neki Srbin. Ostala je ipak jedna nejasnoća, pa bih molio Ganija da mi to razjasni, s time da bih eventualno sebi uzeo pravo na repliku.

Naime u referatu od prve stranice nadalje, na nekoliko mjesta spominju se srpski ljevičari, ljevičarski intelektualci, marksistički filozofi, itd. Npr. na prvoj strani kaže se, da su u postavljanju srpskog pitanja najglasniji srpski ljevičari. Zanima me da li se tu naprosto radi o jednoj konstataciji, ili je time nešto mišljeno, da li se to onda može objasniti naprosto kao konstatacija neke činjenice, ili ta činjenica onda omogućuje još i neke daljnje zaključke?

**Gani Bobi:** Ja sam tu već na početku istakao da je za mene zaista zabrinjavajuće, kako to da kažem, da vidim poznate srpske intelektualce da tako uporno i naporno učestvuju u postavljanju srpskog pitanja. Začuduje me da ne vidim neke bar za mene jasne razlike u postavljanju tog pitanja između srpskih levičara i takozvanih srpskih desničara. Tu su po mom sudu veoma blizu jedni i drugi.

**Lino Veljak:** U tom smislu stvari treba precizirati, pa tamo gdje piše srpski ljevičari treba staviti bivši srpski ljevičari. Ne može nacionalno pitanje vlastitog naroda apsolutizirati nijedan ljevičar, bez obzira bilo to nacionalno pitanje albanskog naroda, bilo to nacionalno pitanje srpskog naroda, bilo to nacionalno pitanje trećeg, četvrtog, ili sedmog naroda.

To ne znači da građanin, pa onda ljevičar nena pravo da ukazuje na neke nepravde koje se njemu samom dešavaju zato jer je pripadnik nekog naroda ili se dešavaju nekim drugim ljudima koji su slučajno pripadnici njegovog naroda, ili se dešavaju narodu u cjelini. Kada se odatle prijeđe na apsolutizaciju nacionalnog momenta, onda to znači i pomak u poziciji, takav pomak koji isključuje mogućnost opravdanog korištenja atributa ljevičar.

**Lev Kreft:** Pošto je naš cilj kao grupe koja se sastaje omogućavanje javnog slobodnog umnog dijaloga, plasiranje intelektualnog kvaliteta u iracionalnu atmosferu, analiza te iracionalne atmosfere na samom nivou uma, koja je obavljena u tom referatu, morala bi više da vodi računa o tome na što je drug Veljak već upozorio. Ja smatram da je to što je on rekao da bi želeo da to napiše neko ko je Srbin danas teorijski argument. To nije slučajno pitanje, i mislim da svi intelektualci u Jugoslaviji, koji pokušavaju da iracionalne situacije na strani uma pa i inače u društvu prevazilaze, moraju voditi pre svega računa o strategiji i taktici tog delovanja. Nije uslov našeg delovanja posedovanje istine, nego

način, da sad ne govorim o Brehtu, prezentacije te istine, ako hoćemo da doprinesemo drukčijim fenomenima i procesima.

**Shkëlzen Maliqi:** Slažem se sa Veljakovom intervencijom. Tačno je da se na neki način radi o bivšim levičarima. Ali bih hteo da dopunim tu njegovu tvrdnju ukazivanjem na istočni greh leve beogradske inteligencije. Tu pre svega mislim na grupu beogradskih profesora filozofije i sociologije. Kad je devetoro profesora 1975. godine udaljeno sa univerziteta, a i nešto pre toga, onda su oni stupili u koaliciju sa Ćosićem i nacionalistima. Tada se govorilo da treba objediniti opoziciju, jer da vlast lakše izlazi na kraj s razjedinjenim opozicionim snagama. Sećam se da smo u to vreme postavljali pitanje da li je takva koalicija moguća i dobra, ali su stizala uveravanja da se radi o privremenom savezu, o potrebi stvaranja fronta otpora partijskom monopolu. Kasnije se međutim pokazalo da to nije bila samo privremena koalicija i da je došlo i do približavanja mišljenja. I u tom približavanju mišljenja došlo je do formulisanja jednog nacionalnog programa koji više nije levičarski. Sadašnja platforma Tadića i još nekih iz krugova bivših levičara predstavlja samo prirodnu konsekvencu tog istočnog greha koji se zbilo sredinom sedamdesetih godina. Utoliko je analiza Ganija Bobija tačna. Ali, složio bih se primedbom da ta ocena ne može da se generalizuje na celokupnu beogradsku levu inteligenciju. Bobi se mislim s tim slaže i trebao bi da u tom smislu precizira svoj rad. Profesori o kojima govori Bobi bili su levičari reprezentativnog formata, heroji jugoslovenske levice, pa je utoliko teže razumeti njihov obrat.

**Isuf Berisha:** Samo sam hteo da kažem da kada se govori o srpskoj inteligenciji, o tome koliko ona učestvuje u toj nacionalnoj homogenizaciji, onda bi trebalo da se podvuče činjenica koju je dao Veljak da je deo te inteligencije marginaliziran i zastrašen i da je onemogućen da iskaže neku distancu prema tome. To bi trebalo imati u vidu. Jer ja ne verujem da je Beograd recimo tako monolitan. Iz prostog razloga jer poznajem neke ljude, imam neka lična prijateljstva. Znam za ljude koji kritički gledaju na to, ali nemaju mogućnosti ili smelosti da se javno tome suprotstavljaju.

**Slobodan Samardžić:** Imam jednu primedbu načelne, prosto metodске naravi. Mislim da u zemlji u kojoj ne postoje zagarantovana osnovna temeljna ljudska prava, gde ne postoje dakle zagarantovano u tom korpusu i građanska prava, subjektivna javna prava, gde ne postoji jedan slobodni politički prostor, politički pluralizam zakonski zagarantovan, da se tu ne mogu upotrebljavati kategorije levog i desnog bez ograde.

**Muhamedin Kullashi:** Htio sam samo reći da ne bi trebalo svesti stvar na kritiku grupe lijevih intelektualaca, i da se onda ide na preciziranje toga, što je lijevo i što je desno. Mislim, kada se radi o nekim drastičnim problemima upravo ugrožavanja građanskih, ljudskih pa i nacionalnih prava itd. Za mene je važan stav intelektualaca prema ovim

pitanjima. Minimum racionalnosti, kritičnosti. Hoću reći, ja nikad nisam uspeo da vidim negde napisanu i izloženu, da mogu pretpostaviti šta znači teorija etničko čistog Kosova sa albanskog, srpskog ili sa ne znam drugog stajališta ili slovenačkog itd. Međutim, niko u ovoj zemlji još nije niti pokušao da misli o samoj činjenici, da nigde nisu dva retka bilo gde napisana o tome. Ja sam imao prilike čuti da su mi ljudi govorili kao da je to tako, da postoje etničke karte i etnička teorija da svaki Albanac drži to u džepu.

**Shkëlzen Maliqi:** Ne bih se tako lako odrekao kategorija levo i desno, odnosno politička leвица i politička desnica, kako je to ovde preporučio Slobodan Samardžić. Mada se ja slažem s njim oko toga da kod nas ne postoje na taj način artikulisani pokreti i stranke. Ali to bi onda trebalo da važi za sve, pa i za nacionalizme, koje takode nemamo javno artikulisane ni stranački (niko ne priznaje da je nacionalista), a mi ih kao takve identifikujemo i imenujemo. Jer, ako bi trebao da važi Samardžićev kriterijum, onda bi za sve pojmove trebali da imamo analize koliko i kako su artikulisani i s kakvom se ogradom upotrebljavaju. Za mene su to ipak operativni pojmovi koji se mogu koristiti u određenim kontekstima. Imao bih još jednu napomenu uz temu o kojoj se ovde govorilo. Mislim da ovaj slučaj jasno pokazuje da je za svaku levicu opasno kad stupa u koaliciju sa nacionalizmom. Dakle, ne mislim ovde samo na ovaj slučaj u Srbiji, nego i na sve druge slučajeve. Svaka leвица koja stupa u koaliciju s nacionalizmom mora računati sa konsekvencama kakve su u ovom slučaju.

**Rexep Ismajli:** Imam prvo nešto kao pitanje. Iz svega što su svi dosad rekli, a i iz mnogih drugih stvari oko pitanja izraza i kategorija koja se upotrebljavaju, proizilazi da se radi o nekakvim predrasudama kod ljudi koji su za sve nas važili za izrazite levičare. U njihovom diskursu preko nekakvih transformacija pojavljuje se diskurs koji je vladao u srpskoj kulturi u odnosu na Albance recimo početkom veka. Transformisano provejavaju određenja iz vremena kada se govorilo o pustonosoj arbanškoj reci, i drugo, no sada razrađeno i profinjeno. Možda bi neko od prisutnih mogao reći o kakvim se to transformacijama radi. Kako je moguće u našim uslovima da se pređe sa jedne na drugu stranu?

Drugo je pitanje već pomenute represije. Govori se o progону, o genocidu prema srpskom i crnogorskom narodu na Kosovu. Ne želim negirati ni jednu od mogućih realnih represija. Ali se postavlja pitanje šta je represija i ko joj podleže? Juče je ovde izneto vrednovanje da je recimo zadnjih 7–8 godina privedeno, kažnjeno i policijski tretirano preko 500 hiljada Albanaca na Kosovu. Podatak je objavljen i u *Danasu*. Statistički to mu dolazi više nego svaki drugi odrasli. Šta je tu represija? Pred sobom imam nešto brojkі o zaposlenosti, o školstvu, kulturi i drugo. Pokušavam uvidati zapostavljenost Srba i Crnogoraca po tom osnovu, ali je barem u brojkama ne nalazim. Neću reći za Muslimane.

Zato, kada se o tim stvarima razgovara, ja bih voleo da se sve odredi u nekim kategorijama, pa da se vidi gde i šta je. Inače ovako napamet ne bi imalo smisla razgovarati o tim stvarima.

## 8. Branko Horvat<sup>o</sup> Prispevek za diskusijo

Ima svega dvije tačke koje sam htio reći: pretpostavljam da ste čitali knjigu i nema smisla ponavljati te argumente. Prva se odnosi na tezu da je Juboslavija balkanska federacija. Ne u tom smislu što su druge balkanske zemlje prišle Jugoslaviji, onako kako su to nekada Tucović i srpski socijaldemokrati zamišljali, nego u tom smislu da smo mi sami otkrivali da u Jugoslaviji žive pored Južnih Slovena i drugi balkanski narodi i to joj daje karakter balkanske federacije.

Jugoslavija je 1918. formirana kao zemlja Južnih Slavena SHS. Zatim je za vreme NOB utvrđeno da žive još dva plemena, ali sad više nisu tako zvani nego narodi i budući da je bilo pet naroda, zaključeno je da država mora da bude organizovana federalno.

Zatim je posle oslobođenja otkriveno da postoji još jedan narod i tu nije bilo u javnosti mnogo diskusija oko toga nego je nekako sasvim potihio i tajno narod uveden u federaciju. To su bili Muslimani. Tako je zaokružena ta federacija jugoslovenskih naroda. Međutim u Jugoslaviji pored Jugoslovena žive i Mađari i Albanci. I naravno žive još i neke druge manjine, ali te dve manjine u tolikoj su meri značajne da daju određeni pečat toj federaciji koja nipošto nije etnički čista, da upotrebim ovaj odiozni termin, slavenska. Kod toga su Mađari sa Hrvatima živeli 900 godina u istoj državi, a Albanci su sa Srbima i Crnogorcima živeli u raznim državnim tvorevinama zajedno hiljadu godina, tako da to nije nešto što je slučajno upalo u Jugoslaviju, nego su isto toliko autohtoni u Jugoslaviji kao i ma ko drugi. I ta autohtonost tih nejužnoslovenskih naroda nama i diktira jednu drugu viziju Jugoslavije kao zemlje koja je već postala balkanska federacija u kojoj i te narode, koji nisu Južni Sloveni, treba tretirati jednako državotvorno, kao što tretiramo i Južne Slavene. To je prva teza. Konsekvence su očigledne, ja neću te konsekvence iznositi, radi se jedino o toj viziji zemlje kao balkanske

<sup>o</sup> B. Horvat za srećanje ni pripremio posebnog referata. Kot je znano, pa je avtor knjige Kosovsko pitanje (Globus, Zagreb 1988). Udeležencem srećanja je bilo razdeljeno 15. „poglavje“ knjige kot gradivo za razpravu. Avtor pa je kot teze za razpravu na samem srećanju predstavil tekst, ki sledi. (Op. ur.)

federacije. Recimo ovo što je u Skupštini nedavno usvojena himna koja počinje sa Hej, Sloveni, to je direktni napad na realno faktičko stanje da u zemlji ne žive samo Slaveni nego žive i neslaveni.

Druga moja teza je sledeća (ima neke veze sa organizacionim rešenjem onoga što se na Kosovu dešava): to je diskutabilno ali upravo zato, što je provokativno hito bih da je iznesem (toga u knjizi nema).

Naime od 1966. može se reći da je autonomija Kosova bila zaista realna, u tom smislu da su vlasti na Kosovu imale mogućnosti da u velikoj meri nezavisno izgrađuju pokrajinu. Praktički jednako nezavisno kao republičke vlasti u drugim republikama.

Kako je to kosovska vlada iskoristila u 15 godina koje su joj vlasti stavile na raspolaganje što je prilično dugo razdoblje jer se to razdoblje završilo sa 1981. godinom. Prema tome pokazalo se da iz razloga u koje ja neću ulaziti ali je činjenična stvar da autonomno Kosovo nije bilo u stanju da svoje probleme reši na jugoslovenski zadovoljavajući način. Zatim dolazi jedno međurazdoblje, koje ima nekoliko perioda a završava se sa 1987. godinom kad na vlast dolazi Milošević. Vlasti je nekoliko puta isticao, pa ne samo on nego i drugi, naime otkad je Milošević došao na vlast i posle njegovog etabliranja došlo je do izbijanja jedne erupcije, srpskog maspoka, koji je u jednom težem obliku repriza onoga što se u Hrvatskoj dešavalo oko 1970. godine. To je korelirano sa ekstremnim pogoršanjem međunacionalnih odnosa na Kosovu. Prema tome imamo eksperimentalnu potvrdu ne samo da kosovska autonomna vlast nije bila u stanju da uradi ono što treba, nego nije ni republika Srbija to bila u stanju. I sad se postavlja pitanje ko u Jugoslaviji treba to da uradi. Kad bismo imali federaciju, onda bi to trebala da uradi federacija. I jedno je rešenje koje odmah pada na pamet sasvim slično rešenje kad jedno poduzeće bankrotira i treba ga sanirati, onda se naravno sanacija ne prepušta istom rukovodstvu koje je dovelo preduzeće do bankrota. Drugim rečima trebalo bi dovesti jednog jugoslovenskog guvernera sa jednim izvršnim većem komponiranim od pripadnika drugih jugoslovenskih naroda, i dati mu mandat da u dve godine sredi stvar.

Ja bih imao jedan amandman na ovo guvernersko rešenje; naime da bi ono bilo uvedeno ukoliko bi jedan slobodni referendum koji bi sprovela federacija na Kosovu pokazao da većina stanovništva na Kosovu prihvata takvo jedno federalno rešenje.

Teoretski gledano to je u redu. Ono što nije u redu jeste da mi nemamo federaciju i prema tome to ne možemo sprovesti. I budući da se kolega Samardžić pojavio, samo jedna kratka napomena. Ja dakako znam da postoji teorija o podeljenom suverenitetu ali ta teorija ima veoma sumnjiv epistemološki značaj. Jer šta to znači da svaka republika ima jednu devetinu suvereniteta i onu zadnju devetinu još ima i federacija? Ili bilo kakva predodžba o tome podeljenom suverenitetu? Suverenitet je jedan ili ga nema. Ono na što se misli jeste podela nadlež-

nosti, to je sasvim nešto drugo. Suverena je federacija i ona to svoje suvereno pravo vrši i prema vani i prema unutra ali kad se radi o aktuelnom vršenju vlasti prema unutra onda se naravno nadležnost podeli. Htio bih vas upozoriti da se ova zbrka u teoriji pojavljuje ne samo kod pitanja federalizma nego i kod pitanja podele vlasti. Naime vlast je jedinstvena, ona proizilazi iz naroda koji je predstavljen u skupštini. Nema tu nikakve podele. Ali šta je podela? Podela je u funkciji, u funkcijama vršenja vlasti. Naime ta skupština ne može se mešati u sudovanje, ne može se mešati u pravo. Skupština donosi okvirne zakone koji važe za sve, a sprovođenje toga, to su te različite funkcije, su podeljene tako da bi te dve stvari trebalo razlikovati. Ima jedan slučaj kad republike zaista imaju tu suverenost i tu bih se vratio na ovo što je kolega Božić govorio, a to je slučaj kad imamo ne federaciju, nego savez država. Onda svaka od tih država zadržava svoju suverenost, i u svakom momentu može da kaže ja više neću. To je ona ideja, ja ne znam ko je prvi bio, Bakarić ili ko je to prvi bio koji je rekao, federacija je ono što se dogovorimo. Federacija nije to, federacija ustavno pravno sasvim jasno definirana organizacija iako ima toliko federacija, koliko faktičkih federacija ima. Ali u suštini je to veoma čvrsto definirana celina, međutim ako insistiramo na tim suverenitetima republika što je sasvim moguće, logički je sasvim moguće iako praktički znamo da to vodi u građanski rat gde su poslednje dve konfederacije koje su historijski postojale, to su američki sever i jug, i švicarska konfederacija 1848. i završile. To je moguće, ali to znači propast Jugoslavije.

## Diskusija

**Shkëlzen Maliqi:** Meni je zanimljiva ova ideja protektorata, za koju su se ovde založili Slobodan Samardžić i profesor Horvat, mada među njima ima i krupnih razlika. Ja ću ovde pokušati da napravim jednu paralelu jer mi se ideja čini zanimljivom.

Prvo, kod Slobodana nema onog što Horvat podrazumeva i izričito zahteva: da bi Albanci trebali da se izjasne o tome da su oni subjekt. Zato bih Samardžića pitao da li i on podrazumeva izjašnjavanje Albanaca. Iz njegovog izlaganja stekao sam utisak da on ne računa sa izjašnjavanjem Albanaca. Albanci se kod njega tretiraju (pošto je Srbija po njemu, ekskluzivno država srpskog naroda i to po istorijskom i međunarodnom pravu, o čemu je on ovde govorio) kao nekakvo vlasništvo Srba. I kod njega ideja protektorata znači sledeće: Srbija bi, eventualno, ako se ukaže potreba za smirivanjem situacije, to svoje vlasništvo mogla privremeno da prenese na Jugoslaviju, na federaciju.

Drugo, oko pitanja guvernera. Ja sam to shvatio kao krajnje rešenje, ako bi se iscrple sve druge mogućnosti rešenja kosovskog problema.

Naravno, ne bi možda trebalo bežati od toga da se i sada razmišlja o toj opciji, znajući unapred da je to poslednje sredstvo. To bi mogla da bude ta instanca prinudne mere koja je obostrano prihvatljiva jer je taj privremeni organ neutralan. Ipak, morao bi postojati kontrolni mehanizam, da se o tome izjasne stanovnici Kosova. Albanci kao većina, kao i ostali. Što se tiče Albanaca oni su, bar u poslednjim novembarskim demonstracijama, pokazali poverenje u Jugoslaviju. Naravno, ako odbacimo tezu da su demonstracije predstavljale jedan veliki maskenbal. Po meni one uopšte nisu bile maskenbal, nego se stvarno radilo o izjašnjavanju za Jugoslaviju. Doduše, spektar izjašnjavanja bio je sužen na onih nekoliko parola, jer je manifestacija imala formu protesta, ali ono se ipak može uzeti kao neka vrsta referenduma koji pokazuje jugoslovensku orijentaciju Albanaca. I ako se to uvaži, ako to jeste opšta volja većine Albanaca, onda ja u tome vidim racionalnu jezgru Horvatove ideje o guverneru. Hoću reći, Albanci bi verovatno prihvatili privremeni jugoslovenski protektorat, ako se srpska i kosovska administracija nikako ne dogovore i zaoštre odnose. Samo ne znam koliko je ova ideja praktično ostvarljiva, jer će svi biti protiv nje, u prvom redu Srbi. Ovde razume se podrazumevam srpsku administraciju. Pa i na Kosovu će verovatno biti otpora od administracije i onih koji se boje da se time ne izgubi autonomija.

U vezi s tezom prof. Horvata o kosovskoj birokratiji, odnosno o tome da je Kosovo od 1966. godine dobilo nezavisnu vlast, nezavisnu birokratiju, rekao bih da nisam uveren da stvari stoje baš tako. Ne znam koliko je kosovska vlast bila stvarno nezavisna u okviru ukupnog sistema koji je u to vreme uspostavljen u Jugoslaviji. I drugo, ako je i bila nezavisna, koliko je to bila vlast Albanaca, jer takve generalizacije postoje. Sećam se da je Lev Kreft svojevremeno u tematskom broju „Časopisa za kritiku znanosti“, koji je bio posvećen Kosovu, u nekoliko važnih i bitnih teza pokazao da je kosovska birokratija u postojećem sistemu bila više nego sputana u formulisanju bilo kakve inicijativne politike, nezavisne politike. Ona se stalno osećala ugroženom, uglavnom zbog etatističke strukturiranosti fonda za nerazvijene i Kosovo. I njen je zadatak bio samo taj da distribuira etatističku moć koja je proizlazila iz budžetske, etatističke koncepcije fonda, dok je s druge strane kosovska birokratija faktički bila nemoćna da obezbedi ubrzan razvoj Pokrajine jer se razvoj svodio na ono što ekonomisti nazivaju razvoj nerazvoja. Možda bi to Kreft pobliže mogao da elaborira, jer je stvar vrlo dobro bio postavio.

**Muhamedin Kullashi:** U vezi s tim rekao bih samo jednu stvar. Mislim da ja ne bih mogao tvrditi sa takvom sigurnošću da je kosovska birokracija bila nemoćna, slažem se sa tim da je njena moć bila uklopljena unutar i drugih razina i da se dugo vremena faktički bitne odluke koje se tiču ekonomskog i političkog života na Kosovu donosile na

vrhu, kao što je vredilo uglavnom za celu zemlju dok je onda kasnije došlo do ovih promena. Međutim rekao bih da je kosovska birokracija imala prilično moći i da je delovala na način kojeg posledice osećamo svi. Nažalost, na način na koji se govori o Kosovu uglavnom se o osećanju tih posledica govori sanio kod Srba i Crnogoraca. Međutim, ja mislim da te posledice mi osećamo svi i to na svim područjima. Govorim o političkoj samovolji, o birokratskoj samovolji nismo bilo kakvog zakona. To je karakteristično za celu Jugoslaviju, to nije ništa specifično, samo što se na Kosovu izražavalo drastičnije sa obzirom na nedostatak političke kulture, tradicije, nepismenosti ljudi koji su odlučivali itd., tako da su se te posledice osećale drastičnije. Da li je čak, da je bila volja, kosovska birokracija mogla da deluje drugačije, isto tako ne znam, samo znam da za posledice i tekako ona snosi odgovornost.

**Shkëlzen Maliqi:** Kad sam rekao da je nemoćna, onda je nemoćna prema vani. Prema ovim drugim, a u toliko je onda bila represivnija prema unutra. Ti si mislio na ovu drugu dimenziju.

**Miha Kovač:** Imam jedno pitanje za prof. Horvata. Naime, ako sam vas dobro shvatio, ako nisam ispravite me, vi ste rekli da su na svetu postojale dve konfederacije Amerika i Švicarska koje su završile u građanskom ratu. Političko uređenje jedne zemlje, pogotovo Amerike, mislim da ne može da se smatra kao glavni uzrok tog građanskog rata.

Drugi problem, kad ovako pričate o federaciji u Jugoslaviji kao o jakoj federaciji mislim da bi trebalo biti vrlo decidan. Jer bi recimo Amerika, koja važi za federaciju, za većinu onih koji se bore protiv federalnih dela Jugoslavije važila za konfederaciju najgoreg tipa, pošto znam da ako se selite iz jedne savezne američke države u drugu, može vam se desiti da trebate raditi vozački izpit još jednom. Da ne govorim o tim poznatim stvarima da neke države imaju smrtnu kaznu druge ne. Koliko ja shvaćam tu jugoslovensku ideologiju u Jugoslaviji to bi bilo shvaćeno kao raspad zemlje itd. Tako da mislim, da bi bilo dobro da tu vašu federaciju jasnije definišete.

**Lev Kreft:** Nezavisna je ona vlast koja zavisi samo od svojih građana. Takve vlasti u Jugoslaviji nema. Da je ima, ne bi se te vlasti rušile kao kule od karata. Vlasti u Jugoslaviji zavise od međusobnog dogovora, od kompleksa država-partija koji federaciju ne posmatraju kao nužni oblik, nego i federaciju smatraju ugovornom. Znači, vlast smatra da može, ako dode do problema koji ugrožavaju dogovor, da pribegava nacionalnom legitimitetu kao žetonu za pojačanje svoje pozicije u dogovoru.

Zato tvrdim, da vlasti kod nas ne podležu nacionalizmu, već nacionalizam podleže vlastima koje ga malo jašu i malo vraćaju u čaršije kad im više nije potreban. To je do sada uvek uspevalo. To je poznati efekat realsocijalističkog tipa vlasti i mi smo sada u jednoj situaciji kada se naša država i naše vlasti nacionalizuju.



**Fehmi Agani:** Mislim da je kriza na Kosovu i ovi problemi oko Kosova dobrim delom stvar problema razvoja i naše mogućnosti da se prilagodimo novonastalim stanjima. Žalim što ne mogu otprilike to elaborirati. Kosovo je jednom bilo pod jednim strogim starateljstvom. I to se pokazalo neuspešnim.

**Hivzi Islami:** Vadio sam neke podatke iz ekonomskih studija, statistike i završnih računa Fonda za brži razvoj nedovoljno razvijenih područja, ali je ovde malo vremena da se svi ti podaci saopšte. No naglašavam da se uvek u diskursu o Kosovu izostavlja privredni aspekt. Znači da je odmah nakon II. svetskog rata bila prihvaćena politika razvoja nedovoljno razvijenih područja na nivo zemlje, ali je to važilo samo za Makedoniju, BiH i Crnu Goru, dok je Kosovo što se tiče razvoja i svega drugog, ostavljeno kao unutarsrbijanski problem. I kada se razgovaralo o pitanju kome će Kosovo pripasti posle rata unutar Jugoslavije, jedan od jače upotrebljenih argumenata da se ova pokrajina pripoji Srbiji bio je upravo i ekonomski: da je Srbija ekonomski jaka, da je velika po površini i broju stanovnika i da samo ona može da izvuče Kosovo iz privredne, društvene i kulturne zaostalosti. Srbija, međutim, tu nije ništa učinila; u periodu od 1948 do 1952. godine stopa investicija npr. bila je čak negativna za - 2,7 %. Kada se ima u vidu sve što Kosovo ima, kakvim prirodnim i ljudskim resursima raspolaže, onda je veoma indikativno kako se to stanje razvoja odvijalo do danas.

Tek od 1956. godine Kosovo dobija tretman nerazvijenog područja Jugoslavije. Tada dobija nekih 50 milijardi dinara od federacije i to su inicijalne investicije, dok Makedonija dobija čak 80 milijardi dinara. Godine 1965. osniva se Fond za kreditiranje nerazvijenih republika i Kosova, koji se formira tako što sve federalne jedinice izdvajaju oko 1,8 % ukupnog nacionalnog dohotka društvenog sektora Jugoslavije, a onda se ta sredstva vraćaju četirim nerazvijenim jedinicama. Što se Kosova tiče, zanimljiva je struktura angažovanja tih sredstava. Na primer do 80-tih godina preko 60 % a pre 1970. godine i preko 80 % tih sredstava išlo je u bazične grane (energetika, sirovine, uglj, obojena metalurgija, hemijska industrija, industrija građevinskog materijala) koje su imale uglavnom eksteritorijalni karakter. Do 1970. godine Kosovo ne dobija nijedan dolar od Međunarodne banke za obnovu i razvoj. Posebni problemi pokrajine s obzirom na strukturu njene privrede bili su i ostali anuiteti i prelivanje dohotka na različite načine u razvijenim područjima, pre svega putem primarne raspodele i sistema cena. Tu cene određuje država. Prof. Horvat to može bolje objasniti. Sirovine se izvoze, ali kakva je npr. korist od olovnih blokova koji idu često i do 20 % ispod svetskih cena. Isto se tako dugo događalo sa električnom energijom Kosova: Kosovo daje struju elektroenergetskom sistemu, a onda od njega uzima istu struju još većim cenama od prodajnih. Naši ekonomisti treba jednom argumentima da kažu koliko i gde se daje

Kosovu, a koliko i od čega se uzima od njega. Zanimljivo je navesti i još neke podatke za Kosovo i njenu privredu. U periodu od 1981. do 1985. godine potpisano je 110 samoupravnih sporazuma na osnovu udruživanja rada i sredstava na bazi kojih bi se moglo zaposliti oko 25.000 radnika. Dobar deo programa odnosi se na sirovine, energiju i repromaterijal. Međutim, od tih sporazuma ostvareno je svega 20, dok se javnosti uvek predstavlja samo ono zaključeno i potpisano, a nikada ono ostvareno. Imam tu još puno podataka, no vreme ne dozvoljava da ih iznosim.

**Fadil Demiri:** Imam pitanje za Slobodana Samardžića kada je govorio da pravna nauka ne dopušta ekskluzivitet što se tiče suverenosti i prava itd. Pa bih pitao kako mu se čini ovaj ekskluzivitet, kada se radi o restrikcijama kao promena zastave i razne druge.

**Slobodan Samardžić:** Odgovaram zato što sam pitan. Što se tiče vašeg primera on ne zadire u obrazloživost mog prvog pitanja. Znači, ali kad je reč o primeru zastave, ja ne znam, kao pitanje ekskluziviteta, ono se ne bi postavljalo, ako se stvar reši zakonski i kada se zakon primenjuje. Prema tome svako neprimenjivanje tog zakona od strane državne intervencije, bilo čije, stvar je za svaku osobu.

**Branko Horvat:** Shkëlzen je govorio, da je birokracija na Kosovu bila nemoćna. Uvek moramo komparirati. Da li je bila nemoćnija nego recimo makedonska birokracija. Ja ne vidim da je bilo kakve bitne razlike, tako da snosi odgovornost naravno ta birokracija, onda i oni koji su je trpili. Tu se uvijek vraćamo na pitanje koje smo jučer diskutirali, naime, da li su Kosovari, jedan ravnopravan element Jugoslavije ili je to neka kolonija koja čeka od republike, od saveza da rješava neke probleme. Ako su ravnopravni onda su odgovorni zato što imaju lošu birokraciju i tu se stvar završava.

O fondu. Ja sam se dugo godina borio protiv besmislenosti tog fonda. I tražio sam da se zavede isti princip koji važi kad međunarodna banka daje kredite Jugoslaviji, naime, da se to pravda i to da se debelo pravda ekonomskom opravdanošću tih projekata. Meni je uvijek odgovoreno: to ne može u Jugoslaviji.

I na račun te suverenosti, fond nije imao nikakvu drugu ulogu nego da pokupi sredstva iz Hrvatske i Slovenije i da ih prebacuje u Makedoniju, Crnu Goru i Kosovo, a njihove birokracije su se onda pobrinule da su ta sredstva štoviše neproduktivno utrošena. Mogu vam reći da ono bitno zaostajanje Kosova počinje upravo sa ovom pravom autonomijom. Iz toga ne bih izuzeo zaključak, da se moramo vratiti na ranije rešenje ali bih htio upozoriti to se i na Berishu odnosi u njegovom referatu. Pogledajte statističke podatke i vidjet ćete da je od 1945. do negdje 1966. razvoj bio približno isti. A onda odjedanput Kosovo počinje naglo zaostajati.



Drugo je pitanje ovo što je Miha Kovač postavio. Napomena da treba naravno preciznije definirati šta se pod federacijama u Jugoslaviji misli potpuno je opravdana i to se da jednostavno reći. U federaciji su dvije osnove vlasti: jedna je građanin, druga je narod. Građanina u današnjoj strukturi vlasti Jugoslavije nema, to svi znamo. Građanin kao osnova vlasti znači neposredni izbori i politički pluralizam. To su sve stvari o kojima nema nikakve mistifikacije, sve se svodi na proste rečenice. Kad sam rekao da je druga baza za federaciju narod, nisam slučajno rekao narod, a ne nacija. Jer nacija može biti raspršena kojekuda. Slovenski kulturni prostor nije samo u Sloveniji nego i van Slovenije. A narod živi na određenom prostoru. Tako da svi stanovnici jedne određene republike imaju prava koja ta republika treba da ima u federaciji, odatle proizilazi da nam skupštinski sistem mora biti dvodoman, jedan dom građana, jedan dom republika i nijedan zakon se ne može donijeti, ako oba doma to već jednom ne riješe. To su elementarni principi federacije koje je američka federacija pred 200 godina uvela i činjenica da se oni ustavom koji su onda doneli i danas još mogu služiti pokazuju koliko su to vitalni principi.

Što se tiče sada funkcioniranja u Jugoslaviji, da dam primjer. U Sloveniji je prvo počela kampanja protiv paragrafa 133. Ja mislim da je Slovenija morala imati pravo, ako se ne slaže sa tim paragrafom da ima svoj krivični zakon u kom nema tog paragrafa. Danas se manje više cijela Jugoslavija sa tim slaže. Šta bi se onda desilo? Da onaj koji je iz bilo kojih razloga najprogresivniji u nekom određenom području taj bi to počeo, i kad se taj eksperiment pokaže kao uspješan, svi ostali bi slijedili. Tako da je princip decentralizacije u jednoj federaciji izuzetno plodan princip. On omogućuje u ovom modernom vremenu adaptiranja različitosti itd., da se ide naprijed. Jedinствен принцип, jedinственi krivični zakoni, jedinственa kultura, jedinственi jezik i sva ostala jedinства, to su ogromne zapreke u modernom vremenu da se ide naprijed. Ili drugo pitanje: sigurno služenje vojnog roka. Ne vidim razlog zašto to Slovenci ne bi uveli u svoje zakonodavstvo ako smatraju da je to u redu. Kod toga mi je savršeno jasno da je to za Crnogorce koji cijeli život provode u nekakvoj mistifikaciji oružja, spavaju sa pištoljem ispod jastuka, za njih je to nešto užasavajuće. Mi smo imali sada situaciju da Crnogorci nameću svoje ideje Slovincima, a Slovenci Crnogorcima. Svaki neka radi svoje, pa će eksperiment pokazati ko je uspješniji.

Postavljeno je i pitanje za Kosovo. Ja mislim da je rješenje isto vrlo prosto. I svodi se na dva elementa: prvo, apsolutna zaštita građanina Kosova bez obzira ili je Srbin ili Albanac i to sudska, policijska i sva, tako da ko živi na Kosovu zna da nema govora da bi netko mogao ugroziti bilo koje od njegovih prava, ili njegovog načina života. To jedan federalni guverner može uraditi. To srpski ili kosovski ne može iz razloga koji su vama svima jasni.

Drugo, da federacija iskoristi svoju mogućnost intervencijama na taj način da premiranjem iznad uobičajenih osobnih dohodaka dovede najbolje kadrove na Kosovo, da to Kosovo izvedu iz situacije nerazvijenosti. Pod najboljim kadrovima razumijevam da jedan izvjestan broj 50, 100 nastavnika sa Univerziteta iz Ljubljane, Zagreba i Beograda bude dovedeno na Kosovo na taj način što će im se dati dvostruka ili trostruka plaća koju će plaćati federacija. Pa će mladi ljudi vrlo rado ići. I dobit ćete jedan nivo nastave koji će i za Malijija biti van diskusije. Ili sa istim takvim premijama zašto ne bi mlade slovenske menagere doveli masovno u kosovska poduzeća koji su sad pred bankrotom, sa time da dobivaju normalnu plaću u svom poduzeću, a premiju dobiju iz federacije.

Ovim primjerima hoću da ilustriram kolike su ogromne mogućnosti federacije ukoliko nastupa kao federacija. I očigledno je kad bi se sistematskim takvim jednim programom kretalo, mi bismo za dve godine imali sasvim različitu situaciju u tom smislu da bi se ljudima vratila nada i poverenje u budućnost.

## 9. Slobodan Samardić<sup>o</sup> Jugoreformnska dilema – između nacionalnog i demokratskog

U poslednje dve decenije izvršen je proces dezintegracije jugoslovenskog društva i države. Uporedo s njim tekao je proces unutrašnjih integracija jugoslovenskih federalnih jedinica. Sem u slučaju dve jedinice – BiH i Vojvodine – reč je o sistemskim integracijama posebnih jugo-

<sup>o</sup> Tov. S. Samardžiću in bralcem se opravičujemo, ker nismo ustregli njegovi želji, ki je zapisana v priloženem tekstu. Poseg v knjigo je bil v mesecu marcu iz večih , predvsem pa tehničnih razlogov nemogoč. (Diskusija tov. S. Samardžića tako v tem kot tudi v drugih delih knjige ni avtorizirana.) (Op. ur.)

Beograd, 3. III 1989.

Dragi Slavko,

dokle sam imao volje pokušavao sam da iz lošeg magnetograma rekonstruišem svoju diskusiju sa skupa o Kosovu, Srbiji i Jugoslaviji. Ta me je volja, međutim, potpuno napustila posle skupa u Cankarevom domu. Najgore je to što nemam razloga da ne verujem da taj skup stvarno izražava slovenačko javno mnjenje povodom situacije u Srbiji i na Kosovu. Stravično je do koje mere se u tom ninjenju položaj Srba i Albanaca na Kosovu neravnopravno tretira. Ako sam do skoro i verovao da se u Sloveniji zaista misli ono što se govori, naime to da o Kosovu postoje dve istine, skup u Cankarevom domu (na kojem sam Tebe i još neke moje prijatelje i poznanike video u prvim redovima) me je uverio da tamo ipak prevladuje uverenje o samo jednoj istini. Zar bi se u suprotnom moglo dogoditi da se tako efikasno organizuje masovna propaganda za pomoć jednom štrajku sa čisto političkim ciljevima.

Nasuprot svemu tome, nemoguć položaj nealbanskog življa na Kosovu, koji traje već dvadeset godina, nije tu javnost naveo ni na najskromniji znak razumevanja i solidarnosti. Stereotip političke oportunisti uvek je nadvladavao motiv humanosti, koji je sada odjednom izbio u celokupnom svom sjaju. Zbog svega toga mi se čine odveć krokodilskim suze koje su svi predstavnici slovenačke pluralističke javnosti prolili povodom štrajka rudara na Kosovu.

Posle ove poslednje manifestacije slovenačke javnosti, mislim da ona ne zavređuje ozbiljan razgovor (ili publikaciju) na temu vašeg januarskog skupa. U to sam se, veruj mi, uverio tek poslednjih dana. Zbog toga moja autorizacija sa toga skupa ne bi imala nikakvog smisla, a takode ni objavljivanje mog saopštenja. Znam da će vam to pričiniti tehničke poteškoće, ali one mi se čine manje strašnim od moralnih koje bi eventualno objavljivanje mojih priloga pričinilo meni.

Što se tiče svih ostalih tema i inicijativa, stojim vam na raspolaganju.

Puno Te pozdravlja Slobodan Samardžić

slovenskih nacija sa partijsko-državnim monopolom u održavanju veza među njima. To se odnosi kako na veze saradnje tako i na, još više, veze konkurencije. Takvi odnosi uspostavljeni su na čitavoj skali društvenih delatnosti – od privrede i sistema informisanja do kulture i sporta.

Neograničena drugim oblicima integracije, recimo slobodno-tržišnom, postojeće sistemske veze saradnje i konkurencije nužno su proizvele republičko-pokrajinske autarkije koje su, zauzete međusobnim sameravanjima na svim područjima života, potpuno izgubile svetske kriterije u svojim unutrašnjim „razvojima“. Time su u potpunosti realizovane ustavne reforme od 1967. do 1974. godine, koje su sadržavale tri strateška cilja: jugoslovensku sistemsku samodovoljnost (u odnosu na svet), unutrašnju sistemsku autarkiju delova (u odnosu na jugoslovensku celinu) i vladajuću ulogu komunističke partije organski prilagodenu takvom sistemu.

Ovakvo stanje, *bez obzira na katastrofalne učinke*, verovatno bi još dugo potrajalo da ustavotvorac nije u sistem morao da instalira i dve unutrašnje „greške“. Upravo su te dve greške, više nego očajna i beznađna privredna situacija, u poslednjoj godini angažovale gro političkih energija. Prva se odnosi na unitarnu situiranost armije u inače konfederalnom sistemu, a druga na protivrečan ustavni položaj Srbije. Činjenica da su ova dva problema eskalirala u približno isto vreme i to u vidu unisono izrečenih zahteva da se sistemske „greške“ isprave – u Sloveniji da se armija konfederalizuje, u Srbiji da se neke republičke funkcije unitarizuju – govori o tome da je pitanje jugoslovenske državnice zajednice ponovo na dnevnom redu i još jednom zbog istog povoda – nacionalnog pitanja. Taj je jugoslovenski usud integrisan u temeljna načela ove zajednice, u odredbe koje Jugoslaviju postavljaju kao derivacijsku državu, tj. ostatak permanentnog dogovaranja njenih federalnih jedinica. Politička kriza, međutim, ne izbija zbog derivacijskog karaktera federalne države, već zbog sistemske neravnopravnosti u pregovaračkoj poziciji jedne od federalnih jedinica.

### *Specifitum ustavnog položaja Srbije*

Problem ustavnog položaja Srbije može se označiti kao stanje dvostruke podele suverenosti – prema federaciji i prema pokrajinama. To znači da ustavotvorno odlučivanje o pokrajinama kao delovima njene teritorije, ili pak njenoj teritoriji kao celini, pretpostavlja saglasnost svih federalnih jedinica, te da svako odlučivanje o njenoj „užoj“ teritoriji pretpostavlja saglasnost pokrajina. Ovaj problem ističem pre svega kao ustavni, pa tek onda kao privredni, kulturalni, bezbednosni, problem ljudskih prava itd., što znači da ovi posebni problemi imaju samo

jedan svoj aspekt u nerešenoj ustavnoj problematici, dok su drugi njihovi aspekti nesvodivi na postojeća ustavna rešenja.

Ustavna nekonzistentnost, sadržana u neravnopravnom ustavnim tretmanu Srbije u odnosu na druge republike, morala je kad-tad izbiti u jedan od glavnih političkih problema ove zemlje. Na to navode globalna sistemska rešenja koja podstiču sveopštu kompeticiju među federalnim jedinicama, odbacujući istovremeno sve druge oblike konkurencija u društvu: privrednu konkurenciju između pojedinaca i privrednih organizacija, konkurenciju svojinskih oblika, političkih grupa i organizacija, konkurenciju između slobodnih strukovnih i profesionalnih udruženja itd. U okviru zakonski dopuštenih, krnjih, kompeticijskih odnosa Srbiji su se (obe) pokrajine pokazale kao balast. Osnovni razlog je u tome što su one ustavno uspostavljene na dvostruk način – kao sastavni i kao odvojeni deo Srbije (tj. neposredovani sastavni deo federacije). Republika tako nije mogla da vodi jedinstvenu ekonomsku politiku, a istovremeno je bila lišena dela važnih privrednih resursa – plodne zemlje, rudnog i energetskog potencijala. Doduše, ekonomska politika „udruženog rada“ neproduktivna je na bilo kojoj teritoriji i sa bilo kojim prirodnim izvorima, ali ovde nije reč o optimalnom privrednom razvoju, već o međusobnim konkurencijama jugoslovenskih „nacionalnih privreda“. U takvim okolnostima pokrajine su, kao konstitutivni elementi jugoslovenske federacije, stekle mogućnost da stupe u kompeticijske odnose sa „svojom“ republikom tj., u konkretnim političkim okolnostima, protiv nje. Na taj način u mišjoj rupi jugoslovenskih konkurencijskih igara jedan potencijalno opasni konkurent mogao se permanentno držati u grogi poziciji, što u uslovima opšte autarkije nije nebitno za opstanak drugih.

Sistem, kao što se vidi, ni unutar svojih pretpostavki nije bio idealan. Bilo je, dakle, samo pitanje vremena kada će u prvi plan iskrsti ne pitanje njegove efikasnosti, već problem njegove (ne)konzistentnosti.

Nasilje nad nealbanskim stanovništvom, te progon i iseljavanje Srba sa Kosova, budući veoma drastično istorijsko iskustvo, pokazali su pravo lice sistema. Taj problem bio je prećutkivan petnaestak godina, a zatim neobično tačno formulisano kao *jugoslovenski*. Pokazalo se, naime, da se Srbi sa Kosova sele upravo zato što je taj problem stvarno jugoslovenski. To u smislu njegovog rešavanja znači – ničiji, ali sa određenom funkcijom u okvirima kompeticijskih odnosa jugoslovenskih federalnih jedinica. Problem Srba na Kosovu upravo govori o čvrstoj strukturiranosti tih odnosa.

U objašnjenju funkcionisanja tih struktura poliolarhijski model, kome pribegavaju neki posmatrači, ne može, po mom mišljenju, da pruži valjan rezultat. Noviji fenomen jugoslovenskog društva nije oligarhizacija vlasti unutar federalnih jedinica, već uspešnost različitih oligarhija u pribavljanju legitimacijskih obeležja svojih vladavina. To se dobro

vidi na primeru Kosova. U većini federalnih jedinica dolazi do simptomatične homogenizacije javnog mnjenja povodom pitanja o načinu rešavanja ovog problema. Danas ćete teško u sredstvima informisanja u Sloveniji i Hrvatskoj naići na stav različiti od zvaničnog po kojem je Kosovo „jugoslovenski problem“ koga treba rešavati u smirenoj i demokratskoj atmosferi uz korišćenje svih raspoloživih sistemskih mehanizama. Isto tako ćete teško u sredstvima informisanja u „užoj“ Srbiji naići na stav koji u okviru postupka za rešavanje kosovskog problema ne podrazumeva ustavne promene barem u SR Srbiji, a unutar njih uspostavljanje normi koje će regulisati državne nadležnosti u ovoj republici na tzv. celokupnoj teritoriji. Dok se u Sloveniji i Hrvatskoj relativna institucionalna i javna stabilnost masovno doživljava kao doprinos opštoj demokratizaciji, u Srbiji se upravo masovan protest protiv mnogih sistemskih i institucionalnih rešenja (dakle njihova nestabilnost) doživljava kao novi potencijal demokratizacije.

Teško je pretpostaviti da su ovi javnomnjenjski procesi jednostrano politički dirigovani. Oni se pre mogu označiti kao spontane artikulacije masovnog doživljavanja mesta svoje federalne jedinice (i nacije) u savezu. Činjenica je da se srpski narod poslednji navikao na ovu sistemsku igru. Tek je s njegovim uključenjem problem srpske nacionalno-državne asimetrije u Jugoslaviji postao akutnim, dok nastavak albanskog terora nad srpskim i ostalim slovenskim stanovništvom na Kosovu čini ovu akutnost dramatičnom. Hteo to neko ili ne, ta se dramatičnost sada širi celim jugoslovenskim prostorom. I to ne zbog spontane ljudske solidarnosti koju bi bilo realno očekivati i u krajevima zapadno od Srbije onda kada se jedan narod izgoni sa svog vekovnog tla. Takva solidarnost, naprotiv, sasvim je izostala. Jugoslovenska dramatisacija kosovskog problema nastupila je u momentu kada se srpsko političko rukovodstvo konsolidovalo u pravcu odlučnog zahteva za jugoslovenskom konfederalnom simetrijom i u tome dobilo podršku „svog“ naroda, isto kao što slovenačko i hrvatsko političko rukovodstvo već duže vreme imaju podršku „svojih“ naroda za sopstvenu politiku jugoslovenske konfederalne asimetrije.

Iz ovog „sistemskog“ ugla posmatrane, današnje političke borbe u Jugoslaviji ne vode se oko pitanja privredne i političke reforme, već oko ključne dileme: da li sistem pluralne nacionalne suverenosti konačno uravnotežiti, ili u njemu pod svaku cenu zadržati postojeći neravnotežni *status quo*.

*„Srpsko pitanje“ između autokratskog i ustavno-demokratskog rešenja*

U poslednjih godinu dana znatno intenziviranog političkog života u Srbiji javno je i zvanično obelodanjeno ono na šta su pojedini srpski intelektualci ukazivali pre petnaest i više godina: ustavno zaokruženje

„brionske Jugoslavije“ 1974. godine podrazumevalo je sistemsko onemogućavanje uspostavljanja srpskog nacionalnog suvereniteta na istorijski legitimnoj teritoriji toga naroda. Da politički apsurd bude veći, to se događalo u vreme kulminacije ideologije nacionalnog suvereniteta među jugoslovenskim komunistima. Bez obzira na retrogradne privredne, demografske i kolektivno-psihološke procese u celoj zemlji, bilo je realno očekivati da će problem ravnoteže nacionalnih suvereniteta izbiti kao glavno političko pitanje. Retrogradni procesi, koje sam pomeno, samo su doprineli tome da se danas to pitanje postavlja u zaoštroj i dramatičnoj formi. I to na obe strane ovog spora. Jer, dok jedni u poljuljanoj neravnoteži nacionalnih suvereniteta vide opasnost po privredu, politiku i kulturu svojih državnih teritorija, dotle drugi u uspostavljenoj ravnoteži vide uslov opšte obnove privrede, politike i kulture na svom suverenom području.

Obe vrste političkih procena koje su danas na snazi realne su samo iz uglova posmatranja politički zainteresovanih grupa u ovom opštem sporu, označimo ih uproščeno kao srpsku i protivrpsku stranu. Takva vrsta procene po sebi je pripadna politici kao delatnosti, pogotovo kada je ona angažovana na pitanju nacionalnog suvereniteta, jer to je pitanje, bilo da je reč o njegovoj ofanzivi ili odbrani, uvek i svugde konkretizovano realnim interesima naroda – ekonomskim prosperitetom, slobodama i pravima građana, kulturnim razvojem itd. Ali to je pitanje, uprkos ovakvim konkretizacijama, tj. bez obzira na njih, uvek u istoriji imalo određeni mitski ili metafizički „višak značenja“ koji je narod prihvatao spontano u procesu svog kulturnog i političkog zrenja. Takav „višak značenja“ ostaje u svesti naroda i onda kada neka politička vladavina nije u stanju da konkretizuje svoju vlast ekonomskim prosperitetom, slobodama i pravima građana i kulturnim razvojem. Kao i u svakom današnjem narodu, i u srpskom se „višak značenja“ o kojem govorim izražava rečju „država“.

Budući da se politički događaji u Srbiji u poslednjoj godini odigravaju u znaku masovnog zahteva za srpskom državnošću, svedoci smo jednog procesa kojeg je nemoguće vratiti. Tim pre što su se poslednjih godina, između ostalog i konkretnom politikom svih jugoslovenskih političkih garnitura, sustekli mnogi razlozi od kojih je svaki pojedinačno dovoljan za priziv uređene državnosti – privredna stagnacija i nazadovanje, ustavna i pravo-upravna konfuzija, nasilne demografske promene i migracije, opšti politički voluntarizam itd. Istorija pokazuje da je takva opšta situacija pogodna ne samo za racionalno razrešenje krize, već i za razne vrste demagoga. Pitanje je, međutim, kako ovu dilemu primeniti na današnje političke prilike u Srbiji. Za dobar deo javnosti van ove republike dileme kao da nema. Na delu je, naime, autoritarno-populistička tendencija koja dominira političkim prostorom ove republike. Ovaj opšti stav brzo se, svojim čestim ponavljanjem,

pretvorio u mnjenje koje je unutar sebe diferencirano samo različitim varijacijama – od analogija sa hrvatskim maspokom do poređenja sa svim poznatim totalitarnim oblicima prepoznatljivim u navodnim procesima fašizacije, staljinizacije i, čak, maoizacije i rumunizacije.

Površne analogije, uveren sam, ne doprinose diskusiji. One ne samo da nisu istinoljubive (zavode posmatranje na krivi put), već i često više govore o onome ko ih izriče nego o samoj stvari. Zato se i postavlja pitanje gde bi se dijalog o „trenutku Srbije“ mogao uspostaviti. Po mom mišljenju to bi se moglo učiniti na dva nivoa razmatranja – jednom analitičkom i drugom projektiivnom. Prvi se tiče analize uzroka postojeće političke situacije u Srbiji, a drugi se odnosi na razmatranje pravaca moguće ustavne reforme.

Što se prvog aspekta tiče, mislim da u određenju o autoritarnom populizmu postoji zrno istine. Ali takvo određenje potrebno je staviti u sasvim konkretne istorijske koordinate. Jednu liniju predstavlja „jugoslovensko okruženje“ koje ne dopušta bilo kakvo postavljanje srpskog nacionalnog pitanja, dakle ni autoritarno ni demokratsko. U takvim uslovima, a pri izrazitoj državotvornoj prikraćenosti te nacije i prinudnosti jednog njenog dela na iseljenje sa sopstvene teritorije (ne kažem da to nije i legitimna teritorija albanskog naroda), autoritarna varijanta političke akcije mnogo je verovatnija od demokratske. Ona se, naime, čini ne samo efikasnijom, nego i u postojećem „okruženju“ jedino mogućom.

Drugu liniju koordinate autoritarnog populizma u Srbiji čini komunističko rešavanje nacionalnog pitanja po sebi i za sebe. Reč je o nesretnom spoju monopolističke koncepcije vlasti i realnog masovno-psihološkog i državno-egzistencijalnog problema. Novina je samo u tome što srpski komunisti istorijski prvi put postavljaju nacionalno pitanje kao legitimni deo svog političkog programa. Kod „potlačenih“ jugoslovenskih nacija to se već davno dogodilo i taj se proces nigde nije odvijao ni na tradiciji liberalne ni na tradiciji socijalističke demokratije (u drugom slučaju mislim na socijaldemokratiju). Naravno, istorijske prilike i načini manifestacija ovih spojeva komunizma i nacionalnih programa bili su različiti, ali je u svim iskustvima na delu bila formula autoritarnog populizma.

Ako se složimo s time da su ove dve koordinatne linije autoritarno-populističkog sindroma današnje srpske zvanične politike dobro postavljene, onda predlažem da za drugi aspekt rasprave – ustavne promene – pokušamo da se izmestimo iz ovog koordinatnog sistema. Naravno ne u smislu pukog „treba“, nego u pravcu brojnih demokratskih inicijativa kojima obiluje kritički deo tzv. beogradske i srpske štampe i periodike.

Tekuće ustavne promene, kako u Srbiji tako i u čitavoj Jugoslaviji, treba iskoristiti za početak pažljive gradnje modernog jugoslovenskog,

samim tim i srpskog društva i države. Ne sporim istorijski značaj realizacije srpskog nacionalnog (državnog) suvereniteta u ovakvom jugoslovenskom sistemu i u ovoj (početnoj) fazi ustavnih promena. Ali, uveren sam, ako bi se na tome ostalo pri postojećim opštim političkim uslovima, dakle vladajućim institucijama i ideologijama, srpski narod ostvario bi samo onaj „višak značenja“ svog nacionalnog suvereniteta koji bi mu bio dovoljan samo za minimum samozadovoljstva i samoodbrane, ali ne i za dobar život u modernim uslovima.

Ustavne promene u Srbiji bi, dakle, sa fiksacije za nacionalni suverenitet trebalo pomeriti prema ideji narodnog suvereniteta. To znači da političko telo države kao *federalne jedinice* sačinjavaju građani koji kao pojedinci imaju ustavno i zakonski zagarantovani podjednaki „status politicus“. Razlika između ove dve vrste suvereniteta nije u postojanju ili nepostojanju „nacionalne države“, već u stepenu otvorenosti prema demokratski artikulisanom politici, samim tim i prema mogućnostima dobrog života za sve. Dok je ideja nacionalnog suvereniteta vezana za državu koja je u stanju da reši sve probleme, narodni suverenitet predstavlja opciju u okviru koje država ima samo određene funkcije. No takva demokratska opcija ima sasvim određene uslove: a) na strani ustava ona podrazumeva zajamčenje građanskih javnih i političkih prava, slobodu privređivanja i slobodu političkog organizovanja (politički pluralizam); b) na strani društva („naroda“) ona pretpostavlja spremnost na individualni rizik, otvorenost prema novom i sposobnost permanentnog kolektivnog učenja; c) na strani „politike kao poziva“ demokratska opcija zahteva kulturu javnog delovanja, institucionalizovanu odgovornost (legalnost opozicije) i znanje.

Činjenica je da amandmani na Ustav Srbije (XIX – XLI) ne zadovoljavaju ove uslove demokratske opcije. Oni su više angažovani aspektom nacionalnog suvereniteta sa zasad jakim alibijem u postojećem sistemu asimetričnog federalizma.<sup>1</sup> Pri važećem položaju Srbije u federaciji teško je očekivati prevagu demokratskih rešenja u ustavnim promenama ove republike u odnosu na nacionalno-državna. Zbog toga je perspektiva ustavnih promena u Srbiji uže povezana sa promenama saveznog ustava u odnosu na bilo koju drugu republiku. Međutim, ni prvi paket amandmana na savezni ustav (IX – XXXVII) ne predviđa bilo kakve promene u odnosima Srbije prema pokrajinama, tj. prema drugim republikama. Osim toga, ovde se ne uočava ni bilo kakva demokratska institucionalna promena.<sup>2</sup>

Srbija je dakle, u specifičnom položaju u odnosu na sve ostale federalne jedinice, kako republike tako i pokrajine, a aktuelna teza o nacionalnoj suverenosti tek simulira njenu republičku samodovoljnost po uzoru na ostale federalne jedinice (uspešnosti ove simulacije doprinosi politička situacija u Vojvodini od oktobra 1988). Ako pođemo od prakse samodovoljnosti jugoslovenskih federalnih jedinica, načelno

ništa ne stoji na putu (recimo neka vrsta delatnog političkog konsenzusa) da se u svakoj od njih predlažu različite vrste dugoročnih ustavnih promena. Ali, ako nije reč o predlogu totalne konfederalizacije do otcepljenja, kakvih predloga ima u Sloveniji, onda je politički i naučno odgovorno razmisliti i o modusu sistemskog usklađivanja ustavnih promena u pojedinoj federalnoj jedinici sa odgovarajućim promenama u ustavu i životu federacije kao celine. Rekao bih tim pre ukoliko se predlažu demokratske promene.

Demokratska ustavna opcija u Srbiji, kakva je ovde ovlaš naznačena, podrazumeva na jugoslovenskom nivou postepeno ostvarivanje konstitucionalnog federalizma. Dakle, reč je o potrebi evolucije sadašnjeg kvazisamoupravno-nacionalnog u konstitucionalni federalizam.<sup>3</sup> Teškoća održanja sadašnjeg oblika federalizma sadržana je u protivrečnosti između nacionalnog principa organizacije federacije (koji ni sam nije dosledno izveden) i trajnije poremećenosti međunacionalnih odnosa. Izostanak spontanog ili organizovanog javnog protesta u Hrvatskoj i Sloveniji protiv položaja Srba na Kosovu samo je jedan značajan i trajan simptom ove duboke poremećenosti. U situaciji u kojoj je teritorijalna ukupnost Jugoslavije stvar (još uvek) ne samo unutarne već (i sve više) spoljne nužde – tu se tek vidi da ova zemlja nije u Aziji ili Africi, već ipak u Evropi – što se tiče unutrašnjeg uređenja otvaraju se mnoge mogućnosti. Čini mi se da je samo jedna u *podjednakom interesu* svih jugoslovenskih državljana – da u toj zemlji žive kao slobodni i pravno jednaki građani. Takva ustavna mogućnost, koja bi polazila od pojedinca kao apstraktnog građanina, otvorila bi potrebu da se ljudi privredno, kulturno i politički povezuju preko širokog spektra svojih potreba i interesa – pojedinačnih i grupnih – i tako svela potrebu nacionalnog izražavanja i samoafirmacije na meru modernog i sadašnjeg vremena.

U tom smislu, osnovni zadatak ustava bio bi da zaštiti neotuđiva prava pojedinca ne samo u odnosu na drugog pojedinca ili grupu, već i u odnosu na državu. I to je osnovni smisao konstitucionalizma i na njemu zasnovane pravne državnosti. Tada bi federalizam bio u funkciji nacionalne kontrateže (u smislu konkretne institucionalne zaštite nacionalnih interesa) ovim opštim političkim pravima. To podrazumeva *određenu meru* podele suvereniteta na nacionalni i narodni (u smislu nedeljivog političkog naroda), po uzoru na demokratske federalne države. Jugoslovenski *specificum* ogledao bi se verovatno u rešenjima koja bi podrazumevala maksimalno moguće zadržavanje nacionalnog suvereniteta u okvirima ili pod reprezentativnom kontrolom federalnih jedinica.

Danas više ne postoje načela – ustavno-pravna, politička, etička – pod koja bi se „problem Kosovo“ mogao podvesti. Taj problem postao je sindrom nerešivih protivrečnosti i svaki predlog za njihovo rešavanje ne može računati ni s minimumom izvesnosti. Kosovo je jedna od SAP (socijalističkih autonomnih pokrajina) koje po važećem Ustavu imaju ne samo status autonomnosti, već i suverenosti (čl. 4). One imaju dvojni ulogu istovremenog *federalnog* pripadanja republici Srbiji i Jugoslaviji. To je danas etnički relativno homogen prostor albanske „narodnosti“ (skoro 90 %) uspostavljen poslednjih decenija enormnom biološkom ekspanzijom (ubedljivo najvećom u Evropi) i progonom Srba kao drugim po veličini etničkim elementom (po popisu iz 1961. 27 % stanovništva). Među Albancima se u poslednje dve decenije razvio veliki nacionalni pokret za osvajanje potpuno zaokruženog statusa republike na teritoriji Kosova koja je istorijski legitimna teritorija i srpskog naroda, a međunarodno-pravno isključivo teritorija srpskog naroda (to je pravo moguće preneti samo na Jugoslaviju kao državu). Uz sve to, Kosovo je ekonomski najnerazvijeniji deo Jugoslavije, sasvim nesposoban za samostalni privredni opstanak, i kao takav izvor najdubljih privrednih i socijalnih problema.

Sindrom protivrečnosti je takav da ne bi dopustio eksperimentisanje čak ni u čistim laboratorijskim uslovima. S druge strane, u ljudskim radnjama imperativ delanja najjači je onda kada su protivrečnosti najveće. Jer, problemi se ionako nekako rešavaju. U varijanti spontaniteta (institucionalni i politički *status quo*) Srbi će se sasvim iseliti, Fond za nerazvijene biće u kosovskom slučaju i dalje vreća bez dna, privredna i kultura izolacija biće nadomeštana daljom političkom ekspanzijom nacionalnog pokreta prema prostorima biološke ekspanzije i etničke čistote, ekonomska bescerspektivnost biće pojačana, a socijalni problemi još veći.

Zdravi razum nalaže, u najmanju ruku, da se imperativ delanja okrene drugačijim institucionalnim rešenjima u odnosu na ona koja su potpomagala nezavidno stanje na Kosovu. Pri tome, neophodno je da i „vaspitač bude vaspitavan“, tj. da Srbija i Jugoslavija u procesima svojih upliva u kosovsku stvarnost to čine uporedo sa vlastitim institucionalnim i društvenim preobrazajima. Dva su područja toga upliva – politički sistem i ekonomija. Kulturni život treba u svakom slučaju ostaviti svom samotoku, jer on po sebi teško podnosi čvršće institucionalne okvire propisane od bilo koje instance.

Što se političkog sistema tiče, on bi bio obeležen relacijama maksimalne autonomije. Dakle ne suvereniteta, već autonomije. To znači da bi postojala zakonodavna i izvršno-upravna samostalnost ove pokrajine u svim oblastima osim onim najuže državnim – u javnoj bezbed-

nosti, narodnoj odbrani, spoljnim odnosima, prostornom planiranju i vrhovnom sudstvu. Te bi poslove pokrajinski organi Kosova uređivali zajedno sa republičkim i saveznim. Uzgred treba reći da nema nikakvog istorijskog, političkog i etničkog opravdanja da taj stepen autonomije ima druga pokrajina – Vojvodina. Bez srpskog i jugoslovenskog institucionalnog upliva teško bi se na Kosovu ikada mogli očekivati efekti pravne državnosti.

Druga oblast aktivnog uticaja na kosovsku stvarnost je privreda. Ako u ovom slučaju presudnu ulogu treba da ima tržište, a ne političke institucije, onda je ovde reč o interesnim preduzetništvima načelno svih jugoslovenskih privrednih organizacija. Tu onda nema razlike između Kosova i bilo kog drugog dela Jugoslavije. Ali zbog činjenice da je Kosovo najnerazvijeniji deo zemlje, i samim tim najudaljeniji od modela tržišne privrede, verovatno je da je potreban određeni period jugoslovenskog privrednog protektorata nad ovom pokrajinom, koji ne bi bio u sukobu sa načelima tržišne privrede, ali koji bi se rukovodio i specifičnim ciljno-planskim normativima (u oblastima smanjivanja nezaposlenosti, određenih granskih prestrukturacija, subvencija poljoprivredi i sl.).

Načelno je moguće zamisliti u drugačiji scenario prevladavanja kosovskog *status quo-a*. Otvoriti, naime, mogućnost da albanska „narodnost“ u Jugoslaviji ostvari svoju pravu republiku. No za razliku od prethodnog pravca razmišljanja kojem su praktične posledice makar nesagledive (tj. neizvesne), u ovom slučaju posledice bi bile sasvim sagledive i izvesne.

## BELEŠKE

- 1 Kritiku Predloga ustavnih amandmana na Ustav SR Srbije izložio sam u tekstu „Ustav kao sredstvo ili cilj“, Književna reč, br. 328 od 25. IX. 1988.
- 2 O tome sam opširnije pisao u tekstu „Križa kao pitanje ustava“, Književne novine, br. 751 od 1. IV. 1988.
- 3 U tom pravcu kreće se Prilog javnoj raspravi o ustavu koji su izložila tri srpska udruženja – Udruženje književnika, Sociološko i Filozofsko društvo. Vid. Književne novine, br. 751.

## Diskusija

Branko Horvat: Kolega Samardžić ima pravo da politički pokreti vode u autoritarno rešenje. To je njihova interna dinamika i imamo dovoljno empirijskog iskustva u svijetu. To može da bude dvije—tri godine, ali to ne možeš koegzistirati sa demokracijom u Sloveniji i Hrvatskoj.

Prema tome očigledno je da su dani srpskom naskoku odbrojeni uz pretpostavku da ove druge republike uspiju zadržati demokratska rešenja. Saveznici srpskog naskoka su oni koje prividno on najviše napada. To su šovinisti u Albaniji i Sloveniji i ako se ponekad pojave i u Hrvatskoj. To su pravi saveznici Miloševića.

I jedno pitanje drugu Samardžiću, ako sam ga dobro razumio on kaže da se slaže (zalaže) za potpunu autonomiju pokrajine izuzev poslova koji su državnog karaktera, kao što su vanjski odnosi, državna bezbijednost i vrhovni sud. Pitanje je ovo: ako te poslove preuzme federacija kao što bi morala da preuzme i kao što to svaka federacija u svetu ima, kakva je onda razlika između pokrajina i republika.

Slobodan Samardžić: Ja sam ovaj problem postavio u kontekstu ustavnih promena u Srbiji koje sada idu. Postoji tu jedan konsenzus u srpskom mnenju, političkom, intelektualnom i tako dalje, koji ide za time da se u prvoj fazi te nadležnosti dobiju za Srbiju radi ovog, ove simetrije, o kojoj sam govorio. I realno gledano, to jeste put, međutim, ono mesto na kojem bi se srpski intelektualci progresivne i demokratske orijentacije mogli odvojiti odmah od ove nacionalističke politike bilo bi ovo insistiranje na jugoslovenski plan koji je drugi korak. Ali bez ovog prvog u današnjim uslovima kada se na jugoslovenskom nivou ne daju predlozi ustavnih promena institucionalnih rešenja, mislim da je ovo ovaj tren akutno pitanje koje prvo treba rešavati u okvirima ustavnih promjena Srbije.

Isuf Berisha: Ja bih samo u dve rečenice izneo jedan opšti utisak, naime, kolega Samardžić je na neki način smatrao opravdanim zahteve u Srbiji za zaokruženje nacionalnog suvereniteta, to jest, da se Srbija rekonstruiše kao nacionalna država srpskog naroda, a istovremeno i paralelno sa tim zalaže se za demokratizaciju, to jest za demokratsku alternativu. Ja mislim da to paralelno ne može zajedno. On je sad u odgovoru pokušao to da obrazloži nekim redom.

Slobodan Samardžić: Zaista je nemoguće odgovoriti na sva pitanja. Kvalifikaciju događaja kao maspoka ja sam stvar okvalifikovao kao populizam, ali mislim da baš te analogije ne stoje. Postoji naime nekakva sistemska legitimnost da Srbi postave pitanje nacionalne državnosti upravo zbog toga što postoji kako sam rekao, sistemska asimetrija.

Međutim, ja mislim da se iz konteksta mog zalaganja za ovaj drugi nivo rasprave, za nivo rasprave o promenama vidi da ja tu ne vidim rešenje. Da ovde izvodim samo nužne konsekvence i to je ono što se u Srbiji događa poslednju godinu ili dve, jer taj problem da srpski komunisti koji imaju apsolutnu vlast moraju jednog dana da postave to nacionalno pitanje. Ako ga oni postave u svojoj verziji kako ga inače komunisti postavljaju, u verziji apsolutne vlasti, bez mogućnosti opozicije itd., onda se dobija nešto što u ovoj međunacionalnoj situaciji nije dobro. Tako da stvar ne bih uspoređio sa maspokom, jer u okviru ovih ustavnih



rešenja taj pokret je u nekoj meri legitiman. Jer drugačiji nije ni mogao da bude: neko demokratsko rešenje u sistemu nije se moglo očekivati.

Kolega Berisha govori o tome da ako bi se išlo sa ovim koracima, onda bi to nacionalno rešenje potpuno dezavuisalo demokratsko. Ta opasnost zaista postoji i nema razloga da to negiram. Ali zato i postoje ovakvi razgovori gde se mora utvrditi ne samo ovaj problem odnosa Srbije i Kosova, Srba i Albanaca nego i problem jugoslovenske kontekstualizacije tog problema i reforme koje u Jugoslaviji postoje i koje bi rešile čitav problem ljudskih prava, prava manjine, većine, nacije i naroda itd., na jedan demokratski način.

Što se tiče pitanja protektorata, kolege Malijija, ja sam mislio na protektorat tako da bi Jugoslavija dala takav nekakav predlog rešavanja ekonomskih pitanja, dakle da ne daje fondu i da fond ne daje toj birokratiji. Albanski narod, ne znam na koji institucionalni način, o tome nisam razmišljao, bi to trebao da prihvati. Jer bez nekog prihvatanja ne bi bilo govora o mogućnosti efikasnog rešavanja tih privrednih pitanja.

Sad pitanje kolege Kullashija o nasilju. Ja mislim da bi generalno rešenje za ceo problem nasilja države nad pojedincem itd., podrazumevalo uvođenje nekih elemenata pravne države i to se odnosi na Albance, Srbe i sve druge podjednako. Međutim, mislim da je jednostavno akutan problem srpskog življa na Kosovu, budući da se on i dalje iseljava, da postoji zaista tendencija za koju se može projektivno pokazati za koliko godina bi pri ovom trendu dobili etnički čistu pokrajinu koja ne bi bila baš na čast Jugoslaviji u međunarodnim okvirima a ni nama kao pojedincima. Briga za Srbe – tu je reč o brizi za manjinu, a ne o brizi za Srbe, sticajem okolnosti oni su manjina. Isti se problem postavlja kod Albanaca u slučaju da Srbija dobija državne nadležnosti. Onda je Srbija odgovorna da taj problem manjine rešava i onda se može vlastima u Srbiji zaista reći, ukoliko taj problem ne rešavaju da nemaju pravo da opstanu – koliko se naravno demokratski bira itd. Ali problem manjine i većine je principijelan problem i on se mora na svim nivoima isto razmatrati.

**Branko Horvat:** Kako ja shvaćam druga Samardžića? Ja mislim, da je on krenuo sa stanovišta realpolitike, onog što treba uraditi da bi se moglo ići dalje. I zato bi hteo da pitam jednu i drugu stranu da li je ovakvo jedno tumačenje prihvatljivo. Jedini razlog koji danas srpski populistu daju za to što rade jeste da je Srbija neravnopravna. Ništa drugo. Prema tome, ako se taj razlog može izbiti, onda se izbije jedan strašan nacionalni naboj i čitava stvar ostaje bez sadržaja, prema tome, ako to možemo raditi, zašto to ne uradimo. Ali u isto vreme, sprovedemo i savezni protektorat na Kosovu. Paralelno, Srbija je ista kao i sve druge republike, a Kosovo iz razloga o kojima smo razgovarali dobija saveznog protektora.

Sada idemo na drugi korak. Sad kad su sve republike iste, nema više nikakvih mogućnosti nacionalističke racionalizacije, onda na scenu stupaju levičari i uz pomoć jugoslovenskog javnog mnjenja prebacuju tu simetriju na federaciju; pod simetrijom se podrazumeva ono što sam govorio. A u isto vreme ovaj guverner, pretpostavimo da je bio uspešan, na Kosovu je promenio situaciju i pripremio pokrajinu za normalan život. Ukida se protektorat. Da li je to prihvatljivo?

**Isuf Berisha:** Ja bih odgovarajući na repliku kolege Samardžića možda u neku ruku odgovorio i na pitanje prof. Horvata. Slažem se da je u sadašnjim ustavnim pretpostavkama zahtev Srbije da se konstituirao kao nacionalna država srpskog naroda legitimna, to jest, da je u duhu ustava. Ali stvar je u tome da ja tu ne vidim rešenje, naprotiv, ja smatram da nas to udaljava od pravog rešenja. Smatram da bi upravo ovo zaostravanje problema baš u vezi s insistiranjem na tome da se Srbija konstruira kao nacionalna država trebao biti povod da malo razmišljamo i da pokušamo pogledati da vidimo rešenje u drugom pravcu.

**Fehmi Agani:** Nekako bih želeo da delim privilegij koji je drug Samardžić obezbedio sebi, naime privilegij da govori jedino u svoje ime. Molio bih da tako budem shvaćen. Postavio bih nekoliko pitanja.

Ja se ne slažem sa tim da je zahtev Srbije za ravnopravnim konstituisanjem legitiman. Naprotiv, ja mislim da je taj zahtev neodrživ. Istorijski i kako god hoćete, pokrajine su, pa i pokrajina Kosova konstituisane van Srbije i udružile se, zahtevale su, da se uključe u Srbiju pod određenim uslovima. Ti uslovi su priznavanje njihove autonomije. Prema tome ja ne mogu da shvatim da može biti ravnopravnog konstituisanja Srbije ignoriranjem činjenice da su tu neke pokrajine kojih nema u drugim republikama koje su se konstituisale, samostalno i dogovorno odlučili su se da se udruže pod uslovom da zadrže određeni autonomni status. Taj autonomni status ne može se izbrisati, niti se može bez saglasnosti onih koji u tim pokrajinama žive, izmeniti. Rado bih da čujem ukoliko bi drug Samardžić hteo da iznese svoje mišljenje o sledećem: Pošto je određena volja na Kosovu izražena na mnogo načina kroz ustavne diskusije, novembarske manifestacije itd., da se održi, šta se Kosovu tiče, status iz 1974. godine. Ne bez određenih modifikacija koje nisu beznačajne, ali ne bez suštinskih promjena, ukoliko se pretpostavi suprotno izraženoj volji većine kosovskog stanovništva iznude druga rešenja, na čemu bi se onda legitimisao suverenitet Srbije na Kosovu? I ne bi li to bilo, da se provokativnije izrazim, aneksiono rešavanje pitanja Kosova?

**Rexep Ismajli:** Hteo sam da se nadovežem na nešto što je bilo u diskusiji kod druga Samardžića. Prvo to pitanje manjine. Često se status Srba i Crnogoraca na Kosovu diskutuje preko toga, to jest, čim su manjina, oni moraju onda biti u situaciji da im se nešto prikrati. Po toj logici svugde u Jugoslaviji trebali bismo razdvajati odnose manjina, a

onda opet na nivou države dolaze sasvim drugačije relacije. Uz sve to dolazi i opaska da su odnosi manjina—većina kompleksnije prirode. Rezultati tako jednostrane upotrebe takve distinkcije verovatno ne bi bili najzasnovaniji.

Prihvatimo uslovno to da se nad Srbima na Kosovu, zato što su manjina, vrši pritisak i da se iseljavanje recimo vrši zbog toga. Naravno, uz uslov koji je tu rečen: nedovoljne ingerencije države Srbije na Kosovu i dr. Sada bi trebalo da objasnimo zašto se to isto iseljavanje Srba dešava u krajevima unutar SRS tamo gde ona vrši sve državne ingerencije, bilo to u okruženju gde ima Albanaca, ili pak gde ih nema. U tri opštine Preševo, Bujanovac i Medveda iseljavaju se Srbi ali i Albanci. Naravno veća stopa nataliteta održava donekle broj stanovništva kod Albanaca u Preševu i nakon desetogodišnjeg perioda, što bez iseljavanja i kretanja stanovništva ne bi bilo logično. U Medvedi se iseljavaju svi. U mnogim opštinama u Srbiji i tamo gde nema Albanaca, usled migracija selo—grad, ostaju mnoga pusta sela. U toj argumentaciji dakle nešto ne stoji. Neprihvatljivo je prvo projicirati to da se nekomе oduzimaju neka prava, te da se potom kroje mere prema tom projektovanom oduzimaču prava. Taj je stil podosta prisutan u našoj javnosti, u novinama, ali bi ga barem na ovakvim skupovima trebalo ostaviti po strani.

**Isuf Berisha:** U vezi s onim što je rekao prof. Agani ja bih htio precizirati da je zahtev Srbije da se konstituiira kao srpska nacionalna država legitiman u smislu da proističe iz duha ustava 1974. U tom smislu, rekao sam legitiman. Ali upravo tu mi otkrivamo kamo to vodi. Da je apsolutiziranje tog načela pogubno za Jugoslaviju, i onda tu zapravo otkrivamo i to da se tu Albanci tretiraju kao podstanari, to jest, kao neko strano telo, u tkivu srpske nacije.

**Gani Libaje:** Budući da ste potakli pitanje oko ustava, sada mene zanima ovaj amandman — 44. ili 46.<sup>o</sup> koji govori o pravima menjanja ustava SR Srbije, što znači da će pokrajina dati samo svoje mišljenje o ustavu i ništa više, što rezultira time da se pokrajine vraćaju u poziciju općine. Sada bih vas zamolio, ako možete da prekomentarišete, kako to. To meni nije jasno.

**Hivzi Islami:** Interesantno je da se uvek ističe samo tzv. biološka ekspanzija Albanaca, albanofobija, a složićete se da kažem i ksenofobija, pošto se Albanci smatraju otuđenom narodnosnom zajednicom u ovoj zemlji. Nikako da se u Jugoslaviji npr. postavi pitanje Madara, kao druge najveće narodnosti u zemlji, koji takođe nisu slovenskog i južnoslovenskog, već ugro-finskog porekla. Oni su, naime, između popisa 1971. i 1981. godine beležili pad broja stanovnika za više od 50.000. Zašto njih niko ne spominje? Unutar Srbije poseban su problem Albanci, Bugari, Muslimani i Vlasi. Svi oni ekonomski i kulturno zaostaju. Albanci (preko 72.000 u 1981.) nemaju niti glasilo niti radio-emisiju na svom jeziku dok se u preševskom srednjoškolskom centru „Skënder-

begu“ vrši nevideni pritisak na albanske nastavnike zato što nisu izišli na miting „solidarnosti“ sa Srbima u jesen prošle godine i što ne pristaju da se centru menja pomenuti naziv. U opštinama Preševo i Bujanovac nastavnici srpske nacionalnosti imaju plate veće od nastavnika albanske narodnosti na istom platnom spisku. Tamošnje albansko stanovništvo našlo je „rešenje“ — iseljava se na Kosovu. Muslimani idu prema BiH i Sarajevu. Bugari nemaju gde zbog granice, pa su podvrgnuti asimilaciji, dok Vlasi i Romi kao etničke grupe takođe nemaju kuda jer su bez matica kako unutar tako i van Jugoslavije. Iseljavaju se i Srbi sa juga Srbije. Srbija kaže da kada bi imala ingerencije i ostvarila državnost i nad teritorijama pokrajina, zaustavila bi iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova. Sledi, međutim, pitanje: zašto ne zaustavlja to iseljavanje u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveda u njenom južnom delu, izvan pokrajina, gde ne deluju mehanizmi kosovske autonomije?

Vidite li paradokse: za narodnosti, sve zbog Albanaca, traži se redukcija nekih prava i to krupnih samo zato što one imaju njihove nacionalne države van Jugoslavije. Na drugoj strani, pak, isto se postupa i sa tzv. etničkim grupama, sa razlikom da one nemaju njihove nacionalne matice van Jugoslavije! U Srbiji je prema poslednjem popisu stanovništva (1981) oko 130.000 Vlaha izjavilo da govori vlaški jezik, dok je narodnosno izjašnjeno tek oko 25.000 Vlaha. Zašto se to pitanje nikada ne potegne niti u Srbiji niti u Jugoslaviji, nego se u svemu u prvi plan ističe problem Albanaca, demografski rast, „etnička čistota“ i koješta drugo. Ovo je doista besmisleno i ne priliči jednoj evropskoj zemlji. To je čist segregacionizam, da ne kažem i šovinistički pristup prema jednoj narodnosnoj zajednici. Zašto?

**Shkëlzen Maliqi:** Mislim da taj savezni protektorat nije moguć, da upravo real-politički nije moguć, naročito ne u onoj funkciji koju taj zamisli daje profesor Horvat, da se pomoću tog protektorata sruši sadašnja vlast u Srbiji. To nije moguće zato što se tu odmah uspostavlja jedan krug uslovljavanja. Sadašnja vlast u Srbiji ne može da prihvati ideju ustupanja Kosova nekom drugom, Jugoslaviji, zato što se ona već sad poziva na ideju kontinuiteta Srbije, o kojoj je ovde govorio Kreft. Današnja srpska vlast Srbiju zamišlja kao integralnu celinu u smislu tih starih kontinuiteta, a u tome onda više nema mesta za izjašnjavanje Albanaca 1945. godine, da ne spominjem Bujane, koje je pomenuo profesor Agani. Ako bi Milošević prihvatio jugoslovenski protektorat, onda bi se on na neki način odrekao integriteta Srbije. Nije slučajna hajka na srpska rukovodstva u Titovo doba, naročito ona posle 1966, da su izdali Srbiju zato što su dozvolili da se Kosovo direktno veže za federaciju. Da bi Horvatova ideja bila moguća, ostvarljiva, onda bi najpre trebali da srušimo Miloševića, sadašnju srpsku vlast. Samo u tom slučaju Jugoslavija bi mogla da uspostavi privremeni protektorat i da se onda na miru, demokratskim putem, u demokratskoj atmosferi, postavi

i reši problem Kosova. Za takav demokratski razgovor založio se čini mi se i drug Samardžić, samo što on kaže dajte najpre da se Kosovo integriše u Srbiju, da se smire strasti, pa da se onda osigura demokratija.

Nadam se da sam bio jasan zašto mislim da ideja protektorata real-politički nije moguća. Real-politički po meni je najverovatnija opcija sukoba, rata, jer niko tu ne popušta. Ali, mi smo se ovde skupili da tražimo rešenja, da se postavimo optimistički. Najmanje oko čega bi trebali da se složimo jeste da problem Kosova treba da bude rešen demokratski. Ali, jedno su htenja, a drugo realnost.

**Slobodan Samardžić:** Zanimljivo mi je to što je govorio kolega Agani o konstituisanju Kosova, na koji akt vi mislite, i da li je tim aktom Kosovo konstituisano kao država, samostalna pa se kasnije priključila Srbiji i ukoliko je tako, onda me interesuje sa obzirom da je Kosovo 1912. godine bilo na osnovu srpskih oslobodilačkih ratova priključeno srpskoj državi bilo je legitimni međunarodno priznati deo srpske države, kada se to Kosovo odvojilo od Srbije da bi se kasnije moglo konstituisati samostalno i priključiti Srbiji.

**Fehmi Agani:** Da ne zalazimo u to koliko su balkanski ratovi 1912. godine bili oslobodilački ili neoslobodilački, jer verovatno nećemo biti saglasni.

Ja polazim od NOB i 1945. godine. Legitimnost Srbije na Kosovu zasniva se na ovom dogovoru koji je postignut 1945. godine, kada je skupština Kosova (Oblasni narodnooslobodilački odbor), dakle Kosovo stvoreno kao oblast izjavila, deklarirala svoju volju da bude priključena federalnoj Srbiji u okviru Jugoslavije što je NR Srbija prihvatila.

**Slobodan Samardžić:** Kosovo se nikada nije odvojilo od Srbije.

**Fehmi Agani:** Mislim da moramo da polazimo od Jugoslavije kako je stvorena i koja je stvorena sa voljom njenih naroda i narodnosti tokom narodnooslobodilačkog rata. A Kosovo tokom ratnih godina nije bilo u Srbiji. Tokom stare Jugoslavije Kosovo nije bilo Srbija, to je bilo podeljeno banovinama, Zetskoj, Moravskoj, Vardarskoj. Srbija nije postojala kao posebna jedinica, da bi Kosovo njoj pripadalo. Za nas polazište može biti ovo što je stvoreno tokom rata i odmah nakon rata, a u tim godinama Kosovo se konstituisalo samostalno kao pokrajina i izrazilo želju da bude kao autonomija i ne odričući se autonomije u sastavu NR Srbije. Kosovo je tako konstituisalo i izrazilo želju, pa je skupština Srbije prihvatila tu izraženu želju Oblasti i prihvatila da Kosovo bude autonomna oblast u njoj. Prema tome, ukoliko ovako prilazimo pitanju, a to je jedan od mogućih prilaza, mislim da legitimitet Srbije na Kosovu može se zasnivati jedino na tom dogovoru te prema tome jedino na rešenjima koja budu bila dogovorna – i to se odnosi i na sadašnje zahtevane promene. Ukoliko rešenja budu nedogovorna, legitimitet se gubi, prelazi se na aneksiono rešavanje, sa svim implikacijama i posledicama.

**Slobodan Samardžić:** Imam repliku. Vidite, vi kažete da polazite od konstituisanja Jugoslavije na osnovu volje naroda i narodnosti u NOR 41–45. Ja mislim da se time negira jedna značajna odluka AVNOJ-a, a to je da jugoslavenski narodi ne priznaju komadanje Jugoslavije 41. godine. Od 1943. do 1945. godine insistiralo se na međunarodnom pravnom kontinuitetu takozvane stare Jugoslavije sa novom Jugoslavijom, to je bio jedini uslov, da se Jugoslavija prizna u međunarodnim okolnostima. I u vezi sa tome odlukom AVNOJ-a da se ne prizna komadanje tu stoji jedan kontinuitet Jugoslavije kao države. Bez obzira na pitanje njenog režima i unutrašnjeg uredenja. Prema tome u tom smislu posmatrano Kosovo ima kontinuitet pripadanja srpskoj državnosti od 1912. godine, to jest od momenta kada je taj deo teritorije na osnovu rata oduzet od turske države a ne od nekakve postojeće države Albanije.

**Fehmi Agani:** Zar ne smatrate da je ovo i suviše slabo ukoliko se kaže da je legitimnost Srbije na Kosovu zasnivana na onome što se zbililo 1912. i 1914. godine. Da li nije suviše slab argument?

**Slobodan Samardžić:** To je pitanje teritorijalne integracije.

**Branko Horvat:** Mogu ja nešto reći. 1912. Kosovo je oružanom borbom izvojevalo autonomiju od Turske. Prema tome, Kosovo je okupirano a ne osvojeno u Balkanskom ratu. I može se potpuno legitimno tvrditi da je autonomija Kosova ponovo uspostavljena u NOB. Može vam se vratiti sa pitanjem kada se Makedonija odvojila od Srbije. I odvajanje Makedonije od Srbije očigledno nije bilo komadanje Jugoslavije. Tako da ni autonomija Kosova nije nikakvo komadanje Jugoslavije, sve to ostaje unutar Jugoslavije i to je onaj princip, apsolutni princip unutrašnjeg samoopredeljenja.

**Lino Veljak:** U argumentaciju o tome kada i gdje počinje autonomija Kosova moglo bi se još uvesti mnogo daljnjih argumenata i kontraargumenta. Moglo bi se naprimjer dodati argument, suprotan argumentu kolege Samardžića: odluka AVNOJ-a 1943. prema kojoj se ne priznaje komadanje Jugoslavije i iz koje se izvodi državno pravni kontinuitet. Ta odluka može se interpretirati i u svijetlosti činjenice, da se u njoj spominju i neki Karadordevići – zna se na koji način. Međutim, nisam htio ulaziti u tu argumentaciju i na taj argument bi se našao kontraargument, nego sam htio izraziti jedan opći sud o tom pravcu diskusije. Bojim se naime, a to se odnosi podjednako i na kolegu Aganija i na kolegu Samardžića i na ostale koji su sudjelovali u diskusiji, da se sa tim državno-pravnim tipom argumentacije čije je Kosovo ne može nikamo stići dalje, ne može se, naime, stići dalje od vođenja spora pred međunarodnim sudom u Haagu, ili od izlaženja pred skupštinu Ujedinjenih naroda. Ali ne vidim na koji način to može riješiti ona naša jugoslovenska realna pitanja vezana uz Kosovo. Pretpostavljam da nikome ovde nije na pameti da ta pitanja rješava na međunarodnom sudu ili na nekoj

sličnoj međunarodnoj instituciji i da se služi međunarodno pravnom argumentacijom i međunarodnim pravnim sredstvima u rješavanju tog kompleksa problema. I ako je tomu tako, onda mi se čini da bi taj aspekt trebalo ostaviti za doista samosvrhovite akademske diskusije, a kada se ozbiljno diskutira o Kosovu, treba nastojati oko toga da se nađe neka jugoslavenska perspektiva rješavanja otvorenih problema, i da se pažnja koncentrira na ono što može biti produktivno za daljnji razvoj. Eto to bi bila moja sugestija u vezi s perspektivom da se ovdje dalje nastavi diskusija o međunarodno-pravnom aspektu vlasništva nad Kosovom.

## 10. Isuf Berisha Dali je moguće zajedništvo u Jugoslaviji?

1.

Dominantan oblik manifestiranja kosovske krize od samog njenog početka su nacionalna polarizacija i homogenizacija. Podjele su presjele svaki segment, svaku ćeliju kosovskog društva. I kada su ove podjele posljednjih mjeseci izbile pred javnost i skoro postale konstanta i u pokrajinskim političkim forumima, više se nije moglo prikriti da je nacionalna polarizacija postala totalna. Oni koji su prisvojili mandat za pronalaženje istine i rješenja za kosovsku krizu sada sve češće izlaze pred javnost s apelima da se što prije „prevaziđu podjele“ i stvori „zajednički front pripadnika svih naroda i narodnosti Kosova“. Ove apele oni izgovaraju patetičnim glasom. Oni izgleda misle da su tragični, a zapravo su veoma komični. Jer kada ovi mandatori drhtavim glasom apeliraju „da se što prije prevaziđu podjele“ oni jako podsećaju na šamane koji mole duhove za milost. Ali snijehu nema mjesta. Izgovarajući ove apele naši šamani priznaju otvoreno da je njihova dijagnoza i terapija za kosovsku krizu bila potpuno pogrešna i da ne znaju niti što se dešava niti što treba činiti. Zaista, što se danas dešava na Kosovu? Ili, imajući u vidu rečeno, ovo pitanje mogli bismo ponoviti u formi: da li je na Kosovu moguće zajedništvo?

2.

No, što je zajedništvo? Što znači biti u zajednici, biti zajedno? Ukoliko raščlanimo, riječ „zajedno“, koja je osnova za „zajednicu“ i „zajedništvo“, vidjet ćemo da *biti zajedno* ili *biti u zajednici* znači *biti za-JEDNO*. To JEDNO je ono oko čega se okupljaju, ili, bolje reći, ono što okuplja, sjedinjuje članove jedne zajednice; to je razlog postojanja zajednice. Postoji li na Kosovu nešto oko čega bi se okupljali svi koji tamo žive? Ili, oko čega se okupljaju danas Kosovari? U svojim okupljanjima i mitinzima Srbi i Crnogorci izražavaju svoju podršku projektu rekonstrukcije Srbije kao nacionalne države srpskog naroda. S druge pak strane Albanci su u studenom prošle godine masovno protestirali protiv ovog projekta, jer smatraju da on ugrožava njihova stečena

nacionalna prava. Kao program okupljanja ovdje se javlja nacija, koja se apsolutizira kao jedino moguće načelo konstituiranja zajednice. Time se slučajne razlike (pripadanje ovoj ili onoj naciji) apsolutiziraju i onemogućava zajedništvo Kosovara, u ovom slučaju Srba i Albanaca. Zato se i pojedinačni primjeri ljudskog zajedništva, kao što su prijateljstva i rijetki mješoviti brakovi mogu realizirati jedino ignoriranjem momenta nacionalne pripadnosti. Ovi pojedinačni primjeri su, dakle, iznimke koje potvrđuju pravilo. Ali nacionalna gravitacija na Kosovu danas je toliko jaka da je uspostavljanje ljudskog zajedništva između Srba i Albanaca pravi podvig kome su unaprijed garantirane razne neugodnosti, koje ponekad završavaju tragičnim posljedicama. Zato se ovakvi primjeri „otpadništva“ sve rjeđe događaju, a pred prijetećim zovom nacionalne trube na nacionalno postrojavanje kidaju se i ona prijateljstva koja su izdržala zemljotres iz 1981. godine. Neki oblik autentičnog ljudskog zajedništva na Kosovu danas mogu uspostaviti samo djeca u igri i to samo dotle dok još nisu svjesna nacionalne pripadnosti svojih roditelja. No pametni roditelji pobrinuli su se da onemoguće i ovaj izuzetak, budući da se svaka dječja svađa u igri „čita“ kao međunacionalni eksces.

### 3.

Ali da bismo shvatili Kosovo moramo poći od Jugoslavije. Naime, nacija i nacionalno zapravo su konstitutivno načelo današnje jugoslavenske države. Kada se danas govori o ovome, obično se misli na ustav iz 1974. godine. Treba ipak reći da je ovo načelo 1974-te samo dosljedno realizirano, a da je ono postavljeno kao konstitutivno u II. zasjedanju AVNOJ-a. Naime, u dokumentu „Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu“ između ostalog se kaže: „Da bi se ostvario princip *suverenosti naroda Jugoslavije*, da bi Jugoslavija pretstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, *Jugoslavija se izgrađuje i izgrađuje se na federativnom principu*, koji će obezbediti punu *ravnopravnost* Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.“ No, iako je, kao što se vidi, suverenitet naroda i federalnih jedinica postavljen kao princip konstituiranja Jugoslavije, prava republika bila su prilično ograničena sve do kraja 70-ih godina kada počinje njihov prijenos sa federacije na federalne jedinice. Ova činjenica mogla bi se objasniti time što su se komunisti Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata ujedinili na programu borbe protiv okupatora i osvajanja vlasti. Tokom realizacije tog programa stvara se jedno jedinstveno rukovodstvo koje je, da bi očuvalo tek osvojenu vlast, zainteresirano da što veću političku moć koncentrira u centru, tj. da je zadrži u svojim ru-

kama. Da bi što bolje obezbijedili osvojenu vlast komunisti proglašavaju monopol političke moći i time postaju *partija vlasti*. A u sistemu političkog monopola vrijednost svega što postoji određuje se prema tome koliko što pridonosi, tj. može se upotrijebiti za očuvanje vlasti. Momenat nacionalnog tu nije nikakav izuzetak, nego i ono dobija manipulativnu funkciju. Ovakvu funkciju nacionalno će imati i u frakcijskim borbama unutar rukovodstva Jugoslavije. I upravo jedan od ovih frakcijskih sudara, IV. Brionski plenum, bit će povod da se ponovo na dnevni red postavi pitanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Događaji koji će uslijediti doprinjet će radikalizaciji projekta reforme federacije. Tu treba spomenuti beogradske studentske demonstracije 1968, u kojima je zapravo dovođen u pitanje legitimitet političkog sistema, čime je politička elita primorana da se u svom legitimiranju još više osloni na momenat nacionalnog. Tu su još „Cestna afera“ 1969, i maspok u Hrvatskoj 1971. događaji koji otvaraju pitanje republičkog suvereniteta.

Rezultat znamo. U Ustavu 1974-te ne samo što se inzistira na suverenitetu nacije, nego nacija postaje jedino načelo konstituiranja Jugoslavije. A političko stanovište ili doktrina koja uzima naciju za svoju platformu zove se nacionalizam. Ako je tako onda treba reći da je ideološka platforma Ustava iz 1974-te nacionalizam. Da ne bi bilo nesporazuma treba napomenuti da kada se u političkom govoru i štampi Jugoslavije kaže nacionalizam, najčešće se misli šovinizam. Postavljajući naciju kao jedino načelo konstituiranja jugoslavenske države, Ustav 1974-te definiira pojedinca koji živi u Jugoslaviji kao pripadnika etničke skupine; on nije priznat kao pojedinac, kao građanin. Budući da ne može da se realizira kao čovjek, kao pojedinac, jer kao takav on uopće nije priznat i ne može da postoji, on je nužno upućen na naciju koja mu je tu nametnuta kao sav i jedini njegov svijet. Stanovnik Jugoslavije, osuđen je dakle da bude samo pripadnik svoje nacije i može da se realizira samo kao dobar pripadnik nacije unutar svoje nacije. Zato je on upućen na to da se angažira za suverenitet svoje nacije, jer je ona njegov životni prostor; zato su recimo i Albanci izišli 1981. sa zahtjevom „Kosovo-republika“, a kosovski Srbi i Crnogorci podržavaju projekt obnavljanja srpske nacionalne države. Nacija i nacionalizam su sudbina stanovnika jugoslavenske države. Znači, generator nacionalizma u Jugoslaviji je Ustav.

### 4.

Dakle, pitajući da li je moguće zajedništvo na Kosovu mi smo ujedno ili zapravo pitali o mogućnosti zajedništva u Jugoslaviji. I preciziranja radi mogli bismo tu ponoviti ono što je o tome rečeno o Kosovu. Postavljajući naciju i nacionalno kao jedino načelo konstituiranja Jugo-

slavije. Ustav 1974 apsolutizira slučajne razlike (nacionalnu pripadnost) i čini nemogućim konstituiranje političke zajednice. Ta nemogućnost zajedništva u Jugoslaviji na sadašnjim ustavnim osnovama na Kosovu se izražava samo u zaoštrenijem obliku. No, iako nije dostigla kosovsku zaoštrenost, ta nemogućnost zajedništva očigledna je i u Jugoslaviji.

Postavlja se pitanje zašto je baš Kosovo postalo karikatura i istina Jugoslavije? Osnovno načelo posljednjeg Ustava na Kosovu nije moglo biti dosljedno realizirano iz prostog razloga što je Jugoslavija država, ili, bolje reći, savez nacionalnih država južnih Slavena. U zajednici nacija južnih Slavena nije bilo mjesta za nacionalnu državu Albanaca. I kada su ovi protestirali 1981. godine zbog toga i izišli sa parolom „Kosovo-republika“ Srbi i Crnogorci su se odlučno suprotstavili tome. Odbijanje zahtjeva od strane kosovskih Srba i Crnogoraca da se Kosovu da status republike potpuno je razumljivo jer bi njihova budućnost u nacionalnoj državi Albanaca bila prepuštena milosti državotvorne nacije. Ovo nije nikakvo proricanje nego proizlazi iz suštine nacionalne države konstituirane Ustavom 1974. Naime, u nacionalnim republikama oni koji ne pripadaju državotvornoj naciji smatraju se kao strano tijelo u zdravom tkivu nacije; zato se oni u najboljem slučaju doživljavaju kao smetnja („Bosanci“ u Sloveniji) a u onom gorem kao pretnja (Albanci u Makedoniji).

S druge strane sada se Albanci iz istih razloga protive projektu rekonstrukcije srpske nacionalne države. Inače, zahtjev da se Srbija konstituiraa kao nacionalna država Srba dosljedno proizlazi iz glavnog načela Ustava 1974., tj. iz principa konstituiranja Jugoslavije. No problem je, pored ostalog i u tome što u Srbiji živi i oko milijun i po Albanaca koji za nacionalnu državu Srba jesu strano telo. Doduše neki glasno razmišljaju o tome kako da ih bude što manje, ali da će Albanci dotle puno smetati normalnom hodu srpske nacionalne države to je očigledno; oni puno smetaju već i sada pri naporima da se Srbija dosljedno rekonstruira u nacionalnu državu. Autori projekta obnavljanja srpske nacionalne države sada upiru prstom na Albance i obraćaju se jugoslavenskoj i svjetskoj javnosti: eto, vi koji nas optužujete za dogmatizam, nacionalizam i staljinizam, pogledajte tko je konzervativna snaga u Jugoslaviji, pogledajte tko se protivio promjenama! No, bilo bi zaista naivno očekivati da Albanci danas svojom voljom prihvate predbriansku Srbiju samo promjene radi. Jer u toj predbrianskoj Srbiji, koju nam autori i propagatori projekta obnovljene nacionalne države Srba prikazuju kao neko zlatno doba. Albanci su bili izloženi forsiranoj policijskoj represiji, njihov kulturni život držan je pod strogim policijskim nadzorom, a kosovska privreda stagnerala je i drastično se povećavao jaz zaostajanja za Jugoslavijom. Ono što danas imaju Albanci Kosova, kad je riječ o kulturi, privrednom razvoju i standardu, postignuto je uglavnom poslije 1966. godine. Prema onima koji se danas najviše

zalažu za srpsku nacionalnu državu, Albanci ne samo da su smetnja nego su i velika pretnja i Srbiji i Jugoslaviji; oni se doživljavaju kao biološka, anticivilizacijska agresija koja nezaustavljivo napreduje i prodiere kao voda. A zna se šta treba da preduzima nacionalna država protiv takvih pretnji. S toga Albanci u budućoj srpskoj nacionalnoj državi ne mogu očekivati ništa dobrog, a najmanje zlo koje ih može zadesiti jeste makedonski model demokracije. A obnovljena srpska nacionalna država ima sve preduslove da za Albance bude još gora od predbrianske Srbije jer pri sadašnjim ustavnim pretpostavkama mogućnosti federacije za kontrolu i intervenciju u „unutrašnje stvari“ republike su neusporedivo manje nego prije 1966. godine. Dokaz za ovo je položaj Albanaca u najjužnijoj republici gdje su oni danas faktički prepušteni na milost samovolji makedonske birokracije.

No projektanti nove srpske države nisu nimalo naivni. Oni su znali da njihov projekat ne može proći bez otpora Albanaca, ali oni danas ne kriju da su odlučni u ignoriranju volje Albanaca i da ih silom natjeraju u srpski raj. Svi znamo čuvenu „Srbija će biti republika ili je neće biti“, ali znamo i za to da sve što se nameće silom, silom mora i da se održi. Zato srpska vlast na Kosovu znači inauguriranje jedne dugoročne konfrontacije između Srba i Albanaca u još oštrijem obliku od ovog današnjeg. Srbe i Crnogorce Kosova ne može štiti srpska pravda, nego istinska pravda koja sve ljude tretira kao jednakopravne građane. Pravda koja gleda tko je koje nacionalnosti postaje generator netolerancije, jer se na netoleranciji i zasniva, budući da za ljude priznaje samo pripadnike svoga plemena.

## 5.

Sa svoje pak strane Srbi i Crnogorci Kosova pri sadašnjim ustavnim pretpostavkama upućeni su na to da svoj izlaz traže baš u toj srpskoj nacionalnoj državi. Ali Srbi i Crnogorci Kosova nemaju tu glavnu ulogu. Glavnu rolu ima srpsko rukovodstvo koje je u situaciji ozbiljnog narušavanja legitimiteta političkog monopola partije vlasti odlučno zaigralo na nacionalnu kartu i time je uspjelo obezbijediti masovnu podršku. Inače, za srpsku birokraciju Srbi i Crnogorci Kosova uopće nisu važni kao takvi, kao ljudi; oni su tu kao krunski dokaz, služe kao sredstvo. Isto tako i makedonsko rukovodstvo već nekoliko godina pokušava da stabilizira svoju poljuljanu poziciju tako što socijalni revolt zbog katastrofalne situacije u privredi kanalizira prema „albanskoj pretnji“.

Kosovsko pitanje ne može se rješavati nacionalnom nego pravnom državom. Izlaz iz začaranog kosovskog kruga je tamo gdje se ušlo u nj, tj. u ukidanju pretpostavki sadašnje političke krize u Jugoslaviji. Treba, dakle, prestati s tvrdoglavim inzistiranjem upravo na onome što je proizvelo sadašnju krizu. U slučaju Kosova to znači shvatiti da je upra-



vo borba između nacionalnih suvereniteta uzrok i srž kosovske drame. Treba, dakle, prestati s apsolutiziranjem slučajnih razlika, tj. treba prestati s inzistiranjem na momentu nacije i nacionalnog kao jedinog načela konstituiranja zajednice i Jugoslaviju izgraditi polazeći od kategorije pojedinca, građanina. To nikako ne znači da ono nacionalno treba ignorirati, nego da ne treba manipulirati time kao što se to danas obilato čini. U sistemu koji polazi od kategorije pojedinca, građanina, koji ima pravo da slobodno izražava i slobodnim političkim udruživanjem zastupa svoje interese, biće moguće da se i nacionalni identitet i svi interesi koji su povezani s time adekvatno artikuliraju i zastupaju. Ali sistem političkog monopola i kategorija slobodnog građanina ne mogu zajedno. Takođe, i brojni glasni demokrati koji ne dozvoljavaju nikakvu sumnju u njihovo opredjeljenje za demokraciju a istovremeno bezrezervno podržavaju projekat nacionalne države, moraju da biraju između demokracije i nacionalne homogenizacije. A ukoliko biraju ovo poslednje trebali bi razmišljati malo o činjenici da se čuvena „Samo sloga Srbina spašava“ već transformirala u „Samo Sloba Srbina spašava“.

6.

Dakle, takozvano kosovsko pitanje zapravo je jugoslavensko pitanje. I to kako po tome što kosovska kriza jeste manifestiranje jugoslavenske krize u njenom najoštrijem obliku, tako i po tome što se kosovsko pitanje može riješiti jedino ukoliko se riješi pitanje Jugoslavije. Može se takođe reći da i rješenje pitanja Jugoslavije bitno zavisi od toga kako će se riješiti ono kosovsko, tj. da Jugoslavija definiše samu sebe, svoju budućnost mjerama i sredstvima koje upotrebljava za rješenje kosovske krize. Aktuelna zbivanja u Srbiji očit su dokaz za to.

## Diskusija

**Peter Božić:** Priznajem da toliko dobro ne poznajem ustav iz 1974. godine. Da li je tačno da je taj ustav građen na nekim nacionalnim kriterijumima?

**Miha Kovač:** Ja bih imao možda neki sasvim kratak i principijelan odgovor na to pitanje. Naime, činjenica je da je ustav iz 1974. dao takozvani nacionalni suverenitet svim narodima Jugoslavije i autonomne pokrajine. Međutim ono što je po meni problematično u tom ustavu, jest to da taj ustav ne garantuje ni jedno obično građansko i političko pravo svojim građanima. To znači da nemamo pravo na neposredni izbor, nemamo pravo na nezavisnost sudova, nemamo pravo na nezavisnost štampa. Ljubljanska afera pokazala je da ne postoji ni nadzor

društva nad delovanjem armije, itd., znači to je ustav koji je konstituirao Jugoslaviju kao zajednicu naroda, a ne kao demokratsku državu. Pa prema tome, kada se u Ljubljani počelo da se raspravlja o ukidanju paragrafa 133, raspravljalo se kao o nekoj univerzalnoj i civilizacijskoj pobudi itd., međutim ta je stvar u Beograd mogla da dođe samo kao slovenačka inicijativa. Kao predlog Slovenaca a ne kao predlog građana i prema tome postala je nacionalna partikulistička itd. inicijativa. Po mom mišljenju na taj način ustav iz 1974. konstituise nacionalizme i jest agens nacionalizama u Jugoslaviji.

**Lev Kreft:** Kada je Marks analizirao odnos između radnika i kapitala, vrlo je lepo rekao da i u najboljoj situaciji kada radniku ne pada na pamet da se buni, jer mu je nadnica dobra i visoka – on je ipak eksploatisan, iako mu to ne pada na um. Mislim da je nešto slično povezano i sa ovom pričom oko ustava iz 1974. godine. Nije njegov problem u tome što je doneo veća nacionalna prava (o tome se sada najviše govori), već je problem u tome što predstavlja ustav demokratizacije, a ne ustav demokratije. U tom smislu se i slažem sa onim što je Miha rekao. A demokratizacija je način talasanja socijalističkih političkih sistema, koji u stvari nikada ne daje stvarna prava, nego s vremena na vreme daje ono što može. U našoj situaciji ono što je taj sistem mogao da da, bila je ustvari određena podela vlasti koja je značila i određenu demokratizaciju u nacionalnom pogledu. Ali, sa druge strane, značila je jačanje nemogućnosti bilo kakvog konstituisanja čoveka kao političkog bića. Prema tome, treba braniti pozicije nacionalnih prava čak i na stepenu koji je dostignut ustavom 74. godine, ali ne treba da nas zavede namera tog ustava: platiti odsustvo demokratije i nacionalnom demokratizacijom.

**Lino Veljak:** Ne bih se u potpunosti mogao složiti sa određenjem druga Krefta da je ustav iz 1974. ustav demokratizacije. Naime suglasan sam s intencijom, da to nije ustav demokratije. Ali da bi se nešto proglasilo ustavom demokratizacije, ono mora bar u intenciji ako već ne u faktičkoj realizaciji predstavljati bar neki makar i malen korak u smeru demokratizacije.

Ukoliko idemo u analizu historijskog konteksta u kojemu je ustav 1974. donijet, ne možemo doći do zaključka da je ustav 1974. ustav demokratizacije, moglo bi se dapače reći da taj ustav predstavlja korak nazad. Historijski gledano, taj ustav nastaje na valu jednog konzervativnog zaokreta jedne stabilizacije posredstvom apsolutizacije nacionalnog momenta itd., no gledano sadržajno ustav 1974. ograničava građanina na razinu njegove mjesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada. Drugim riječima, ograničava mogućnost građanskog djelovanja na mikroplan, svi ostali momenti posredovani su ne samo delegatskim sistemom, nego – što je posebno važno – takozvanim kandidacijskim konferencijama o kojima se veoma malo govori u aktualnim ustavnim



razpravama a koje su po mome sudu ključan moment kadrovske politike. Ključan moment utoliko, što one predstavljaju bitan filter koji onemogućuje demokratski izbor narodnih predstavnika i uspostavlja kadrovski monopol.

Prema tome ne bih se suglasio s time da taj ustav čak i intencionalno predstavlja ustav demokratizacije. To je ustav koji bih definirao kao ustav vraćanja unazad. Bez obzira na to što je situacija u kojoj je on donijet, donijela dakako i ponešto dobro. Ako imamo u vidu taj cjelokupan period, sa obzirom na ono što je dao i što mu je neposredno prethodilo i s obzirom na perspektive koje su prethodno bile bar načelno otvorene, moramo se suglasiti sa ocjenom da se tada desio korak unazad.

**Lev Kreft:** Mislim da između nas ustvari nema spora, nego se radi o tome da sam ja bez obrazloženja upotrebio izraz demokratizacija. Naime, u socijalističkim političkim sistemima demokratizacija predstavlja određenu političku kategoriju koja se stalno upotrebljava. Ja nisam upotrebio taj izraz u smislu nekog postepenog dolaska ka demokratiji, nego baš u tom smislu da to baš nema nikakve veze sa demokratijom. Za mene je demokratizacija u socijalizmu npr. kada Staljin kaže: mnogo smo grešili kada smo previše klali kulake, treba to malo promeniti. To je sigurno malo bolje stanje, kada se više ne kolju kulaci i to je demokratizacija u socijalizmu. Znači način učvršćivanja despotizma.

**Jaša Zlobec:** Ja bih homogenizirao prethodne sugovornike u tom smislu, da se ne slažem ni sa jednim od njih. Jer mislim, da su kad su govorili o ustavu 1974. godine zaboravili na dva bitna faktora. Kad se govori o koracima nazad, zaboravlja se da se bitan momenat zbio decembra 1971. u Karadordevu. To je značilo jedan strašno krupan korak unazad u političkom životu te Jugoslavije i onda se katkad taj zaokret brka sa ustavom 1974. koji je delimično ipak posledica onih liberalnih strujanja krajem 60. i početkom 70. godina. Ja smatram kao apsolutno pozitivno u tom ustavu nacionalno pravo koje je izraženo u ustavu. Jer ne smemo zaboraviti, da su nacionalna prava jedna od temeljnih ljudskih prava. Svi se ovde zalažemo za ljudska prava, ali prema nacionalnim pravima imamo nekako sumnjičav odnos. To važi bar za svu trojicu predgovornika. Nije ni čudno. Iako se ne slažu u nekim stvarima, kod njih se vidi ta neka arhaičko-ljevičarsko-sumnjičava pozicija prema bilo čemu što je u vezi sa nacionalnim. To je ustvari jedna kardeljevska varijanta ono građanin sveta itd. Mislim da je problem nacionalno dosta komplikovanija stvar. Baš na historijatu albansko-srpskih odnosa može se puno toga naučiti. Kamo vodi situacija, kad se u ime jednih takozvanih viših ljudskih prava zanemaruju nacionalna prava.

**Miha Kovač:** Ja ću na kratko još malo arhaički da levičarim. Da odgovorim Jaši. Naime, ni samog sebe ni Linu ni Leva nisam shvatio. Kao da smo rekli da je garantovanje nacionalnih prava nešto loše. I da

je loše to što ustav iz 1974. garantuje nacionalna prava. Međutim ono što ja tvrdim jeste to, a to će sada malo lenjinistički zvučiti, da nacionalna prava ne garantuju samo nacionalna prava. Znači, da u jednoj zemlji činjenica da su nacionalna prava obezbeđena faktički ne znači da su ta nacionalna prava stvarno obezbeđena već moraju biti obezbeđena i neka druga prava, politička itd. Drugim rečima, mislim da nacionalnih prava nema bez političke demokratije.

**Lino Veljak:** Osvrnut ću se na Jašino izlaganje. Veoma je zanimljivo da se ono što se desilo u decembru 1971. u Karadordevu povezuje i to gotovo kauzalno s ograničavanjem nacionalnih prava. Mislim da Karadordevo nema nikakve veze sa time ili samo utoliko što je Karadordevo zaustavilo jednu tendenciju koja je neumitno vodila tomu da se građanima Hrvatske koji nisu Hrvati po narodnosti, uskrate ne samo nacionalna nego i ljudska prava. Druga je stvar što je Karadordevo jedan momenat, konzervativnog zaokreta u Jugoslaviji koji dolazi do izražaja, primjerice u ustavu iz 1974. Ali to nije početak nego tek jedan od momenata u lancu zbivanja, onom lancu zbivanja kojim su inicijalni koraci u demokratizaciji jugoslavenskog društva, što su svoju kulminaciju točku doživjeli na Brionima, zamijenjeni programom konstitucije nacionalnih država, pri čemu su onda — pod izlikom garancije nacionalnih prava ukinuta ili bitno sužena prava na adekvatnu konstituciju zajednice.

Ili da se vratimo na 1971. u Hrvatskoj, na što je Karadordevo bila konzervativna reakcija. 1971. u Hrvatskoj pokazuje upravo koliko i dokle vodi apsolutizacija nacionalnih prava.

I naposljetku mislim da ukoliko idemo na pokušaj revizije ocjene od 1971., u Hrvatskoj moramo biti bar toliko poštenu da priznamo, da su sve manifestacije naroda u Srbiji opravdane. I mislim da u koliko idemo na to da govorimo o liberalizirajućim, demokratizirajućim tendencijama koje su od 1971. u Hrvatskoj prekinute Karadordevom, onda nemamo nikakvo moralno pravo da dovodimo u pitanje bilo što od onoga što se u Srbiji danas događa.

**Lev Kreft:** Potpuno ću se složiti sa građaninom Zlobcem, ali ću ga zamoliti da svoje mišljenje, da ja pretstavljam kardeljevsku levicu ipak dostavi Centralnom komitetu.

**Shkëlzen Maliqi:** Nemam nešto naročito da dodam, samo sam htio da se složim sa Mihom i Isufom da nas Ustav iz 1974. godine priznaje samo kao pripadnike nacija, samo po nacionalnoj pripadnosti. Konsekvenca toga je da, pošto nismo priznati po temeljnim građanskim pravima, ne može da se uspostavi građansko društvo i da onda govorimo o našim građanskim pravima u okviru toga. Iz tog razloga onda ne postoji ni pravna država na kojoj se u posljednje vreme toliko insistira. Umesto pravne države pojavljuje nam se voluntaristička vlast, koja isko-

rišćava taj momenat apsolutizacije nacionalnih razlika, apsolutizacije posebnosti.

Na Isufov referat imao bih samo jednu primedbu, koja možda i nije tako važna. On je čini mi se pomalo nezgrapno rekao da su nacionalne razlike slučajne. U kontekstu u kojem o njima govorimo, one nisu slučajne. Ja bih konstatovao te razlike koje su objektivno date i ne bih posebno isticao da su one slučajne, jer se dobija utisak da su i nebitne.

**Isuf Berisha:** Dobro, iako se Jaša ne slaže sa ostalima koji smo govorili ovde, ja se slažem sa njim da je nacionalno momenat ljudskog identiteta i da nikako ne treba da se ignorira. Ja sam to i rekao u svome tekstu, mada nisam to puno elaborirao. A mislim da sam bio jasan da ne zastupam nikakvo ignoriranje nacionalnog nego da sam protiv toga da se to nacionalno apsolutizira, to jest da se manipulira time. Jer ukoliko se to nacionalno apsolutizira, onda imamo to da zapravo pojedinac ne može da bude građanin, pojedinac, da se realizira kao pojedinac. Znači time je onemogućena demokracija i time je zapravo onemogućen i nacionalni suverenitet.

**Jaša Zlobec:** Ena stvar me moti že pri Mihi Kovaču, tudi pri nekaterih drugih; kako se postavlja problem nacionalnih svobod, in političnih svobod takorekoč kot opozicija. Mislim, da stvar ni tako enostavna, ker nacionalne svobode za pripadnike različnih narodov v eni republiki recimo, če so te nacionalne svobode resnično korektno in dosledno speljane, že pomenijo visoko šolo demokracije, in s tem tudi političnih svobod. Drugače ni mogoče izpeljati nacionalne svobode za pripadnike različnih narodov v eni državi, ne da bi tukaj bila, kot sem rekel, neprijemno višja stopnja demokracije, kot je v katerikoli socialistični državi.

Pogledajmo konkretno taj problem sa tim ustavom, sa tim predlozima za ustavne promjene, koje baš proizlaze iz logike da je za sve kriva republikanizacija, zatvaranje u nacionalne granice itd. Te ustavne promene i one koje su bile ostvarene a još više one koje još nisu bile ostvarene, a bojim se da će biti, teže apsolutnoj centralizaciji i ukidanju prava pokrajina, ukidanju prava i odgovornosti republika za svoj razvoj, i to na jedan apsolutno konzervativan centralistički socijalistički real-socijalistički način, koji je doživio svoj potpuni krah, to nam mora biti svima jasno. Ova je država doživjela krah zbog real-socijalističkog pristupa i monopola partije a nije ga doživjela zbog republikanizacije u Jugoslaviji. Jer očito je da je taj krah veoma različit. I tipično je da što je više neka zajednica skrahirana u ekonomskom, pa i ne samo u ekonomskom nego i u političkom smislu, to više teži centralizaciji, što znači ne preuzeti nikakvu odgovornost na sebe. A to je jedna logika koja ne vodi nikakvom progresu.

**Miha Kovač:** Pošto je Jaša rekao da ja mislim da je generator krize u Jugoslaviji feudalizacija Jugoslavije, hoću da kažem da ja to ne mislim. Mislim pak da je glavni generator krize u Jugoslaviji dogovorna ekono-

mija, najgluplji izbor i sistem u istoriji čovečanstva itd., nedostatak demokratskih tradicija itd. I štaviše, mislim i to, da opet ponovim, da su baš ti elementi, kao što je dogovorna ekonomija itd., oni elementi koji onemogućavaju (da govorim tvojim rečnikom) punu nacionalnu realizaciju jugoslovenskih naroda i koji onemogućavaju da iz te visoke škole demokratije, koju učimo, sa garantovanimi nacionalnim prava konačno diplomiramo i izademo iz nje.

**Lev Kreft:** Mislim, da je Jaša dao vrlo dobre argumente za ono što sam ja tražio. Naime, neutralna država potrebna je upravo kao garant nacionalnih prava. Jedini mogući garant nacionalnih prava u višenacionalnoj zajednici jeste nacionalno neutralna država, odnosno bar jedan deo osnovnih funkcija države koje se ne mogu svesti na nacionalna prava. Kada se govori o demokratiji kao uređenju, radi se upravo o tome, a ne o negaciji nacionalnih prava pripadnika nacije. Radi se o negaciji nacionalnih prava države.

**Shkëlzen Maliqi:** Hteo bih da ukazem i na to šta je taj Ustav iz 1974. doneo Kosovu. Da to pitanje razmotrimo i sa kosovskog stanovišta. Prihvatam to da su njime obezbeđena neka nacionalna prava Albanaca. To nije sporno. Ali ja mislim, i tu sam tezu zastupao i juče, da su ta prava zapravo pripala kosovskoj oligarhiji. A to znači da nisam siguran koliko je tim ustavom dobio sam narod, Albanci i drugi.

Da malo zaoštrim tu tezu. S jedne strane tačno je da je Kosovo dobio ojačanu autonomiju, ali s druge strane na osnovu tog Ustava kosovska oligarhija je i pre 1981. a i posle, razume se u ovom drugom slučaju i uz svesrdnu pomoć drugih instanci. Jugoslavije i Srbije, kosovski Albancima priredila najoštriju represiju koja može da se uporedi sa onom iz Rankovićevog perioda. I ja sad tu vidim pravi problem. Tu se po meni, ovde se obraćam Jaši, javlja pitanje nekakvog drugačijeg koncepta demokratizacije, pronalaženja nekog drugog osnovnog konstitutivnog principa. I ja mislim da drugovi ovde ispravno postavljaju problem i jedino sad treba osigurati to da se to konzistentno izvede ne dirajući u nacionalna prava. To po meni podrazumeva unutrašnju demokratizaciju. Kao i pronalaženje tog fundamentalnog principa koji ovu unutrašnju demokratizaciju omogućava. A put za rešenje ovoga je čini se da se uspostave puna građanska prava, da se prizna apstraktni građanin, pa da se onda iz toga izvode nacionalna prava, na osnovu izjašnjavanja građana. Ja danas nemam mogućnosti za to, unapred sam limitiran u izjašnjavanju, za mene odlučuju oligarhije. Na neki način već mi je zadano da sam Albanac, a ja bih voleo da se svaki put izjasnim o tome, svaki dan, u svakoj prilici, pa da kažem sa takvim i takvim nisam, a sa takvim i takvim jesam, što podrazumeva unutrašnja demokratizacija. I da se, na kraju, na toj osnovi konstituiše svaki posebni i opšti interes, a ne da sam vazda terorisan time što sam Albanac.

# 11.

## Lev Kreft

### Kosovo je problem . . .<sup>o</sup>

Če je bila v začetku, neposredno po demonstracijah, osrednja parola, o kateri smo se pogovarjali in jo ocenjevali, parola „Kosovo-republika“, in če je nato po Jugoslaviji krožilo geslo „Kosovo je jugoslovanski problem“, je danes osrednja parola, ki obvladuje politični prostor, parola „Kosovo je Srbija“.

Leta 1982 (Časopis za kritiko znanosti 1982, št. 51–52, članek „Kosovo-republika“, str. 116–128) sem se uprl poenostavljenemu zavračanju prve parole, ki je vnaprej postavljalo albanski narod v položaj nejugoslovanskega naroda in praktično postuliralo nerešljivost albanskega nacionalnega vprašanja (in ni mogoče zanikati, da v časovno tako ali drugače bližnjem ali odmaknjenem času to pomeni nacionalno združitev albanskega naroda v taki ali drugačni obliki, h kateri brez dvoma sodi tudi Kosovo). Hkrati pa sem trdil, da izbruh nezadovoljstva na Kosovu ni mogoče pripisati kar spletkarjenju albanskega državnega vodstva in emigrantskim skupinam, niti ne tradicionalnemu nacionalizmu in šovinizmu Albancev na Kosovu. Zaostritev mednacionalnih razmerij v pokrajini je bilo kaj lahko pripisati krizi, posebej ekonomski, kar tedaj sicer še ni bil zelo priljubljen način in izraz, vendar se tudi s takim odgovorom nisem strinjal. Prepričan sem bil in sem še danes, da je napet položaj na Kosovu v vseh njegovih razsežnostih, vključno z razvojem nerazvoja in nacionalnimi nasprotji, treba pripisati specifični politični strukturi vladanja v Jugoslaviji, ki je na Kosovu kot najslabšem členu jugoslovanske verige najprej počila in povzročila nastalo stanje. Tej vrsti vladavine mirno lahko rečemo vladavina partije, zlite z državo, in v primeru Kosova, sloneče na nezdravi koncentraciji kapitala in politične moči v nekaj osebah, kar ji je tam dalo karakter nerazsvetljene polfevdalne vladavine, kje drugod pa sicer malo bolj razsvetljene poteze, vendar prav tako značilnosti, ki nujno ustvarjajo položaj nemoči posameznikov in narodov, da o razredih sploh ne govorimo. Tedanje besedilo sem sklenil: „Neodločno in nejasno, kompromisarsko in oportunistično razreševanje prisotnih protislovij in njihovih spletov je gotovo voda

<sup>o</sup> Naslov izbrala urednika. (Op. ur.)

na en sam mlin: krepitev apetitov po unitarizmu in centralizmu v jugoslovanski federaciji. Ta nesamoupravni Aleksander ex machina bo presekal Gordijev vozle protislovij tam, kjer ga lahko dejansko razplete le revolucionarna moč delavskega razreda in vseh delovnih ljudi. Prav krepitev južnoslovanskega unitarizma (v imenu obrambe socializma in samoupravljanja, seveda . . .) pa je lahko tisti zgodovinski družbeni proces, v katerem bi zmogla zahteva „Kosovo-republika“ dobiti nacionalno in razredno legitimnost in postati avtentičen izraz položaja delavskega razreda na Kosovu“.

Danes se zastavljata dve vprašanji. Prvo, ali je že doseženo takó daleč izostreno unitaristično stanje proti paroli o republiki in kakršnokoli samostojnosti Albancev sploh, da je mogoče že govoriti o avtentičnosti parole „Kosovo-republika“ kot edine rešitve za položaj Albancev v Jugoslaviji? Drugo, ali je mogoče razmišljati o nasprotnem procesu, procesu odprave partijsko-državne vladavine v Jugoslaviji kot pogoju, da se tudi vladavina na Kosovu, zdaj praktično blokirana od spopada republika proti pokrajina vse do popolne nemoči delovanja in privedena do situacije „narod proti narodu“, začne odpirati za proces sporazumevanja in popuščanja napetosti?

Odkar je fundamentalistično marksistično klicanje razreda na pomoč zamenjala čista nacionalna delitev družbe v glavah, ki je že tako daleč, da lahko govorimo o totalni mistifikaciji dejanskih in ne le ideoloških razmerij, se na kakršenkoli neposreden način sploh ne da odgovarjati na zastavljena vprašanja, ne da bi se pri tem zapletli v racionalne situacije. Racionalne zamisli o razreševanju stanja na Kosovu so ta trenutek preprosto nemožne, ker jih vladajoči diskurz govorjenja o Kosovu sploh ne more sprejeti kot možne pozicije. Delitev na nacije se razkriva kot iracionalna v obeh prevladujočih analizah, ki kot realni delitvi že obstajata na meji fizičnega obračunavanja. Prva je delitev na Albance in Nealbance, torej delitev na nosilni narod in tujce. Kajti Nealbanci pač niso narod, in ime jim podeljuje le njihovo tujstvo. Tako so avtohtoni prebivalci Kosova postali na ravni diskurza tujci, njihovo izseljevanje s Kosova pa kaže, da svoje tujstvo dojemajo tudi kot praktično grozno, ki ji je najboljše ubežati. Ali so za ta beg zdaj razlogi naprej v realnih pritiskih in nasiljih, ali v imaginarnem strahu, ali v splošni negotovosti jugoslovanske krize, ki je na Kosovu najbolj nevzdržna in je zato vsak drug kraj Jugoslavije za življenje sprejemljivejši, je postransko vprašanje. Dejstvo je, da Nealbanci odhajajo še naprej, čeprav je bilo vsaj po uradnih podatkih pred valom mitingov slutiti, da bi se ta proces morda dal upočasniti, zaustaviti in mogoče celo obraniti. Zdaj to ni več mogoče z dotedanjimi sredstvi in nastajajoča enonacionalna situacija je nevarna tudi zato, ker se Nealbanci postavljajo kot javna politična sila. Njihova identifikacija na osnovi te vsiljene pozicije je pri roki: Nealbanci se predstavljajo kot Južni Slovani, kot Jugoslovani, ki jih

jugoslovanski tujci oziroma tujerodci, jugoslovansko neavtohtono prebivalstvo ogroža in preganja zato, da bi razbilo trdnjavo slovanstva na Balkanu. Kadar taka interpretacija ni dovolj, in kadar v Jugoslaviji ne naleti na dovolj razumevanja, se pač omeji na predstavitev svoje pozicije kot problema Srbov in srbstva, kar je povsem normalno mogoče povezati z mitično vrednostjo Kosova za srbstvo in Srbijo, ki je vedno obstajala, le da ni vedno delovala tako neposredno politično.

Druga mistificirana delitev, ki jo je uveljavilo mitingaško gibanje, podprto v srbskih množičnih medijih, je delitev na poštene in nepoštene Albance, zdaj že razširjena tudi na pripadnike drugih narodov. Namesto začetne delitve, ki je govorila o iredenti (potem smo zvedeli, da iredenta ni možna, ker je Kosovo od zmeraj Srbija) in ji dodajala določilo, da gre za albansko iredento, smo prišli do položaja, ko gre v delitvah za narod kot tak, in se s kriteriji iracionalizma skuša vsiliti delitev na poštene, torej tiste, ki so z nami, in nepoštene, torej tiste, ki so proti nam. „Mi“ – to smo mitingaši, Srbi, Nealbanci, Jugoslovani. Racionalna vsebina te mistifikacije je za zdaj še ne povsem izrekljiva resnica, da je cilj revanšističnega srbskega gibanja kapitulacija in morda tudi dokončna rešitev albanskega nacionalnega vprašanja na genociden način. O tem ozadju delitve na poštene in nepoštene, zlasti skrajnostni zapisi in izpadi, ki včasih že postajajo odkrito nacistični, ne puščajo več nobenega dvoma. Na poti delitve naroda na poštene in nepoštene je prav toliko mogoče najti rešitev stanja na Kosovu, kot je rešitev delavskega vprašanja mogoče najti z delitvijo na lenuhe in marljiveže. Če slednja vodi delavski razred v raj stalinizma, vodi prva delitev narode v raj diktature v imenu enega naroda nad drugim.

Stanje na Kosovu ni več samo stanje na Kosovu, ampak tudi stanje v celotni republiki Srbiji, ki že pljuska preko njenih bregov. Tega stanja ni mogoče naprtiti sedanjemu partijskemu vodstvu, saj je obstajalo že davno pred njim. Temu vodstvu je mogoče očitati, da se ni postavilo po robu skrajni politizaciji najbolj črne čaršije pročetniške orientacije; dejstvo pa je, da tudi na osmi seji poražena skupina nacionalističnim gibanjem ni bogve kaj nasprotovala. Partija, ki je daleč od pozicije kake zveze komunistov, je postala plen nacionalizma, potem ko je odšla s prizorišča stara komunistična nomenklatura. Rešitev tu ni čisto nič drugačna kot drugod v socializmu: demokratične reforme in vzpostavitev pravne države. Temelj pravne države na Kosovu in v Srbiji pa ni nič drugega kot diktatura demokracije. V čem je diktatura demokracije? V tem, da vsiljuje enakost pred zakonom in pravno državo proti vsem razlikovanjem, da torej deluje neglede na raso, spol, narodnostno, versko, ideološko, partijsko, svetovnonazorsko in kakršnokoli drugo pripadnost. Diktatura demokracije potisne civilnodružbeni fašizem v civilno družbo in s tem potencialno nazaj v zasebnost.

Sedanja, partijska država ne deluje tako. Že sprememba zakona, ki je iz posilstva naredila nacionalno dejanje in s tem naredila zločin iz motivacije namesto iz dejanja samega, je to dovolj grobo pokazala. Danes se nadaljuje tak trend do absurdov. Med zadnjimi vestmi s Kosova smo lahko prebrali, da po kosovskih šolah od albanskih staršev zahtevajo pismene izjave, da so odgovorni za možne napake svojih otrok. Tako v srednješolskem centru „Brata Ribar“ po nalogu socialistične zveze, pa tudi v gimnaziji „Ivo Lola Ribar“, kjer so ustanovili odbor za odgovornost in kontrolo obnašanja otrok na šoli. Že zamude pri prihodu v službo postajajo nacionalno dejanje in tako padajo javni očitki, da se pri tem Nealbancem gleda skozi prste. Skratka: vsa razmerja, vsa dogajanja, vse, kar obstaja in tudi vse, kar si je mogoče tudi samo izmisliti, postaja resničnost šele tako, da se prevede v jezik nacionalistične mistifikacije.

Novost, do katere je prišlo po letu 1983, je tudi radikalno širjenje tega tipa spopadanja še na Makedonijo. Tam se zdaj procesi vrste po tekočem traku, že pred tem pa je potekala akcija čiščenja albanstva iz javnega življenja republike. Tudi o tem sem že pisal. V Politiki je že 8. decembra 1987 pod naslovom „Nič več pevcev s Kosova“ izšel članek Gorana Kozića in Slavoljuba Kačarevića, ki poročata o imenitni narodnostni politiki občinskega komiteja ZK Kičeva. Predsednik Jože Šterjosi jima je razložil, da vse probleme z Albanci rešujejo brez administrativnih ukrepov, da se z njimi potem na Kosovu ne bi manipuliralo. Brez vsake administrativne prisile pa so dosegli že tedaj naslednje uspehe:

- onemogočili so nadaljnje prihajanje pevskih skupin s Kosova na albanske svatbe in druge praznike v svoji občini in Albanci se zdaj zadovoljujejo z običajno, romsko glasbo;

- pri vpisu v osnovno šolo preprečujejo vpis k pouku v albanščini tistim otrokom, katerih starši so po njihovem prepričanju Makedonci Muslimani in Makedonci Turki, ne pa Albanci, in posebej preverjajo tudi njihovo znanje albanščine – če komisija ugotovi, da je ne znajo, morajo v makedonske oddelke;

- dvojezični ločeni pouk v srednji šoli Mirko Mileski so ukinili, ker niso mogli na noben način dobiti dovolj kvalificiranih albanskih kadrov, in zdaj v skupnem pouku Makedonci in Albanci skupno predavajo makedonskim in albanskim otrokom samo v makedonsščini;

- preprečili so prodajo nepremičnin iz makedonskih v albanske roke z idejnopolično akcijo, po kateri je pri Makedoncih prevladovalo spoznanje, da gre za osvajalno ekspanzijo Albancev z lastninskih pozicij.

Skratka, tudi Makedonija se je vključila v dokončno rešitev albanskega vprašanja z vso zavzetostjo simbioze med nacionalizmom in birokratskim socialističnim vladanjem. Najbolj zastrašujoče pri vsej stvari je seveda dejstvo, da se nastajajoče stanje kaj malo razlikuje od nekdanj

tako preziranega stanja v sosednji Albaniji, da o prijateljski Romuniji sploh ne govorimo.

Pred nami se kot bodočnost Jugoslavije zarisuje korporativistični nacionalistični despotizem. Obstoječi sistem vladanja je poglavitna ovira reševanja problema. Razen spremembe načina socialističnega vladanja vsi drugi načini reševanja v najboljšem primeru odlagajo državljansko vojno, ali pa že sami uvajajo nasilje nad enim ali drugim narodom. Jugoslovanska verzija rešitve nacionalnega vprašanja se je zalela ob zid sistemske nedemokratičnosti, zastrepnja mednacionalne odnose, onemogoča delovanje pravne države (saj je ta vrsta socializma še vedno le organizirana, vedno bolj pa tudi anarhična samovolja). Temu niso razlog preprosto republike in pokrajini, ampak temeljno neupoštevanje tistega „neglede na“, ki je vgrajeno v same temelje realno obstoječega samoupravnega socializma. Državni red je tu hkrati ideološki red, pogosto nevarno utopični red, ki vedno odpira možnosti totalitarne vladavine v imenu nekega veleinteresa. Ta vrsta socializma je slabša od dvotretjinske družbe. Namesto „neglede na“ zdaj kot kriteriji jugoslovanske ali republiške ali albanske državnosti vedno bolj strašijo svetovnonazorske delitve (tudi verske provenience, saj se govori o katoliških protisrbskih zarotah in ustreznih bizantinskih stvarih), jezikovne bariere, slovanstvo in neslovanstvo, ideologizirana delitev na razvite in nerazvite s teorijo kraje in ropa (tako mora jugoslovanska ekonomija poleg tega, da ostaja v državnih rokah, dobiti še ideološko oznako iz časa roparskega gospodarja), skratka, totalna politizacija civilne družbe, ki jo prinaša določen tip socializma, je privedla do tega, da se je najskrajnejša fašistoidna frakcija civilne družbe začela polaščati države. Kosovo je res srbski in jugoslovanski problem, saj je problem razpوتا med federacijo demokratičnega socializma in despotijo nacionalističnega korporativizma.

## Diskusija

**Tonći Kuzmanić:** Postavit ću jedno pitanje referentu. Ako sam dobro razumio, formulacija negdje iz početka Levovog izlaganja glasila je približno da totalna politizacija civilnog društva dovodi do mogućnosti da fašistički elementi otprilike tako je bilo rečeno, dođu u poziciju da dođu na vlast.

Moje pitanje bi bilo dvostruko. Prvo recimo na logičkom nivou zanima me, iz kog diskurza je izrečena ova formulacija, i drugi dio bi bio recimo konkretno objašnjenje na koju se situaciju u današnjoj tvorevini raspadajućeg samoupravljanja odnosi ta formulacija. Dakle, da li se odnosi na uže nacionalne krugove, republičke ili možda na državnu strukturu kao cjelinu?

Lev Kreft: Prvo, ako govorimo o civilnom društvu i pravnoj državi, postoje između njih dva moguća odnosa. Jedan je odnos posredovanja, drugi je odnos politizacije.

Upotrebio sam izraz politizacija civilnog društva upravo u smislu nemogućnosti posredovanja koja uslovljava da se civilno društvo politizira kao takvo.

Bez posredovanja građaninom i drugim institucijama demokratije, politizacijom civilnog društva otvara se mogućnost da ekstremne fašistoidne frakcije civilnog društva dođu do države i do vlasti.

Drugo, o Jugoslaviji. Izraz korporativizam se dosta često upotrebljava da se ne bi reklo fašizam, ali ja tu vidim određenu razliku. Postoji staro-konzervativni korporativizam koji gradi na porodici i staležu, i postoji moderni u koji se mogu ubrojiti poznate varijante socijalizma na osnovu klase i nacije kao osnovnih korpusa. Postojeća situacija očuvanja vlasti u Jugoslaviji ide u pravcu odbacivanja klase kao osnovne korporativne legitimacije državne korporacije (hirokratije, ako hoćete). Time dolazi do mogućnosti da se Jugoslavija konstituiše kao korporacija nacija (ne federacija!), koja ne može bez velike nacije. A velika nacija može se stvarati modelima koji su svi od reda u ovoj situaciji (iako nisu istorijski to bili) fašistoidni. To su južnoslovenstvo i jugoslovenstvo, određeni oblici ilirizma i na mit srpstva. To ne znači da su mitovi malih nacija nefašistoidni, ali korporacija nacija je uvek zajednica u kojoj treba da postoji mit velike nacije.

Jaša Zlobec: Samo še majhen dodatek temu, kar je govoril Kreft. Ta njegova briljantna analiza tog civilnog društva i fašističkog segmenta kojim se onda uzme država u svoje ruke, to je ustvari varijacija na tu staru temu proboja iz autoritarnosti u demokratiju. To je jedna dugotrajna škola za koju su i neki drugi zapadnoevropski narodi uz strahovite žrtve trebali više od sto godina.

Autoritarnost ima uvek deset puta više oružja u svojim rukama. Njoj je sve dozvoljeno, a demokraciji nije. I to je taj apsurd i ta slabost demokracije. Ja se bojim da ne vidim nikakvih mogućnosti za to, da u tom civilnom društvu ne bi prevladao njegov autoritarni dic, pa bih zamolio Leva da kaže kakve mehanizme on vidi da bi se ipak došlo do toga.

Lev Kreft: Prvo bih malo ušao u tvoju argumentaciju. Prelazak iz autoritarnosti u demokratiju veoma je interesantan baš u slučaju Nemačke gde dolazi do druge situacije, vrlo različite od socijalističke situacije ili jugoslovenske situacije. Jer tamo je argument za obnavljanje autokratskog sistema na fašistički odnosno nacistički način – vajmarska demokratija. Mi nismo do sada živjeli u demokratiji. Mogućnost konstituisanja korporativnog sistema u nas proizilazi upravo iz autokratskog karaktera dosadašnjeg sistema vlasti, i to bi bio način očuvanja te iste vlasti. Znači, korporativizam nije promena, čak ni promena režima. Ne može se kod nas kritikom demokratije uspostavljati

autoritarnost, jer autoritarnost već postoji. U Nemačkoj se moglo vrlo lepo na izborima argumentovati da je nesposobnost vajmarske demokratije uzrok privredne krize. Kod nas je privredna kriza upravo rezultat autoritarnog sistema. U tome vidim određenu šansu demokratije u ovom prostoru: ne može se masovno nezadovoljstvo suprotstavljati demokratiji. To masovno nezadovoljstvo, na kraju krajeva, ipak ruši autokratske sisteme. Slažem se da je vrlo neprijatno, recimo to što se desilo u Crnoj Gori. Ali je činjenica da se vlast u Crnoj Gori srušila kao kula od karata, i to ne zbog slabosti demokratije, nego zbog slabosti autoritarnog socijalizma. Činjenice su veoma neprijatne, kao što je neprijatno da u ovoj zemlji ne postoje čvrste institucije države koje bi se mogle opravdano pozivati na svoj legitimitet i legalitet itd., ali je u jednoj činjenica, da taj proces korporativizma ima mogućnost, protiv procesa, upravo zbog toga, što ne može da navodi slabosti demokratije kao svoje prednosti.

**Tonči Kuzmanić:** Sa tim uvođenjem kategorija fašizam na neki način ako se ne varam, govorimo o mogućnostima razvoja. Moje pitanje bi bilo otprilike: zanima me tvoj način argumentacije-izvođenja. Govoriš o jednom fašizmu, a meni se čini, da bi trebalo govoriti o fašizmima. Zato mi nije jasno, naime polazim od pretpostavke koja je mislim prihvatljiva, da je za fašizam karakteristično da ima svog vođu. Ne vidim mogućnosti, čak i dugoročno gledano, da bi se na nivou Jugoslavije uspostavio sistem sa jednim vođom. Mislim da ćemo vjerovatno već uskoro oko predsjednika vlade vidjeti, kako će se ta stvar odvijati, moći ćemo testirati tu postavku.

Lev Kreft: Govorimo u okvirima Jugoslavije. Zbog toga govorim o mogućoj korporaciji nacija u kojoj postoji dominantna, bilo južnoslovenska, bilo jugoslavenska, bilo ilirska (kao odricanje od vlastite nacije), ili dominacija srpstva.

Ja sve te četiri mogućnosti vidim kao realne mogućnosti. One već postoje u najavljuvanjima. Za Jugoslaviju kao zajednicu, naročito uz guranje albanskog pitanja ili pitanja nejužnoslovenskih naroda u podsvest, velika je mogućnost južnoslovenstva kao fašistoidne formacije.

Ali to su za sada više naklapanja nego stvarna situacija. Inače, ako govorimo o fašizmu i fašizmima, ja bi pojam „fašizmi“ upotrebio u značenju koje tom pojmu daje Sejmur Lipset govoreći da fašizam nije nešto što bi se moglo smestiti na levicu, centar ili desnicu (to će razveseliti Jašu), nego je određeni način kancerogenog delovanja političkih sistema 20. veka. U tom smislu moglo bi se razgovarati da li je u Jugoslaviji fašistoidnost moguće ili ne označiti kao fašistoidnost levice. Ali pošto su se u savremenom političkom prostoru levice, centar i desnica mnogo ispomešali, verovatno to čak i nije svrhovito pitanje.

Ja sam upotrebio izraz fašizam i fašistoidno da bi ilustrovaio pomeranje ka korporativizmu. Udruženi rad je u stvari korporativizacija na



klasnom nivou. Sada se to samo pomera na nacionalno. Tako bar ja na to gledam.

**Miha Kovač:** Imam kratku zamjeru na upotrebu riječi fašizam. Naime kao metafora u jednoj ovakvoj diskusiji u kojoj svi manje više govorimo u formulama, ta riječ je prihvatljiva, međutim odmah kad bi išli da pravimo istorijske poredbe, između recimo italijanskog fašizma, njemačkog nacizma i toga, što se pojavljuje na Balkanu, mislim da bi se vrlo brzo pokazalo da između tih društvenih sistema postoje veoma velike razlike. Ja sam se neko vreme bavio izučavanjem slovenačke partijske i ljevičarskih tradicija, i tu se pokazala jedna vrlo interesantna stvar. Oni slovenački pisci, koji su u 30. i 40. godinama važili za partijske pisce, za komunističke pisce, pisali su literaturu koju po svim literarnokritičkim kriterijumima može da se svrsta u „blut i boden“ literaturu, znači u literaturu koja je tipična za zemlje u kojima je nastao nacizam, znači za Njemačku, Austriju, itd.

I drugo, još jedna primjedba. Lev je rekao da je kriza socijalizma povezana sa djelovanjem političkog sistema i ja se naravno slažem sa tom tezom. Međutim, problematična je jedna druga teza koju inače i ja zagovaram, naime, da bi ta kriza mogla da se prevaziđe mijenjanjem političkog sistema. Znači ako uvedemo parlamentarnu demokraciju u kojoj će biti dom građana i dom naroda, ti će problemi nestati. Ja mislim da to nije istina. Mislim da nije slučajno da u Jugoslaviji postoje – u Jugoslaviji i u istočnoj Evropi – socijalizmi. To je plod dugih historijskih procesa, historijskih tradicija jer prije svega ako diskutiramo o tim stvarima, moramo pričati i o tradicijama, koje su proizvele socijalizam na teritoriji Balkana.

**Lino Veljak:** Htio bih se samo osvrnuti na zadnju ovu Mihinu tezu o problematičnosti višepartijskog sistema kao puta automatskog rješavanja nastalih problema u Jugoslaviji.

Suglasan sam sa tezom da uvođenje parlamentarizma, da tako kažem, klasičnog građanskog tipa ne bi samo po sebi ništa garantiralo. Dapače, ne samo da ne bi garantiralo, nego bi pod nekim pretpostavkama moglo imati izravno kontraproduktivne efekte. U svakom slučaju ta stvar ostaje otvorena. Da li bi imalo pozitivne efekte ili negativne to ovisi o onome, što je bitno, a ono što je bitno jeste duhovna klima u kojoj se određena modifikacija političkog sistema vrši. Da ne anticipiram svoj referat, ovdje bi se ograničio samo na jednu napomenu. U situaciji koja bi bila obilježena rastućim procesima nacionalnih homogenizacija, došlo bi tek do evidentiranja onoga što je ionako prisutno, odnosno do obnove situacije koju smo na ovim prostorima jednom već imali. Ne ovdje prisutni, već neki koji su živjeli prije nas.

Naprotiv u nekoj drugačijoj situaciji, u situaciji obilježenoj rastakanjem homogenizacije u takvoj situaciji pluralizam bi mogao imati i pozitivnu funkciju u smislu poticanja razaranja homogenizacijskih procesa.

## 12. Jaša Zlobec Prispevek za diskusiju

Veoma je nezahvalno nastupati poslije toliko predgovornika jer je takoreći sve pametno već bilo rečeno, ali ipak ću na kratko još nešto kazati. Prije toga bih samo dao opasku na Linovo izlaganje. Imam već preko glave tog argumenta da se sa onih 10 mršavih godina, kao parlamentarne demokracije u staroj Jugoslaviji, dokazuje kako bi se to danas sve ponovilo isto. Pa ipak se u tih 60–70 godina nešto promijenilo i na ovom tlu, ne samo drugdje u Evropi.

A drugu opasku bi dao na račun Mihe Kovača u vezi sa „Blut und Boden“ literaturom, sa jednim parafraziranim Prešernovim stihom: Pusti Miška Kranjca peti.

Sad ka ozbiljnijoj stvari. Sa velikim sam zanimanjem pročitao reterate. Nisam mogao zbog posla sudjelovati čitavo vrijeme ovdje. U vezi s tekstovima kolega sa Kosova mislim da je strahovito značajan taj cjelokupan doprinos jer je recimo jedna teorija o „čutolizima“ potpuno pala u prazno, a još više mi se čini važno da se nastupa sa konkretnim podacima, brojkama i analizom tih podataka, iako svi znamo da je statistika problematična stvar, ja mislim da je prvi preduslov za početak bilokakvog tolerantnog razgovora o položaju i odnosima na relaciji Kosovo–Srbija–Jugoslavija. Da se ipak vratimo na Kosovo.

Prije nego što iznesem nekoliko svojih skromnih misli, koje neće biti na akademskoj razini mojih sugovornika, rado bih rekao, ne znam, katkad zaboravljamo, da čitav naš razgovor teče u jednim apsolutno nenormalnim uslovima. U nenormalnim uslovima u smislu da mi razgovaramo sa jedne ljubljanske pozicije ovdje sa kolegama koji žive u situaciji jedne proskribiranosti. U ovom momentu sjedi na stotine njihovih sunarodnjaka u zatvorima zbog stvari zbog kojih ovdje ne bi išli ni kod suca za prekršaje. U tom trenutku ljudi su u Makedoniji osuđeni na pet, deset godina zbog stvari, zbog kojih bi morali biti osuđeni baš oni koji stoje na drugoj strani barikade. To ne govorim iz jednog moraliziranja nego zbog toga, da mi svi vidimo da postoji jedna nenormalna situacija u kojoj je teško na akademski način gledati na stvari.

V tem trenutku me ne zanimaju zgodovinski prepiri, kateri narod ima većju pravico do življenja na Kosovu, ker je samo izhodišče teh prepairov katastrofično in zastavljeno nujno kot boj do iztrebljenja. Gre mi



zato, da se enkrat dokončno pogovorimo o tem, da ne moremo celega naroda obtožiti kontrarevolucije. Že pojem sam je ostuden in vzet iz arzenala starega stalinističnega besednjaka. Predpostavlja pa militaristično predstavo socializma. Predpostavlja namreč, da je socializem permanentna revolucija, oziroma kot so rekli naši teoretiki, revolucija, ki teče, in je zato seveda vseskozi nevarnost kontrarevolucije, ampak revolucija, ki ves čas teče, onemogoča kakršenkoli prehod v normalno civilizirano, če ne že civilno družbo. In ko imamo enkrat to logiko kontrarevolucije, se potem nujno to stopnjuje do absurda, tako da dobimo na eni strani plemenite in svobodoljubne žrtve, na drugi strani pa posiljevalce, morilce, požigalce in fašiste, na koncu pa kot vrhunec neljudi.

Posledice te verbalne eskalacije so še dosti hujše, kot si večina ljudi misli. Ne bi o tem obširneje, omenil bi samo zadnje direktne učinke dejansko teh začetnih verbalnih eskalacij, kot sem že prej omenil.

Položaj v Makedoniji je grozljiv. Na visoke zaporne kazni obsojajo ljudi samo zato, ker so protestirali proti zapiranju šol v materinem jeziku. Sem zdaj jaz kriv in hudoben, če mi ob takem ravnanju prihajajo na misel nič kaj prijazne zgodovinske paralele, recimo s požigom slovenskega kulturnega doma v Trstu. Ob tem kar se dogaja v Makedoniji, noben jugoslovanski intelektualec ne bi smel molčati. Ne samo, da makedonske oblasti nepopravljivo uničujejo medčloveške in mednarodne odnose, ne samo, da flagrantno kršijo ustavo, zakone in mednarodne obveznosti Jugoslavije, še več: hladnokrvno sekajo v živo tkivo albanskega občestva v svoji republiki.

Da ne bom samo bolj ali manj ponavljal tega, o čemer so pisali in govorili briljantno že drugi, bi sebi in drugim rad zastavil nekaj vprašanj. Albanska inteligenca na Kosovu (ko govorim o albanski inteligenci, ves čas mislim seveda na kosovsko albansko inteligenco, da ne bo nesporazumov) je prisiljena nenehno odgovarjati na obtožbe, razčiščevati podtikanja, posploševanja itd. To jo nujno peha v narodno obrambno pozicijo, v homogenizacijo, skratka določa in zožuje polje njenega razmisleka. Zato se mi zdi neogibno preseči to, imenujmo jo obrambno fazo. Preiti bo treba v aktivno vizijo prihodnosti, v analizo zmot in napak tudi albanske politične, gospodarske in kulturne oligarhije na Kosovu. Se pravi, da mislim, da je rešitev točno v tem, kar tako marljivo in lucidno počne naš kolega Maliqi. Ker zgolj zoperstavljanje Srbom ne vodi nikamor, to je klinč, ki je smrtonosen za oba rokoborca.

Drugo vprašanje, ki mi ne da miru, pa je današnji položaj srbske inteligence. Žal mi je, da kolega iz Beograda ni tukaj, pa bom vseeno načel to temo. Gre za to, da je zlasti humanistična srbska inteligenca dolga leta sistematično utirala pot današnjemu enostranskemu in agresivnemu stališču uradne srbske politike do Kosova.

Prav srbski intelektualci so inavgurirali najbolj emotivne žaljive črno-bele stereotipe o kosovski travmi. In to od pesnikov, če se spomnimo izjave Milana Komnenića: „Gospoda, ja vam ne verujem, mi smo u ratu,“ pa do akademikov, če se spomnimo samo gorostasnih izjav Mihajlovića-Mihiza.

Kako je mogoče, da neka razumniška elita, ki sem jo vedno visoko cenil, lahko tako scela pade v najbolj cenene oblike nacionalnega romantizma? Če se nilo izrazim. Od vedno sem bil prepričan, da sodobnega intelektualca določujeta dve lastnosti, brez katerih izgubi svoj habitus, to sta zavest o individualnosti, ki je edini možen okvir za intelektualno delovanje, in pa skepsa. Predvsem skepsa do večnih in za vse veljavnih resnic.

Kaj naj si mislim o intelektualcu, ki se odreka ravno individualizmu in skepsi, ki vzklika z množico in verjame, da je vsa resnica skrita v treh pogromskih parolah. Ta pomislek je še toliko bolj moreč, ker lahko na podobne aberacije naletimo tudi pri dobršnem delu albanskih, makedonskih in hrvaških intelektualcev. O slovenskih bi lahko govoril posebej, namreč o stanju, ko slovenstvo postaja najvišji cilj in ideal, ko so kritične pripombe na račun gentilizma že razlog za poskuse ekskomunikacije ipd. O Slovencih bi ob kakšni drugi priložnosti mazohistično razpravljali.

Stvari so zapletene, danes povsod po svetu prihaja do renesanse nacionalnega, svoj delež k temu je pridala tudi anacionalnost oziroma nadnacionalnost vladajoče partije v Jugoslaviji, ni preprosto razsojati o tem, kot sem že prej govoril, ni preprosto potegniti mejo med nacionalnim in nacionalističnim, še zlasti, ker je bilo toliko zlorab na ta račun z ene in druge strani.

Ampak preprosto morali se bomo navaditi poslušati argumente drug drugega in razumeti tudi tujo bolečino, ne samo svojo. Bojim se, da v resnici ni zanimanja, pravega zanimanja za probleme drugih narodov v tej skupnosti, v kateri živimo hočeš nočeš; mene ni nihče vprašal, če hočem v njej živeti; Kreft si jc je zato zbral, ker mu druge niso ponudili. V tej skupnosti živimo in če bo vsak videl samo svoje probleme, in vsak ima te probleme zelo hude, potem bodo ti problemi zmerom samo še večji.

13.

Lino Veljak

## Teze za raspravu o Kosovu, Srbiji i Jugoslaviji

### *Prethodna napomena*

Prve tri teze pretendiraju na to da u sažetom – i nužno skraćenom – obliku iskažu jedno moguće viđenje geneze problematskog čvora Kosovo–Srbija–Jugoslavija te aktualnog stanja toga čvora: preostale su teze posvećene elaboraciji pretpostavki uspostavljanja perspektive smislenog izlaska iz zatečenog stanja.

### *1.*

Korijene sadašnjeg stanja zemlje, napose pak ključnog čvora Kosovo–Srbija (–Jugoslavija) valja tražiti u relativno davno minulom vremenu koje započinje negdje pred četvrt stoljeća. Počeci toga vremena, obilježena prividnim radikalnim oslobađanjem od rezidua tzv. državnog socijalizma, iskazuju se – u svjetlosti nadomještanja inicijalnih pokušaja izgradnje integralnog samoupravljanja ograničenom liberalizacijom te demokratizacije – decentralizacijom, i deetatizacije – policentričnom reetatizacijom – kao godine u kojima su pale sve bitne odluke, čije će se konzekvencije iskazati u aktualnom stanju. Kada su problemi proizašli iz spomenutih nadomještanja razriješeni internacionalnom stabilizacijom uspostavljenog stanja (koja je s obzirom na svoju zamjetnu obilježenost regresivnim solucijama ponegdje definirana i kao „birokratska kontrarevolucija“) u osnovi je dovršen proces konstitucije republika kao nacionalnih država. Temeljne dvije teškoće rezultata toga procesa neposredno leže u osnovi problematskog čvora Kosovo–Srbija: s jedne strane nacionalna država srpskog naroda obuhvatila je tek dio jugoslavenskih građana srpske narodnosti: s druge strane – unatoč činjenici da se Kosovo de facto konstituiralo kao poludovršena nacionalna država albanske narodnosti u Jugoslaviji – preostaje činjenica da je brojna narodnost jugoslavenskih Albanaca ustavno-pravno gledano neravnopravna u odnosu na južnoslavenske nacije utoliko što de iure nema svoju nacionalnu državu (naime, tiranska monstruozna tvorevina ne može se smatrati nacionalnom državom jugoslavenskih Albanaca – a ako ipak može, onda odatle slijede sasvim jasne konzekvencije): ta

činjenica nipošto ne isključuje važenje ocjene o neravnopravnosti Srbije u odnosu na druge republike.

2.

Ustavom iz 1974., ZUR-om i onime što ih je omogućilo, intencionalnom stabilizacijom uspostavljenog stanja, Jugoslavija se pretvorila u elementima refeudaliziranosti obilježen konglomerat nacionalnih država dogovorne ekonomije i autoritarno – osmopartijskog sistema. Kada se početkom našeg desetljeća počela očitovati nemogućnost daljnjeg održavanja uspostavljenog stanja (pri čemu u našem kontekstu nije presudno – inače veoma značajno – pitanje o tomu valja li tu nemogućnost pripisati strukturalnim uzrocima ili ipak prvenstveno nedoraslosti faktičkih nosilaca političkih i privrednih odluka), socijalne teškoće u nerazvijenim dijelovima Jugoslavije dosegle su razmjere koji su prešli granice tolerancije: eksplozija je izbila upravo na Kosovu, ali ne u formi socijalnog bunta, nego u obliku zahtjeva za dovršenjem procesa konstitucije nacionalne države („Kosovo-republika“), zahtjeva koji je s pravom okarakteriziran kao kontrarevolucionaran, naime s onim istim pravom s kojim se nadomještanje integralnog samoupravljanja ograničenim liberalizacijom a demokratizacije decentralizacijom smije definirati kao proces (preventivne?) kontrarevolucije. Forma koju je bunt 1981. poprimio na Kosovu vjerojatno se može pripisati manipulaciji (pri čemu barem privremeno treba ostaviti po strani pitanje da li glavni subjekt te manipulacije valja tražiti u kosovskoj birokratsko-politokratskoj vrhuški ili negdje drugdje). No, ta forma nipošto nije slučajna: daljnji razvitak situacije pokazuje da je ona predstavljala ključnu kariku u lancu zbivanja što su doveli do sadašnjega (barem na izgled bezizlazna) stanja.

3.

„Kosovska kontrarevolucija“ nije dovela tek do zahlađenja međunacionalnih odnosa na Kosovu i do toga da s Kosova odlazi tko god može (što se reducirano tematizira kao „problem iseljavanja Srba i Crnogoraca“): ona je poslužila kao ferment zaokreta duhovne i političke situacije u Srbiji. Produkt toga zaokreta – vidljiv u smanjivanju (ako ne i u uklanjanju) kvalitativne razlike između Beograda, nekada centra slobodarske, antiautoritarne i od nacionalističke mitomanije slobodne jugoslavenske misli i duha, te nacionalno homogeniziranih uskogrudi sredina (obilježenih tek većim ili manjim otocima otpora lokalnoj uskogrudosti, otocima su u Beogradu oduvijek imali svoje čvrsto uporište) – doprinosi tek jačanju izgleda ireverzibilne refeudalizacije jugoslavenskog društva, kao i njegovoj rebalkanizaciji (mogućoj

i u – samo prividno suprotstavljenom – verziji reprovincijalizacije srednjoevropskog tipa). Čak ni nesumnjiva tjeskobnost položaja srpskog i crnogorskog življa na Kosovu ne može umanjiti odgovornost beogradske lijeve inteligencije (o kojoj će historija već izreći pravorijek) što je izgubila idejnu inicijativu, dopustivši da proces nacionalne homogenizacije inteligencije pod patronatom dominantnih politokratskih struktura odmakne u tolikoj mjeri da prestaje biti evidentnom razlika između Beograda i onih centara u kojima je ta homogenizacija bila izvedena na valu konzervativnog zaokreta početkom 70-ih godina. Tu odgovornost napose pojačava činjenica da se dio te inteligencije i sam aktivno uključio u homogenizacijske procese, odabравši savezništvo ne samo s tradicionalističkim (pa i sasvim mračnjačkim) segmentima inteligencije, nego čak i (koliko god antitetičko-polarnu) solidarnost s najkonzervativnijim politokratskim strujama, umjesto da – kada već nije bilo snage za onemogućavanje zaokreta – barem ostane pri moralnom činu odbijanja služenja tuđoj hegemoniji. Kada se ukazuje na tu historijsku odgovornost, neophodno je ipak naglasiti da nitko u Jugoslaviji nema pravo da iz njezina konstatiranja izvodi bilo kakve trijumfalističke zaključke niti da tu konstataciju izriče s prizvukom moralne presude: nitko, naime, nije sebi svojim djelom izborio pravo na to. Ta konstatacija ima smisla jedino ukoliko je izrečena sa žaljenjem i uz priznavanje svih prethodnih zasluga, te ukoliko je vođena idejom obnove onoga što je zaokretom iz sredine 80-ih godina izgubljeno.

4.

Konstatirani zaokret nipošto ne opravdava moguću homogenizaciju nosilaca dosadašnjih otpora nacionalnim homogenizacijama, bilo naknadnim uključivanjem u „jedinственe frontove“ intelektualnih i političkih snaga u vlastitim – već prethodno u osnovi homogeniziranim – sredinama, bilo pak stvaranjem tzv. neprincipijelne koalicije na anti-srpskoj liniji. Takva bi solucija ireverzibilno zatvorila perspektivu smislenog izlaska iz stanja u kojem smo se zatekli. U pogledu kompleksa Kosovo–Srbija napose teške posljedice mogla bi imati homogenizacija kojoj bi se podvrgao onaj nacionalnoj mitomaniji suprotstavljen dio socijalističke i demokratske inteligencije iz redova albanske narodnosti.

5.

Scenariji mogućeg razrješenja kompleksa Kosovo–Srbija–Jugoslavija brojni su i maštoviti. Odbace li se ekstremna rješenja, poput onoga što ga nudi koncepcija etnički čistog Kosova (u okviru Velike Albanije ili izvan nje) ili – javno izrečena – koncepcija genocida nad albanskim stanovništvom, preostaje niz naizgled prihvatljivih i više ili manje racio-

nalnih rješenja, za koja, međutim, nije jasno što bi kvalitativno doprinijela boljitku Jugoslavije u cjelini i pojedinim njezinim dijelovima: tu spadaju kako rješenja koja se općenito podvode pod sintagmu „treća Jugoslavija“, tako i rješenja koja perspektivu vide u raspadu zemlje, raspadu što nužno vodi stvaranju autoritarnih država rumunjskog, albanskog ili pak turskog i singapurskog tipa (da ne spominjemo još i libanonski). S onu stranu svih tih solucija, izlaz iz zatečenog stanja valja potražiti u otvaranju povijesne perspektive smislenog opstanka na razini civilizacijskih tekovina epohe.

6.

Smisleni opstanak na razini civilizacijskih tekovina epohe može se tematizirati u terminima demokracije, pravne države, civilnog društva, slobodnog tržišta, bilo tako da se posebno istaknu neki od navedenih momenata, bilo pak tako da se oni formuliraju kao organska cjelina čija bi realizacija jamčila nadmašivanje nacionalnih dioba, autoritarnih populizama, regresivnih tendencija i rasula, te dostojanstven ulazak u 21. stoljeće. Svaki od tih momenata, oslobodi li se fetišiziranja i hipostaziranja, doista može sudjelovati u izgradnji pretpostavki za smislenu nadmašivanje zatečenog stanja. Ograničeno li se samo na jedan od njih, pravnu državu, doći ćemo do zaključka da se tu ne radi tek o mogućoj, nego o nužnoj pretpostavci. Alternativa pravnoj državi u okviru epohe jest, naime, bespravna država, a s bespravnom se državom tragedija Kosova (koja nije tek tragedija srpskog i crnogorskog življa u toj pokrajini) i tragedija Srbije (da Jugoslaviju privremeno zaobiđemo) može jedino perpetuirati i uvećavati. No, svi navedeni momenti (kojima možemo pridodati i još neke, npr. politički pluralizam, o kojemu se u novije vrijeme tako mnogo – a često i tako nekritički – govori) sami po sebi još nisu dovoljni za razrješenje aktualnog stanja čvora Kosovo–Srbija: svi su oni prisutni u Sjevernoj Irskoj ili u Baskiji, a ne vidi se po čemu bi se npr. sjevernoirsko bespuće moglo primaći nekakvom dokrajčenju. Potrebno je, dakle, još nešto više od maksimalnih dosega građanske epohe.

7.

Pitanje, prema tomu, glasi: Što je to što načelno onemogućuje ireverzibilno pretvaranje Kosova u Sjevernu Irsku ili i njezin redsocijalistički pandan, Nagorni Karabah? U odgovoru na to pitanje ovdje se valja ograničiti na ono što inteligencija specifično može uraditi na stvaranju onih preostalih pretpostavki, nesvodljivih na maksimalne dosege građanske epohe (ali načelno mogućih i unutar nje, ima li se u vidu primjer – građanskim ratovima stoljećima uznemiravane – multikonfesionalne i

višenacionalne Švicarske, koja danas služi kao standardan dokaz mogućnosti opstanka jedne višenacionalne državne tvorevine). To što inteligencija specifično može uraditi (ili stvaranju čega može pružiti odlučujući poticaj) samo po sebi vjerojatno nije dovoljno, ali je mnogo značajnije no što bi se to dalo zaključiti na temelju neke mehanicističke, economicističke ili politikocentrističke slike svijeta. Specifičan doprinos inteligencije (naravno, ne inteligencije kao takve, nego internacionalistički ili transnacionalno usmjerene inteligencije, oslobođene od tradicionalizama realsocijalističke i nacionalno-mitolojske provenijencije) sastoji se u stvaranju duhovne klime u kojoj je nemoguća manipulacija nacionalnim momentom, zato jer je taj moment sveden u svoje prave dimenzije, pa se može tematizirati tek kao privatna stvar autonomnog pojedinca, a ne kao temeljna politička činjenica. Pod pretpostavkom takve klime pozivi na nacionalno okupljanje, na podrzivost spram „onih drugih“, pa i na gajenje osjećaja nacionalne superiornosti imali bi šanse na djelotvornost koliko i realsocijalističko uvjeravanje stanovništva Čehoslovačke ili Poljske da živi u najboljem od mogućih svjetova.

8.

Osnovna pretpostavka za stvaranje poželjne duhovne klime sastoji se u razaranju ideje i prakse nacionalne homogenizacije, u otklanjanju savezništava s tzv. političkom birokracijom (napose s njezinim „nacionalno osvještenim“ frakcijama, pogotovo ako su one nosioci socijalno i politički retrogradnih tendencija), u diferenciranju od tradicionalistički i konzervativno nastrojenih dijelova inteligencije uz istodobno odbijanje sudjelovanja u politički artikuliranim diferenciranjima onih što drukčije misle ili što su ocijenjeni kao pogodan objekt diferencijacije. Rastakanje nacionalnih intelektualno-političkih frontova tamo gdje su oni već na djelu i sprečavanje (posredstvom javne upotrebe uma) njihova daljnjeg širenja omogućit će stvaranje novih frontova, frontova osporavanja i opovrgavanja nacionalizma u vlastitoj sredini i istovremenog ujedinjavanja svih onih koji se odupiru nacionalnoj homogenizaciji i koji su spremni da se zajednički izbore za Jugoslaviju po mjeri čovjeka, ne po mjeri ove ili one nacije, koji hoće širiti uvid u to da svaki pokušaj odmjeravanja Jugoslavije po mjeri vlastite nacije neumitno završava u spoznaji njezina gubitništva i fundamentalne oštećenosti (kako to zorno demonstrira komparacija argumentacije što je u prilog teze o nepovoljnom položaju vlastite nacije iznose hrvatski, slovenski, srpski, albanski i svi drugi nacionalisti).

Besmislen je svaki razgovor o kvalitativnom nadmašivanju zatečenog stanja dok se – na prethodno naznačenim pretpostavkama – ne stvori situacija u kojoj će srpski socijalisti svoju poziciju osjećati bližom poziciji albanskih socijalista – i faktički im biti bliži – negoli poziciji srpskih konzervativaca: to je situacija u kojoj će, obrnuto, albanski demokratski nastrojani intelektualci biti upućeni na isto tako nastrojene srpske intelektualce a ne na etnocentrike ili neostaljiniste iz redova vlastite narodnosti. No, za to je potrebno stvoriti situaciju u kojoj će npr. slovenski socijalisti biti bliži srpskim, hrvatskim, makedonskim i svim drugim svojim jugoslovenskim istomišljenicima nego bilo kojim drugačije usmjerenim svojini sunarodnjacima. U takvoj situaciji „među-jugoslavenski“ razgovori bili bi obilježeni grupiranjem svih, primjerice, liberala (iz koje god one sredine dolazili i kakvu god nacionalnu pripadnost iskazivali) nasuprot svih drugih neistomišljenika, a „srpsko-slovenski“, „slovensko-hrvatski“ ili „albansko-srpski“ književni razgovori nacionalnih delegacija postali bi stvar jedne iracionalne i zauvijek nadmašene prošlosti. Korak u smjeru stvaranja takve situacije mogla bi predstavljati nova jugoslavenska okupljanja svih intelektualnih snaga spremniiti da se odreknu nacionalnih, republičkopokrajinskih i tomu sličnih predstavništava i da se u vlastitim sredinama (ali i zajednički na općejugoslavenskom planu, ne apsolutizirajući granice Jugoslavije, nego razumijevajući Jugoslaviju kao nerazdvojan dio Europe i svijeta) bore za oslobođenje od nacionalne mitomanije i etnocentričkih ludila. Okupljanja te vrste nisu moguća kao okupljanja nacionalnih, republičkih ili pokrajinskih reprezentacija, ali ona se već u početku moraju osloboditi i od iskušenja bilo kakvog sektaštva, smjerajući tomu da bude okupljanja socijalističkih (u najširem smislu, uz isključenje neostaljinističkih i nacional-socijalističkih) i demokratskih (uz isključenje autoritarno-populističkih) intelektualnih snaga. Ne dođe li u najskorije vrijeme do intenzivnijih okupljanja te vrste, prognoza za Kosovo, Srbiju i napose Jugoslaviju morat će se intonirati krajnje pesimistički.

## Diskusija

**Lev Kreft:** Zar je svetonazorska stranačka podela bolja od nacionalne? Ne znam po čemu bi okupljanje na nivou socijalizma bilo bolje od okupljanja na nacionalnom nivou. Ne želim više ni zbog koje ideje ili načina okupljanja da se lišavam neke druge pripadnosti, da jednostavno smanjujem vlastitu mogućnost izbora svega onoga što jesam i što mogu biti. Ne želim da kao socijalista moram prestati da budem Slovenac. Uostalom, jednom mi je bliži srpski socijalista od slovenskog

konzervativca, a često su mi (zavisi od situacije) bliži srpski konzervativci od slovenačkih socijalista.

**Lino Veljak:** Teza o blizini i udaljenosti je teza koja naravno ima ilustrativan karakter. Mislim da je situacija u kojoj se ljudi polariziraju, kada se već polariziraju, kada diskutiraju o nekoj stvari, takva da se ne opredjeljuju po nacionalnoj pripadnosti, nego po istomišljeništva, da je to situacija koja ilustrativno pokazuje jedno moguće poželjno stanje. E a naravno sada kada bi odatle slijedilo da time što je netko slovenski socijalist pa onda on mora uvijek i u svakom trenutku biti bliži srpskim socijalistima to bi bio problem. Veoma je zamisljivo da među srpskim socijalistima kao i među slovenskim bude takvih bedaka sa kojima razuman čovjek neće sjesti za stol, a kamoli da se osjeća bliskim. Sasvim je opet moguće da će ljudi iz iste ili druge destinacije koji su na dijametralno različitim pozicijama biti još uvijek u intelektualnom etničkom ljudskom itd., smislu dostojni poštovanja. To ne isključuje to. Riječ je dakle isključivo o jednoj ilustrativnoj tezi, a ne o tome da se sad dijelimo po svjetonazorskom pogledu, dapače ono o čemu sam govorio u smislu jugoslavenskih okupljanja tu su upravo okupljanja koja bi morala nadmašiti svaku svjetonazorsku podjelu. Jedinu kriterij tu bi morao biti, i zato sam sa time i završio, razumi u smislu nadmašivanja etnocentričkih monolitističkih i tome sličnih destruktivnih uglova gledanja.

**Nikollë Berishaj:** Malo prije sam govorio o ekskluzivnoj realnosti pojedinca u sklopu nacionalnog. Isto se ovde postavlja pitanje ekskluzivne lojalnosti, pojedinca u odnosu na stranku. Da li da se okupljamo oko nacionalnog ili oko jedne stranke. Gde je onda autonomnost pojedinca, u celom tom organiziranju, odnosno gde je taj individua kao najveća vrednost u znacima navoda najhumanijih sistema, zato se slažem sa drugom Kreftom o mogućnostima, odnosno o nemogućnostima izbora pojedinca.

Moramo shvatiti da je prošlo vreme ličnih odricanja kao dokaz pripadnosti nekome ili nečemu.

14.

## Vlasta Jalušič, Tonči Kuzmanić **Posilstvo po albansko** **(Poskus interpretacije fenomena** **posilstva na Kosovu)**

Problem posilstva je v Jugoslaviji dobil prvič „politično“ dimenzijo v primeru „posilstva po kosovsko“, ki je obravnavan kot „nacionalistični delikt“ in ne, kakor se je to zgodilo v zahodni Evropi v zadnjih desetletjih, kot politični problem, ki ga je postavil na dnevni red feminizem. Paradoksalno se zdi tudi, da se je to zgodilo prav v tistem delu Jugoslavije, ki ima (vsaj tako je mogoče domnevati, če si ogledamo številke) najnižje število (prijavljenih) posilstev.<sup>1</sup>

Vendar sta to zgolj dva navidezna paradoksa, kajti govor o posilstvih na Kosovu se je pojavil v čisto določenem zgodovinskem trenutku in na specifičen način, ki nima nobene zveze z „realnostjo“ (pri tem imava v mislih trdno, materialno, statistično ali kako drugače dokazljivo „realnost“). Veliko bolj kot na „realnost“ se ta govor nanaša na določene nacionalne fantazme, ki zato niso nič manj realne in nimajo nič manjšega (realnega) učinka.

Do „politizacije“ vprašanja posilstev je na Kosovu prvič prišlo ob demonstracijah in protestnih zborovanjih žensk srbske in črnogorske narodnosti oktobra lani, ki so hkrati predstavljale uvod v množična zborovanja solidarnosti v letošnjem letu. Posilstvo je s tem postalo svojevrsten šiv, ki je hkrati z vsem drugim začelo ritensko določati pomen dogajanja na Kosovu sploh.

Vendar sta za govor o posilstvu na Kosovu značilni dve determinanti, ki nastopata kot simptoma tega govora. Najprej to, da posilstvo sicer fungira kot splošna predpostavka prikazovanja nasilja na Kosovu, kot Nasilje nasilja, vendar pa dokazni postopek s konkretnimi primeri vključuje prvenstveno „poskuse posilstva“. Hkrati pa vsebuje nek presežek, namreč to, da velja za njegov obči motiv „velikoalbanski nacionalizem, separatizem, oziroma iredentizem“. Ne gre torej za običajni pravni, medijski ali kak drug diskurz o posilstvu, kakršnega je mogoče zaslediti v različnih nadzorovalnih in kaznovalnih praksah, ki definirajo in sankcionirajo „običajno“ posilstvo, temveč za nek presežni diskurz, ki definira specifično posilstvo (oziroma njegov poskus) kot dejanje, ki naj bi bilo storjeno iz nacionalnih, nacionalističnih oziroma velikoalbanskih nagibov.

Običajno dojetanje tega fenomena poteka na dveh, medsebojno komplementarnih načinih. *Prvi* je zgrožena obsodba neverjetno neciviliziranih, razčlovečenih dejanj poživljenih barbarov. In ta obsodba iz svojega dojetanja črpa zelo eksplozivne in močne učinke kontramoči. Nikakor se ne sprašuje o „realnosti“ ali celo o kakršnih koli statističnih podatkih ali drugih razlagah, ter podatke in/ali razlage vnaprej vsrkava v svojo sliko obdolževanja, ki je seveda že sama na sebi realna. *Drugi* način dojetanja fenomena (poskusov) posilstva pa že v prvem koraku, a priori sploh ne verjame „pravljicam“ o (poskusih) posilstev, čeprav skuša nekoliko bolj razumsko pristopati do teh dejanj (in dogodkov) in zahteva dokazila (pričevanja, otipljive pokazatelje, statistične podatke, strokovne obdelave . . .), na osnovi katerih šele „sklepa“ o „resničnosti“ teh dogodkov.

Ker so dostopni podatki takšni, da ne ponujajo možnosti premočrtnega sklepanja o „resničnosti trditev“ glede množičnosti (poskusov) posilstev kot tistega, kar bi zadostovalo za to, da se „kosovski problemi“ tako odločilno sučejo prav okrog posiljevanja, se pri takem dojetanju ponavadi pojavljajo bolj ali manj izraženi dvomi.<sup>2</sup> Na mesto apriorne obsodbe dehumanizacije in neciviliziranega početja se postavlja sum v ponujeno optiko ali celo obračanje le-te. Tisti, ki v prvem naziranju nastopajo kot „krivci“, „živali“, „barbari“, se v tem drugem ponujajo v podobi „žrtev“, „zmanipulirancev“ . . . Če bi za prvo dojetanje lahko dejali, da je nekakšna interpretacija, sklep brez „materialne“ utemeljitve, pa bi za drugo veljalo zapisati „obratno“. Namreč, da gre vseskozi za utemeljevanje, iskanje materialnih vzrokov, kazalcev. . . , ki pa se nikakor ne more prebiti do ravni interpretacije, do nekega eksplicitnega sklepa. Vedno se mu zatika in ponavadi obtiči v trditvi o nesmiselnosti govorjenja o posilstvu (poskusu le-tega) kot (velikanskem političnem problemu, zaradi katerega bi nek narod ali celo narodi vztrajali pri množičnih revolucionarnih prijemih, ki skorajda že mejijo na napoved vojne.

Toda kakor koli že, „materialni“ dejstvi v tem oziru sta vendarle dve: da kljub drugemu umevanju še vedno obstaja tako revolucionarno angažiranje množic kot tudi ne povsem racionalna utemeljitev le-te, ki se steka v posilstvu (poskusu le-tega). Kaj torej?

Za bistveni, že prej nakazani presežek posilstva „po albansko“ (poskusa le-tega), torej za pozicijo domnevnega posiljevalca, ki da je „nacionalistična“, „separatistična“, „velikoalbanska“ in „iredentistična“ – velja, da je obenem tisto, kar najbolj loči dva predstavljeni in v Jugoslaviji prevladujoča umevanja ter (in ker) da je nedosegljiva za racionalno argumentacijo. Prav sem bi torej kazalo postaviti mesto nestrinjanja, različnega ocenjevanja, morda tudi mesto, ki ponuja še

kaj več, mesto, s katerega bi se morebiti dalo razvozlati tudi nekatere druge in ne samo teh kosovskih in/ali srbskih zdrah.

Teza tega zapisa je naslednja: izjava/e o posilstvu (poskusu) iz nacionalističnih/nacionalnih nagibov je absurdna, nesmiselna samo toliko, kolikor jo iz diskurza, kjer je nastala, prevajamo v nek drug diskurz. Za ta drug diskurz je namreč značilno, da izhaja iz običajnega govora o posilstvu (ki temelji na „spolnem razmerju“) in predpostavlja „običajni“ in „logični“ *motiv* posilstva, ki naj bi bil v zadovoljivti „spolnega nagona“ (seveda moškega). Natanko s te pozicije nekemu ne gre v račun, da bi lahko nekdo (moški) posilil nekoga (žensko) zato, ker ga (je) „nacionalno ne prenaša“.

Vendar se tudi izhodišče prvega dojetanja posilstva (nacionalističnega) ne ločuje tako od „običajnega“ govora o posilstvu, kakor se zdi na prvi pogled (oziroma s pozicije „razumske“ interpretacije posilstev). Prvi je „prevedljiv“ v drugega samo, kolikor inata oba isto izhodišče in sta drug za drugega konstitutivna. Prvi je konstitutiven za drugega s svojim presežkom (nacionalistični poskus), drugi pa za prvega kot njegova negacija (ne more obstajati nacionalističen *motiv*, pač pa zgolj „normalen“).

### „Običajno posilstvo“

Da bi mogli bolje razumeti tovrstno „prevajanje“, ki je obojestransko, si bomo dovolili kratek ekskurz v pravno definicijo posilstva in skušali povzeti nekatere temeljne značilnosti sodnega postopka proti storilcu posilstva.

Za večino držav, v katerih velja posilstvo za kazenski prestopok, je značilno, da je opredeljeno kot spolni odnos moškega z žensko brez njenega „pristanka“, vendar pa je v večini držav določeno tudi, da ta moški ne more biti njen zakoniti mož (posilstvo v zakonu v pravnem diskurzu ne obstaja tudi v nobenem od kazenskih zakonov republik v Jugoslaviji, razen v slovenskem).<sup>3</sup>

Čeprav je pravna definicija posilstva relativno preprosta, pa so zakonske procedure, v katerih se obravnavajo primeri posilstev, kompleksne strukture, skozi katere se proizvede vrsta materialov, ki segajo preko preiskovanih dogodkov. Če povzamemo nekatere značilnosti preiskovalnih in sodnih postopkov v primerih posilstev, potem bi lahko izpostavili predvsem naslednje:

1. Procedura v primeru posilstev v zakonu nima primerjave v kazenskem pravu v točki, ko normalna procedura ni samo vzpostavitev namenov (*motivov*) nasiljevalca, pač pa nameni njegove žrtve.

2. Procedura v nobeni točki ne domneva, da je namen moškega – imeti spolni odnos – napačen, temveč je vprašanje, ali je nameraval občevati z napačnim partnerjem.



3. Če je posiljevalec resno verjel, da ženska prostovoljno pristaja na občevanje (ne glede na to, kako nerazumna je bila ta vera), potem bodo nameni (motiv!) žrtve tisti, ki bodo odločili, če bo kaznovan ali ne.

4. Žrtev na sodišču preiskujejo z bistveno drugačnim ciljem kot storilca. Da bi ugotovili njen namen, ki je ob tej priliki vprašljiv, so vsevpriek preiskovane njene predhodne seksualne izkušnje, skrite želje (dokazi so lahko npr. stil oblačenja, uporaba kontracepcije, zakonski stan, nastop, obnašanje, ličenje . . . ) in fizične reakcije njenega telesa na dogodek.

5. Primerov torej ne določajo toliko dogodki sami, preiskava se večinoma ne ukvarja toliko s storjenimi dejanji kot z željami žrtve, pa naj bodo še tako skrite in nerealizirane, in s poljem njihovega delovanja.<sup>4</sup>

Medijski diskurzi o posilstvih pa običajno dodatno podpirajo tvrstno konstrukcijo posiljevalca in žrtve, hkrati pa skoraj vedno sprodirajo tudi dve vrsti žrtev posilstva: nedolžne žrtve (pod domnevo nepromiskuitetnosti, prevelike starosti, neatraktivnosti ali mladosti) in krive žrtve (prostitutke, „lahke“ ženske, „izzivalno“ oblečene, neporočene . . . ). Posiljevalec tako lahko nastopi v dveh podobah: kot zver, ki napada nedolžne žrtve, ali kot pravični maščevalec, ki kaznuje „kurbe“. Posiljevalec je namreč moški, ki spregleda (misrecognition) specifični individuum, nad katerim lahko izvede svoj seksualni namen. Če posili svojo ženo ali ženo „nižjega moralnega značaja“, potem ni posiljevalec.

S tega izhodišča bo verjetno lažje razložiti obe vrsti govora o kosovskih posilstvih, saj je že na prvi pogled razvidno, da so njuno izhodišče vendarle obstoječi pravni in medijski diskurzi o posilstvu, čeprav so v primeru obsodbe posilstva s pozicij albanskega nacionalizma in iredentizma pervertirani, v primeru dokazovanja njegove absurdnosti pa nadaljevani.

### „Nacionalistično“ posilstvo

Oglejmo si še enkrat govor, ki obsoja „posilstva s pozicij albanskega nacionalizma“. Ena od njegovih osnov je prav gotovo tudi zakonska definicija, ki priznava možnost posilstva z nacionalističnih izhodišč. Vsebovana je v srbskem kazenskem zakonu in sprejeta je bila v sklopu dopolnil k srbskemu kazenskemu zakonu po letu 1981 (dve do tri leta nazaj), ki veljajo za „celotno področje SR Srbije, s pokrajinama vred“.

Lahko bi celo rekli, da je bila ta definicija ena od osnov za obstoječe poenotenje SR Srbije in pokrajin, saj je bila brez dvoma konstitutivna za govor o nacionalističnih posilstvih, ki je lanskega leta dal polet prvim množičnim zborovanjem. Tako zdaj poleg „običajnega“ posilstva (to je definirano v poglavju Kazniva dejanja proti dostojanstvu osebnosti in

morale. Kazenski zakon SR Srbije), že definiranega v kazenskih zakonih republik in pokrajin, v SR Srbiji obstaja še poseben primer posilstva, ki je pod naslovom Ugrožavanje sigurnosti građana pripadnika drugog naroda, narodnosti ili etničke grupe napadom na polnu slobodu (člen 61 c) opredeljeno takole:

(1) Ko izvrši silovanje, prinudu na obljudu, obljudu nad nemoćnim licem, obljudu ili protivprirodni blud sa licem koje nije navršilo 14 godina, obljudu ili protivprirodni blud zloupotrebom položaja, bludnu radnju ili protivprirodni blud, *na način ili pod okolnostima koje izazivaju ili mogu da izazovu nespokojstvo ili osećaj nesigurnosti kod građana pripadnika drugog naroda, narodnosti ili etničke grupe* kazniće se:

1. za silovanje, prinudu na obljudu, obljudu nad nemoćnim licem, obljudu ili protivprirodni blud sa licem koje nije navršilo 14 godina, obljudu ili protivprirodni blud zloupotrebom položaja ili protivprirodni blud upotrebom sile ili pretnjom da će neposredno napasti na život ili telo, kaznom zatvora od tri do deset godina.

2. za obljudu ili protivprirodni blud izvršen nad nemoćnim licem koje nije navršilo 14 godina ili upotrebom sile ili pretnjom da će se neposredno napasti na život ili telo tog ili njemu bliskog lica, kao i u osobito teškom slučaju silovanja, obljudbe nad nemoćnim licem, obljudbe ili protivprirodnog bluda sa licem koje nije navršilo 14 godina, ili protivprirodnog bluda, kaznom zatvora najmanje pet godina.

3. Ako je u slučajevima iz stava 1. ovog člana izvršena samo bludnja radnja, izvršilac će se kazniti zatvorom od jedne do tri godine.

Iz zakonske definicije je neposredno razvidno naslednje:

1. posilstvo (in ostali „spolni delikti“) so postavljeni pod kapo zločinov proti nacionalnosti (narodnosti ali etnični skupini);

2. zato so tudi postavljeni pod isti pomenski sklop kot kršitev uporabe jezika in pisave, napad na lastnino, skrunitev grobov, telesnih poškodb ali uboja pripadnikov drugih narodov, narodnosti ali etnične skupine;

3. „napad na spolno svobodo“<sup>5</sup> je implicitno definiran kot sredstvo za doseganje drugih ciljev, torej je impliciran drugačen motiv kot „seksualni“;

4. za vse oblike „nacionalističnih“ spolnih zločinov je predvidena v povprečju za dve leti višja najnižja kazen kot za „običajne“ spolne zločine.

Če zdaj primerjamo definicijo „običajnega“ posilstva, značilnosti sodnih procedur in medijske konstrukcije žrtev in posiljevalcev, ki smo jih navedli zgoraj, z definicijo „nacionalističnega“ posilstva<sup>6</sup> z iredentističnih pozicij, potem lahko ugotovimo, da se logika diskurza o posebnem posilstvu nekako premesti, in sicer v več ozirih.

Najprej žrtev posilstva ni več ženska, temveč *ženska neke nacionalnosti* (običajno je to ženska srbske ali črnogorske nacionalnosti), torej nacionalna ženska. Ženska je poteintakem podrejena Na-Rodnosti in v skladu s to podreditvijo funkcionira. Celo več, v parolah žensk, ki so demonstrirale lani na Kosovu, je na mesto žrtve stopila celotna Nacija. V tej točki se pomen besede „posilstvo“ premesti iz sfere, kjer domnevno funkcionira kot (nenormalen) element normalnega „seksualnega razmerja“, v sfero „nacionalnih razmerij“ in tu funkcionira dalje. „Napačen objekt“, ki funkcionira v „običajnem“ posilstvu kot napačna ženska (nedolžna žrtev), je v primeru „nacionalističnega“ posilstva ženska druge (srbske, črnogorske) nacionalnosti. Ker je motiv prav tako premeščen – običajni seksualni „motiv“ nadomesti nacionalistični, posilstvo je le sredstvo – bi to, v povezavi s pojmi običajnega diskurza posilstvu (ki ima pravi namen, pa zgolj napačen objekt), pomenilo tudi, da je ženska druge nacionalnosti (srbske, črnogorske) napačen objekt tudi v prostovoljnem spolnem odnosu.

Za konstitucijo žrtve v nacionalnem posilstvu je tipična še neka poteza, ki jo razlikuje od žrtve „običajnega“ posilstva. V diskurzu „običajnega“ posilstva je žrtev ponavadi omalovaževana in obravnavana s predsodki. Njeno „poštenost“ je (kolikor ni a priori definirana kot „nedolžna“ žrtev) vprašljiva. Treba je preveriti njene namene, zgodovino, željo. Hkrati v bolj tradicionalnih družbah mož posiljene žene včasih sploh „noče sprejeti nazaj“, ker je omadeževana. To so mnogokrat tudi razlogi, zaradi katerih ženske zanikajo, da so bile posiljene.<sup>7</sup> V primerih „nacionalističnih“ posilstev pa je žrtev vnaprej definirana kot čista in nedolžna, ker je nacionalna (ženska) in ki ima apriorne attribute (mati, sestra, hči) v nasprotju s kurbo. Tipično v tem pogledu je seveda to, da gre v diskurzu o „nacionalističnih“ posilstvih večinoma za *poskus* posilstva (ali napad), ne pa za izvršeno dejanje – s tem je zanikana tudi morebitna seksualna komponenta, ki bi lahko vsebovalo dejanje posilstva, kar se seveda ujema s tem, da naj bi imelo dejanje nacionalistični motiv, ne pa „seksualnega“. Izvršeno dejanje posilstva bi lahko priključilo „običajno“ pravno definicijo, kar bi žrtev izpostavilo podobnemu postopku, kot ji pripade v „nenacionalističnem“ ali „znotrajnacionalnem“ posilstvu, potem bi se lahko izpostavila celo kot „nenedolžna“ žrtev.

Namesto preiskovanja motiva in seksualnosti žrtve posilstva, ki se dogaja v „običajnih“ diskurzih o posilstvu, se v primeru „nacionalističnih“ posilstev (poskusov le-teh!) preiskuje predvsem napadalca (največkrat pripadnika albanske narodnosti), ki ima a priori deviantno seksualnost in *jo uporabi v nacionalistične namene*. Njegov *motiv* pa se išče v iredentizmu, v „*predhodnih iredentističnih izkušnjah*“, o katerih se

sodi na podlagi njegovega družinskega porekla ali kakega drugega znaka, pedigreja, ki mu pripade pomen iredentizma.

Zanimivo pri tej prevrnitvi razmerja med žrtvijo in storilcem je tudi to, da v „nacionalističnem“ posilstvu storilcu vnaprej ni priznana sposobnost imeti seksualni namen, medtem ko se v pravnem diskurzu o „običajnem“ posilstvu to nepriznavanje obstoja seksualnega namena po svobodni volji skoncentrira zgolj na mlajše od 14 let in na specifičen način tudi na zakonske žene (kolikor zakon ne inkriminira posilstva v zakonu). V tem smislu mu je tudi nasploh zanikana/ni dovoljena izbira seksualnega objekta (ki bi segal izven nacionalnih meja, kakor se zakonski ženi pripisuje zgolj razpoložljivost v okviru zakonske zveze).

In tudi tu, seveda pervertirano, primera ne določajo toliko dogodki sami, kot skriti (iredentistični) nameni storilca, pa naj bodo še tako potlačeni in nerealizirani (mesto, ki v diskurzu o „običajnem“ posilstvu pripada ženski-žrtvi).

Toliko o obrnjeni optiki, ki kaže, da obstaja v drugi vrsti govorice o posilstvih na Kosovu, ki govori o Albancih kot žrtvah, zrno resnice, vendar samo toliko, kolikor ostaja v sklopu „običajnega“ posilstva in njegovega motiva. Torej tistega, ki predpostavlja spolno razmerje in konstituira specifični položaj žrtve in storilca v posilstvu.

Po tem „obratu“ bi iz dosedanjega prikaza lahko „potegnili“ naslednje sklepe:

1. žrtve posilstev ali poskusov posilstev na Kosovu, ki so „drugih narodnosti“, so v boljšem položaju, kot so žrtve v drugih republikah in žrtve „znotrajnacionalnih“ posilstev, ker jim pripada konstitutivna herojska nacionalna vloga in niso žrtve preiskave njihove seksualnosti.

2. storilci kaznivih dejanj posilstva ali poskusa posilstva so po zakonu strožje kaznovani, bolj preiskovani in nadzorovani, kot so storilci v drugih republikah ali storilci „enonacionalnega“ ali „znotrajnacionalnega“ oziroma „običajnega“ posilstva.<sup>8</sup>

3. ker diskurz o „nacionalističnih“ posilstvih oziroma poskusih posilstev govori (čeprav tega ne definira) večinoma o „napadih s pozicij velikoalbanškega šovinizma ali iredentizma“, lahko upravičeno domnevamo, da so posiljene žrtve Srbkinje ali Črnogorke, deprivilegirani storilci pa Albanci.<sup>9</sup>

#### *Vrnitev očeta Naroda*

Sam prikaz premestitve pozicij „žrtve“ in „storilca“ nam sicer ilustrira izhodišče obeh „interpretacij“ posilstev. Če rečemo, da so „žrtve“ (poskusov) posilstev z nacionalističnih izhodišč Albanci in to podkrepimo z „realnostjo“ števil in vpeljanega zakona o nacionalističnih deliktih, s tem še nismo pojasnili fantazmatske konstrukcije (posku-

sa) „nacionalnega“ posilstva. Ne obstaja namreč zgolj en „presežni“ element, ki je v „nacionalnem“, pač pa še drugi, in to je „poskus“, kar nam daje še neizkoriščeno možnost interpretacije. Če vztrajamo na „realnosti“, potem se oba elementa, ki konstruirata poskus nacionalnega posilstva kot fantazimatski akt, izgubita.

Žrtev tega fantazimatskega akta pa per definitionem ne more biti nobena „realna ženska“, temveč le ženska, ki je proizvedena v pobočju nacionalitet. Gre torej za „nacionalno žensko“ oziroma, kar je mogoče reči, za Narod, ki se je znašel ali pa je prepričan v to, da je v poziciji/vlogi ženske-žrtve. Torej v poziciji, ki je zanj najbolj neznosna. Šele ko problem (poskusa) posilstva na Kosovu postavimo tako, da gre za fantazimatski akt (poskus) posilstva Naroda,<sup>10</sup> je po najinem mnenju mogoče „racionalno“ dojeti kompleks (poskusa) posilstva iz „nacionalnih“, „velikoalbanskih“, „iredentističnih“ . . . nagibov. „nesmiselnost“ konstrukcije tovrstnega akta pa naenkrat dobi neke povsem racionalne konture.

Od tod je mogoče še enkrat izpeljati tudi značilno rabo „poskusa“ posilstva. Saj gre že po definiciji za „spodleteli poskus“.<sup>11</sup> Vendar pa je prav ta „spodletelost“ poskusa posilstva bila in je tista, ki je sproducirala nekaj več, njeno ne-spodletelost. Namreč nacionalnega voditelja, očeta Naroda – s tem seveda tudi Narod sam, ki si ga brez (njegovega) očeta-Voditelja sploh ni moč predstavljati znotraj danih zgodovinskih, kulturnih, verskih in ostalih koordinat.

Strukturno pozicijo Slobodana Miloševića kot tistega *moškega*, (!) prek katerega bo oziroma je ponovno vrnjena moškost enega Naroda, je od tod nekoliko bolj dojemljiva. Saj je kot kolektivni oče, kot oče naroda, tisti, ki z „zakonitim občevanjem“ preprečuje in ščiti nezaščiten žensko pred posiljevanjem: se pravi tako vsako posamično žensko kot tudi Žensko-Narod. Pogosto in prevladujočo parolo „Srbija se budi“ bi potemtakem lahko „prevedli“ tudi kot Srbi/-ja se ne pusti/-jo posiljevati. Saj so/je končno našli/a svojega moškega, svojega Očeta.

#### *Ponovna uprizoritev*

Časovno in logično gledano bi kazalo mitinge Srbov in Črnogorcev pa tudi Albancev na Kosovu in izven njega izpeljevati iz protesta Srbkinj in Črnogorcev na Kosovu lani, saj predstavljajo nekakšno „rojstno mesto“ tovrstnih dogajanj. Niso namreč posilstva povezana z iredento in iz nje izpeljiva, temveč je iredenta postala „realnost“ šele z „nacionalno obarvanim“ posilstvom oziroma poskusom posilstva. Iredenta se je tako tudi neposredno povezala z zgodovino. Vpeljava „poskusa posilstva“ v „našem primeru“ namreč v marsikaterem oziru predstavlja „zgodovinsko ponavljanje“. Vladajoči ideološki konstrukt, ki je odkrito

prevladoval vsaj v prvi tretjini tega stoletja v očeh Srbov in Črnogorcev, je bila predstava o Albancih kot „divjih arnavtih“.<sup>12</sup>

Vojaški pohod 1912–1913 prek Albanije je za Beograd (nekoliko manj za Cetinje) pomenil pravzaprav prvi spopad s kompaktnim (v glavnem muslimanskim) prebivalstvom, ki je bilo na svojem „teritoriju“ lokalna večina. V tem položaju je bilo seveda povsem jasno, da ne pridejo v poštev prijemi in politika, ki bi računala na izseljevanje Albancev, kar se je dogajalo še v XIX. stoletju, ko je albanska manjšina v večjih migracijskih valovih zapuščala zlasti področja „ozje“ in „južne“ Srbije. Jasno je bilo, da večine od tod ne bo mogoče enostavno izseliti. Zato je bil potisnjen v prvo bojno črto propagandni stroj takratne srb-ske države in ta je začel s sistematičnim delom na „dehumanizaciji Albancev“. Šlo je za recept, ki ga je kolonialna Evropa v tem obdobju dobro obvladala. Albanci so v tej optiki postali bitja, ki sploh niso sposobna upravljati sama s seboj, nekakšna vrsta, ki jo je treba bodisi upravljati-od-zunaj ali pa iztrebiti. Seveda so z roko v roki s takšno postavitevijo šli tudi ukrepi, ki so omogočali asimilacijo (= srbizacijo) Albancev.

Za dr. V. Đorđevića, specialista za ljudsko higieno, so bili takratni Albanci npr. „žgoljavi i sičušni“ divjaki, ki so posedovali ciganske lastnosti in spominjali na „praljudi“ iz predzgodovinske dobe, ki iz strahu pred divjimi živalmi še vedno spijo na drevesih, na katerih se držijo s pomočjo svojih repov. Albanci so – po prepričanju dr. Đorđevića – svoje repe ohranili vse do XIX. stoletja, živijo pa v krvoskrunstvu (Blutschande). Kot je sicer v navadi, pri takih konstruktih pripade odločilno mesto prav *ženskam*, še posebej pa spolnim navadam in obrazcem pripadnikov nekega naroda.<sup>13</sup> V tem času intenzivne dehumanizacije Albancev se je do skrajnih meja eksploatiral tudi npr. „podatek“, da približno 50 % Albanc še pred možnostjo izgubi svojo nedolžnost, kar potem verižno povzroča prepire, ločitve in kot posledico tudi krvno maščevanje. Albanski moški pa naj bi poleg tega umirali v velikem številu predvsem zaradi spolnih bolezni . . .<sup>14</sup> Skratka, Albanci so bili bodisi zadnji (in prvi?) „evropski rdečkožci“, zamorci in/ali izgubljeni Srbi, ki pa jim je treba pokazati pravšnjo pot iz barbarstva. Prehod od takšnega ideološkega konstrukta, ki ima za enega od vogelnih kamnov tudi domnevo o splošni spolni, moralni in drugi izprijenosti nekega naroda, v argumentacijo o „poskusih“ posilstva z nacionalističnih in velikoalbanskih pozicij pa se nam zdi skorajda samoumeven, saj je mogoče le izprijeno seksualnost iredentistično „uporabiti“ – v „neseksualne namene“.

#### *Post scriptum*

Kot je razvidno iz teksta, najin namen ni bil v tem, da bi se morda opredeljevala glede vprašanja „kdo je kriv“ za to, kar se dogaja (ne) na

Kosovu v zvezi s poskusi posilstev z nacionalističnih, iredentističnih pozicij, da bi torej kogar koli obsojala ali pa obžalovala nad njim. Še manj sva se hotela spraševati, kje in kakšni so „globji“ vzroki za to, kar je. Izhajala sva pač iz pozicije, da tako je. Hotela sva spregovoriti predvsem o načinu funkcioniranja tega, kar je in kar se govori kot „poskus posilstva“, o tem, kako se ta fenomen obrača sam v sebi in v kakšni morebitni povezavi je z dvema izrazito političnima vprašanjema sodobne jugoslovanske zgodovine. Po eni plati o tem, v kakšni povezavi je tovrstno „nenavadno“ poskušanje posilstva z ozirom na kompleks govora o t.i. „običajnem posilstvu“, ter po drugi plati, v kakšni povezavi je z aktualnimi nacionalnimi prerivanji v dani nam deželi.

Dejstvo, da sva med drugim govorila tudi o Srbih, Črnogorcih, Albancih . . . , je z ozirom na najino izpeljavo seveda odločilno, a se vendarle nahaja v orbiti vnanjega, slučajnega. Kajti do podobnih ali celo identičnih mehanizmov in prehodov bi nemara prišla tudi v primeru, če bi govorila o hrvaških, muslimanskih, makedonskih, slovenskih. . . za samovzpostavitev naroda konstitutivnih fantazmah. V tem oziru ima pač vsak narod svojega Žida, Roma ali Albanca, Srba, Črnogorca, Hrvata . . . in Žensko, do katerih se vzpostavi „v razliki“!

## LITERATURA

- Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell Univ. Press 1984, prevod: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Globus, Zagreb 1988.
- Brownmiller, Susan, *Proti naši volji*, Krt, Ljubljana 1988.
- Dopune krivičnog zakona SR Srbije, v: Zbirka krivičnih zakona, Službeni list SFRJ, Beograd 1988.
- Dumaresq, Delia, *Rape-Sexuality in the Law*, m/f 5, 6 1981.
- Časopisni članki – poročila o posilstvih ali poskusih posilstev na Kosovu.

## OPOMBE

- Podatki, ki so bili uradno objavljeni, govorijo o 154 (stoštiriinpetdeset!) posilstvih od leta 1981 (v 7 letih), medtem ko npr. za Slovenijo, ki ima zgolj malo večje število prebivalcev od Kosova, velja, da prijavi posilstvo okoli 200 žensk letno.
- Sicer pa so podatki o posilstvih na Kosovu v obdobju od 1981. do 1988. leta naslednji:
  - 134 posilstev (od tega so jih 17 izvršili pripadniki albanske narodnosti nad ženskami srbske/črnogorske narodnosti);
  - 177 poskusov posilstev (od tega „23 pripadnikov albanske narodnosti nad pripadnicami srbske/črnogorske narodnosti“);
  - razširjen pojav „določenih pritiskov“ Albancev na pripadnike srbske/črnogorske narodnosti (t.i. „bludne radnje“, nedostojno obnašanje na ulici,

nečloveško obnašanje, in sicer leta 1987 – 8 primerov, leta 1988 – 4 primeri. (Izjava Jusufa Kurteshija, pokrajinskega podsekretarja za notranje zadeve Kosova, 26. 9. 1988 na 2. programu).

- Seveda tu govoriva o nekem „običajnem dojemaju problema posilstva, ki določeno število posilstev jemlje kot „normalno“ vedenje ali „normalno odstopanje“ od „normalnega seksualnega vedenja“. Vsaj do nedavnega namreč znotraj družbenopolitičnih razmerij posilstvo ni predstavljalo nobenega posebnega problema.
- V kazenskih zakonih republik in pokrajin Jugoslavije je delikt „posilstvo“ opredeljen takole: „Kdor žensko osebo, s katero ne živi v zakonski skupnosti – (ta določba v Slovenskem kazenskem zakonu ne obstaja!) z uporabo sile ali z grožnjo, da bo neposredno napadel njeno življenje ali telo ali življenje ali telo njej bližnje osebe, prisilil v spolni odnos, bo kaznovan z zaporom od enega do desetih let.“
- (Spolni odnos tu pomeni penetracijo penisa v vagino in je v vseh zakonih definiran v razliki do t.i. nenaravnih odnosov, s čimer se meri na oralno in analno penetracijo.) Poročene ženske (razen v Sloveniji) torej po definiciji ne more posiliti njen mož, kar z drugimi besedami pomeni, da mož lahko nekaznovano posili svojo ženo.
- Značilnosti, ki sva jih navedla, sva deloma povzela po članku Delie Dumaresq: *Rape – Sexuality in the Law*, m/f 5, 6, 1981 ne glede na konkretne razlike v pravni definiciji posilstva v angleškem in našem kazenskem pravu, ker meniva, da za preiskovalne procedure v primeru posilstev tako v angleškem kot v našem prostoru kljub razlikam veljajo iste skupne zakonitosti.
- V teh dopolnilih je poleg ostalega zanimiv tudi ta pojem, za katerega misliva, da je precedens v jugoslovanski jurisdikciji – v nobenem od zakonov, tudi v ustavi ne, še manj pa v kakih političnodedikativnih pamfletih namreč ni govora o „spolni svobodi“. Ustava govori o „enakopravnosti ne glede na spol“ in ne deklarira nobene „pozitivne spolne svobode“. Glede na dejstvo, da se pojem „spolna svoboda“ pojavi v povezavi z nacionalnostjo, sicer pa je sintagma, ki jo je mogoče napolniti s čemer koli (tudi s homoseksualno spolno orientacijo kot „spolno svobodo“, ki je v SR Srbiji kazniva), je mogoče sklepati, da gre za „nacionalno spolno svobodo“. Zanimivo ob tem je pripomniti, da je bila pri predlogu slovenskih pisateljev za novo Ustavo slovenskega naroda v uvodnih razpravah navedena podobna sintagma, namreč „spolna demokracija“.
- Kljub temu da je v zakonski definiciji več vrst spolnih deliktov, ki jih zajema sankcioniranje na nacionalni osnovi, se bova osredotočila zgolj na posilstvo in se ne bova spuščala v obstoječe klasifikacije spolnih deliktov, ki so prav tako problematični.
- Znano je na primer, da v časih vojn osvajalske vojske množično posiljujejo ženske tistih narodov (ali pa kar premagane strani), ki so v poziciji žrtve. Susan Brownmiller v svoji knjigi *Proti naši volji*, Krt, 1988 navaja tudi številne primere, ko so po vojnah vladne institucije moše prepričevale, naj vzamejo svoje posiljene žene nazaj, ker ni sramota, da so bile posiljene, da so vojne žrtve in zato junakinje.
- Primeri strožjega kaznovanja pripadnikov „drugega“ naroda, „druge“ rase ali „drugega“ porekla so znani iz zgodovine. Tipičen tak primer so (bile) višje obsodbe črncev za posilstvo belk v ZDA. Susan Brownmiller navaja v svoji knjigi podatek, da je imel črnc, ki je posilil belko v času od 1945–1965 sedemkrat večjo možnost, da bo obsojen na smrt kot belec, ki je posilil črno ali belko. Vendar pa višja kazen za „medrasno“ posilstvo ni bila uzakonjena, kakor je v današnjem primeru srbskega kazenskega zakona za „mednacionalno“ posilstvo.

- 9 Kaj to prinese konkretnim ženskam, je seveda drugo vprašanje Srbkinja, ki jo posili Srb, bo namreč v prav takem položaju, kot Albanka, ki jo posili Albanc. (Če je z njim poročena, toliko slabše za njo, kajti potem je lahko zakonito posiljena.) Obe pa sta formalnopravno v slabšem položaju kot Srbkinja, ki jo posili ali poskusi posiliti Albanc. Hkrati bo pod kapo prikrivanja „enonacionalnih posilstev v korist homogenizacije naroda“ verjetno tudi mnogo manj prijavi in obsodb tovrstnih dejanj. Ko se posilstvo kot „politično vprašanje“ konstituira na nacionalni osnovi, so dejanske žrtve posilstev lahko le žogice, ki si jih podajajo „nacionalne politike“. Za eno stran so žrtve potem herojske, za drugo pa zgolj promiskuitetne sokrivke. Diskurz o „nacionalističnem“ posilstvu zgolj prikriva realne probleme, ki so vsebovani v obstoječih pravnih in drugih diskurzih in praksah, ki so z njimi povezane.
- 10 Seveda gre za srbski narod, kajti v razmerah nevarnosti pred „tujskim“ (Kar kaže dojeti tudi prek ideologije (jugo-)slovanstva) narodom (Albanci) še zdaleč ne more priti do znotrajslovanškega razlikovanja med Srbi in Črnogorci. (poskus) posilstva pa je nemogoče opredeliti kot (poskus) posilstva srbskega in črnogorskega Naroda. Poleg drugih, npr. historičnih razlogov bi tudi v tem kazalo iskati del aktualne argumentacije enega Naroda. Toda to presega namene najinega tukajšnjega poskusa tematizacije.
- 11 Domnevna in preiskovana „neseksualna“ želja Albancev – torej iredentistična želja – zastopa željo srbske nacije, ki se kaže skozi fantaziranje o nacionalističnem posilstvu. Kot „nesmiselna“ se lahko prikazuje le, kolikor se jo misli s pozicije „spolnega razmerja“ (in od tod izpeljanega „običajnega“ posilstva). Jasno je, da domnevne „seksualne“ želje ni nikjer, celo popolnoma zabrisana mora biti. Če naj posilstvo služi konstrukciji žrtvene identitete, ki se vzpostavi prek želje Drugega – iredentistične želje Albancev. Nacionalistično posilstvo ima torej izrazito konstitutivni pomen za srbsko nacijo, hkrati pa mora biti zmeraj „spodletelo“ (poskus!), zato tudi nima in ne more imeti nobene zveze z „realnim“ številom posilstev na Kosovu.
- 12 Pri orisu te predstave izhajava iz izpeljav v knjigi Iva Banaca, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell Univ. Press 1984. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Globus, Zagreb 1988.
- 13 Ob tem bi rada opozorila na eno od značilnih in ključnih epizod najnovejših kosovskih dogodkov – na objavo „izjave“ Fadila Hodže o „rešitvi“ problema posilstev na Kosovu in na reakcije, ki jih je vzbudila. Simptomatičnost te izjave je bila v „poštenem“ poskusu – najti „rešitev“, da bodo „poštene ženske“ zavarovane pred posilstvi. Hodža (tu se ne spuščava v resničnost te izjave, ker je irelevantna glede na učinke) je skušal nasproti konstrukciji iredentističnega motiva in nenormalne seksualnosti Albancev postaviti v ospredje seksualni motiv posilstva (moški imajo „naraven“ razlog – „stenim se jim pred očmi“) in treba je samo najti „pravi“ objekt (kurbe). Tako je skozi govor „običajnega“ posilstva razdelil „vse“ ženske kot potencialni objekt „izživljanja“ v prepo-vedane („poštene“) in dovoljene (kurbe itd.). V pomiritev „iredentističnih duhov“ naj bi služilo prepričevanje v smislu: saj ne gre za nič hudega, pač pa za čisto „normalen“ spolni nagon, normalni so, pač pa ni pravih objektov, to je razlog, ne pa iredentizem. Dajte jim prave objekte in kurbišča, pa ne bo več posilstev.
- Problem pa je bil v tem, da so se v tej točki Srbkinje in Črnogorka na Kosovu znašle interpelirane v kurbe (oziroma če zadevo obrnemo, Albanci so bili posredno opredeljeni kot žrtve promiskuitetnega obnašanja Srbkinj in Črnogork) in prav to je bilo tisto, kar je „izbilo sodu dno“. Znotraj govora o „običajnem“ posilstvu je namreč posilstvo kurbe dovoljeno in celo zaželeno, ker poruši celotno konstrukcijo herojske žrtve (herojski je v tem primeru posilje-

valec). In prav v tej točki so se ženske izognile tipični poziciji žrtve posilstva tako, da so se samodefinirale kot nacionalne (prim. geslo, ki so ga nosile: „Nismo kurbe, ampak matere in sestre srbskih in jugoslovanskih sinov!“).

- 14 Ta podoba nenormalne živalske in neurejene seksualnosti Albancev je po drugi strani povezana tudi z domnevo o „prekomernem plojenju“. Med drugimi tudi eden od slovenskih demografov (J. Malačič) stoji na stališču, da bo mogoče o svobodnem odločanju o rojstvih na Kosovu govoriti šele takrat, ko se bodo Albanci „civilizirali“.

## Diskusija

**Albert Mrgole:** Ja imam samo jednu psihoanalitičku digresiju. Pokušaj silovanja povezoval bih sa značenjem falosa. Kampanju oko silovanja oko mitiziranja ovog čina ja ću naznačiti ovim geslom – možeš. Što znači, meni je svejedno ako imaš ti ovako dugačkog, ili ti meni ništa ne možeš, ili da prevodim, možete vi nama silovati sve naše žene, ali ništa neće biti od toga. Nemate dosta dugačke.

**Muhamedin Kullashi:** Neću na psihoanalitičkoj razini, ali imam u vidu dva-tri pitanja koja mi se nameću oko tog problema silovanja. Naime problem pokušaja racionalne analize problema na Kosovu sa svih aspekata. Činjenica da ova družina ovde, Krt, itd., planira jednu anketu jedno istraživanje, zaista je ohrabrujuće. Nakon osam godina ovo je doista prvi pokušaj da netko dode dalje i pokuša napraviti neku stručnu analizu problema. Ako uzmemo u obzir intelektualni potencijal zemlje, brojne institute, sociološke itd., sociološka društva, sa velikim kadrovskim potencijalom, a da je već osam godina Kosovo proglašeno kao glavni problem Jugoslavije, činjenica da nije bilo takvih pokušaja da se izbliza rasvetli problem, mimo onoga što prikazuje oficijelna interpretacija događaja.

Hoću reći da je vrlo mali broj intelektualaca koji su se javno izjasnili i pokušali sami da objasne neke stvari.

Kada je riječ o silovanjima, recimo upravo konkretno na Kosovu, ja sam spomenuo to i prije, 1987. godine bilo je na Kosovu jedno silovanje, gde je Albanac silovao Srpkinja – jedan slučaj. Bilo bi opet zanimljivo da pokuša jedan politolog, ili sociolog da napravi nekakvu elementarnu analizu onoga što je tokom cele 1988. godine napisano, izrečeno na stotine, na hiljade puta u celoj ovoj zemlji u vezi sa Albancima, kao silcateljima, ili kao o silovanju kao o nečem što se zbiva svakodnevno na svakom uglu u svakoj ulici. To imate u filozofskom časopisu, recimo u Theoriji. To kaže univerzitetski profesor: oni siluju svuda na svakoj ulici, autobusnoj stanici, bolničkim kolima itd., što je stalno na delu. Ja uzimam samo ovaj primjer ne da bili na bilo koji način prikrilo postojanje pritisaka i netrpeljivosti. Ali hoću reći onog minimalnog

napora i htenja da se kritički analizira zbilja Kosova. To je dosad izostalo.

## 15. Ferid Muhić<sup>o</sup> Nacionalne predrasude na Kosovu – model destrukcije integriteta savremenog Jugoslovena

Centralna ideja ovog teksta omogućava, možda čak i – *zahteva* – realizaciju jednog obimnog socijalno-psihološkog istraživačkog projekta. Sociološki momenti morali bi u takvom projektu biti osvetljeni izrazito psihološkom metodologijom, kao što bi se i psihološki sektori bolje obradili radikalnom sociološkom argumentacijom. Ovo ne samo zato što bi se tako ublažile i inače neproduktivne i prenaplašene razlike ova dva suštinski srodna postupka razumevanja društvene stvarnosti; glavni razlog takve sinteze leži u praktično nerazdvojjivom, za svako razlučivanje krajnje nepodobnom karakteru pojave koja bi bila centralni predmet takvog projekta – naime, fenomenu *etničkih predrasuda!*

Jer, etničke predrasude izviru kako iz elemenata socijalne stvarnosti, tako i iz činjenica psihološkog univerzuma, i u istoj meri utiču na obe ove ravni društvenog života. Opravdanost razdvajanja socijalnog i psihološkog ograničena je samo na razloge ekspozicijske jasnoće i metodološke elaboracije: činjenica njihove suštinske, takoreći, ontološke nerazdvojjivosti, ostaje postulat „sine qua non“ za svaki pokušaj sintetičkog tumačenja geneze i delovanja etničkih predrasuda. Ona područja društvene strukture koja perpetuiraju etničke predrasude nisu monopol stvarnosti na Kosovu, pa ni u Srbiji – očigledno je da su one podjednako karakteristične za savremenu Jugoslaviju u celini. Isti zaključak važi i za ocenu psiholoških slojeva iz kojih se reproducira stav etničkih (nacionalnih) predrasuda. Drugim rečima, ukoliko se uopšte igde ozbiljno pokuša sa eliminacijom takvih socijalno-psiholoških patoloških obrazaca kakvi su koncentrisani u sferi nacionalnih (etničkih) predrasuda, onda se osnovni postupak u svim bitnim karakteristikama mora primeniti na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Radikalna transformacija, kao nužan preduslov, obuhvatila bi ekonomsku, političku, kulturnu organizaciju na svim našim meridijanima. Ujedno, to znači da bi takva akcija, čiji bi cilj bio ukidanje, ili barem redukcija i onemogućenje

<sup>o</sup> Avtor se zaradi zadržanosti ni uspeo udeležiti srećanja. Za njegov pisni prispjev se mu zahvaljujemo. (Op. ur.)



negativnih efekata nacionalnih predrasuda, morala biti simultana i samostalna: ni neki poseban *redosled* teritorija (republika . . .) po kojem bi se vršile izmene, ni bilo kakve *intervencije* iz drugih sredina, ne bi pozitivno uticale na smanjenje prisustva nacionalnih predrasuda kod nas.

Ipak, i pored istaknutog uvidanja potrebe za prethodnim sistematskim istraživanjem, ovaj tekst zadržaće se u granicama prezentacije osnovne ideje. Povremene, samo nužne i stoga – *nužno* grube opservacije, biće prisutne u sferi razjašnjenja osnovnih pojmova i metodologije rada. Suštinski, ipak, ovo je više *izveštaj o metodologiji jednog mogućeg mišljenja*, nego raport o njegovoj primeni i rezultatima.

### Teorijske pretpostavke

Geneza konflikta – Bez obzira na činjenicu da se u postojeći konflikt na Kosovu (kao i u relaciji obuhvaćenoj temom ovog skupa – „Srbija – Jugoslavija“) investiralo mnogo namernih i planiranih postupaka, činjenica je da je sama namera imala smisla, a planovi izgleda na uspeh tek nakon tačne procene da izvesne tinjajuće suprotnosti postoje, i da se doziranom i tačnom tehnikom mogu razgoreti u plamteće etničke predrasude.

Izoštrenom procenom, ili intuitivnim nadahnućem, akcije koje su razbuktale etničke predrasude na Kosovu, kao i u Srbiji, u svim republikama i Jugoslaviji u celini, pogodile su u jedan bitan čvor mogućeg otpora, pa je utoliko njihova izuzetna efikasnost manje iznenađujuća: sve su one nišatile – i pogađale – u samo srce etičke procene. *Potiskivanje lične instance*, dakle, isključivanje središta životnog iskustva i formiranja vrednosnih stavova, bilo je od samog početka *osnovni cilj ideološke akcije masovnog manipulisanja*. Politički stereotipi, kvazi-humanistički, genuino-nacionalistički, premostili su – makar i u obliku improvizovanih pontona, provaliju koja je zjapila između sadržaja ličnog doživljaja i shvatanja (sadržaja koji nikako i ničim nisu potkrepljivali zadatak jačanja etničke distance i nacionalnih predrasuda) i fabrikovanih, odnosno, amplifikovanih izveštaja o „nečijim drugim doživljajima“ (tako po pravilu sve loše stvari na Kosovu – ili u Sloveniji i bilo gde u Jugoslaviji, svedjedno, koje potvrđuju opravdanost etničkih predrasuda, pričaju „poznanići“ ili „prijatelji“ onih kojima su se desile – kada govore oni koji su učesnici, gotovo sve izgleda znatno blede, opštije, kao bezrazložna ili loše uvežbana žalopojka). Jeka truba zaglušila je šapat sopstvenog znanja i učutkala glas ličnog sećanja.

Socijalni i psihološki faktori – Sveopšta ekonomska nejednakost koja Jugoslaviju potresa doslovno uzduž i popreko, horizontalno i vertikalno, inter i intragrupno, klasno, politički, nacionalno itd. osobito je naglašena onde gde su relativne razlike najveće. Takve sredine uvek su

one sa najdramatičnije eksponiranom stvarnom bedom – jer tamo i objektivno srednji ekonomski status ima efekat bezočnijeg luksuza i dublje nepravde, od velikog bogatstva u uslovima bez izrazitog siromaštva. Kosovo je u tom pogledu naprosto optimalan rasadnik psihologije predrasuda i njenog vezivanja za najiracionalnije, pa i etničke korene. Ujedno, etnički sastav tradicionalno rivalskih populacija (religiozno, politički itd.) lakše ulazi u kalupe nacionalne patologije i s obzirom na značajnu činjenicu relativne istovetnosti osnovnih aksioloških sadržaja i njihove hijerarhijske raspodele; kompetitivnost je, bez sumnje, utoliko veća ukoliko je upadljivija sličnost vrednosti koje dva društva uzimaju za sopstvene orijentire. Patrijarhalne, dominantno „muške“ vrline, kakve su junaštvo, čast (obraz), princip Starog zaveta „oko za oko, zub za zub“ . . . podjednako se prihvataju kao ono najvrednije, koliko kao i ono što je *svoje*, što je odlika sopstvenog naroda, praktično među svim etničkim grupama i narodima koji u Kosovu vide svoju rodnu grudu: Albanci, Srbi, Crnogorci, Muslimani . . . naprosto se nadmeću oko prvenstva kada su baš ove vrline u pitanju. Po svom osnovnom značenju upravo su te vrline bitno kompetitivne i neka nam taj izraz bude dozvoljen – konfliktoidne!

Ono što može socijalnog naučnika začuditi, jeste upravo to kako tako potencijalno eksplozivno područje, takvo obilje nacionalnih i etničkih predrasuda, uz aksiološki toliko kompetitivnu skalu, nije u neprekidnom, hobsovski rečeno, stanju „rata svih protiv svih“!? Kako je uopšte moguće postojanje i one toliko impresivne (i sistematski toliko prikrivane, minimalizovane) *druge strane*: bezbrojnih primera istinske ljudskosti („čojstva“), solidarnosti, saradnje, samopožrtvovanja . . . kakvima obiluje istorija odnosa naroda kojima je Kosovo – otadžbina!?

Čini se da je sama mogućnost takve simbioze (koja je potencijalno uništenje transformisala u, koliko god surovu i bespoštednu, ipak u osnovi stimulativnu i uzajamno produktivnu konkurenciju naroda na Kosovu) izvedena iz jedne zajedničke osobine. Suspenzija ideja genocida (odnosno, odbijanje da se pristupi njihovoj realizaciji, ako su se kada i zagovarale), može se objasniti, u sklopu spomenutih socijalnih i psiholoških, odnosno, kulturnih i tradicijskih osobina i suprotnosti situacije Kosova, prvenstveno izuzetno potenciranom autonomijom i značajem „lične jednačine“. Visoka samostalnost, etika koja afirmiše princip lične zasluge, lične krivice, lične osvete, ličnog junaštva i ličnog kukavičluka (rod ili narod, mogao je, za kratko, biti osramoćen, ili uzdignut postupkom svog predstavnika, ali se sramota lako prala kašnjanjem počinitelja, kao što su se pohvala i prestiž lako gubili nedostojnim činom nekog drugog pojedinca iz istog roda ili naroda). Drugim rečima, stereotipi su postojali i obavezivali, ali uvek na način na koji je Ortega y Gasset shvatao aristokratiju (el nobles, nobilis,



nobilitatis) – kao nešto što se nije nasljeđivalo nego se moralo osvojiti, postići, opravdati ličnim gestom.

Zbog ovog, koliko kohezivnog, toliko i faktora aktivnog inhibiranja grupnog animoziteta, stvoren je etnički habitat neobične unutrašnje napetosti, ali sposoban za vrhunske etičke i humanističke podvige – o čemu svedoči i pisana i usmena istorija, kao i antropološko-etičke karakteristike sadašnjih žitelja Kosova. Narodi se tamo nikada nisu pljuvali – ako su to i činili pojedinci, niti su preduzimali akcije opšteg uništenja – ako se i nisu voleli! Ideje nepomirljivosti i nacionalnog sukoba, bez izuzetka su na Kosovo *stizale!* Bivale unošene! Importirane.

Uz organizovanu i sistematski kontrolisanu akciju gašenja ličnosti, kao izvorišta donošenja etičkih odluka i stvaranja predrasuda, te paralelno nametanje nad-ličnog ili ne-ličnog (dakle, već pripremljenog, smišljenog, podmetnutog), bilo je relativno lako – u svakom slučaju, principijelno shvatljivo, – prelaženje kontrolisanih sukoba ličnosti sa ličnošću, makar i na fonu nacionalnih i drugih predrasuda, u etničku i nacionalnu netrpeljivost čija se eskalacija mogla sve lakše ubrzavati, ali koju je bilo veoma teško, ako još uopšte i moguće – obuzdati!

#### Metodološko utemeljenje

U okvirima izlaganja, pojam „predrasude“ neće biti maksimalno precizno definisan. Ipak, potreba tačnijeg praćenja, obavezuje na osnovno ukazivanje značenja u kom se taj pojam ovde koristi. Kao što je poznato, rečnici socijalne psihologije najčešće pod predrasudom podrazumevaju neki oblik „negativnog, nenaklonjenog etničkog stava“. U pogledu porekla, socijalne i psihološke funkcije, kao i sadržaja ovakvog „negativnog etničkog stava“, razlike među socijalnim psiholozima znatno su veće. U svakom slučaju, uvek je reč o uviđanju da su u pitanju usvojeni stereotipi, kulturno i tradicionalno posredovani, da je njihov sadržaj iracionalan, odnosno, da se ne može potkrepiti iskustvenom evidencijom u iole relevantnim statističkim pokazateljima, da je emocionalni kvalitet često intenziviran do stepena aktivnog neprijateljstva, a uvek u sferi odbojnosti, kao i to da se odnosi na čitavu grupu, dakle i na pojedince o kojima se nema nikakvih negativnih uvida, niti neprijatnog iskustva. Ta emocionalna rigidnost koja predodređuje postupke i mišljenje u odnosu na neku drugu etničku (nacionalnu, rasnu itd.) grupaciju, pokazuje se kao trajno jezgro svih sistematski izloženih shvatanja, zasnovanih na konkretnim empirijskim istraživanjima (bibliografija ovakvih radova, samo sa anglosaksonskog područja danas već zahvata par hiljada tekstova!); ista osobina ujedno je „dušu dala“ za efikasne manipulacije, pogotovo ukoliko su one rezultat umešno vođene akcije širokih razmera.

Ukoliko se ovako određen pojam „predrasude“ shvati kao izražavanje određenog *vrednosnog stava* koji obuhvata kulturna, religiozna, politička, ideološka uverenja, onda se relativno lako može preći na određivanje manifestiranih dimenzija nacionalnih predrasuda. Naime, moglo bi se kvantitativno (a pogotovo uz primenu komparativne skale primenjene i na različite temporalne odsečke) odrediti kakva je:

a. Rasprostranjenost predrasude, odnosno, na koliki procenat jedne populacije se odnose kliše i stereotipi negativno notirani;

b. Intenzitet predrasuda, dakle, oštrina i stepen isključivosti i odbojnosti prema drugoj naciji, etnosu itd.;

c. Cilj predrasuda, odnosno, njihovo ishodište – od marginalizacije do kompletnog uništenja predstavnika „onih drugih“;

d. Funkcija predrasude – u smislu u kom se procenjuje važnost zadržavanja predrasude za očuvanje sopstvenog nacionalnog identiteta.

Iako ne u obliku hipoteze, ipak se čini verovatnom pretpostavka da bi se po svim ovim kriterijumima konstatovalo značajno učvršćivanje predrasuda i to upravo proporcionalno intenziviranju organizovane propagande nacionalnih predrasuda i paralelnom slabljenju individualnog aksiološkog integriteta; Može se očekivati da se ovo potvrdi kako na Kosovu, tako i na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Dobijene razlike, tumačene u svetlu različitog stepena angažovanosti organizovane propagande u službi širenja nacionalnih predrasuda, samo bi potvrdile determinirajući karakter ovog odnosa.

Poseban, iako ne manje značajan deo, može da predstavlja istraživanje veze na relaciji „predrasude–ponašanje“, pri čemu se preferira upotreba sukcesivnog niza temporalnih, komparativno upotrebljivih preseka.

#### Afirmacija aksiološkog integriteta pojedinca

Ključna ideja sistematskog širenja nacionalnih predrasuda etički je obrazložena. Njeno opravdanje svodi se na stav koji je teško, a naizgled i nemoguće osporiti: Interesi sopstvenog naroda treba da budu postavljani iznad ličnih interesa!

Politička istorija pokazuje da je ovaj raubovani motiv bezbroj puta bio efikasan ali i suštinski zloupotrebljavan; „interesi sopstvenog naroda“ najčešće su bili samo ime za „interese sopstvenih narodnih vođa“. Međutim, ne ulazeći u beskrajnu širinu okeana zvanog Demagogija, može se proniknuti u tehnologiju na kojoj počiva sama mogućnost spomenutog trika političkog opsenarstva. Uvažavajući činjenicu da ljudi deluju na osnovu procene sopstvenog interesa, ali i iz pretpostavki vrednosne procene, jedan politički cilj – konkretno, produbljivanje nacionalnih predrasuda na Kosovu, odnosno, Jugoslaviji – ima pred sobom dva zadatka: da pojedinca ubedi da je nametnuti cilj

zapravo *njegov, izabran* – a ne nametnut; da je taj „izabrani lični“ cilj, potvrda etičkih kvaliteta i visoka moralna obaveza svakog „pravog sina svog naroda“.

Na taj način isključuje se ili, u najgorem slučaju, bitno reducira korozivni uticaj ličnog iskustva koje može ozbiljno dovesti u sumnju argumentaciju, pa onda i ciljeve organizovane političke akcije koja mora upravo najpre da *suspenduje pojedinca kao suverenog donosioca sopstvenih etičkih sudova i delatnih odluka*. Ova suspenzija, dakako, treba biti izvršena suptilno – pa ipak, ne preterano iznjansirano, – da bi se izbegao pogled na lice istine – koje nikada nije ni samo belo, ni samo crno, nego je uvek sklop beskrajno finih preliva koji opet, na kraju krajeva, čine nemogućom i bitno neopravdanom svaku izvana usvojenu odluku, vraćajući čoveka njegovim sopstvenim razlozima.

Čovek opterećen nacionalnim predrasudama, biva doveden u stanje da se odrekne sopstvene slobode i da pristane na nužnost – u smislu u kojem je Spinoza istakao da je slobodan onaj čovek koji deluje iz zakona sopstvene nužnosti, a neslobodan opet, onaj čije je delovanje nametnuto, koji se povinovao nužnosti nekog drugog! Budući da je izgubio sopstveno gravitacijsko središte, takav čovek više ne vidi sopstveno životno iskustvo i, ukoliko ga ugleda, ne smatra ga značajnim; on svoje akcije *uključuje na relej* – doslovno i prenosno – one radio i TV stanice, onih novina i centara iz kojih mu stiže poruka, zapravo –  *naredba*. Činjenica da njemu lično nije nikada ništa učinio našao ni jedan predstavnik naroda koji je predmet njegove predrasude koja bi morala biti presudna, više ne znači ništa: njegovo ja postalo je apstraktno, isfabrikovano „Mi“, dok je „on“, njegovog nedužnog suseda druge nacionalnosti, degradiralo u „Oni“, omrznute nacije! Ono što je do tada regulisalo njegov socijalni život možda se moglo svesti u maksimum: „Sve što ljude zblizava, dobro je i lepo; što ih razdvaja – zlo je ali se sada sigurno promenilo u predrasudno segregacionističko pervertiranje: „Sve što me *s njima* zblizava, zlo je; što me *od njih* razdvaja – dobro je!“

Tako se usvajanjem *unete nužnosti*, zapravo ukida svest o stvarnosti sopstvenog života i značenjima ličnog iskustva. Destrukcija aksiološkog integriteta – utoliko strašnija po posledicama i manje podložna povratnoj kontroli, ukoliko je jače bila izražena na Kosovu – opšta je posledica *potpunog odsustva uskladenosti i koordinacije u ideološkom i idejnom delovanju* na teritoriji čitave Jugoslavije, kroz čitav *period osamdesetih*.

U tom smislu, izlazak iz ovakvog stanja, koliko je još realno nadati mu se, ne može biti proizvod nekih reformističkih mera. Reforme mogu nekima olakšati i poboljšati život. Najčešće, olakšaju i poboljšaju život onima koji su reforme i zamislili, odnosno predložili. Onima drugima, koji reforme prihvate i iznesu na svojim plećima, one po pravilu

život učine težim i gorim. Ukoliko ne zahvate u sferu na kojoj počiva celina – i ukoliko ne izmene područje *političke ekonomije društva* – izmene ne menjaju ništa; one samo još više favorizuju celinu delovanja tog područja u korist onih koji imaju autoritet da ocene validnost svih predloženih mera. Zalagati se za radikalne mere u skladu sa predlozima legitimnih predlagača, praktično je „*contradictio in adjecto*“ – jer bi istinski suštinskim merama morali oni sami sebe dovesti u izmencen (čitaj: nepovoljan!) položaj!

Manipulacija etničkim predrasudama, naprotiv, može biti efikasno oružje za stvaranje *privida radikalnih izmena* i za suštinsko učvršćivanje sopstvenih vladajućih pozicija – dakle. „*in ultima linea*“, za sprečavanje ma kakvih bazičnih izmena! Jedina ozbiljna smetnja prolongiranjua „*status quo*“ situacije može doći upravo iz sfere nedirnutoz izvora lične procene – dakle, neophodno je onesposobljavanje individualnog vrednosnog integriteta i njegovim uklapanje u matrice kojima se može „daljinski upravljati“. Individualni odnosi iščekavaju kao faktor donošenja odluka i bivaju zamenjeni zakonitostima grupne interakcije. Stvarni interesi pojedinca – etički kao i kulturni, politički, kao i ekonomski, eliminišu se iz optike upravo onog na kog se stvarno i odnose; umesto da se posvete problemu sopstvenog nezadovoljavajućeg životnog standarda (naprimer), građani bivaju uvučeni u rasprave i ciljeve koji su potpuno nestvarni i nepovezani sa njihovom sopstvenom životnom stvarnošću. I najletimičnija procena iz sopstvene životne stvarnosti lako bi iz temelja preokrenula veštački nametnutu lestvicu prioriteta, odnosno listu krivaca za stanje u Jugoslaviji ili bilo kom njenom delu. Ljudi se ponašaju kao da su zemlju uvalili u dugove neki ubogi seljaci sa Kosova – dok prema onima koji su istinski odgovorni i koji stoje iza svih promašaja, malverzacija, privatizacija i zloupotreba, imaju stav „etničke solidarnosti“. Priče o „pluralizmu interesa“ u našem društvu, odavno su već samo „*flatus vocis*“ – lepet vetrenjačinih krila u koji veruje još samo *Don Kihot oduzetog etičkog središta*. Namesto pluralizma interesa imamo zapravo „razjedinjeno jedinstvo“ – neku vrstu karikature Leibnitzove monadološke strukture: republike nastupaju kao monade iz kojih ništa ne može izaći, niti šta može u njih ući – svaka je svet za sebe, svaka je okupirana samo sobom i sve su jedinstvene u svojoj beskrajnoj sebičnosti. Rezultat je – nužno: haos i rasulo. Jer, za razliku od Leibnitzove tvorevine, ovde nema ključnog faktora koji će, kao zajednička ideja, uskladiti razdvojene monade u savršenu celinu – u najbolji od svih mogućih svetova: nema nikakve „harmonie preétablié“ – nema cilja koji će biti dovoljno visok i vredan da ga svaka monada ponaosob htedne kao svoj sopstveni i najviši cilj i opredeljenje.

U odgovoru na politiku jačanja nacionalnih predrasuda na Kosovu, kao i svuda širom Jugoslavije – može se slogan: „Interesi sopstvenog naroda moraju biti iznad ličnih interesa“ dovesti u pitanje apodiktičkim

pozivom na poštovanje i vrednost sopstvenog aksiološkog integriteta svakog pojedinca. Jer ko se, bez krznanja i mirne savesti, može zakleti da se „Izdajom prijatelja može spasiti sopstveni narod“! Da se može spasiti bilo koji narod, izdajom prijatelja koje god narodnosti!

I da se stavljanjem „opšte stvari“ iznad lične savesti svaki državnik ne stavlja u ulogu onoga koji tu „opštu stvar“, najkraćim putem vodi u propast!?

Izgleda neizbežno da se bilo koja ozbiljna i temeljna – radikalna društvena izmena u pozitivnom pravcu, u svakom savremenom društvu, pa i u jugoslovenskom, može izvesti samo ako uz sve ostalo (što može biti *nužno*, ali ne i *dovoljno*), nastupi i faza *obnove gotovo potpuno uništenog etičkog integriteta i samostalnosti promišljanja* što većeg broja gradana; Razorni efekti politike pothranjivanja nacionalnih predrasuda na Kosovu dovoljno su nedvosmislen model jednog dela opasnosti sadržanih u destrukciji aksiološkog jezgra svakog pojedinca.

## II. del Govorijo prebivalci Kosova

# Tonči Kuzmanić

## Razgovori sa stanovnicima SAP Kosovo

Tekstovi koji slijede ovoj uvodnoj napomeni rezultat su razgovora sa pripadnicima i pripadnicima različitih naroda i narodnosti na Kosovu. U osam intervjua su sudjelovali: Albanka i Albanac, Srkinja, Srbin, Crnogorac, Musliman, Turkinja, Romkinja i Rom. Razgovore, koncipirane kao dubinske intervjue, sam vodio u periodu između 22. i 26. veljače 1989. godine. Dakle u vrijeme najozbiljnijeg zaoštavanja suprotnosti u toj autonomnoj pokrajini. Riječ je o periodu kada se je ne samo uslijed štrajka rudara u Starom Trgu, već i zbog općeg, generalnog nacionalnog „štrajka“ (kojeg bi bilo bolje označiti kao gandijevski nacionalni ustanak!) kosovskih Albanaca u grubim obrisima već moglo naslutiti i dalji razvoj događaja. Nesumnjivo je ta atmosfera ostavila svog traga i to kako u načinu postavljanja i fokusiranja mojih pitanja, a tako i još izrazitije u odgovorima mojih sagovornica i sagovornika.

Pripremajući se za razgovore sa stanovnicima SAP Kosova, svoja pitanja sam prilagodio naslovnom projektu ove knjige: kompleksu odnosa Kosovo-Srbija-Jugoslavija. Kao što je čitaocu, barem u osnovnim potezima, iz objavljenih razgovora prezentno, pitanja sam, shematski govoreći, razdijelio u dvije skupine. Uz pomoć onih iz prve sam pokušao prodrijeti do stavova upitanika u odnosu na „velika“, opća, društvenopolitička kretanja i tome odgovarajuće odnose snaga, a u drugoj grupi sam oblikovao ona pitanja koja bi me možda približila tragu onih razmišljanja svojih sagovornika koja ciljaju na „svakodnevni život“, na ono tanko, podzemno, neulovljivo, a odlučujuće fluidno gibanje svakog duha vremena.

Ključ razumijevanja mog pokušaja, što je ujedno i bitna uputa za čitanje razgovora koji slijede, nalazi se u principu prilagodavanja sagovornici odnosno sagovorniku. Projektu sam pristupio s pozicije inicijatora, a ne usmjerivača razgovora. Čega sam se pokušao dosljedno pridržavati. Namjera je bila najprije pomoći, a potom slijediti logiku razmišljanja i argumentacije upitanika, dok sam svoju ulogu pokušao što više ograničiti na podpitanja koja bi, možda mogla pripomoći pojedinoj artikulaciji.

Koliko je meni uočljivo iz perspektive kraja, odnosno pisanja ove uvodne riječi, postoje barem četiri veće grupe ograničavajućih faktora

takvog pristupa. Pored već pomenute opće, štrajkaški nabijene atmosfere, treba uzeti u obzir još i spremnost, odnosno nespremnost pojedinih respondenata na takav način rada; zatim vanjsku, fizičku granicu koju je prilikom objavljivanja predstavljao dozvoljeni opseg knjige, a time i nužno, ponegdje bitno, skraćivanje pojedinih razgovora; te na kraju i činjenicu „izvanjskosti“, „tudosti“ mene kao nosioca razgovora u odnosu na domaćost mojih sagovornica i sagovornika.

Svi ispitanici su izabrani na slučajni način. Jedina dva „uvjeta“ koja sam u tom smislu morao zadovoljiti, bila su najprije minimalna spremnost, pristanak na razgovor te vrste. Najvjerovatnije je upravo „zaoštrenost“ atmosfere na Kosovu kumovala relativnoj otvorenosti i rijetkim primjerima odbijanja takvih razgovora. U tom smislu bi upravo tu krajnje nabijenu atmosferu trebalo najvjerovatnije istovremeno promatrati i kao stimulativnu instancu, kao element koji je bitnije uticao na kraće, jasnije, grublje i elementarnije oblike izjašnjavanja, odnosno odgovora na postavljena pitanja. Drugi uvjet je bilo pridržavanje principa da na pitanja „moraju“ odgovarati slučajno izabrani pripadnici svih naroda i narodnosti, žene i muškarci, stari i mladi . . .

S obzirom na dane kosovske okolnosti, na prirodu tamošnjeg sukobljavanja i opće na funkcioniranje, na strukturiranost događanja i na namjenu istraživačkog zahvata, već na samom početku sam bio prisiljen svoje respondente „ugurati“ u poziciju nekakvog nacionalnog (samo)-predstavljanja. Iako mi ta vrsta nacionalne interpelacije nije baš prirasla srcu, ipak sam svoje metodološke zahvate morao prilagoditi istraživačkom predmetu.

Usljed pomenute fizičke granice objave intervjua, bio sam prisiljen praviti izbor iz sakupljenog materijala, čiji bi se ključni kriterij mogao opredijeliti kao eksplicitnost i jasnost stavova pojedinog sagovornika, odnosno sagovornice.

Svi intervjui su bili planirani i ostvareni u strogim okvirima anonimnosti upitanika. Iako je većina njih posebno izrazila želju i spremnost da se im uz odgovore pojavi i puno ime i prezime, se uslijed najnovijeg razvoja događaja na Kosovu jednostrano odlučujem da njihovu anonimnost još brižnije zaštitim. Ovim putem se im zbog toga izvinjavam, a čitaoca ujedno molim za razumijevanje u pogledu ispuštenih oznaka starosti, stepena obrazovanosti . . . mojih sagovornika.

Ljubljana, 18. 3. 1989

## Razgovor sa mladim parom – Albankom i Albancem

**Da li ćete moći naći neko radno mjesto kada diplomirate?**

Mislim da neću dobiti zaposlenja. Ali ja ne studiram samo zbog zaposlenja, nego i zbog svoje savesti.

**Kako to mislite?**

Pa želim da se dokažem i kao žena.

**Imaju li vaši roditelji dovoljno novaca da vas školuju?**

Nemaju.

**Koliko imate braće i sestara?**

Imam tri brata i jednu sestru – pet nas je.

**Kako gledate na štrajk rudara u Starom trgu?**

Mislim, da rudari imaju pravo. I to kategorično. Imaju male plate, samo za hleb i ništa drugo.

**Šta mislite o zahtevu da Rahman Morina prestane biti predsednik pokrajinske partije?**

Mislim, da imaju pravo.

**Zašto?**

Zato što je zatvarao poštene ljude i što ne prihvata njihove zahteve. Oni nisu bili za to da on bude predsednik. Niko ga nije izabrao.

**Tko je izabrao Rahmana Morinu za predsednika?**

Onaj koji to može. Da nije bilo tako, onda ne bi došlo do ovog štrajka.

**U poslednje vrijeme se mnogo govori o promjeni ustava SR Srbije i kako tom prilikom SAP Kosovo ništa neće izgubiti od svoje autonomije. Kako gledate na to?**

To nije istina. Ja nisam za promene, jer oni podcenjuju našu autonomiju i žele nam je oduzeti. Znam da se moraju promeniti neke stvari, ali mi to treba da radimo, a ne oni iz Srbije. Mi znamo kako menjati. Šta znaju oni za nas? Ništa ne znaju.

**Što mislite da će se dogoditi sa ovim ustavnim promenama?**

Oni koji misle narna učiniti zlo neka se i sami dobro sprema. Mi nemamo mnogo, ali imamo svoju reč. To je sve što imamo i ništa drugo. Ali verujte mi nije lako ignorisati skoro tri miliona Albanaca u celoj Jugoslaviji.

**O novembarskim demonstracijama se često govori da su bile nacionalističke. Kako to vi ocenjujete?**

To je toliko jednostavno, da samo oni, koji nemaju niti miligrama humanosti mogu da kažu da su to bile nacionalističke demonstracije.

**Protiv čega su bile uperene te demonstracije?**

Protiv promena koje nam ih žele naturiti. Ja se ne bavim sa politikom ali morao sam početi čitati novine, jer se svaki dan dogodi nešto novo.

**Ljudi su dakle išli na ceste da bi izrekli kako se ne slažu sa takvim ustavnim promenama?**

Svako to vidi. I najveći slepac je to mogao odmah videti.

**Zbog čega mislite da neki političari pa i obični ljudi to ne vide?**

Pa ja bi se upitao: što sad oni traže? Zar je Tito imao nešto protiv Srbije ili nekog drugog? Pa baš Tito nas je učio da budemo čvrsti i jedinstveni. Ako se danas ne slažemo sa takvom politikom, onda to znači da smo protiv Titovog puta. Kao da je Tito već umro!

**Još prije par godina ljudi obično nisu govorili o tim stvarima, nego su šutjeli? Zašto vi ne šutite?**

Pa ne može se više šutjeti. Pa šta bi mi onda bili? Gde bi bilo naše biće?

**Ima li iredentista među Albancima?**

Ima takvih i bilo ih je, naravno, ali to je već prošlost, to je bilo 1981. godine. To je za nas „korpus delikti“, kao što se kaže, ali mi već znamo tko smo i šta tražimo. I svatko zna, ako hoće da zna, jer to nije neka komplicirana logika. Današnja generacija ne traži ono što je tražila generacija iz 1981. godine. Pogledajte samo novembar 1988. Mogli ste videti, kako smo udružili tri zastave: albansku, srpsku i jugoslavensku. A pogledajte kakvi mitinzi su bili u Srbiji i koje parole su bile tamo. To je sramota za celu Srbiju, za sav pošten narod. Nismo mi manipulisani, nego su baš Srbi manipulisani, iako i tu ima mnogo poštenih ljudi.

**Rekli ste da se ne bavite politikom, ali da ste na neki način prisiljeni baviti se njom. Da li bi htjeli „zaboraviti“ na politiku?**

Pa baš to mi hoćemo. Želeli bi da je zaboravimo, da se ne bavimo više politikom, nego drugim, lepšim, važnijim, najobičajnijim stvarima.

**Šta radite kad se ne „bavite politikom“?**

Čitamo, radimo korisnije stvari, iako imamo vrlo loše uslove za rad. Skoro smo bez novaca. Ipak se svatko nečim bavi.

**Ima li prilike da se zaradi neki novac preko studentskog servisa (za druge) ili na neki drugi način?**

To ne postoji kod nas. Nema ovde ničega. Baš zato mi i jesmo za promenu, jer kod nas ima prave buržoazije. To mi hoćemo promeniti ali ne kako Milošević to želi. Pogledajte sada su nam nametnuli Morinu. Pa on dolazi iz sekretarijata i mi se bojimo. Mi znamo kakav je kod nas sekretarijat i da se samo za jednu reč ide u zatvor.

**Čega se sada najviše bojite? Možda nekakve „diktature“ o kojoj se ovdje mnogo govori?**

Neće to biti. Ne bojimo se toga. Siguran sam da ni Srbi ne žele da se sruši ova Jugoslavija.

**Da li to možda znači, da se ljudi uopće više ne boje?**

Mislim da se većina više ne boji. Pa zašto bi se bojali? Šta da se boji taj čovjek? Šta ima da izgubi, osim lisica kojima imamo zavezane ruke?

**Da li će doći do ustavnih promena u SR Srbiji?**

Doći će, jer je teško kada imaš izdajnike u svom narodu. Mi smo sami krivi za to.

**Kako to mislite?**

To je najžalostnije i to je zapravo glavni problem. Pogledajte samo kakvi političari vode politiku na Kosovu. Ali sve to ima neki svoj kraj.

**Kako to mislite?**

Pa mora biti neki kraj našeg mučenja. Znam da će taj kraj možda biti opasan, ali mora doći.

**Ovdje se već govori da bi moglo doći do prolivanja krvi.**

To je zadnja instanca. Dotle još nismo došli, ali misli se i na to. Da budem sasvim iskren, mnogo ljudi već misle i na tu mogućnost. O tome se priča. Nadam se da Jugoslavija ima toliko snage da umiri tu situaciju, jer onaj ko misli da nas porobi mora računati i na kontru. Isto kao i Izrael protiv Palestinaca. Nemamo oružja, ali imamo dosta kamenja, i pre svega volje. Mi nismo Jevreji, pa da bi tiho i šutke išli u logore, u smrt.

**Zbog čega tako razmišljate?**

Pa to ne bi bilo ljudski, mi ne bi bili više ljudska bića. To bi značilo da nemamo volje, da ne možemo živjeti. To je zapravo u pitanju. Nije čovjek onaj koji nema svoje ja. To je to. A Albanci smo imali i još imamo svoje ja. Nas vreda kad nam neko kaže, da smo fašistoidni, kad neko kaže da je ovde pravi fašizam, genocid. To je absurdno. To je za nas uvreda. To su strasti. Prije je to bilo kod nas da ljudi nisu znali za svoju naciju, ali više nije tako. Pogledajte, govore nam da neki Albanci siluju žene. Mi se prvi slažemo sa tim da za silovanje sledi smrtna kazna, posebno na Kosovu. Pa nek to zna i Srbija, pa nek to zna i Milošević, da mi nikada nismo bili za to. Mi Albanci nismo nacionalisti, nacionalisti baš proklamiraju nešto drugo.

**Studirate zajedno sa Srbima, Crnogorcima, sa Turcima. Kako se međusobno razumijete?**

Uopšte ne kontaktiramo. Nemam ni jednog prijatelja među njima. Mi nismo krivi za to.

**Da li to znači da međusobno opće ne razgovarate?**

Da, uopšte ne razgovaramo.

**Da li se možda svadate ili potučete?**

Indiferentni smo. Mi idemo svojim putem, a oni svojim.

**Kad se govori o tome da nema zaposlenja, obično se misli na zaposlenje u društvenom sektoru. Da li vi i vaši prijatelji, poznanici razmišljate o tome da se vratite na zemlju, da imate nekakvu svoju farmu ovaca, da uzgajate krompir, voće itd.?**

Da, razmišljamo. Ipak bi najbolje bilo da radimo posao za kojeg smo obrazovani i za kojeg smo specijalizovani. Ali, na kraju krajeva, ja bi radio svašta. Ja cenim rad. Ništa ne raditi, to ne vodi nigde. Ali bar da u tom radu budem slobodan i da znam tko sam ja, a ne da me netko odozgo prisiljava na rad. Međutim, suština toga nije u tome da će dio naše generacije otići na selo. Problem je gde će otići naša intelektual-

nost. Ne možemo svi raditi sa svinjama i krompirima ili ovcama. Jer mi smo nekakvi pioniri, prve generacije kosovskih intelektualaca, pošto naš univerzitet sada ima tek 19 godina. Što je prema Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji? Mi dakle još nemamo takve kulture, nemamo viših produkata u tome intelektualnom smislu. To je suština. Inače, ja cenim rad bilo gde i bilo kada.

**Da li zbog studija mladih i odlaska u grad propada selo, ili jedan dio djece ostaje pomagati svojim roditeljima u poljoprivredi?**

Kod nas ne propada – jer dio braće i sestara ostaje kod kuće. Tako je u svakoj porodici.

**Kako mislite da će se razriješiti sadašnja situacija na Kosovu? Da li će se uopće moći razriješiti?**

Pravo uvek pobeđuje.

**U čemu mislite da je sadržano to pravo koje pobeđuje?**

Pa mi imamo puno poverenje u one ljude u Srbiji koji su stvarno pravi komunisti.

**Koji su to pravi komunisti?**

Sada ih još nema, ali biće. Oni sada čute, pošto moraju. Ima Srbija takve ljude. Nije Srbija samo takva, kao što se javlja u štampi. Kažu da se milijoni solidarišu tamo u Beogradu, pa da se milijone troši za te avtobuse, za karte i hranu, da je sve besplatno, i da se još zaradi nešto. A kod nas? Peške po snegu su gošli iz Dragaša, to je 130 km odavde. To je volja, to nije nacionalizam. Mi nećemo drugo, nego samo to da bude-mo ravnopravni. Ne želimo biti ništa više od drugih, ali ni ništa manje.

**Prije ste pomenuli da je jedan od glavnih problema taj što su ljudi koji se nalaze u rukovodstvu, najčešće nekakvi izdajnici. Zanima me da li postoji neki političar na Kosovu za kojeg mislite da nije izdajica?**

Ima ih. To su komunisti, oni su tu, ali ne mogu doći do izraza.

**Mislite li da dobar političar mora biti komunist?**

Da, mora biti.

**Postoje podaci, da je poslednjih godina više od 500.000 Albanaca prošlo kroz ruke policije. Jedan veliki dio intelektualaca pa i političara je bilo zatvorenih ili izbačenih iz javnog života. Da li po vašem mišljenju ima među tim ljudima takvih za koje bi se moglo reći da bi bili „dobri“ da bi znali „voditi Kosovo“?**

Sigurno da ima. Ali takvih nema u sadašnjem vodstvu. Oni su nezaposleni, oni su nekakva druga klasa.

**Da li postoji šansa da iz te „druge klase“ dođu u „prvu klasu“?**

Ne. U prvu klasu dolaze najčešće oni koji rade sa policijom i koji ispunjavaju takve posebne uslove. Inače nikako drugačije.

**Da li bi se moglo reći da politiku na Kosovu vodi netko izvan Kosova?**

I izvan Kosova, ali i iz Kosova. Tragično je da su ti politički ljudi sa Kosova najčešće nepismeni ljudi. Šukrija je npr. dobar čovek, ali veze nema sa politikom. Kakve on ima veze sa politikom, sa albanskim naro-

dom? A taj Albanac koji ne oseća sebe najpre kao Albanca, taj Albanac ne valja ni za Jugoslaviju. Nije on dobar Jugosloven, ako nije dobar Albanac. Problem je u tome da nas vode slepci. To kažem slobodno i pred kamerom bih to rekao, jer kažem istinu.

**Kako ocenjujete razmišljanja sa kojima je veći dio toga što se događa na Kosovu samo dobro vođen posao od strane iredente?**

To je smešno. Pa ne može se tu naći organizatora jer ga nema. Nikada ga nije ni bilo. Npr. danas, niko ništa nije rekao. Baš niko. Svi smo rekli da nećemo da jedemo. Kako da jedem kad drugi ne jede, npr. onaj iz Trepče, od kojeg dobijamo stipendiju? Pa on štrajkuje, a kako ja da jedem? Mi nismo više u srednjom veku i znamo šta se događa u Trepči. Nema tu organizacije, svaki od nas se ponaša prema svojoj savjesti. To je ono što Milošević ne shvaća i zašto ne zna voditi dobru politiku. Šteta, sad je kasno.

**Da li i vaši roditelji slično gledaju na sadašnje probleme Kosova?**

Da, to je normalno. Verujte nam, svaki Albanac ovako gleda na te stvari. Možda to netko drugačije formulira, ali mišljenje je isto. Ima puno onih koji neznaju Miloševićev cilj ali dobro znaju da je nešto loše, mada možda neznaju zbog čega.

## Razgovor sa Srpkinjom

**U čemu mislite da je sadržan današnji problem? U čemu kao pripadnica srpskog naroda na Kosovu vidite taj problem?**

Mislim da su poremećeni ljudski odnosi, prije svega između Srba i Albanaca, a isto tako i između drugih nacija. Mislim da postoje problemi u tom smislu da je teško živeti u takvoj sredini uopšte. Teško je raditi, saradivati bilo gde, u školi, na ulici, u preduzeću, na poslu. . .

**Da li je bilo tako i zadnjih 20-tak godina, ili je to došlo do izraza zadnjih godina?**

Neznam, ne sećam se kako je bilo prije 20 godina. Malo je više zaoštreno posle ovih demonstracija, posle 1981. godine.

**Zbog čega mislite da je došlo do tih demonstracija?**

Pa došlo je zbog toga što jedan deo albanskog naroda želi svoju republiku.

**Novembra 1988. su bile demonstracije, sad imamo štrajkove. Mislite li možda da se radi o istim onih zahtjevima koji su se pojavili već 1981. godine?**

Pa ja mislim da je to jedno i isto.

**Pomenuli ste da bi Albanci želeli imati svoju republiku. Šta mislite da bi to značilo kad bi Albanci imali svoju republiku?**

To bi značilo odcepljenje Kosova od Srbije i Jugoslavije. U stvari njihov cilj je pripajanje Albaniji.



Dakle, kad bi Albanci dobili svoju republiku, onda bi se odcijepili i priključili Albaniji?

Da, mogli bi se, jer bi tada imali pravo da se odcepe, odnosno da se priključe Albaniji, kao što se to i navodi u njihovim ciljevima.

Sa kojim problemima se u odnosu do Albanaca obično susrećete, do kakvih konflikata najčešće dolazi?

Ja sam živela u jednoj srpskoj sredini, na selu, gde nema Albanaca, a onda sam se udala u Kosovom Poiju i već 10 godina ne radim. Zapravo uopšte nemam kontakata sa Albancima i ne bih mogla nešto određenije da kažem u čemu su sadržani ti problemi, da li postoje maltretiranja ili ponižavanja itd. Ne bih mogla da o tome govorim mnogo, jer nemam iskustva.

Da li ste se pokušali zaposliti?

Jesam, ali nikako nisam mogla dobiti radno mesto.

Mislite li da je to zbog toga što niste Albanka?

Pa ne bih mogla to reći, iako možda ima i toga. Njih je, znate, procentualno više: na jednog Srbina dolazi njih pet-šest, ali uglavnom postoje druge stvari.

Koje bi to bile „druge stvari“?

Recimo korupcija i veze, pre svega, ali to postoji svugde u našem društvu, a ne samo na Kosovu.

U posljednje vrijeme su novine mnogo pisale o silovanjima na Kosovu. Što mislite zbog čega dolazi do tih silovanja?

Šta ja znam, možda je to vid nacionalnog delovanja. Verujem da je tako, kao što je pisano u poslednje vreme. Znade, iredenta se javlja u raznim oblicima čas ovako čas onako. U stvari neprekidno deluje.

Pomenuli ste iredentu. Kako bi vi odgovorili na pitanje: šta je to iredenta?

Mislim da je to jedna grupa, jedna većina ljudi koja je možda zmanipulisana s strane drugih, koji imaju svoje određene zahteve, ciljeve.

Mislite li možda da je to većina albanskog stanovništva?

Pa ima i poštenih ljudi.

Koliko bi procentualno rekla da je Albanaca koji su iredentistički usmjereni?

Neznam što bih rekla. Uglavnom mi se čini da je dosta njih tako usmereno.

Da li manje ili više od polovice?

Polovica sigurno, a pogotovo ovi studenti.

Mislite li da su uglavnom mladi ljudi tako usmjereni?

Da, čini mi se da su to uglavnom mladi ljudi.

Zašto mislite da stariji ljudi razmišljaju na drugačiji način?

Zato jer je nekada postojalo jedinstvo, posebno kod generacija koja su izašla iz rata, a i malo kasnije. Ali ova mlada generacija je zadojena s iredentizmom.

Rekli ste da su to ljudi sa kojima netko drugi manipulira. Gdje se ti „drugi“ nalaze, u Jugoslaviji, npr. na Kosovu, izvan Jugoslavije ili možda na nekom trećem mjestu?

Neznam, moguće da su to ljudi sa strane ili unutar Jugoslavije. Uglavnom postoji neko koji vodi svu stvar.

Ovdje na Kosovu se često demonstrira, manifestira, dolazi do silovanja, djeluje iredenta. . . U čemu vidite moguća rješenja postojećih problema?

Pa u tome da ljudi shvate, da im dođe do svesti da to vodi nečemu lošem, i da počnu da žive normalan život kao što je bio.

Ovih dana je na Kosovu u toku generalni štrajk. Kako bi vi umirila nastalu situaciju?

Ja bih štrajkačima predložila da produže da rade.

To im je već bilo predloženo, ali nisu prihvatili. Što bi vi napravila u toj situaciji?

Ubedila bih ljude, objasnila bi im neke stvari koje im nisu jasne.

Međutim, očito je da to ne ide na taj način.

Da, jer ne žele da se im objašnjava.

Šta sad?

Neznam.

Zbog čega se ljudi sele sa Kosova?

Zbog pritisaka. U novinama možete svašta pročitati: recimo u Peći su bila posećena stabla, netko je napadnut ili uboden nožem itd. Radi se o jednom opštem pritisku na ličnu imovinu i na ličnost čoveka.

Kome prodaju zemlju oni koji odlaze?

Albancima.

Zbog čega mislite da Albanci kupuju tu zemlju?

Zato što ih je mnogo. Uglavnom im treba prostor, jer imaju veliki natalitet. Npr. imaju po desetero dece, što znači da ne bi mogli da žive u jednoj kući, nego im treba deset kuća.

Kako bi se, po vašem mišljenju, moglo smanjiti natalitet Albanaca na Kosovu?

Pa tako da npr. postoji neko savetovanje ili predavanje tim ljudima, da se osvesti te ljude, da se ih ubedi da to nema smisla, da je za njih pre svega ekonomski teško izdržavati tako veliku porodicu.

Mislite li da bi se to moglo postići npr. putem ukidanja dječjeg dodatka?

Najvjerovatnije bi i to pomoglo. Trebalo bi da se preduzmu neke mere, jer zbog nataliteta vlada velika nezaposlenost, zato su i krize, ekonomske itd.

U posljednje vrijeme se na Kosovu mnogo govori o jednom, službenom jeziku. Npr. javljaju se ideje da bi u javnim ustanovama zapravo trebalo raditi sa jednim jezikom. Što mislite o tome?

Poželjno bi bilo raditi sa jednim jezikom. jer bi tako bila lakša komunikacija.

**Koji jezik mislite da bi bilo potrebno uvesti?**

Srpskohrvatski.

**Mislite da bi komunikacija u tom slučaju bila olakšana?**

Da, jer jedan veći deo stanovnika Jugoslavije govori srpskohrvatski. a albanski samo Albanci.

**Mislite li da bi u cijelej Jugoslaviji bilo potrebno uvesti jedan jezik?**

Pa možda bi to bilo najpametnije, bar što se tiče ovih javnih ustanova: vojska, bolnica, općina, itd.

**Ali, zar se tako ne bi zapostavljao jezik Makedonaca, Albanaca, Slovenaca. . . ?**

Ne, ne bi se zapostavio, jer bi trebalo u kućama da se neguje svoj vlastiti jezik.

**Narod često zna uzrečicom reći da ako neće milom, da će onda silom. Kako bi vi u tom smislu riješavala donošenje problema na Kosovu?**

Pa ne bi bila za to da sila rešava, nego da se reši onako na fin način.

**Mislite da se to može riješiti na fin način?**

Sumnjam da se može rešiti na fin način.

**Kao da smo sve bliže jednom ne-finom načinu rješavanja tih problema. Šta bi se moglo dogoditi po vašem mišljenju?**

Može da se zarati, recimo.

**Bojite li se toga?**

Bojim se.

**Ali za rat su potrebne barem dvije vojne sile, a Albanci na Kosovu nemaju svoje vojne sile.**

Može doći do građanskog rata.

**Što bi vi napravila u tom slučaju?**

Ja bi se selila.

**Mislite li da i drugi ljudi tako razmišljaju?**

Od kud znam. Znam da mnogi razmišljaju o tome da se sele. Skoro svi. Razmišljaju o tome i svakog dana odlaze.

**Mislite li da je realno, da se Srbi i Crnogorci s Kosova kolektivno presele?**

Pa jeste. Bilo je već takvih pokušaja.

**Tko ih je pritom zaustavljao?**

Šta ja znam, ubedenje da će se promeniti ova situacija. Jer nama je najteže.

**Kako to mislite?**

Pa svima nama, Srbima, Albancima i drugima ovde, jer nemamo prostora, mnogo nas je. prenaseljeni smo. Ovde ima najviše stanovnika po kvadratnom kilometru u Jugoslaviji i u Europi, i sad bi hteli da se širimo – bilo gde u Jugoslaviji, gde god ima mesta.

**Zbog čega mislite da ljudi odlaze sa Kosova?**

Prije svega je reč o političkom razlogu ali se ljudi boje da to kažu itd. Jednostavno neće da diskutuju, ne govore, to se jednostavno krije.

## Razgovor sa Srbinom

**Štrajk rudara u Starom Trgu traje već šesti dan. Kako gledate na taj štrajk?**

Ovo što rudari traže možda je čak opet atak na Jugoslaviju. Mada oni sada iznose kako su npr. zabrinuti za školstvo, možda se opet radi o ideji Kosovo republika. Ti štrajkovi se ipak odvijaju pod strogom, barem po meni, kontrolom onih koji su gore na vrhu, a ne ovih radnika u jami. I u svom komšiluku često čujem da ljudi zatvaraju svoje radnje i da je sve to čisto naređenje odozgo.

**Mislite da je štrajk organiziran od strane nekoga drugoga?**

Kako da nije. Koliko saznajem iz nekih krugova, možda su to i dezinformacije, a možda nisu, ali opet, gde ima dima ima i vatre!

**Razgovarajući sa mnogim ljudima na Kosovu obično sam u vezi sa R. Morinom čuo ovakvo razmišljanje: on je čovek, kojeg nije izabrao narod nego ga je postavio Milošević. Kako bi vi to komentirali?**

Mislim da nije važno tko je čiji čovek. Bitno je šta radi i kako radi, jer u suštini svega ovoga je da se svi zalažu za neke progresivne programe u društvu. Milošević je najviše doprineo u tome što se je spustio na taj nivo da ga razumeju i deca, da ga razumeju i starci koji nemaju nikakvog obrazovanja. To je ono bitno. On govori stvarno ono što svakom leži na duši. Znam da su postojeći problemi više ekonomski itd. ali baš narod briga kako se zove ovaj sistem, da li socijalizam, kapitalizam. . . , važno je da je meni lepo. I on baš to hoće doneti ljudima, i to svim ostalim ljudima i u drugim mestima. Veličina Miloševića je u tome što on nikada ne polazi od sebe, nego od problema svih, bez obzira tko su i šta su. Za razliku od njega je npr. ovaj Šuvar, kad je izlazio pred radnike, celo vreme govorio o tome kako njega preziraju Vojvodina i Srbija. . . Milošević nije takav.

**U punom jeku su ustavne promene SR Srbije. Albanci se boje da će zbog tih promjena izgubiti svoju autonomiju, svoj jezik itd. Da li je to opravdana bojazan?**

Ja mislim da u nikakvom slučaju nebi došlo do problema sa jezikom i ne bi došlo ni do problema oko autonomije. Mislim da se radi samo o tome da se uspostavi jedan veći stepen kontrole. Jer ne može to više tako da se za Kosovo svakog dana izdvajaju pare iz cele zemlje, a da je Kosovo i dalje nerazvijeno područje.

**Zanimaju me vaša očekivanja u vezi sa mogućnostima da „Miloševićeva politika“ otvori šanse jednom boljem i bogatijem životu, višem standardu. . . ?**

Da li će boije da se živi ili se neće to zavisi od Markovića, a ne od Miloševića. Miloševićovo zalaganje je sadržano u tome da se uspostavi ovo bratstvo i jedinstvo. Dakle, da ljudi ne vode računa o tome odakle je netko, da li je iz Slovenije ili Srbije. Problemi uvek postoje i ti problemi treba da ujedine ljude. Kad se čovek nade pred nekim problemom on uvek treba da deluje jedinstveno sa drugima da bi odstranio taj problem, a ne da se povlači pred tim problemom i da se razdvaja. O Miloševiću postoje različite interpretacije i u zemlji i u inostranstvu. Ali taj čovek nema nikakvih zlih namera ako hoće da ukine birokratiju koja se je svugde infiltrirala. Milošević se bori i protiv Srbina ako on nije dobar.

**Kako ocenjujete „novembarske događaje“ na Kosovu i u Prištini?**

Tada sam bio ovde i video sam što se događalo. Mislim da je bilo normalno. Ljudi su došli, branili su svoje interese, ali nisu bili upoznati sa mnogim stvarima. Normalno je da se u takvim grupama pojave i ljudi koji imaju svoje posebne pa i nacionalističke ideje. Bilo je toga i u Srbiji kada su pozivali na to da dođu na Kosovo i da se bore. Što se mene tiče mislim da su to stvarno gluposti i stvarno bi trebalo da se vodi računa da smo danas u 20. veku. Nisam neposredno prisustvovao na mitingu, ali, barem po meni, postoje grupe koje su ušle u masu (isto je bilo i u Crnoj Gori i u Vojvodini) i iskoristile priliku. U svakom žitu ima i kukolja. Inače ja ne prihvatam tvrdnje da su to bile demonstracije protiv tekovina naše revolucije. Kazao sam da ljudi imaju pravo da štite svoje interese, a druga je stvar ako nisu upoznati sa svojim pravim interesima. Za mene je razumljivo da se ljudi plaše za svoj jezik, za autonomnost i za sve ostalo. Sa druge strane je opet napravljena greška jer ljudima nije bilo pravilno objašnjeno da izmenjeni ustav Srbije to ne menja. Trebalo je kratko i jasno reći „to je to“ i gotovo. Oko toga se je digla stvarno tolika nepotrebna panika, a radi se o promenama koje su u interesu cele zemlje.

**U kojim pravcima vidite moguće izlaze iz postojećeg stanja?**

Izlaz bi bio u zdravom razumu svih ljudi – to je prvo. U stvari moramo postići to da istina stvarno izade na videlo. Pošto je zapostavljeno druženje među pripadnicima različitih naroda i narodnosti onda to treba ponovno uspostaviti. Ovdje zapravo apsolutno ne postoji nikakvo druženje: aktivnost omladine npr. je ovdje toliko zasićena, a vazduh tako zatrovan da ljude maltene ništa ne interesuje. Tek posle zdravog razuma i druženja bi došlo ostalo: na ekonomskom, kulturnom, političkom i drugim poljima.

**Imate li prijatelja među Albancima?**

Nemam!

**Imate li prijateljicu Albanu?**

Nemam!

**Zbog čega?**

Mislim da je riječ o razlici u mentalitetima.

**Poznajete li neki mladi par da je npr. on Albanac, a ona Srkinja ili Crnogorka?**

Nema toga.

**Zbog čega?**

Po meni se radi o vaspitanju. Ovdje na Kosovu stvarno vlada neko jako patrijarhalno vaspitanje i to kako u srpskim tako i u albanskim porodicama. Dobro, albanske porodice apsolutno ne poznajem ali za ove druge koje poznajem mogu reći da je to tvrdi patrijarhat. Kad pogledate malo šire vidite da postoji neki slobodniji život, da rade feministički pokreti. . . . a ovdje je muškarac još uvek glava porodice.

**U ovako zaoštrenoј situaciji vjerovatno dolazi i do konfliktnih situacija među studentima?**

Da postoje sukobi; desi se to ponekad. Neznam zašto, možda iz čiste provokacije ili tako nešto. Čuo sam za neke takve slučajeve, za dva tri. Poznajem neke ljude iz videnja koji su se potukli. Ali ja izbegavam svaki konflikt jer cenim zdrav razum.

**Jedan od mogućih vidova tih konflikata sasvim sigurno su i silovanja o kojima se je mnogo pisalo zadnjih mjeseci. Poznajete neku žrtvu iz svoje okoline?**

Samo iz videnja poznajem jednu devojkicu. Ja je lično neznam nego su mi je pokazali.

**O silovanjima jedni govore kao o činjeničnom stanju, a drugi govore kako se to sve umnožava preko masovnih medija. Što mislite o tome?**

Ne, stvarno je bilo mnogo silovanja i to ne samo devojkica, nego su silovane i starije žene.

**Mislite da do tih silovanja dolazi uslijed nacionalne netrpeljivosti?**

Da i zbog nacionalne netrpeljivosti, ali i zbog nekih drugih ciljeva. Neznam zbog čega se to radi, ali sigurno postoje neki ciljevi, neki drugi interesi. Kako inače objasniti silovanje starijih žena? Normalno je za neku sredinu da postoje silovanja, ali tako često i u tolikom broju to stvarno već prelazi granicu normalnosti. Kazao sam, normalno je sve (mada je to nenormalan čin), ali u jednoj određenoj granici. Ako se sve to dešava u tako velikoj količini, onda mislim da stvarno nešto leži iza toga, da postoji neki drugi razlog.

**U zadnje vrijeme se dosta govori i piše o natalitetu Albanaca. Zbog čega mislite da Albanci imaju takav natalitet?**

Pa neznam, kako bi to objasnio. Ako čovek može da hrani svoju decu i da ne bude zavisn od socijale, onda ja nisam protiv toga da ima koliko hoće dece. Ali ako to radi zbog nekog drugog interesa, onda sam protiv toga.

**Da li ste mišljenja da se natalitet Albanaca može interpretirati kao nacionalistički potez?**

Pa moguće je da se tako interpretira, mada ja ne mogu da podem od nje, jer mislim da je to krajnost. Mislim da je moguće da neko ide i sa

tim pretenzijama, jer i tu vredi ona narodna: sto ljudi sto čudi. Sigurno pojedinci idu i sa takvim pretenzijama i to u smislu razmišljanja – kad nas ima više bićemo jači! Ja ne mogu da tvrdim da ne postoje takve pretpostavke.

**Da li se pribojavate nekog od mogućih raspleta ove situacije na Kosovu?**

Bojim se, stvarno se bojim. Ponekad pomislim na to da ne postoji generacija koja na ovaj ili onaj način nešto nije patila pa se mi čini da ova situacija stvarno vuče nešto tako.

**Mislite da je moguće da dođe do građanskog rata?**

Pa u ovakvim situacijama je sve moguće.

**Šta bi vi, kao pojedinac, napravili kad bi došlo do takve situacije?**

Sebi sam već postavljao pitanje da li da se javim na zbornom mestu ili ne, jer sam čisti pacifista u pogledu tih stvari. Za mene je svaki rat čista glupost. Neznam, videću. Reagirati ću u zavisnosti od situacije. Sigurno je da ću se braniti, ukoliko budem lično napadnut, a za dalje – videćemo.

**U čemu vidite izlaz za Kosovo, za Srbiju i za Jugoslaviju? Mislite li da postoji?**

Da, kada bi svi bili jedinstveni. Ja sam za to da se granice između republika izbrišu, da se dovedu ljudi koji stvarno nešto znaju i to bez obzira na to kome pripadaju, šta su i kako se zovu. Uslov je da se ukinu sve granice pa da svi jedinstveno djelujemo na zajedničkom tržištu, a ne da smo sami sebi konkurenti.

**Da li tako mišljeno jedinstvo uključuje i jedan jedinstveni jezik?**

Da. Trebalo bi stvarno da postoji jedan službeni jezik. Dakle jedan jezik u cijeloj Jugoslaviji. Normalno, službeni jezik da možemo da se sporazumevamo. Jeste da je Srbija prva po broju stanovnika i da neki polaze sa stanovišta da Srbija na taj način hoće imati celu Jugoslaviju. Ali radi se samo o tome da govorimo jedan jezik. A ako treba neka to bude esperanto pa ćemo svi da se naučimo i da govorimo tim zajedničkim jezikom. Mora da nademo zajednički jezik . . . . .

**Mislite da bi to bilo izvedivo u danim okolnostima?**

Ne govorim ja o tome da bi npr. u Makedoniji morali govoriti srpsko-hrvatskim jezikom. Oni mogu da razgovaraju makedonskim ili u Sloveniji da razgovaraju slovenačkim. Ali ako dođe netko sa strane koji nema pojma o makedonskom ili slovenačkom jeziku, onda to znači da ipak treba da se uvede neki zajednički, službeni jezik na celoj teritoriji; bez obzira da li bi to bio makedonski ili neki drugi. To jeste danas neizvodljivo, ali ja sam za jedno takvo stanovište.

**Pored varijante jedinstva koju ste predstavili postoji barem još jedna koja proizlazi iz postavke da svatko ima i razvija „svoje“ i tako dolazi do „zajedničkog“. Što mislite o tom „protiv“ konceptu?**

Pa neznam što bih rekao. Ako su mene vaspitali, na tekovima socijalizma i na tome da oduvek postoji jedna jedinstvena partija, onda sam ipak više za ovu prvu varijantu, za ovaj, kao što kažu, ortodokсни koncept. S obzirom da sam tako vaspitan, onda stvarno prihvatam sve ovo i sve ono što sam učio od prvog razreda osnovne škole dalje i iskustva koja sam sticao. Međutim, danas se stvarno pojavljuje to da u jednoj partiji dvoje komunista više ne mogu da gledaju na isti način, pa je nužno da se u jednoj takvoj partiji javljaju grupacije prema različitim opredeljenjima.

**Predpostavimo da dođemo u situaciju kada bi trebalo birati između izlaska iz krize i odricanja od nekih ideala. Da li bi se u toj zamišljenoj situaciji odlučili za izlazak iz krize ili za očuvanje ideala?**

E to je malo teže pitanje. Mislim da bi u takvoj situaciji svi izabrali izlazak iz krize, da bi se odrekli svojih ideala.

**Da li bi se vi složili sa tvrdnjom da je pretpostavka da se izađe iz postojeće krize ta da SKJ ne bude više na vlasti?**

Ne bih mogao da se složim, jer su me učili da je taj SKJ najbolja moguća vlast i da drugačije ne sme da bude.

**Da li ste član SK?**

Ne, nisam.

**Zašto niste član partije? Da li ste pokušali postati članom?**

Nije bilo predloga za moje učlanjenje. Interesovao sam se da uđem u partiju, ali kad sam video na koji način i tko dolazi u partiju, onda sam odustao od toga. Kod mene, u mojoj opštini gledam te članove SK, npr. predsednika opštine koji ima dve kuće pa sve drugo, a ja okrećem biciklu svakog dana kad odem u trgovinu. . . Tako je svugde, samo što mi je sad dolaskom Miloševića omogućeno da skinem tog predsednika opštine koji ima dve kuće; omogućeno mi je da se raspitam da li je to on stekao zakonito ili nije. Dakle, ipak je došlo do nekih većih, širih ljudskih prava sa dolaskom Slobodana Miloševića. To isto se dešava i u drugim mestima i zato ga ljudi vole.

## Razgovor sa Crnogorcem

**Kako gledate na trenutne „albansko-srbske“ odnose na Kosovu?**

To postoji već odavno. Glavna netrpeljivost na Kosovu je u tome što smo po veri različiti. Inače, sve što je sada ovdje to je normalno. Mislim pre svega zbog onoga što se radilo zadnjih 40 godina. Susedi smo Albanije i ovo je njihova nacionalna manjina. Ako bi se mi upravljali po načinu kako oni vide naše nacionalne manjine, onda bi albansku narodnost u Jugoslaviji potpuno lišili svih prava. Ali pošto smo mi zemlja mira, Titova zemlja i sve tako Albanci su dobili: obdaništa na svom jeziku, školu na svom jeziku, srednju školu na svom jeziku, mogu imati

doktore nauka na svom jeziku, imaju štampu, televiziju, radio. . . , sve na svom jeziku. S druge strane postoji ono nasledeno da su oni kao „niža rasa“. Ustvari oni su stekli kompleks i smatraju da ako se predstave kao Albanci da ja npr. odmah mislim da je on niži od mene. Postoje neki koji stvarno tako misle, ali ja uopšte ne mislim tako. Imaju dakle kompleks da ih mi tretiramo kao niže zato što su Albanci. Oni se bore za svoja prava i ako je to samo zato što su potišteni, potlačeni onda u redu. Ali nikako ne mogu da shvatim da oni traže jednu Veliku Albaniju i to na teritoriji naše zemlje. E pa mislim da to nije tako palo sa neba. . . da bih zaboravio svoje ujake i stričeve i svoje druge koji su ostali na Zelengori. Suština je, dakle, u tome da ne traže Veliku Albaniju, a sve drugo što traže je u redu.

**Mislite da je parola „Kosovo-republika“ identična sa Velikom Albanijom?**

Tačno. Ali ja opšte ne okrivljujem njih kao narod, nego one u Beogradu koji su znali za to 40 godina.

**U čemu vidite osnovu te ideje na Kosovu?**

U vaspitanju njihove omladine, koja je indoktrinirana. Oni uopšte ne razmišljaju – po mom mišljenju – svojom glavom, nego imaju stalno neku Veliku Albaniju . . . zemlju u kojoj će sve da cveta. . . Radi se o narodu koji nije imao svog nacionalnog preporoda i tek sada su ga doživeli. Sve to zajedno sa onim što su dobili im je nekako udarilo u glavu.

**Kako ocenjujete 1981. godinu na Kosovu?**

Koliko je dobro da nije, toliko je dobro da je došlo do toga. Dobro je to što su se pokazali, jer je moglo da prođe još više godina pa bi možda bilo kasno, možda bi stvarno dobili Kosovo republiku ili Veliku Albaniju. Ja uopšte ne krivim narod, on je potpuno zatrovan idejom. Suština je u tome što treba da se nađu krivci, oni koji su to proizveli.

**Kako bi, dakle, ocenili te demonstracije?**

E pa ocenio bi ih po tome što traže Kosovo republika, to znači direktno separatistički, da se stvori republika, a time i da se pripoje Velikoj Albaniji.

**Kako ocenjujete „novembarske događaje 1988“?**

Pa to je potpuno na istom tragu. Promenila se je samo taktika, neka-ko su sazreli. To se radi sada nekako mnogo pažljivije i sa velikim investicijama; lova stiže sa zapada.

**Mislite li da je „glava“ te „iredentičke organizacije“ izvan jugoslavije?**

Izvan, sigurno. Ta glava je najpre u Albaniji, pa od Albanije preko emigracije, a onda postoje i ovde ti elementi. E samo ovo još da kažem: ja mogu da razumem da Albanci koji su rođeni u Jugoslaviji ne traže ništa bolje od ove Jugoslavije. Ja se družim sa njima i ja to znam. Ali ne mogu to da garantujem za 350 hiljada emigranata koji su prešli iz Albanije u Jugoslaviju. Jer postavlja se pitanje kako da se desi da među

350 hiljada emigranata koji su prešli sve od 1945. do današnjih dana ne bude nijedan Srbin, Crnogorac ili neki drugi. To je prosto nemoguće.

**Mislite da je od ljudi koji žive na Kosovu realno očekivati da bi se htjeli priključiti Albaniji?**

Pa nije realno. Ali oni kažu kad se stvori ta Velika Albanija, kad se ujedine svi, da bi onda to bila država u kojoj bi bilo blagostanje i u kojoj bi živeli samo Albanci.

**Da li je po vašem mišljenju opravdan štrajkački zahtjev rudara Starog trga u vezi sa odstupom R. Morine?**

Ne, Morina, to nikako. Na osnovu čega to zahtevaju, gde su njima argumenti?

**Što mislite o mogućnosti kolektivnog samoubistva rudara?**

Čovek je najveće bogastvo to treba svakome da bude jasno; ali neznam nekako sve se zatrovalo i sad čovek stvarno treba da bude pametan šta da radi sa tim rudarima Trepče.

**Ovih dana se je pojavio i zahtjev da Slobodan Milošević da ostavku. Kako gledate na to?**

Postoji mišljenje da je Milošević veliki nacionalista. Ali on sigurno nije takav. Srbi, Crnogorci i Makedonci su to stvorili od njega. Narod je veličanjem, guranjem Miloševića doprineo da je tako ispalo u očima Muslimana, Turaka, Albanaca i svih drugih, kao da on ne želi dobro nikome nego samo Srbima i Crnogorcima. A u stvari uopšte nije tako. To je provereni komunista i pravi čovek koji svima u Jugoslaviji želi dobro.

**Da li ste vi član SK?**

Jesam.

**U čemu vidite suštinsku novost koju je u jugoslovensku politiku uveo Milošević?**

Imam osećaj da se je narod nekako podelio. Postoji veliki jaz koji ih razdvaja. E sad treba pametno da se radi i da se nađe osoba kojoj će svi da vjeruju, da bude to stvarno jedna jugoslovenska osoba, koja će da voli Jugoslaviju od Triglava do Gjevđjelije, koja će da se bori za dobro svih Jugoslovena. Milošević radi baš na tome.

**U čemu vidite progresivnost ustavnih promena u SR Srbiji?**

Milošević samo želi da se stvori Srbija, da bude jedna Srbija, da ima uvid u kompletnu teritoriju. Pokrajine neka postoje, ali da ne bude tolikog jaza, jer pokrajine su bile jedinice za sebe, mogle su da kontrolišu sve što se radi u ostaloj Srbiji; Srbija nije imala kompetenci pa nije mogla da kontroliše što se radi na teritoriji pokrajine niti u politici niti u ekonomiji niti u bilo čemu.

**Mislite li da je to pozitivno za Jugoslaviju kao federativnu zajednicu?**

Ja sam Jugosloven i da se ja pitam potpuno bi bio za to da se ostvari jedna Jugoslavija.

**Šta bi to značilo „ostvariti jednu Jugoslaviju“?**

Nekako smo se podelili pa zaboravljamo da živimo u Jugoslaviji. Svi vodimo neke svoje politike, svoje ekonomije i potpuno smo se nekako međusobno udaljili. Uopšte nema nekog ko misli da je to stvarno jedna država i da samo tako možemo da opstanemo.

**Što bi vi napravili u toj situaciji?**

Možda je problem u granicama, iako posle rata to nisu bile neke prave granice, nego samo formalnost. Ali sad, zadnjih godina, to su stvarno postale prave granice, granice koje nas razdvajaju.

**Što bi vi napravili sa tim granicama?**

Sve države koje su svetske i evropske nemaju toliko takvih podela. Mi smo mala teritorija, ustvari mala država. U svakom pogledu se nam poznaje da smo počeli da zaostajemo, jer vidimo samo neke svoje zatvorene krugove, jer vodimo neke svoje nacionalne ekonomije . . . kao da se svesno želimo uništiti. U stvari svest ljudi treba da sazri o tome da smo svi Jugosloveni, da je ovo naša zajednička domovina. Ali mi nemamo jugoslavensku svest pa i da očistimo granice to ne bi ništa značilo.

**Da li bi takva jedinstvena Jugoslavija morala imati i „zajednički“, npr. „službeni jezik“?**

Samo ako bi svi svesno usvojili da postoji jedan takav jezik na kojem bi svi trebali da se sporazumevamo, a svako da sačuva svoj materinji jezik. Svi jezici da ostaju, samo da postoji jedan zajednički jezik na kojem ćemo se razumeti. Suština je to da se razumemo, a to može da bude i esperanto kojeg bi se svi naučili.

**Da li bi za vas bilo prihvatljivo da taj „zajednički jugoslovenski jezik“ bude albanski?**

Ja lično možda ne bih imao ništa protiv. Ali mi se čini da to ne bi bilo izvodljivo. Poznavajući svest i sva ta naša kulturna nasleđa mislim da to nikako ne bi mogao da bude albanski. Možda bi bio moguć slovenački, možda makedonski ali albanski sigurno ne!

**Kako bi vi razrešili trenutno stanje kad bi u rukama imali apsolutnu moć, potpunu vlast?**

Samo treba da imamo ideju jugoslavenstva, a ako se borimo za demokratiju i sve drugo i ja ću da idem prvi i da se borim za ljudska prava i sve to. Svima jednako, svi treba da budu jednaki pred zakonom, jednaki i u pogledu jezika, i u pogledu kulture, ali samo iz glave da se očisti ideja Velike Albanije.

**Što bi napravili, ako bi kojim slučajem došli do spoznanja da neki narod npr. to ne želi shvatiti?**

To se zna, to svi znamo. Ako je ovo država, onda je neminovno da taj narod mora da se saglasi. Ne može svak da radi šta hoće. U slučaju da ne, onda mora vojska. . . što je krajnije i što je za mene izvan ljudskog.

**Šta mislite da bi se dogodilo, kad bi npr. na Albance morali poslati vojsku?**

Neznam. Koliko god da su Albanci ratoborni imaju jaku volju, ipak ne bi uspeali – sigurno. Oni jesu narod i to mora da se poštuje. Ali mora da se pomire sa Jugoslavijom i da je prihvate. U svakom drugom pogledu ne smemo da im štetimo, ali moraju da imaju svest jugoslavenstva.

**Na jednom mjestu ste rekli da je čovjek najviša vrijednost, a na drugom postavljate vrijednost države iznad čoveka. Kako uskladujete ta dva stava?**

Ustvari ovo nije država u smislu kao što su druge države. Ja polazim od toga da to jeste država, ali država u kojoj je glavna vrednost čovek. Mi smo socijalistička, samoupravna, . . . država da ne nabrajem sve te. To čitav svet zna i svi znaju da su se SK i Tito i svaki naš komunista borili za dobroga čoveka.

**A ako treba ubiti nekog čovjeka za dobro tog „dobrog čovjeka“?**

Ne mogu ubiti čoveka za dobro dobrog čoveka, to ne postoji. Ako već ubiješ čoveka, onda je to kraj. Čovek je najveće bogatstvo . . . Ja kažem, ipak nade ima, čovek je čovek . . . treba da prevlada nešto razumno i ljudsko, ali to je nešto izvan mojih možda shvatanja i kompetenciji i svega toga. Ako bi do toga već došlo, ja to nikad ne bi želio, to je stvarno užas, ali . . . ako . . . onda će sigurno država . . . Koliko god da se vodi računa o čoveku, ali država . . . neznam ni ja.

**Da li bi, možda, u ovoj situaciji bilo pametno da popuste i Albanci i nealbanci i da se nađe neki „prostor zajedničkog jezika“?**

To je jedini način da se izade iz ovoga. Ne mogu samo da popuste Albanci, jer ako popuste samo Albanci, onda je to samo nešto privremeno. Sad moramo stvarno korenito, u globalu da nađemo izlaz.

**Gdje mislite da bi mogli popustiti jedni, a gdje drugi?**

Ja bi sve popustio Albancima, samo ne bih popustio Veliku Albaniju.

**Recimo da oni kažu ovako: hoćemo republiku, ne želimo se priključiti Albaniji. Da li bi im popustili?**

Ne.

**Zbog čega se onda mijenja ustav iz 1974.?**

Zato jer je ustavom Srbija izgubila kompetenciju na teritoriji pokrajine.

**A ako žele autonomnu pokrajinu po ustavu iz 1974.. a ne Veliku Albaniju?**

Autonomnu pokrajinu imaju.

**Kako bi odgovorili, kad bi Albanci rekli: ostajemo u Jugoslaviji i ne želimo niti Veliku Albaniju niti svoju republiku, ali kompetencije nad pokrajinom hoćemo imati mi?**

Ako već tako hoćemo da razmišljamo to nije dobro, jer ne sme da postoji mi i vi. Treba svi da budemo zajedno, jedno, i da se na to gleda zajednički.

Recimo da Albanci sebi izbiju iz glave Veliku Albaniju i Republiku, ali da Jugoslavija i/ili Srbija izbiju sebi iz glave kontrolu nad pokrajinom. Da li bi se bilo moguće na tome sporazumjeti?

Trebalo bi, samo ne mogu da budem siguran da bi Albanci bili jugoslavenski orijentisani.

Šta mislite da je primjerenije da je netko najprije Jugoslaven pa onda Albanac, Slovenac, Srb ili obrnuto?

Prvo Jugoslaven. Za mene je to najvažnije.

Šta mislite o višepartijskom sistemu, privatnoj svojini, sindikatima . . . kao mogućnosti da se izade iz krize?

To sigurno ne bi moglo pomoći da se izade iz krize.

Šta mislite da bi se dogodilo kad bi imali više stranaka?

Pa to bi bilo rasulo. Već sad vodimo različite ekonomije, politike, sad kad bi dali još i partiju, onda bi potpuno izgubili sva svoja obeležja. To bi bila samo neka konfederacija.

Dakle, konfederacija ne dolazi u obzir?

Ne. Moramo imati jedinstvenu državu, jedinstvenu partiju.

## Razgovor sa Muslimanomom

Po narodnoj pripadnosti niste ni Albanac ni Srbin, nego Musliman. Kako ocjenjujete činjenicu da za postojeće stanje Srbi optužuju Albance, a Albanci Srbe?

Pa verovatno treba potražiti neku sredinu. Ima dosta toga što i kod Albanaca i kod Srba ne valja. Lično sam ubeden da je sve to što se dešava nekakva politika. Narod, ljudi svih nacionalnosti su zavedeni na neki način. Politiku, političare interesuje npr. šta je bilo pre hiljadu godina: to hoće da osvetle i pokažu ko je bio njihov vojskovođa, koje narodne heroje su imali, a ti narodni heroji u stvarnosti možda nisu ni postojali. Jedni drugima hoće da dokažu što su oni bili prije neznam koliko hiljada godina, govore o tome tko je bio prvi na Kosovu, koga su oterali, tko se je vratio . . . Dobro je da se proučava istorija, da se zna šta je bilo. Ali to nije dovoljno da izademo iz ove krize. Pogledajte gde je Zapad, a gde smo mi!

Da li vam je teško izdržati „između“ Srba i Albanaca u ovoj situaciji?

Pravo da vam kažem, nije lako.

Mislite li možda da jedni i drugi pretjeruju?

Ima u tome nečega, ali ne u toj meri u kojoj se ispoljava. Jedni i drugi kukaju: te ovo te ono . . . ali mislim da to nije prava slika.

Da li bi se možda moglo govoriti o tome da na Kosovu postoji nekakav „glavni problem“?

Ako postoji takav „glavni problem“ onda bi to, po mom mišljenju, bila ekonomija: naš standard, tako da kažem. Prosto rečeno, stanje

neimaštine. Ljudi nemaju čime da se zabave u ovom svetu pa onda kopaju i žele dokazati nešto tamo u istoriji. Da su radnici dobro plaćeni, da imaju neki standard, onda bi oni to prosto zaboravili.

Uobičajeno je kada se razmišlja o Kosovu da se govori i o iredentizmu, o paroli „Kosovo-republika“, o tome da je glavni cilj tih nastojanja priključenje Kosova NR Albaniji. Što mislite o tome?

Ja sam siguran da ni jedan Albanac sa Kosova ne bi otišao u Albaniju. Albanci savršeno dobro znaju kako se tamo živi, a kako se ovde živi. Jest da smo mi podosta zaostali za Evropom, ali toliko koliko smo ni zaostali za Evropom, toliko je Albanija zaostala za nama.

Za studentsku populaciju je uobičajeno da se intenzivnije međusobno druži. Zanima me kako se međusobno razumijete kao studenti različitih narodnih, vjerskih, kulturnih . . . pripadnosti?

Pa situacija nije uobičajena. Ima dosta nesuglasica i takozvanih eksczesnih situacija. Premalo se međusobno kontaktira.

Zbog čega?

Zato jer postoji neka odbojnost. Ljudi se ne pitaju ko si ti i šta si, nego najprije kako govoriš. Zatim gledaju ime.

Kakve su mogućnosti npr. da imate djevojku koja je Srпкиnja, Alban-ka, Turkinja . . . ?

Nije nemoguće, ali je teško, a to posebno važi za Albanku.

Poznate li možda neki par iz svoje blizine, da bi ona bila Albanka a on nealbanac ili obrnuto?

Ne, nije mi poznato da neka Albanka ide npr. sa Srbinom ili nekim drugim. Verovatno ima i toga, ali to je izuzetno mali procenat.

Kakve mogućnosti postoje da kao student sutra „nađete djevojku“, da u dogledno vrijeme nađete privatnu sobu u kojoj ćete zajedno živjeti?

Postoje mogućnosti, ali treba da nađem djevojku koja je od prilike, Muslimanka.

Da li baš mora biti Muslimanka?

Pa ne mora baš, ali to je jedna od glavnih mogućnosti. Nije isključeno ni da to bude Srпкиnja ili možda Turkinja, ali je skoro 99,9 % sigurno da to neće biti Albanka. Još veći problem je novac. Moja stipendija iznosi 6 milijona i dvesto hiljada starih dinara, a to nije dovoljno niti za studentski dom.

Vjerovatno često igrate nogomet, košarku . . . Da li igrate miješano ili npr. Albanci protiv Muslimana, Srbi protiv Albanaca i tome slično?

Najčešće igramo „jedni“ protiv „drugih“ – ako uopšte igramo. Sjećam se jednog nogometnog turnira kada je u finalu igrala ekipa u kojoj su većinom bili Muslimani i jedan ili dva Srbina, a u drugoj su bili Albanci. Hala „25. maj“ je bila gotovo puna. Bilo je i žvižduka i aplauza, a i vrlo grube igre. Najvažnije je bilo pobediti.



Proteklih mjeseci i godina su novine često pisale o tome kako se na Kosovu i u Prištini sa jedne strane grupiraju Albanci, a sa druge „oni drugi“. Da li ima istine u tome?

Pa nije to tako striktno podijeljeno, ali obično dolazi do nekakvih grupiranja.

Kako ljudi znaju, prepoznaju koji su „njihovi“, a koji nisu?

Pa neznam, ali većinom levom stranom idu Srbi, a desnom Albanci.

Da li npr. možete, recimo na udaljenosti od 20-ak metara, opredijeliti nekoga da je Srbin ili Albanac?

Naravno da ne mogu, ali mogu kad čujem kako netko govori.

Može li se možda o tome zaključivati i po odijevanju?

Pa prilično.

U čemu je npr. razlika u odijevanju između Albanke i Srпкиnje?

Srпкиnja će sigurno da nosi neki upadljiviji, skuplji komad odjeće, kojeg Albanka nema u svojoj garderobi.

Mislite da su Srпкиnje bogatije?

Da. A to je verovatno zbog nataliteta. Srbin npr. ima jedno ili dvoje dece, a Albanac npr. petoro ili šestoro.

Da li bi mogli oceniti po načinu češljanja, po obliku frizure da li je neka djevojka Albanka ili Srпкиnja?

Pa ako ne bih mogao da pogodim baš svaku, pogodio bih većinom.

U čemu je „finta“ takvog prepoznavanja?

Neznam, ne mogu da vam to kažem, ali kad vidim onda to od prilike prepoznajem.

Kada završite fakultet, da li ćete ostati u Prištini, na Kosovu?

Ne, ni u kom slučaju.

Zbog čega?

Prije svega, tu je prisutna neka nesigurnost. Štrajkovi se smenjuju iz dana u dan, jedan dan Srbi imaju miting, drugi dan Albanci demonstriraju. Kosovo po mom mišljenju nema velike perspektive. Tu se ne može živeti, nego životariti, nema nikakvih uslova, plate su ispod svakog minimuma . . . Drugo, nisi siguran, svakog časa može da nešto pukne.

U kojem pravcu vidite moguće promjene na Kosovu i u Jugoslaviji?

Ako hoćemo da se izvučemo iz ove krize onda je uslov jedinstvena partija na nivou Jugoslavije. Međutim, što se tiče socijalizma, socijalizam je čitav u krizi, što znači da ovakav socijalizam ne valja, treba ga menjati.

Da li bi po vašem mišljenju Jugoslavija mogla funkcionirati kao „nesocijalistička država“?

Pa mogla bi, samo ja mislim da mi možemo da izađemo iz ove krize i kao socijalistička zemlja; ali – naravno – sa bitnim promenama. Te promene bi se ogledale u ekonomiji, politici . . . Nije dobro da sve što je kapitalističko odbacujemo kao strano i slabo.

U čemu vidite prednost Jugoslavije ako ostane socijalistička država?

To je ponajviše zbog humanosti, zbog jednakosti o kojoj nam pričaju. a koja zapravo ne postoji. Zatim da ne bi postojalo eksploatacije, ali i ovde kod nas postoji eksploatacija možda čak veća nego na Zapadu.

Humanost, jednakost, eksploatacija. Za jednakost ste rekli da ne postoji, a eksploatacija da je možda veća. U čemu vidite humanost socijalističke države?

U odnosu prema čoveku, prema prirodi . . .

U čemu je unutar socijalističke države odnos prema čoveku humaniji nego što je to slučaj u kapitalističkoj državi?

Ja bi poredio npr. Japan i Jugoslaviju. Kod njih je čovek u službi rada, čovek nije humano, stvaralačko i kreativno biće. On je mašina, prosto su mašinu od njega napravili; u Japanu je čovek zapostavljen, čovek je zadnji na lestvici vrednosti.

A u Jugoslaviji?

U Jugoslaviji se ističe čovek kao da je glavni, da je prvi, da taj danak mi nismo platili, da ljudi ne rade, da su na neki način slobodniji . . .

Mislite da je humanost sadržana u tome što ljudi manje rade, što nisu strojevi?

Ne da manje rade, nego da nisu mašine, da slobodno misle, da imaju pravo da kažu što valja, a što ne valja, što treba menjati; radi se o tome da su kreativni.

Mislite da se u Jugoslaviji zaista može „sve reći“?

Pa neznam ja. Čini mi se da je ovaj 133. član ukinut.

Kad bi vas netko postavio pred izbor da će Jugoslavija izaći iz krize samo ako prestane biti socijalistička, što bi izabrali?

Pa ovu prvu alternativu, ali to je opasan put.

Mislite da postoji put koji nije opasan?

Pa bez rizika nema dobitka to je poznato. Ne da ćemo morati, već moramo riskirati. Nemamo drugog izbora. I ja kad bi se lično pitao i ja bi to izabrao.

Da li bi vi riskirali i uvođenje višepartijskog sistema?

Dozvolio bih u svakom slučaju, samo da izađemo iz krize i počnemo normalno živeti.

## Razgovor sa Turkinjom

Kako vi kao pripadnica turskog naroda doživljavate zadnje mesece i godine na Kosovu?

Grozno, naporno, prosto ubitačno; neka čudna presija je to. Kući sam preopterečena, ako uključimo televizor odmah čujem iste laži, a sve to ubija čoveka i stvarno utiče na ljudsku psihi.

Kako se pokušavate odbraniti od toga?

Možda previše razmišljam. Neznam se odbraniti.

**Može li se o tome ne razmišljati?**

Ne može. Možda može neko drugi, sa strane, ali onaj ko tu živi on sigurno ne može. Vidite nepravdu koja se događa, slušate izmišljotine, a u stvari znate da od toga nema ništa.

**Pomenuli ste nepravdu. O kakvoj nepravdi je riječ?**

Ne znam kako da vam to objasnim. Vidite, ja sam tu rođena, dobro znam Albance i Srbe. Dosta dobro znam i jedan i drugi narod, a ipak neznam kako da vam to objasnim.

**Do kakvih npr. „čudnih“ situacija dolazite u trgovini, na ulici, u autobusu, na poslu? Kakve su te, recimo, „sitne nepravde“, koje se ponekad dogode?**

Na poslu nemamo problema. Imam kolegicu Albanku i Crnogorku i dobro se razumemo. Ali ima i drugačijih situacija. Npr. pre par meseci sam nešto kupovala. Čekali smo u prodavaonici, bilo nas je više – jedna majka, jedna gospođa i jedno malo dete, Albanac, od prilike 5–6 godina star. To dete se, šta ono zna, nekako probija preko reda, a gospođa ga je odgurnula. Dete je palo na glavu, udarilo se. Časna reč, krv je odmah potekla. Toliko je ona bila agresivna da ne mogu ni da se izrazim kako se grozno izrazila.

**Šta je rekla?**

Kaže „albansko kopile“, gde češ, vi neznate šta je red. Svi su šutali, samo ja sam reagovala. Pa kako možete gospođu to da kažete, pa to je dete? Svi ste vi isti, odgovorila mi je. Poznam još mnogo primera sa decom, npr. u mom susedstvu ispred kuće. Deca su se igrala; deca kao deca, i malo su se potukla. Nije prošlo ni 15 minuta, a već je nastala buka. Ne da je ona vrištala, nego je pretila roditelju Albancu da će zvati miliciju. Ja kažem: pa stanite gospođu, to nije ništa, to su deca koja će posle 15 minuta da se pomire. Ne, ne, vrištala je gospođa, ja ću tražiti miliciju, neću pustiti dete više na dvorištu da se igra.

**Kako doživljavate slušanje vjesti, natpise u novinama . . . ?**

Strašno me nerviraju. Strašno je kada slušamo ono o silovanju, a znamo da nema ništa od toga.

**Pa zbog čega se onda piše o tome?**

Neznam, valjda nisu savesni, zbilja uopšte nemaju savesti. Ono što npr. čitamo u „Jedinstvu“ to je, bože, ludost. A ono što je najgore kod toga, oni sami znaju da nije tako i znaju da je to izmišljeno.

**Kako to mislite?**

Pa imam i drugarice Srpkinje sa kojima kontaktiram i koje znaju što se događa. Baš sam razgovarala sa jednom drugaricom. Verujte, dobra mi je prijateljica i baš smo intimne. Jednom mi je baš rekla da i ona zna da to nije tako kao što se piše ali da ona ništa ne može napraviti. Rekoh, kako možeš da sve to slušaš, zar te ne grize savest? Nije mi

odgovorila. Mene bi grizla savest da nešto nije tako kao što slušam i čitam a ne reagujem. Ali ljudi su različiti. . .

**Često se govori o tome da se na Kosovu događa „genocid“ i „teror“. Što mislite o tome?**

Bože, što mene to nervira. Genocid! Pa ja neznam da li oni uopšte znaju šta je genocid. Pa kakve su sve stanove oni pokupili van. Verujte uopšte neznam (pa stvarno nisam opterećena sa time), ni jednog primera da su pod pritiskom otišli. Bar koliko ja znam, od malih nogu se družim sa jednim i sa drugima.

**Zbog čega onda odlaze Srbi. Crnogorci sa Kosova?**

Zbog čega? Pa vidite kakve su plaće kod nas. Ovde npr. proda stan, a tamo kupi drugi, zaposli se i sigurno mu je bolje. Zato je otišao. Svi mi idemo gde je bolje, to je sasvim normalno. Uopšte ne vidim nikakve tragedije u tome da netko odlazi. Baš primer znam, da su otišli moji susedi. Prodali su kuću i oprostili se od nas. Kad pre neki dan slušam i piše u novinama, kako su otišli pod pritiskom! Pa vidi, molim te, on je bio moj komšija, lepo smo se pozdravili (koliko je bilo to plakanja), lepo su otišli, a sad ispada da su oni otišli pod pritiskom! Evo to je konkretan primer, časna reč.

**Govori se često da tu zemlju i kuće obično kupuje iređenta, jer da obični Albanci ne mogu sakupiti toliko mnogo novaca.**

Gluposti! Pa oni masovno rade vani i mnogo zarađuju. Skoro nema porodice da netko nije zaposlen u inostranstvu. Albanci mnogo rade, veoma štedišni ljudi su i skromno žive. Previše su štedišni i preskromno žive. Šteta i greota bi bila da se kaže da su to kupili iređentisti. To nema nikakve veze. Albancima je to nekako urođeno pa se tako i ponašaju. Izuzetno visoko cene zemlju i kuću i tome sve drugo podređuju.

**Da li se bojite onoga što dolazi?**

Bojim, strašno se bojim.

**Čega se zapravo bojite?**

Neznam, nema ništa određeno, ali bojim se te atmosfere.

**Ovdje ljudi sve više govore da postoji opasnost od nekakvog građanskog rata. Što mislite o tome?**

Pa ako ne bude na bolje, verovatno će i do toga doći. Ali to bi bila katastrofa, najveća katastrofa.

**Kada bi imali mogućnost da se zaposlite negdje izvan Kosova, da li bi otišli odavde?**

Otišla bi, zašto ne? Samo da mi bude bolje, jer ovde postaje sve teže.

**Što mislite o politici koju vodi Slobodan Milošević?**

Mislim da je pogrešna politika i da nigde ne vodi.

**U čemu mislite da ta „Miloševićeva politika“ greši?**

U svakom pogledu greši. Pogledajte samo njegove izjave.

**U čemu mislite da su pogrešne njegove izjave?**

Pa recimo ona da će Srbija biti država ili da je neće biti.

Kako gledate na razmišljanja po kojima bi u Jugoslaviji i na Kosovu trebalo uvesti jedan službeni jezik?

Pa to je glupa ideja. Zamislite da živite na Kosovu i da morate govoriti samo srpskohrvatski ili da u Jugoslaviji morate govoriti samo albanski. To je strašno glupo.

Mislite li da postoji opasnost da se, ukoliko bude došlo do ustavnih promena u SR Srbiji, uvede obaveznost srpskohrvatskog jezika u javnim službama?

Pa sigurno.

Da li se Albanci sa kojima radite i živite boje toga?

Da, oni sa kojima sam razgovarala, se boje.

U čemu vidite „osnovni problem“ kojeg bi trebalo riješiti pa da se stvari okrenu na bolje?

Pa ja mislim da bi osnovna stvar bila najprije to da se malo treznije misli, a to znači da bi najbolje bilo da Milošević da ostavku.

Zašto?

Pa zna se da je on doveo do svega ovoga što je danas. Vidite šta radi, sad već u Hrvatskoj nagovara Srbe. Pa to je ludost. To je žalostno. Godinama ljudi žive zajedno, a sad ih odjednom razdvajaju.

Do zaoštavanja ovih pitanja je došlo u zadnje dvije-tri godine. Međutim, vi se vjerovatno sjećate kako je bilo prijašnjih godina. Recimo prije petnaest, dvadeset godina?

Da, tada je bilo drugačije. Sve je bilo mirno i normalno. Imam prijateljice Albanke i Srпкиnje i nikada se nismo razlikovali u tom smislu. Nikada nismo pravile razlike po tome da li je ona Albanka ili Srпкиnja. Verujte, bila sam tako vaspitana. Ali u zadnje vreme sam se promenila i ja. Ponekad prosto mrzim samu sebe što sam i ja postala takva.

Kada se govori o iredentizmu, onda se obično misli kako bi Albanci sa Kosova željeli napraviti svoju republiku i potom se priključiti NR Albaniji. Što mislite o tome?

To nije tačno. Verujte mi, ja živim sa Albancima i Albancima pa ni jedan od njih ne bi htio da se priključi Albaniji. Svi mi dobro znamo kako je tamo. Verujte da to nema nikakve veze. To su gluposti. Bože, kako mogu tako da govore. Ili što govore o rudarima koji su tamo već četiri dana. Govore da manipuliraju sa masom. Verujte mi, da nisam celu noć spavala zbog svega toga što se događa.

Poznajete li mješane bračne parove između Srba i Crnogoraca i Albanaca u krugu ljudi sa kojima živite?

Jeste, ima ih. Jedna moja rođakinja se je udala za Crnogorca iz Peći i lepo žive. Udala se je pre 15 godina i možda im tada nije bilo prijatno ali su se uklopili i žive kao i svi drugi.

Da li su takve pojave bile nešto normalno u vrijeme kada je vaša generacija sklapala prve veze i poznanstva?

Sigurno, to je bilo nešto normalno pa tome uopće nismo posvećivali posebnu pažnju. Ali danas više nije tako. Znam ja to vrlo dobro, jer sam imala puno prijateljica, npr. Srпкиnja, sa kojima sam se družila i posle škole. A sad vidim da nije više tako.

Zbog čega se teže družite sa svojim prijateljicama?

Recimo sa jednom dobrom prijateljicom. Srпкиnjom, već odavno nismo bile zajedno. Kaže znaš šta, tvoj muž je Albanac a moj Srbin pa ne znam, kako bi to bilo u ovoj situaciji. Ja joj kažem, da li ti mene voliš, a ona kaže – jeste. Pa kakve to veze onda ima. Mi možemo da se vidimo, idemo ponekad zajedno na kafu, ali u kući se više ne posećujemo. Iskreno vam kažem, oni su odustali.

Da li opažate i prisutnost jačanja religioznih razlika?

Što se religije tiče, bar ja tako mislim, čini mi se da su najmanje opterećeni upravo Turci i Albanci. To ranije nije bilo tako. Reći ću vam jedan primer, pošto stanujem blizu crkve, pravoslavne crkve. Začudila sam se da neki moji prijatelji i neke moje prijateljice tek sada, u svojoj zrelosti, počinju pohađati crkvu. Pitala sam ih gde idu, oni mi odgovore da idu u crkvu, da su prije bili ljudi što nisu išli itd. To je tako naglo došlo da neznam kako je to moguće. Sada mnogo više Srba ide u crkvu nego pre nekoliko godina.

Da li poznajete primjer, odnosno da li ste čuli o njemu, da netko samo zbog toga što je Srb ili Crnogorac lakše dolazi do zaposlenja?

Sad se to češće dešava.

Prije nije bilo tako?

Pa oni su uvek imali prednost, a pogotovo sada kada dolaze povratnici.

Kakav je odnos prema povratnicima?

Pa kad dođe odmah dobije radno mesto. Ne prođe ni godinu dana, a on stan dobija! A ovde rade ljudi od 15–20 godina pa žive po tuđim stanovima. Sad je ovde sve moguće, a ti povratnici imaju prednosti baš svugde i zato ih je sve više.

## Razgovor sa Romkinjom i Romom

Imate dvoje male djece; zanima me kako uspijevate zadovoljiti njihove potrebe po igračkama?

Pa veoma teško. Plate su male, a cene iz dana u dan sve veće. Ja više neznam koliko šta košta. Svaki puta kada idem u trgovinu, vidim neke nove cene. Moramo najpre ja i muž da mislimo na hranu, onda na hlače ili cipele pa tek na kraju dođu igračke – ako ostane novaca.

Da li ste zaposleni?

Ja nisam zaposlena u preduzeću ali moj muž jeste.

Pa kako onda sastavljate „kraj s krajem“?

Teško. Pokušala sam više puta dobiti posao, ali nije mi uspjelo. Zato moram raditi, ovako, kod drugih ljudi.

**Radite svakog dana?**

Skoro. Kod različitih ljudi čistim i spremam stanove i tako zaradim nešto da nam je malo lakše.

**Gdje su vaše djevojčice kada radite?**

Pa različito. Ako radim ujutro, onda su one u vrtiću, a ako poslepodne onda ih čuva muž ili netko iz rodbine, prijatelji . . .

**Da li se bojite za svoju djecu zbog svega ovoga što se trenutno događa na Kosovu?**

Kako da ne.

**Čega se bojite?**

Pa neznam. Sve to je nekako čudno. Ponekad se bojim i kad su ovde ispred i kad se igraju.

**Igraju li se često sa drugom djecom?**

Da, skoro svakog dana, ali starija zadnje vreme kao da izbegava igru sa drugima.

**Zbog čega?**

Pa neznam. Pre neki dan sam opazila da su se igrali i odjednom čujem da plače. Rekla mi je da su joj rekli – „beži Ciganka“. Jednostavno su je izbacili iz igre. Stajala je po strani i plakala. Šta da joj kažem? Pokušala sam da je pomirim.

**Da li se to često događa?**

Hm, dogodi se, a nama Romima više nego drugima. Mi smo, znate, na to već nekako navikli, ali to vređa čoveka, to ga boli do dna duše. Pa što je moja devojčica gora od drugih, ako je Romkinja? Valjda će biti bolje kad odraste.

**Imate li i vi problema samo zbog toga što ste Romkinja?**

Pa imam, ali ja sam već odrasla pa na sve to nekako drugačije gledam i nekako to prebolim.

**Pomenuli ste da ste više puta pokušavali dobiti zaposlenje pa vam to nije pošlo za rukom. Da li to i zbog toga što ste Romkinja, a ne Alban-ka, Srpkinja, . . . ?**

Pa bilo je i toga. Ja sam, recimo, završila srednju školu, pa konkurišem kao i sve druge, ali ne mogu da se zaposlim.

**Da li su vaše školske drugarice, koje nisu Romkinje, već zaposlene?**

Uglavnom jesu. Još nisu baš sve, ali je dosta njih već dobilo radna mesta.

**Mislite li da bi se u pogledu vašeg zaposlenja nešto promijenilo, ako dođe do političkih promjena oko kojih i zbog kojih danas postoji štrajk na Kosovu?**

Ja neznam. Možda bi moglo da bude bolje.

**Albanci se, prije svega, boje tih promjena, a posebno politike koju vodi Slobodan Milošević. Kako vi gledate na to?**

Neznam vam ja to. Ne volim ja politiku.

**Mislite da se Albanci opravdano plaše Miloševića?**

Šta da vam kažem? Valjda znaju zašto se plaše.

**Plašite se vi Miloševićeve politike?**

Neznam šta da vam kažem.

**Mislite li da je ta politika opasna?**

Valjda . . .

Valjda . . . , pa reci da se plašiš, ako se plašiš. Ja znam, da se ona plaši, samo vam ne želi da kaže.

**Da li se vi plašite i šta mislite o zadnjim događajima na Kosovu?**

Ovde se dešavaju vrlo čudne stvari. Opasno je sve to. Za Miloševićevu politiku neznam tačno šta bi rekao, ali dobro znam da se ga mnogi ljudi plaše. Ja na sve to gledam nekako u smislu, možda bi te promene mogle doneti nešto novoga i boljega. Ovako, kako je sada, sigurno nije dobro. Nešto mora da se promeni. Da li Milošević donosi promenu na gore ili na bolje, to neznam. Videćemo.

**Mislite da vi sami tu ništa ne možete promijeniti?**

Ne, niti ja niti moja porodica.

**A Romi?**

Ne, mi smo ovde zadnja rupa na svirali. Nas niko ništa ne pita, obično nas vređaju ili gledaju ispod oka.

**Kako to mislite?**

Pa znate kako je to kad ti neko kaže da si „ciganin“. Uvek si samo ciganin i tu ništa ne možeš da promeniš. Ne pomaže ti ni to da završiš školu, da radiš ni da primaš platu kao i svi drugi. Uvek ostaješ ciganin, a sve drugo za njih uopšte nije važno.

**Tko su to oni?**

Pa svi. Srbi, Crnogorci, Albanci . . . bez obzira.

**Da li zbog toga što ste Rom imate problema na svom radnom mjestu?**

Pa i to se dogodi.

**Kakvi su to problemi?**

Pa to su one male, banalne stvari sa kojima se svakodnevno susrećeš, a ponekad i veće. Zadirivanje, podmetanje, niski udarci . . . Skoro kao u vojsci gde su me stalno omalovažavali i maltretirali zbog toga što sam Rom. Ponekad se teško uzdržim da ne vratim istom merom, ali se je ipak bolje praviti jednostavno kao da ne čuješ i ne vidiš ništa.

**Imate li problema prilikom upotrebe svog materinjeg jezika u svakodnevnom životu?**

Romski govorimo uglavnom kod kuće i sa svojim prijateljima.

**A na radnom mjestu?**

To zavisi od toga sa kime razgovaram. Ako je Srbin onda govorim srpski, sa Albancem albanski. A ako imam posla sa Romom, onda, naravno, govorim svojim jezikom

**Dobro govorite srpski, a albanski?**

Pa isto tako. Naučio sam se, jer se u ovoj sredini najviše govori albanski jezik.

**Kako gledate na ideju da bi u ovako jezički i narodno izmiješanim sredinama trebalo uvesti jedan službeni jezik?**

Pa mislim da je to dobra ideja. Dobro bi bilo da se odlučimo za jedan jezik radi boljeg razumevanja, jer ovako ponekad dolazi do nepotrebnih problema. Ali za mene to nije problem, jer govorim sve jezike koji se ovde upotrebljavaju.

**Opazio sam da na prištinskoj televiziji imate emisije na romskom jeziku?**

Da, to je velika stvar za nas Rome. Lepo je da možeš slušati svoj jezik na televiziji. Ali tu je jedan problem. Oni misle da kada su nam dali tu jednu kratku emisiju da su onda sve rešili. A to je tek početak, ako žele govoriti o stvarnoj ravnopravnosti svih naroda i narodnosti, dakle i nas Roma.

**Imate li dovoljno literature za čitanje na svom jeziku?**

Pa nema baš mnogo, ali u zadnje vreme ipak nešto više.

**Da li svojim djevojčicama čitate priče na romskom jeziku?**

Ne, nemamo ih još. Pričamo im onako „napamet“ kao što su nama pričali naši roditelji.

**Postoji li mogućnost da vaša djeca pohađaju školu na svom materinjem jeziku?**

To bi bilo odlično, ali za sada toga još uvek nema. Volio bih da moja deca mogu u školi da uče romski jezik.

**Albanci i Srbi drugačije gledaju na ustavne promjene u SR Srbiji. Što vi mislite o tome?**

Pa ja se ne bavim sa politikom, ali čini mi se da jedni i drugi malo previše govore.

**Tko će, po vašem mišljenju, izaći kao „pobjednik“ u tom njihovom nadmetanju?**

Neznam, teško je to reći. Tko zna šta sve može da se dogodi.

**Da li bi voljeli da „pobjede“ Srbi ili Albanci?**

Ja bih najradije da pobjede jedni i drugi ili da ne pobjedi niko. Jer ako pobjedi bilo ko od njih, onda ćemo mi Romi sigurno da izgubimo. Najbolje bi bilo da se dogovore i da nastavimo mirno živeti dalje i da popravimo ono što se popraviti može, da imamo veće plate i malo bolje da živimo. Ovako samo govore o politici, a od toga ništa nema. Previše je politike.

## Razgovor sa Albancem

**Kakva je današnja situacija na Kosovu u usporedbi sa onom kad ste vi bili mladi?**

Život je bio težak, teži nego danas. Pre rata je bio dosta težak i sistem, politički, ali ljudi su bili pošteniji. Bez obzira ko je bio, da li neprijatelj ili ne, čovek je bio. Kad je nešto rekao, onda je to bilo tako. Ljudi su držali svoju reč. A posle rata je došao režim koji se hvali, ali ljudi više nema. Niko ne stoji iza onoga što kazuje, svi nešto vrdaju, čak lažu.

**Kakvi su tada bili odnosi između Albanaca i Srba?**

Koliko pamtim mi Albanci, seljaci, radnici, obični ljudi nikad nismo dirali svoje komšije. Nikad, jer nama je to prirodno čojstvo, a naročita je sramota da diramo onoga koji bi možda bio slabiji od nas. Ovi su uvek bili, i za vreme bivše Jugoslavije, slabiji od nas. Ako se svađaš sa Srbinom to je bilo opasno, jer si mogao da ideš na sud a to znači i u zatvor. Ja pamtim od prilike od 1920. godine. Prva Jugoslavija, ona stara, nije mogla da uspostavi na Kosovu vlast. Naši junaci, naši ljudi skrivali su se u šumama, branili su se i nikada nikoga nisu ubili bez razloga. Srbi su radili ono što je sramota za čoveka, jer su ubijali i mučili nemoćne. Naši su samo jurili one ljude koji su njih jurili i koji su ovde radili strašne stvari. Tada je ovde bio genocid, a ne ono što Milošević danas govori.

**Zanima me kako je praktično, neposredno teklo oduzimanje/davanje zemlje u ono doba?**

Pa npr. oduzimanja zemlje 1928. se sjećam dobro. Meni, našoj porodici su onda uzeli pola kuće i pola zemlje, a pola su dali jednom Crnogorcu. Taj Crnogorac nije radio na zemlji nego je svoju nekadašnju zemlju dao meni da ja radim napola, a on je držao svinje. Tako sam ja npr. radio kao i prije, istu zemlju, ali sam jedan dio morao plaćati novom vlasniku. Ništa to za državu nije bilo zlo. Na taj način i npr. sa svinjama, koje mi ne trpimo, su hteli da se mi odselimo. Mi Albanci smo ovde na Balkanu trn u oku za slovenski narod pa i za Rusiju.

**Zbog čega mislite da je tako?**

Zato jer imamo jednu staru naviku: neprijateljska noga uvek hoće da gazi; dok je ne poljubiš još si živ, a kad je poljubiš, onda si mrtav. E zbog toga što mi nikada i nikome nismo poljubili nogu, ginuli smo, ali su neprijatelji odlazili. I neka ne misli niko da ćemo niti danas da poljubimo nogu bilo kome. Dok je jedan od nas živ, mi nismo poraženi. Mi smo kao kamikaze, kad rešimo nešto da napravimo onda to i napravimo.

**Mislite li da će rudari koji su sada u rudniku i štrajkuju ostati unutra dok se ne udovolji njihovim zahtjevima?**

Da, oni će ostati i umreti će ako bude trebalo. Nego ja tebi kažem, a da je tu Slobodan Milošević i njemu bi rekao. Rudari će možda izaći, a možda neće, ali i ti imaš da čuješ da se nasiljem ne može ništa postići. Sramota je za Jugoslaviju da se naša reč nikada nije uzimala u obzir. Sramota je za Jugoslaviju da ova tri lica na funkcijama (Morina i ona

dvojica) tuku dva milijona ljudi. A to su njihova braća. Gori je neprijatelj tvoje krvi, nego potpuni, tudi neprijatelj.

**Kako bi u kratkim crtama ocijenili period između 1930. i 1941.?**

Tada su ljudi masovno odlazili za Tursku.

**Svojevoljno?**

Ma kako svojevoljno. Nema zemlju, uzeli su mu kuću i još su mu pomagali da ide, samo nek se skine. Pa ti sigurno znaš što je napisao Čubrilović za nas. Pa koliko Čubrilovića imamo mi koji sa tim srcem misle na nas!

**Da li su se ti ljudi vraćali iz Turske ili su ostali tamo?**

Nisu se vratili, ali se znaju kao Albanci – nisu se asimilirali.

**Uobičajeno je postalo govoriti da su Albanci sa Kosova iredentisti, da žele svoju republiku zato da se priključe Albaniji. Kako vi gledate na to?**

To su priče za malu decu. Vidiš, možemo dozvoliti da manjina mladih ljudi tako misli, ali 80 % sigurno ne. A znaš zašto ne? To jesu naša braća, ali tamo vlada staljinistički režim. Šta je staljinizam ti znaš to, a znamo i mi, možda još bolje od tebe. Taj režim mi Kosovari ne volimo. Budi uveren da najmanje u ime 80 % naroda ja to govorim. Lažu oni koji govore da smo mi tražili da se priključimo Albaniji, lažu! Nismo mi to tražili, nego nešto drugo: mi smo tražili i tražimo da budemo jednaki kao svi drugi narodi Jugoslavije, a oni su nam nametnuli ovo da nismo jednaki. To je istina, a sve drugo su laži. I još nešto ću ti reći. Srbi nikad nisu mogli da nas prevare, nego su otišli i prevarili njih.

**Koga to „njih“?**

One tamo u Albaniji. Oni su došli „oslobodeni“ ovdje, prevarili nas i stavili nas na srpske ruke. Srbi su nas prevarili s pomoću njih, jer su njih prevarili, a oni onda nas.

**Kako bi vi saželi događaje od 1941. do 1945.?**

Kad su došli Nemci stara Jugoslavija je pokupila sve ugledne Albance sa Kosova da jih strelja.

**Zbog čega su to napravili?**

Znali su oni što rade. Likvidirati je trebalo sve ključne ljude. Ali naši ljudi su se borili sekirama, gvoždem, a neko je imao i oružje. Jedan dio su pobili, a mnogo ih je i pobjeglo u šume ili se skrivalo po kućama. Došla je Nemačka.

**Da li su Njemci vršili teror na Kosovu?**

Nisu. Nemci su za nas bili prvi oslobodioci!

**Kako to mislite?**

Pa kako da ne. Lakše nam je bilo pod Njemcima nego pod Srbima. Nemci su nam dali školu na albanskom, na našem jeziku. A baš škola je najveća imevina za ovaj narod koji je tada bio skoro sasvim nepismen. To nismo doživeli nikad, to je bilo prvi put u istoriji.

**Kako je bilo kada su došli Italijani?**

Ništa se nije promenilo. Jezik, školu, vlast smo imali u rukama. Imali smo našu vojsku da se možemo odbraniti od četnika (oni su bili najkrvaviji), da se branimo od ostalih neprijatelja naokolo. Italijani su imali svoju vojsku; mi nismo bili u redovima njihovim. Imali smo vojsku na našem jeziku, komandu i naše rukovodioce sve do generala. A ako su Italijani odstupili od nekog neprijatelja onda smo mi bili tu i mi smo ih jurili. Italijani su slabi vojnici.

**Kako je bilo posle kapitulacije Italije?**

Kapitulacija Italije je bila u pomoć balkanskim narodima, a najviše Jugoslaviji. Oslabio je Nemač, ljudi su se naoružali. Ali neka se Albanija i Jugoslavija ne hvale što su se borile sa Nemačom; više smo se mi borili među sobom: npr. četnici-komunisti, Srbi-Albanci-Muslimani-Hrvati. Više nas je ginulo međusobno nego sa bilo kojim Nemačom. Ali što se tiče Nemača, oni su isto bili zagriženi gotovo kao staljinisti. A ni nacionalsocijalizam, ni staljinizam nisu dobri za nas. Nije pametan onaj koji zna da odvoji rdavo od dobrog, nego je pametan onaj koji od dve rdavštine izabere manju, lakšu. Za nas je Nemač bio lakši neprijatelj od kraljevine Jugoslavije.

**Što se je dogodilo kad su Nemci otišli?**

Kad su Nemci otišli onda su pokušali raskomadati Kosovo. Bugari preko Makedonije, Albanci iz Albanije, onda iz Crne Gore i od Srbije. . . svi su jurišali. Pa nismo pustili nijednoga da ulazi na Kosovo. Albanci su rešili da dodu, pa smo jih najurili. Pa šta bi oni tu radili? Ali Komunistička partija Jugoslavije se je sporazumijevala sa komunistima u Albaniji. Govorili su im: mi ne možemo na Kosovo, iako smo jači, jer će ostat zemlja bez ljudi. Ne veruju nam. A vi ste braća, jedan jezik, ulazite vi. Vama će verovati, a posle ćemo mi lako među sobom to urediti. I ovi Albanci su tražili posle prvake na Kosovu i prevarili su ih. Zato ja Albaniju zovem da je kurva.

**Nakon toga dođe od svađe između jugoslovenskih i albanskih komunisti, dođe Informbiro. Šta je to značilo za vas ovdje na Kosovu?**

Kosovski komunisti su većinom bili informbiroovci, zbog Albanije. Ali to nije najvažnije. Tada je bilo dovoljno da si Kosovar i da si bistar, pa si već morao da „priznaš“ da si informbiroovac. Svi naši ljudi sa Kosova koji su se zauzimali za pravedne ili za političke stvari, ili samo da su imali ugleda u narodu, odmah su bili osuđeni kao informbiroovci.

**Nakon toga slijedi period kojeg neki nazivaju „Rankovićev“. Šta je to značilo za vas?**

Posle rezolucije informbiroa je tri-četiri godine bilo onako mirno. Pojedine ljude su na neki način ukinuli, ali masovno, ovako, je bilo prilično mirno. Posle diže Ranković aferu.

**Koju „afere“ mislite?**

Oružje da pokupi. Ali nije to bilo zbog oružja, nego zato da još više ubije i onesposobi nas Kosovare. Za vreme Rankovića je sa Kosova pobjeglo oko 100 hiljada ljudi za Tursku – pa nije to zbog oružja! Drugo, uzmimo da si ti npr. intelektualac Albanac ili ugledni čovek. UDBA stoji na čošku a ti prodeš; UDBA uzme kredu pa piše „Živeo Enver Xoxa“ i . . . Uhapse te, jer si tobože to ti napisao. To su radili samo da nas unište, kao što se i sada hoće da radi. A mi seljaci smo i tada i sada čekali na rukovodioce šta će nam oni da donesu. Ali onaj veliki deo koji sedi u vrhovima je prodat: neko za fotelju, neko od straha, a neko za karijeru. Nikada mi nismo imali niti prijateljske vlade, a kamoli svoje. Zato nismo ni volili ni jednog kralja, ni cara, nijedan režim. A nikad nismo imali takvu nadu kao u ovu komunističku partiju Jugoslavije.

**Kako su ljudi iz Kosova gledali na druga Tita, šta im je on predstavljao?**

Naš narod ni Muhameda, ni najveće proroke nije više volio kao što je volio Tita. I trebalo je da se ga voli, ali čim on ode evo šta se radi.

**Je li Tito, da tako kažem, „zaslužio“ tu vašu ljubav?**

Kako da nije zaslužio, pa uvek se mi na njega pozivamo. I dok je bio živ smo se pozivali na njega. Ali nije smeo da dođe na Kosovo, jer su mu rekli da će ga tamo ubiti. Same laži. Ali još nešto ću ti reći u vezi sa drugom Titom.

Čuo sam negde da je Savka Dapčević kad je dala ostavku drugu Titu rekla ovo: družte Tito, ja ti dajem ostavku, ali saslušaj i ovo: nema ko više da vlada narodu Hrvatske, nego samo Hrvat Hrvatima. Ja ti kažem, da to vredi i za Albance. Nema više ko da nam vlada, nego mi jedan drugome. Ako budu hteli u sastavu Jugoslavije, a ako ne budu hteli onda izvan nje. Mi ne volimo nijedan staljinistički sistem i kada bi Albanija došla ovde, ja bih odmah pobjegao – u Dalmaciju kod naših Ilira. Albanski narod na Kosovu međusobno nikada nije bio povezan kao sad. Uzrok tome su Slobodan Milošević i mitinzi solidarnosti. To dvoje nas je najčvršće vezalo. To je ono što je donelo jedinstvo albanskom narodu na Kosovu.

**Koji poslijeratni period je bio najugodniji za stanovnike Kosova?**

Od dobivanja autonomije nikad ovo područje nije bilo slobodnije u zadnjih dve hiljade godina. Najviše slobode i napredka je bilo od 1967. do 1981. Od 1981. do 1985. je bilo nekako tamo-ovamo, ali od 1985. nam ne daju više ni da dišemo.

**Kako to da je došlo do demonstracija 1981.?**

To je Srbija organizovala da nam uzme ovu slobodu što je imamo. Ja mogu da ti garantujem to.

**Zbog čega mislite tako?**

Zato jer je ona videla da smo mi izašli iz nedoraslosti i nerazvijenosti. Samo njima je u interesu da nam uzmu onu slobodu što smo je ima-

li. To je jedno. Drugo, Jugoslavija će da živi još hiljadu godina, ali mi ovako nikad ne možemo da idemo napred.

**Zašto?**

Pa pogledaj što radi Slobodan Milošević. Na Kosovu je uvek bilo mnogo malih svada, prepreka i problema. Ali po dolasku Slobodana Miloševića na Kosovu se dogodilo to da je on sipao benzin u vatru. Tako može samo doći do eksplozije, a ne do nikakvog napredka. Pogledaj govore da je ovde genocid. Ej, družte moj, kad bi ti znao kakvi su ovde genocidi izvršeni nad Albancima! Narodna reč govori, da nepoštena žena uvek prva razglasi poštenu za kurvu. Tako ti je i sa silovanjima. Kad bi ti znao šta su oni prije radili našim ženama!

**Ako budu prihvaćene ustavne promene u SR Srbiji, šta mislite da bi vi Albanci na Kosovu izgubili?**

Ako dođe do ovih promena, onda ćemo mi izgubiti sve. Bolje da nas sa vojskom gaze nego da prostovoljno to potpišemo.

**Šta je to „sve“?**

Evo ovako: narodna odbrana treba da je kosovska, ovaj sekretarijat unutrašnjih poslova treba da je kosovski, vrhovni sud treba da je kosovski, škole, jezik da je u prvom redu na Kosovu naš jezik ali i jezici Srba, Roma i svih drugih. One simbole kao što su zastava, naše tradicije da se ne takne nitko. Trgovati da možemo s kim hoćemo. Zašto mi Kosovari ne smemo imati to što svi u Jugoslaviji i u svetu već imaju? Ja bi rekao skupštini: nemoj da potpišeš. Bolje je da dođe cela armija nego da ti san potpišeš.

**Da li mislite da postoji mogućnost da „dođe vojska“?**

Ne sme da dođe vojska.

**Zašto?**

Ako dođe vojska, onda će jugoslovenska armija da izgubi celu Jugoslaviju.

**Kako to mislite?**

Velika riba će da pojede male, a lovac i veliku i male ribe.

**I tko bi bio taj lovac?**

Ima ih dosta što čekaju. A šta ćemo mi Kosovari izgubiti? Ništa! Zato se ne bojimo, jer kad čovek ide na dno, on se više ne boji.

**Mislite da ste Kosovari došli do dna?**

Da, došli smo. Pa zašto misliš da su ovi rudari išli u jamu i govore da su spremni umreti? Ja se malo čudim onim Slovencima, i Hrvatima koji nas pokušavaju braniti, jer će bogami trebati da oni brane i sami sebe. Napiši još i ovo o vojsci, jer smo mi Kosovari stari bojevnici i dobro znamo šta je vojska i šta je rat: Znamo da je Jugoslovenska narodna armija izgubila poverenje u Albance, ali i mi Albanci smo izgubili poverenje u Jugoslovensku narodnu armiju. Jer ne gleda na nas kao na ostale narode u Jugoslaviji, a najviše njenih vojnika je Albanaca.

**Kako bi vi razrešili kosovsko pitanje?**



Ja sam po srcu utopista. Ono što mislim nikad neću da dočekam, jer za mene je pravda u srcima ljudi. Da sam ja predsednik krivce bi terao do kraja, a narodu, svim narodima i narodnostima dao bi slobodu i jednakost. Znaš šta je Njegoš rekao za Crnu Goru za vreme Turske? Zar nijesu Crnogorci ljudi? A mi, zar ni Kosovari nijesmo ljudi u Jugoslaviji?

**Kako gledate na sadašnju autonomiju Kosova?**

Imali smo mi autonomiju kad je drug Tito bio živ. Ali sada . . . Kakva autonomija kad Slobodan Milošević postavi i skinе koga hoće? To nije autonomija! To je laž! To je diktatura Slobodana Miloševića i njegovih!

**Mislite li da bi se kosovski problem riješio kad bi Kosovo bila republika ravnopravna svim drugim u Jugoslaviji?**

Možda bi bilo bolje kad bi bila republika. Ali pogledaj, ja ti niti ne smem govoriti o republici, meni su čak i to zabranili, jer da sam ja onda kontrarevolucionaran iredentista. Nije mene briga za republiku, ali želim da su Kosovari ravnopravni sa svima u Jugoslaviji. Vidi ovo: Srbu se za jedan slučaj sudi godinu dana, a Albancu za isti slučaj deset godina! To je to. E tako mi boga, ako ne krene na bolje, ovako dugo neće da ide. Ne možemo više. Nešto će morati da se promeni, jer svakom Albancu, i devojci i momku ušlo je u duh da ide da se bori za svoju slobodu. Nemamo više kud. Mi smo kod naše kuće, ovo je naša kuća i nemamo kud. A ja ti kažem, ako se ovo ne okrene na drukčiji način, onda može svašta da bude.

**Šta očekujete da bi se moglo dogoditi?**

Moglo bi biti građanskog rata, jer mi ne možemo više da trpimo. Armija ne sme da dode, jer ako dode onda će da izgubi ugled cele Jugoslavije i onda je to opasno.

**Zar ne postoji neki drugi način?**

Naravno da postoji, nego federacija neće. Pogledaj šta radi Slobodan Milošević. On ne pita nikoga nego radi što hoće. On je postao kao neki Hitler i kao ovaj, kako se ono zvao u Španiji, Franko; on je drugi Franko u Evropi. Svi mi ga trpimo, ali sve to ima svoje granice.

**Da li mislite da bi problemi bili riješeni kad bi prestala Miloševićeva politika, odnosno kad bi on podneo ostavku?**

70, 80 posto bi bilo lakše, a možda i sto posto. Tad bi mogli početi rešavati probleme, a ovako stalno doliva benzin na vatru. Iako si pošten ti u nepoštenom društvu ne možeš da budeš pošten. Jednostavno ti ne daju – eto u tome je stvar.

**Da li ste član SK?**

Nisam.

**Zašto niste?**

Zato, jer je komunizam laž.

**Kako to mislite?**

Laž! Evo šta je komunizam. To je teorija izgledna, lepa, a šta se događa sa njom? Gledajte u Nemačkoj. Zapadna Nemačka ima kapital, a Istočna Nemačka ima Marksa! A šta se može napraviti bez kapitala? Ništa! Pogledajte gde smo mi došli sa Marxom, a bez kapitala! Onda mi Kosovari; mi jesmo Jugoslaveni i očemo u Jugoslaviji da živimo, ali samo ako imamo potpuno ista prava kao i ostali. Mi ne možemo da budemo Srbi, mi smo Albanci! I što više nas neprijatelj gnjavi da nas asimilira, mi srno jač jači. Mi smo za slobodu, za potpunu ravnopravnost. Da nam to dozvole mogao nas je Slobodan Milošević u vatru da vodi kao i svoje ljude iz Srbije. Mi smo vernici. Albanci su vrlo poštene ljudi i kad daju reč onda će pre da umru nego da te izdaju. Ali na silu, nikad i nitko neće prijatelj s nama biti. Nikad. To je naša navika. Kako smo mi čuvali našu naciju, evo dve hiljade godina? Uvek smo imali nepoštene neprijatelje, i baš od njihovog nepoštenja smo mi očuvali našu naciju. Da je bilo mirno, da smo se gledali kao jednaki, moja kćerka bi uzela tvog sina, ili moj sin tvoju kćerku . . . Tako malo po malo i već ne bi bilo tih problema. Ali neznaju oni to napraviti, budale su. A ja volim ovako da se mučim, nego da budem druga nacija. Oču da umrem ovakav kakav sam se rodio. Pitaju me ljudi, je li se ti umoriš kada tako dugo govoriš? Ja velim, dva puta se umorim među ljudima; kad govorim a nemam kome, i kad slušam, a nemam od koga!

Napiši još ovo: Uzeo jednom jedan seljak čurana i stavlja ga u vodu. Šta radiš, pitaju ga, a on odgovara: da ga učinim gusanom. Pa neću – kaže čuran – da budem gusan, jer neznam da plivam. Ne možemo mi da budemo Srbi, ne možemo da budemo Cigani, jer smo mi Albanci. Dozvolite nam slobodu kao i svim drugim narodima u Jugoslaviji, a mi vam dajem u častnu reč da u Jugoslaviji nijedan narod neće biti tako veran kao mi.

**Vjerujete li vi u nekog Boga?**

Ne, niti ne idem u džamiju niti u crkvu. Ništa ti ne znači biti niti sekretar, niti general, niti pop, niti hodža, niti prorok. . . , ako nisi čovek. Ni vera nije ništa ako nemaš moral, ako nisi rođen sa moralom. Svaki čovek koji je rođen sa moralom pa ma koje je vere i nacije ili ubeđenja bio, on je pošten. A ko je bez morala, ma koje je vere i nacije bio, on nije pošten. Najvažnije je to poštenje, „božja vera“, „prirodno čojstvo“, što mi kažemo, ono što ti je urođeno u srcima. Sve što su na svetu vere, režimi, sistemi, ideje, sve to ima da nestane. Doći će vreme kad će čovek da se poziva na moral. Šta je moral? Moral je to da ne treba da ti nešto rečeš meni niti ja tebi, nego da ti rečeš sebi, a ja sebi. Sam sebi moraš biti odgovoran, moraš biti sam svoj sudija.

## Uspelo nam je izvesti neizvedljivo

Izvesti raziskavo javnega mnenja na Kosovu na vzorcu 1119 ljudi v sedmih občinah je danes in bo, kot kaže, še nekaj časa zgolj predmet razmišljanj fantastov. *Nam je uspelo.*

Uspelo pa nam je zaradi spleta več okoliščin. Pogledali si bomo nekatere, ki spadajo bolj v polje „novoantropološkega“, pa tudi tiste povsem običajne postopke, ki pri raziskavi zaslužijo nekoliko podrobnejši zapis.

### *Politika*

Ob odločitvi za raziskavo se je kot refleks postavilo vprašanje, kako bomo sploh vstopili v prostor, ne da bi nas zaustavila politika. Kljub dejstvu, da obstoječa zakonodaja ne zahteva za raziskovanje javnega mnenja nobenih posebnih odobritev s strani političnih struktur in tudi nikogar drugega ne, je bilo očitno, da bo potrebno dobiti predvsem pristanek različnih ravni partijske strukture. (Samo dejstvo, da je bilo potrebno urediti stvari s partijskimi strukturami, zadosti zgovorno opozarja na dejansko in formalno strukturo oblasti.)

Začeli smo pri domačih partijskih strukturah, ki so nam služile kot posrednik na poti do srbske in kosovske partije. Na domačem terenu po pričakovanju nismo imeli nobenih problemov, še več, rečemo lahko, da smo jim dolžni zahvalo in da je velika verjetnost, da brez njihove pomoči raziskava sploh ne bi stekla.<sup>1</sup> Naslednji korak ki je bil storjen namesto nas, so predstavljali informativni stiki s člani predsedstva CK ZK Srbije. Pravega navdušenja sicer ni bilo, vendar tudi odločnega ne v

1 Imen ljudi, ki so nam pomagali in smo jim globoko hvaležni, v tekstu ne bomo navajali. Razlog je preprost. Povsem zadosti je, da bomo zaradi raziskave sami potisnjeni v neljube in bedaste razgovore in da bodo o celotnem projektu nebulozni komentariji govorili kot o „razbijanju bratstva in enotnosti ter pomoči iredenti“. Vemo tudi, da odsotnost imen nekaterih med njimi ne bo obvarovala pred napadi, vendar bo drugim neomenjanje vendarle prihranilo marsikako lepoto. V imenu K R T a. V a r i a n t e in M l a d i n e se vam zahvaljujemo in vas pozdravljamo. Ne dajte se.

tej točki še ne. Ob že omenjenem posredovanju smo naredili po naši presoji odločilen korak v pripravljanju terena na Kosovu. *Dobili smo zeleno luč v vrstah predsedstva PK ZK Kosovo.*

Ko je vse kazalo, da smo se prebili in da bomo ob pomoči predsedstva ZSMJ in ob organizacijski pomoči posameznikov v pokrajinskem vodstvu mladine raziskavo izvedli, ko je bilo do izvedbe le še teden dni, pa je projekt v trenutku postal vprašljiv. Še več, zdelo se je, da se od njega za vedno poslavljamo. Kaj se je zgodilo? *Mož velikega slovesa*, tu ni mesto za to, da bi se razpisali o tem, po čem slovi, je ugotovil: 1. da projekt temelji na *ideoloških predpostavkah ljudi, ki so sovražni politiki ZK*, in 2. da projekt *ni vse-jugoslovanski*, ker v raziskavi ne sodelujejo tudi mladi iz Makedonije, Vojvodine itd. Ugovori Moža so bili evidentno deplasirani. Ob siceršnji deplasiranosti naj dodamo še to, da je že tako noro predpostavko o usmeritvi raziskave, ki naj bi bila sovražna politiki ZK, zgradil na neobveščeniosti – ni namreč razpolagal s podatkom, da Tadić in nekateri drugi niso bili prisotni na srečanju v Cankarjevem domu, ki naj bi oblikovalo usmeritev raziskave. Zvonili so telefoni. *Mož je bil namreč visoko visoko v partijski hierarhiji ZK Srbije.* Bali smo se, da mu bo uspelo prisiliti naše ljudi na Kosovu, da bi odstopili od pristanka na projekt.

*Rešilo nas je dvoje:* dvajseta seja CK ZKJ (naša raziskava je njen edini nedvoumno pozitivni rezultat) in pa inteligentna ter tudi pogumna drža povsem konkretne osebe na Kosovu, ki se ji za to na tem mestu zahvaljujemo in za katero vemo, da se bo pozpoznala. *Hvala.*

### *Teren*

Končno. *Začeli smo med študenti.* Takoj smo se srečali z eno od značilnosti, ki je spremljala potek celotnega dela na terenu. Kljub temu da smo približno deset dni pred prihodom ekipe prek PK ZSM obvestili pristojne, da bomo povsem določen dan ob natančno določeni uri pri njih izvedli anketiranje, je bilo le izjemoma (Istok, Prizren) vse bolj ali manj nepripravljeno. Na „univerzi“ nas je kot še marsikje drugje čakalo približno petnajst aktivistov, ki naj bi odgovarjali na vprašanja. „Pogrelo“ nas je. Naši odločnosti, zvitosti in demagoškosti pa se moramo zahvaliti za to, da je anketiranje kljub vsemu steklo. Energično smo zahtevali, da nam omogočijo anketiranje naključno izbranih študentov. Opozarjali smo na velik pomen projekta, na velike stroške, nujnost znanstvene neoporečnosti . . . Rešitev smo našli dokaj hitro. Pokazalo se je, da v študentskem naselju obstaja čitalnica, v kateri je mogoče v vsakem trenutku najti potrebno število „slučajnih“ študentov. Odšli smo do čitalnice in v njej anketirali sto osem študentov. Anketiranje je potekalo po vnaprej pripravljenem scenariju. Na začetku vsakega srečanja z anketiranci smo na osnovi pripravljenega besedila predstavili

projekt, poudarili njegov izključno znanstveni značaj, povedali, od kod prihajamo in za kaj nam bodo rezultati služili, ter opozorili, da je anketa anonimna. Predstavitve je potekala najprej v srbskem (projekt je predstavil član skupine raziskovalcev in anketarjev iz Slovenije), nato pa še v albanskem jeziku. V obeh jezikih je bil sestavljen tudi vprašalnik (na eni strani v srbskem jeziku na drugi pa v albanskem). Ker je anketiranje potekalo na ozemlju z večinskimi albanskimi prebivalstvom je ekipa po šestih anketarjev iz Slovenije na terenu spremljalo šest anketarjev z univerze v Prištini, ki so obvladali albanski jezik. *Za idiote povejmo, da tako ekipa iz Slovenije kot tudi ekipa iz Prištine nista bili etnično čisti. Sodelovanje Sladane, Isufa, Gzima, Naserja, Astrida in Antona se je pokazalo kot nujno in izjemno koristno. Na tem mestu se jim zahvaljujemo za vse, kar so storili za uspeh projekta.*

Zvečer istega dne smo se odpravili v dve krajevni skupnosti v Prištini. Ena je bila iz centra mesta, druga iz obrobja. V obeh smo naleteli na tisto, kar je pozneje postalo pregovorna „nepripravljenost“. Vendar smo že na sestanku skupine prvi večer po opravljenem delu ugotovili, da bo to sicer pomenilo ogromne napore, omogočilo pa nam bo izogniti se „aktivistom“, ki so jih ponekod prav marljivo zbirali (KS v Prizrenu predstavlja primer ekstremne prizadevnosti te vrste). Vrnimo se k anketiranju. V eni uri smo z angažiranjem aktivistov in članov anketarskih ekip uspeli v obeh KS zbrati okrog 80 državljanov. V KS na obrobju Prištine smo se že prvi večer srečali tudi z nepismenimi anketiranci. Kolegi iz Prištine so tako tu kot pozneje v vseh KS na vasi trdo in precej dolgo delali z njimi v posebni skupini.<sup>2</sup>

### *Nekatere posebnosti*

Zaradi varčevanja s prostorom smo se odločili, da ne bomo predstavljali poteka anketiranja v vsaki občini in ožji enoti anketiranja posebej. Zgoraj smo predstavili nekatere temeljne značilnosti anketiranja, tukaj pa bomo opozorili še na nekaj posebnosti.

Iz vsega, kar je ekipa doživela na Kosovu, bi bilo mogoče napisati knjigo. Naš namen pa je podati osnovno sliko poteka anketiranja in s tem opozoriti tudi na nekatere omejitve raziskave.

<sup>2</sup> Kako je potekalo delo? Razen na „univerzi“, kjer je anketiranje izvedlo devet anketarjev (trije iz Slovenije in šest iz Prištine), je ekipa anketarjev štela tri ali štiri člane (dva iz Prištine in eden oziroma dva iz Slovenije). V KS se je na anketiranju pojavilo od dva do največ pet nepismenih. Z njimi je običajno „delal“ eden od anketarjev iz Prištine, drugi pa je pomagal pri morebitnih nejasnostih med anketiranjem v skupini oziroma pri delu z nepismenimi. Kadar ni šlo za KS, je delo potekalo veliko lažje.

1. Eno ključnih vprašanj zagotavljanja pravilnih razmerij v vzorcu je bilo vprašanje zagotovitve udeležbe ženskega dela populacije pri anketiranju. Problema, kot je razvidno iz sumarnika, nismo uspeli rešiti. Najbolj problematična je bila spolna struktura v KS. *Ko smo spraševali, zakaj ni več žensk (v vaških pogosto ni bilo nobene), nam je postalo nerodno. Spoznali smo, da sprašujemo neumnosti* (Mališevo – tu je ob tem vprašanju skoraj prišlo do incidenta, ko so začeli med sabo iskati krivca za njihovo odsotnost –, Istok, Gnjilane . . .).

2. Le dvakrat se nam je zgodilo, da nismo mogli anketirati v tovarni, ki je bila za to predvidena. Obakrat se je zgodilo v Gnjilanah. Prisebnosti ekipe in človeka, ki jo je v tej občini sprejel, gre zahvala za to, da je anketiranje v neki tretji tovarni vendarle uspelo. Primer govori o tem, kako prav smo imeli in kako pomembno je bilo vnaprej zagotovljeno politično kritje.

3. *Bili smo iz Slovenije. To nam je odpiralo vrata pri Albancih, pripiralo pa pri Srbih in Crnogorcih.* Govorimo o pripiranju. Večjih problemov, razen v KS v Gnjilanah, kjer so obtoževanja na račun Slovenije nekateri tudi verbalizirali, tako da so jih morali anketarji večkrat opomniti, da to ni miting, vendarle ni bilo. Odgovarjali so, vendar je bilo dostikrat čutiti, da Sloveniji ne zaupajo prav preveč. Albanci pa so nas prav nasprotno sprejemali kot „brate“. Kljub temu da smo zgolj opravljali svoj posel, smo veljali za nekaj več. Ljudje so nas po nekaj dneh prepoznali tudi že zunaj mest za anketiranje. Veliko jih pozna Mladino. Govoriti slovensko je skorajda toliko kot govoriti angleško. Delavci, ki so se jezika naučili na verjetno ne prav prijetnem delu v Sloveniji, to izredno radi pokažejo. Priznati moramo, da je tudi nam prijalo.

4. Na poseben način spada v anketiranje tudi naše „srečanje“ s *policijo na skopskem letališču.* Kaj so hoteli in kako je do „srečanja“ sploh prišlo? Naj razkrijemo, da je naša akcija v celoti delovala na izjemno visokem „samozaščitnem nivoju“. Tako na poti na Kosovo kot tudi med bivanjem na Kosovu smo posebej pazili na vprašalnike. Vedeli smo, da bi bilo najbolj elegantno, da nam preprosto izginejo, najprej prazni, pozneje pa polni vprašalniki. To vedenje jim je podelilo poseben status. Ko so bili izpolnjeni. *niso prenočevali v hotelu*, ampak na posebnih mestih, ki jih tu povsem slučajno ne bomo razkrili. Ko smo se vračali s Kosova, seveda prav tako nismo hoteli dopustiti, da bi se vprašalniki „izgubili“ med prtljago. *Vzeli smo jih na avion. Pri tem pa se je zapletlo. Eden bolj umnih policajev je ob odpiranju ene od torb doživljal povišanje, ko se mu je v rokah znašel vprašalnik, na katerem je pisalo „Albanska verzija“, tekst, ki je sledil pa je bil v albanskem jeziku.* Stvar je stekla. Hoteli so zapleniti vprašalnike (mimogrede: od 1119 so jih odkrili le približno petsto). Na to nismo pristali. Opozorili smo jih, da rinejo v škandal jugoslovanskih razsežnosti, jim tako in drugače grozili, alarmirali pol Slovenije itd. (Za podrobnejšo analizo gl. Mladino

nekje iz februarja in tekst V. Miheljaka.) Vse skupaj se je končalo tako, da so dobili prazen primerek vprašalnika, ga zadržali čez noč, zjutraj pa s potrdilom o zadržanju vrnil. Pet ur policije in noč prespana v Skopju. No, ja . . .

5. Zasmejala se nam je, ko smo sedli na letalo Adrie v Skopju in izvedeli, da v Beogradu ne bomo izstopili. Ko smo pristali na Brniku, smo bili Drugje. Anketirancem pa se je zasmejala, ko so zagledali zadnje vprašanje. Spraševali smo po tem, ali vedo za kakšnega „političnega“. Vedeli so. Delovalo je katarzično.

anketarji Variante

## Zamisel, opis in izvedba vzorca za javnomnenjsko raziskavo Kosovo – Srbija – Jugoslavija

Ko smo si kot nalogo zadali izpeljavo javnomnenjske raziskave na Kosovu (kjer ne moremo govoriti o nikakršni izkušnji takšnih raziskav!), se nam je seveda takoj postavilo vprašanje vzorca. Vse izkušnje, ki smo jih do sedaj imeli z vzorčenjem, so se izkazale za nesprejemljive (za javnomnenjsko raziskavo z občutljivo politično temo gotovo ni primeren slučajni vzorec z majhnim številom enot, ki bi bil edini mogoč) in nerealne glede časovne izpeljave, če bi želeli izpeljati slučajno vzorčenje celotne populacije. Zavedali pa smo se, da moramo z raziskavo zajeti veliko številc anketirancev, predvsem glede na narodnostno pripadnost. Albanci so večinsko prebivalstvo na Kosovu in ob majhnem številu anketirancev, bi bile ostale narodnosti, predvsem Srbi in Črnogorci, zajete v tako majhnih absolutnih številkah, da bi bili kot skupina povsem nereprezentativni. Nas pa niso zanimala samo mnenja prebivalcev Avtonomne pokrajine Kosovo, ampak mnenja prebivalcev posameznih narodov in narodnosti na Kosovu (hipoteza o upravičenosti takšnega zanimanja se je v raziskavi potrdila!). Odločili smo se za pripravo dvostopenjskega vzorca: prva stopnja je izbira občine anketiranja, druga stopnja pa izbira ciljnih skupin (določitev kvot), ki jih bomo v občini anketirali.

### 1. Izračun vzorca, v katerem je kriterij uvrstitve velikost občine (podatki glede na popis prebivalstva 1981)

Ime občine	Razred	Število občin	Vsota	%
Priština		1	210.040	13
majhne občine	8.050– 50.209	13	490.133	31
srednje občine	50.210– 92.369	6	427.718	27
velike občine	92.370–134.526	4	456.549	29
		24	1.584.440	100

*Opomba:* Spodnja in zgornja vrednost sta določeni na osnovi točnega podatka o velikosti, ostale vrednosti pa so določene na osnovi teoretične razdelitve v tri razrede. Priština je uvrščena apriorno.

*Uvrstitev posameznih občin:*

Majhne občine		Srednje občine	
Istok	50.104	Đakovica	92.203
Kosovska Kamenica	48.320	Gnjilane	84.085
Vitina	47.839	Podujevo	75.437
Orahovac	47.108	Vučitrn	65.512
Srbica	46.927	Lipljan	60.037
Klina	42.813	Suva Reka	50.444
Dečani	40.640		
Glogovac	39.141	Velike občine:	
Mališevo	36.149		
Dragoš	35.054	Prizren	134.526
Kačanik	31.072	Uroševac	113.680
Leposavić	16.906	Peć	111.071
Zubin Potok	8.050	Titova Mitrovica	97.272
		Priština	210.040

Uvrstitev posamezne občine iz skupine glede na velikost v vzorec je bila naključna, razen pri Prištini, ki je bila uvrščena v vzorec apriorno. Dobili smo torej sedem občin.

Definicija ciljnih skupin je bila odvisna od cilja in vsebine raziskave. Definicija glede na nacionalno pripadnost se gotovo ponuja na prvem mestu. Ob predpostavki velikega števila anketiranih in zato seveda tudi velikega števila pripadnikov različnih narodov in narodnosti smo se odločili za definicijo glede na „delovno aktivnost posameznika“. Takšna definicija nam je omogočila anketiranje med celotno populacijo. Odločili smo se namreč, da anketiranje ne bo potekalo kot razgovor anketar–anketiranec, ampak v organiziranih skupinah. Razlogov za takšno odločitev je veliko. Pogovor v organiziranih skupinah nam je namreč omogočil anketirati veliko število ljudi, tako organizirano anketiranje pa nam je glede na vsebino vprašalnika, ki je izrazito politična, edino omogočalo kar najbolj zmanjšati vpliv anketarja na anketiranca in vzpostaviti enake pogoje (zunanje) za vse. Izvedba takšnega anketiranja nam je tudi edina omogočala kontrolc akta anketiranja (pri vseh anketiranih smo bili navzoči skupaj s študenti prištinske univerze). Seveda pa ima takšna določitev ciljnih skupin tudi zelo pomemben minus: jasno je bilo, da bodo nekatere skupine prebivalstva (upokojenci, kmetje, gospodinje) podprezentirane glede na siceršnjo delovno strukturo prebivalstva Avtonomne pokrajine Kosovo. Glede na naravo raziskave (javnomnenjsko merjenje političnega utripa), smo v to napako zavestno privolili. To dovoljuje tudi teorija vzorčenja na osnovi vnaprej določenih kvot (ciljnih skupin).

Določene ciljne skupine so bile naslednje:

- srednješolska mladina
- študenti
- nezaposleni
- upokojenci
- kmetje
- gospodinje
- zaposleni: višja, visoka izobrazba (vodilni delavci)
- zaposleni: srednja izobrazba (administracija)
- zaposleni: NK, PK, KV, VKV (izvršilni)
- občinska uprava/družbenopolitične organizacije.

Na osnovi tako zastavljenega vzorca dobimo vzorčni načrt. Uvrstitev posamezne konkretne točke anketiranja v vzorčni načrt je narekovalo več razlogov: priti v dovolj veliko sredino, kjer bo mogoče vzpostaviti anketarsko situacijo, priti v narodnostno heterogene skupine, ki nam bodo omogočale anketiranje pripadnikov različnih narodov in narodnosti ter možnost upoštevanja spolne strukture. Zavedali smo se, da bomo zelo težko zajeli žensko populacijo, posebej še „komunikacijsko pismeno“. S pomočjo poimenskega vzorca bi bila ta populacija gotovo številčnejša, toda vrednost njihovih odgovorov bi bila, če že ne neuporabna, pa vsaj v veliki meri dvomljiva.

Prišli smo torej do vzorčnega načrta, po katerem bi lahko zajeli 1.100 do 1.300 posameznikov:

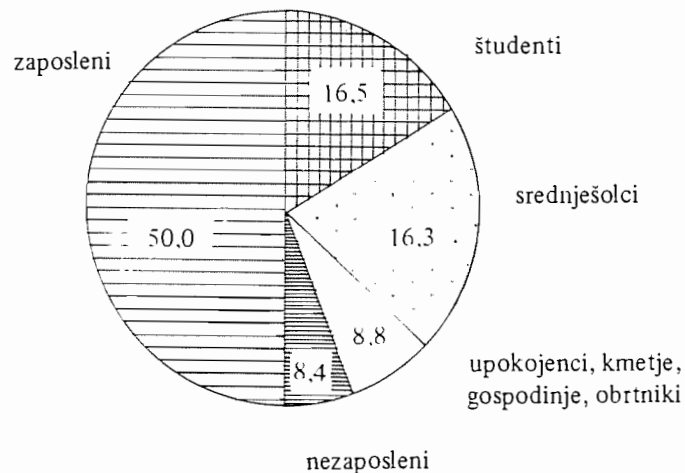
Delovna aktivnost	Priština	Istok	Mališevo	Gnjilane	Podujevo	Prizren	Titova Mitrovica
Srednješolci	x					x	x
Študenti	x						
Nezaposleni	x	x	x	x	x	x	x
upokojenci,	x	x	x	x	x	x	x
kmetje,	x	x	x	x	x	x	x
gospodinje	x	x	x	x	x	x	x
Zaposleni	x	x		x	x	x	x
Občina, DPO	x	x		x	x	x	x

Z vzpostavitevjo takšnega vzorčnega načrta so bile vidne točke, ki bodo pomenile „odklon“ anketirane populacije od osnovne, to je prebivalcev avtonomne pokrajine. Anketirana populacija bo mlajša, zaposle-

na, torej aktivnejša tudi v političnem dogajanju, manj bo žensk in manj bo kmečkega prebivalstva. Narodnostna sestava pa bo odgovarjala osnovni populaciji in tudi posamezne narodnostne skupine bodo številčno velike. Z anketiranjem, ki je potekalo od 1. do 3. februarja 1989, smo se v veliki meri približali zastavljenemu vzorčnemu načrtu. Anketiranje smo opravili na vseh zastavljenih mestih in anketirali 1.119 oseb. Glede na definirane ciljne skupine je rezultat anketiranja naslednji:

a) srednješolska mladina	n = 182	16,3 %
b) študenti	n = 185	16,5 %
c) nezaposleni	n = 94	8,4 %
d) upokojenci, kmetje, gospodinje, obrtniki	n = 99	8,8 %
e) zaposleni: višja, visoka izobrazba, srednja izobrazba, NK, PK, KV, VKV	n = 560	50,0 %

Prikaz 1: Delovna aktivnost anketiranih



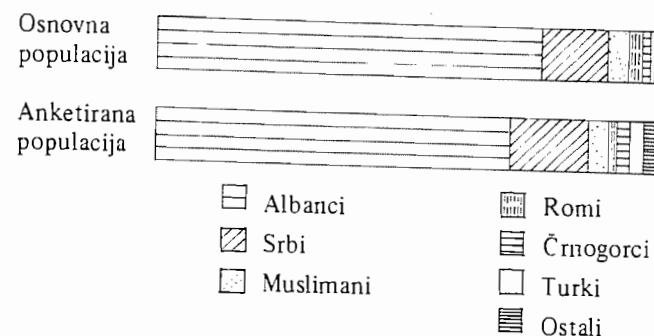
Vsi podatki o anketirani populaciji so sicer vidni v sumarnem prikazu rezultatov, tukaj pa si oglejmo le nekaj primerjav vzorčne populacije z osnovno populacijo.

V takšni javnomnenjski raziskavi je nujno najprej ugotoviti nacionalno strukturo osnovne in anketirane populacije. Najpomembnejša točka vzorčnega načrta nam je bila v pravem razmerju ujeti nacionalno strukturo in prav nanjo smo bili ob konkretnih anketarskih situacijah najbolj

pozorni in „občutljivi“. Za rezultate, ki jih dobimo s kvotnim vzorcem, ne moremo določiti standardne napake ocene, zato oba rezultata samo prikazujemo:

Prikaz 2: Katere nacionalnosti ste:

	Osnovna populacija	Anketirana populacija
a) Albanci	77,4 %	71,7 %
b) Srbi	13,2 %	15,3 %
c) Muslimani	3,7 %	3,5 %
d) Romi	2,2 %	1,4 %
e) Črnogorci	1,7 %	2,4 %
f) Turki	0,8 %	2,7 %
g) ostali	1,0 %	3,0 %

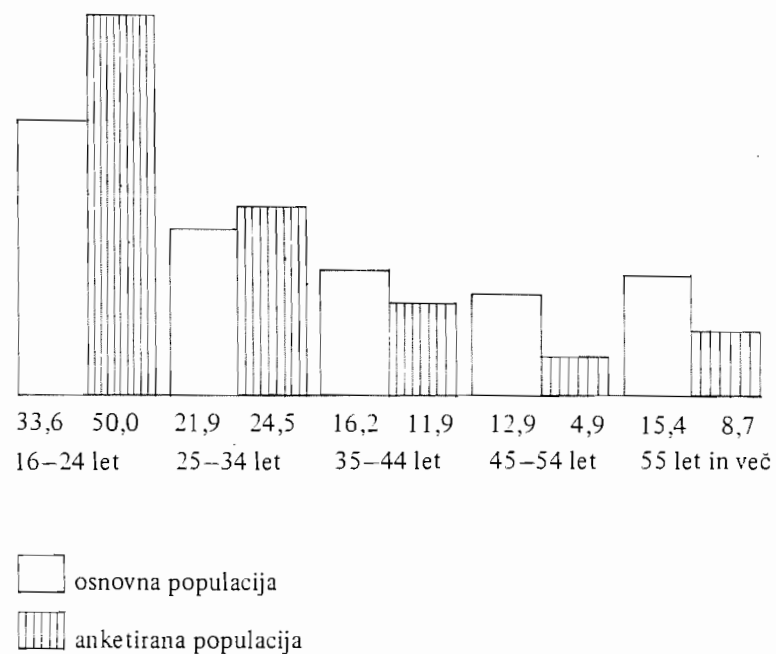


Prikaz 3: Starostna struktura

	Osnovna populacija	Anketirana populacija
a) 16 do 24 let	33,6 %	50,0 %
b) 25 do 34 let	21,9 %	24,5 %
c) 35 do 44 let	16,2 %	11,9 %
d) 45 do 54 let	12,9 %	4,9 %
e) 55 in več let	15,4 %	8,7 %



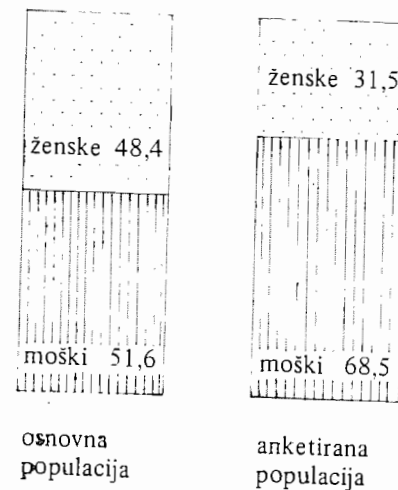
Anketirana populacija je bila starejša od 15 let, osnovnošolci so bili torej izvzeti. Glede na statistične podatke so prebivalci Kosova izredno mladi; kar 41,4 % jih je bilo ob popisu prebivalstva 1981 mlajših od 15 let. Ob načrtovanju raziskave smo se zavedali pomanjkljivosti, da v raziskavo niso vključeni prebivalci, mlajši od 15 let (to omejitev, često dvignjeno do 18 let, imajo vse javnomnenjske raziskave), katerih mnenja in razmišljanja so v tako spolitiziranem okolju, kot je trenutno Kosovo, tudi izredno zanimiva. Zato nas relativna „mladost“ anketirane populacije ne skrbi (50 % je starih 15 do 25 let in glede na popis je ta odstotek 19,7; če upoštevamo populacijo od 0 do 24 let, pa je odstotek 61,1), še manj pa seveda ob dejstvu, da sta dve tovrstni ciljni skupini (srednješolci, študenti) v vzorčnem načrtu!



Prikaz 4: Spolna struktura

O pričakovanem odmiku v anketirani populaciji glede na spol smo nekaj že rekli. Ta odmik je pojasnljiv glede na majhno število anketiranih gospodinj in seveda glede na majhno število zaposlenih žensk. S posebnim zanimanjem smo si ogledali odgovore žensk glede na odgovore moških (tudi v okviru posameznih nacionalnosti), in to seveda v pričakovanju, da se bodo izkazali kot statistično pomembno različni. Razlike glede na spol bi namreč lahko nekoliko omilile izredno polarizacijo odgovorov glede na nacionalnost. Toda politična determiniranost je v odgovorih močnejša od tradicionalne determiniranosti žensk, oziroma jo ravno ta določa.

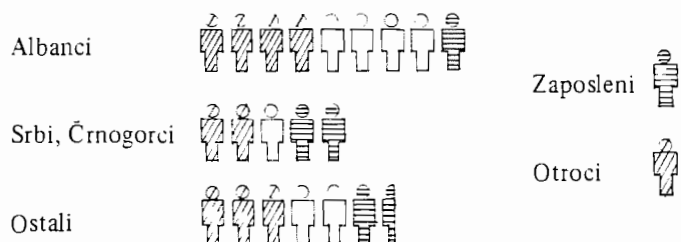
Odstopanja glede spolne strukture, ki so pravzaprav večja, kot je videti, ker so seveda še drugje (starost, zaposlenost), torej ne morejo bistveno vplivati na odgovore. Hipoteza, ki je seveda ne moremo potrditi, pa je, da bi večje število anketiranih žensk iz vseh okolij (starejše in gospodinjje) prineslo več odgovorov „ne vem“, „neodločen“, „brez odgovora“.



## Prikaz 5: Število članov gospodinjstva

Po podatkih iz popisa prebivalstva ima povprečno gospodinjstvo v Avtonomni pokrajini Kosovo 6,9 članov gospodinjstva (za Jugoslavijo je ta podatek 3,6 članov). V naši anketirani populaciji je podatek 8,1 član gospodinjstva, slika glede na podatek o nacionalnosti anketiranca pa je naslednja:

Koliko članov ima gospodinjstvo anketiranega:



Kakšen bi bil sklep? Vpogled v anketirano populacijo glede na statistične podatke o prebivalcih Avtonomne pokrajine Kosovo nam dovoljuje osnovno zaupanje v reprezentativnost naših rezultatov. Predvsem nam narekuje naslednji zaključek: uresničitev neke ideje sicer ne sme iti na škodo strokovnega dela in upoštevanja znanstvene metodologije dela, toda tudi metodologija in znanost ne smeta biti ovira za delo. Noben idealno zamišljen vzorec ne more biti realiziran idealno. S tem ne mislimo samo na teoretični del izračuna vzorca, ampak tudi na vse okoliščine njegove izvedbe. Glede na vse omejitve je bila javnomnenjska raziskava na Kosovu tudi glede vzorca izvedena strokovno.

## Sumarnik: Kosovo – Srbija – Jugoslavija

Osnovni podatki:

- anketiranje je potekalo od srede, 1. 2. 1989 do petka, 3. 2. 1989
- število anketiranih: 1.119

– ta sumarnik je pripravljen za naslednje narodnostne skupine:

- Albanci 815 (72,7 %)
- Srbi, Črnogorci 198 (17,7 %)
- ostali 106 ( 9,8 %)

- manjkajoči odgovori so definirani kot missing values, torej so rezultati delani samo na veljavne odgovore
- anketiranje in obdelava podatkov VARIANTA, tržno komuniciranje in politični marketing

### I. Verzija sumarnika v albanskem jeziku

A 1. Mosh a juaj?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1–16 deri 19	17,8	27,6	30,0
2–20 deri 25	29,7	29,7	26,0
3–26 deri 30	18,0	14,6	16,0
4–31 deri 40	20,8	16,1	16,0
5–41 deri 50	9,2	4,7	9,0
6–51 e me shume	4,6	7,3	3,0

A 2. Gjinia:

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. mashull	75,0	52,0	50,0
2. femer	25,0	48,0	50,0

A 4. Çfarë profesioni keni (cilën shkollë e keni kryer)?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. shkollën jo të plotë fillore	3,9	1,0	0,9
2. shkollën fillore	9,7	23,7	20,4
3. shkollën industriale (2 apo vite të arsimit industrial)	4,3	7,1	12,0
4. shkollën e mesme (4 vite të shkollimit)	52,2	48,5	60,2
5. shkollën e lartë	10,7	12,6	4,6
6. fakulteti	19,2	7,1	1,9

A 5. A jeni të punësuar?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po	55,7	54,5	47,2
2. jo, por kërkoj punësim	27,8	13,1	25,9
3. jo, as qe kërkoj punësim	16,5	32,3	26,9

A 6. Çfarë pune kryeni?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. nëpunës me shkollë të lartë apo fakultet	17,3	16,2	2,8
2. nëpunës me shkollë të mesme apo të ulët	13,9	14,1	13,0
3. punëtor i kualifikuar, me kualifikim të lartë	9,3	11,1	17,6
4. punëtor i pakualifikuar, gjysëmkuualifikuar	10,0	10,1	10,2
5. bujk	4,3	3,0	2,8
6. amvise	3,4	1,0	3,7
7. pensionist	0,5	1,5	0,9
8. nxënës i shkollës së mesme	12,9	25,8	24,1
9. student	18,7	11,6	9,3
10. zejtar privat	1,0	0,5	3,7
11. tjetër	8,6	5,0	12,1

A 7. Ku jeni punësuar?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. në sektorin shoqëror	50,8	51,0	41,7
2. në sektorin privat	1,4	2,0	3,7
3. nuk jam i punësuar	47,8	47,0	54,6

A 8. Sa anëtarë ka familja juaj?  
(Jane të paraqitura vlerat mesatare)

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
krejtësisht-anëtarë	9,0	5,3	6,5
prej tyre fëmijë	4,1	2,2	3,1
prej tyre të punësuar	1,2	1,7	1,4

A 9. A keni tokë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
00. jo	61,6	63,6	79,6
1— deri 1 ha	17,6	16,2	13,0
2—1 deri 2 ha	9,6	6,6	2,8
3—2 deri 3 ha	4,6	6,6	—
4—3 deri 4 ha	2,2	2,5	—
5—4 ha e më shumë	4,4	4,5	4,6

A 10. Ju apo familja juaj, a keni

	Shqiptare	Sërbe Malazias	Të tjerët
a) shtëpi	76,3	57,1	72,2
b) banesë shoqërore	11,3	27,3	16,7
c) banesë private	9,0	8,1	13,9
d) radio	66,5	70,2	66,7
e) televizor	70,1	72,2	80,6

f) automobil	25,5	42,9	39,8
g) makinë të larjes	37,6	61,1	63,0
h) frigorifer	57,1	76,3	79,6

A 11. Cilën gazetë e lexoni?

	Shqiptare	Serbe Malazias	Te tjeret
a 1. Rilindja	90,5	4,5	26,9
a 2. Jedinstvo	12,4	29,8	13,9
a 3. Zeri i rinise	67,7	0,5	4,6
a 4. Fjala	31,7	—	0,9
a 5. Politika	14,3	44,9	26,9
a 6. Pobjeda	1,8	4,0	0,9
a 7. Večernje novosti	10,0	58,1	38,0
a 8. Politika ekspres	8,6	53,0	33,3
a 9. Vjesnik	13,5	1,5	6,5
a10. Borba	7,0	11,1	8,3
a11. NIN	10,2	33,8	19,4
a12. Duga	10,6	29,3	22,2
a13. Danas	30,9	9,6	12,0
a14. Intervju	11,4	37,4	23,1

1. Cili është, sipas mendimit tuaj, shkaku i krizës në Kosovë? (ishin të mundshme tri përgjigje, rezultatet e paraqitura janë shumë e pjestuar)

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. papunësia e madhe	28,1	8,6	20,7
2. Kaudrot jogjgjëse në vendet kryesore dhe udhëheqëse	1,4	23,2	6,5
3. marrëdhëniet ndërnacionale tejet të dobëta	3,5	16,5	10,5
4. kriza e përgjithëshme politike dhe ekonomike në Jugosllavi	12,5	5,4	10,5
5. masat tejet represive në rregullimin e marrëdhënieve ndërnacionale	3,9	—	—
6. ndihma materiale tejet e vogël e bashkësisë së gjerë jugosllave	7,7	0,2	1,2

7. nataliteti i lartë i popullsisë së kombësisë shqiptare	1,3	19,2	5,9
8. autonomia tejet e madhe e Krahinës	0,3	6,2	0,9
9. interesi tejet i vogël i bashkësisë së gjerë jugosllave për probleme të Kosovës	5,7	3,4	4,9
10. autonomia tejet e vogël e Krahinës	6,6	0,2	0,6
11. durimshmëria tejet e vogël e banorëve të kombësisë shqiptare	0,6	7,4	1,9
12. durimshmëria tejet e vogël e banorëve të kombësisë serbe dhe malaziasë	3,8	—	1,5
13. shtypi (gazetat), që raporton nga Kosova është joreal (sensacional)	8,0	0,3	6,2
14. shtypi (gazetat), që fësheh pozitën e kombësive serbe dhe malaziasë	3,8	1,2	1,9
15. nuk di, nuk mund të vendos	0,2	1,0	1,9
00 – pa përgjigje të 1, ose të 2, ose të 3.	12,5	7,2	25,0

2. Cila republikë (gjegjësisht krahinë) e ka, sipas mendimit tuaj pasqyrën më objektive për gjendjen në Kosovë? (ishin të mundshme tri përgjigje, rezultatet e paraqitura janë shumë e pjestuar)

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. Bosnja dhe Hercegovina	0,8	—	1,5
2. Kroacia	7,2	0,5	5,2
3. KSA e Kosovës	5,9	2,0	2,8
4. Mali i Zi	0,2	1,7	0,3
5. Maqedonia	—	0,8	—
6. Serbia (pa krahinë)	0,7	24,6	7,1
7. Sllovenia	25,7	1,2	11,2
8. KSA e Vojvodinës	0,1	1,9	0,3
9. nuk di, nuk mund ta përcaktoj	1,6	3,5	9,6
0 – pa përgjigje të 1 ose të 2 ose të 3.	57,9	63,8	62,0

3. Cila republikë (gjegjësisht krahinë) e ka, sipas mendimit tuaj, pasqyrën krejtësisht të shtrembër për gjendjen në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. Bosnja dhe Hercegovina	0,1	0,3	0,3
2. Kroacia	0,2	9,4	1,5
3. KSA e Kosovës	0,3	0,8	0,6
4. Mali i Zi	2,7	0,3	1,9
5. Maqedonia	3,5	—	1,2
6. Serbia (pa krahina)	30,0	0,3	14,8
7. Sllovenia	0,7	17,8	5,2
8. KSA e Vojvodinës	1,2	0,3	0,9
9. nuk di, nuk mund ta përcaktoj	2,1	6,9	10,2
0 – pa përgjigje të 1 ose të 2 ose te 3	59,5	63,6	63,9

4. Cila republikë, gjegjësisht krahinë autonome, kontribuon, sipas mendimit tuaj, më së shumti për zgjidhjen pozitive të problemeve në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. Bosnja dhe Hercegovina	0,8	—	—
2. Kroacia	6,8	—	5,2
3. KSA e Kosovës	4,6	0,3	1,5
4. Mali i Zi	—	1,5	—
5. Maqedonia	—	0,3	0,3
6. Serbia (pa krahina)	0,5	27,1	8,0
7. Sllovenia	24,8	0,7	12,0
8. KSA e Vojvodinës	—	2,7	0,3
9. nuk di, nuk mund ta përcaktoj	2,0	1,9	7,4
0 – pa përgjigje të 1 ose të 2 ose te 3	60,3	65,5	65,1

5. Sipas mendimit tuaj, si i kuptojnë problemet e Kosovës në pjesët tjera të Jugosllavisë?

Shqiptare Sërbë  
Malazias Të tjerët

1. në pjesët tjera të Jugosllavisë kanë perfytyrim më të dobët për Kosovën seç është në realitet	84,4	16,0	67,3
2. në pjesët e tjera të Jugosllavisë kanë pasqyrë më të bukur për Kosovën seç është në realitet	2,8	41,8	14,9
3. në pjesët e tjera të Jugosllavisë kanë pasqyrë të drejtë për Kosovën	4,1	15,5	7,9
4. në pjesët e tjera të Jugosllavisë nuk kanë kurrfarë pasqyre për problemet e Kosovës	8,7	26,8	9,9

6. Cili politikan në Jugosllavi, sipas mendimit tuaj, ka kontribuar në vitet e fundit më së shumti për zgjidhjen e krizës në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. Šuvar	35,4	—	21,3
2. Milošević	0,6	89,9	24,1
3. Vllasi	17,5	1,0	8,3
4. Kolgeci	5,4	—	2,8
5. Shukria	—	0,5	1,9
6. Jashari	0,2	—	0,9
7. Hasani	—	—	0,9
8. Azemi	0,1	—	—
9. Šetinc	18,3	0,5	3,7
10. Smole	3,1	—	—
11. Dragosavac	2,1	—	—
12. dikush tjetër	9,6	1,5	5,3
00 – pa përgjigje	7,6	6,6	31,5

7. E cili politikan në Jugosllavi, sipas mendimit tuaj, ka ndikuar më së shumti që kriza në Kosovë të ashpërsohet?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. Šuvar	0,5	8,6	0,9
2. Milošević	89,9	2,0	39,8
3. Vllasi	0,4	57,6	12,0
4. Shukria	0,7	0,5	0,9
5. Šetinc	—	0,5	0,9
6. Smole	—	1,5	0,9
7. Hoxha	—	9,1	1,9
99 – dikush tjetër	2,1	6,1	3,7
00 – pa përgjigje	6,4	14,1	38,9

8. Cilit politikan nga Krahina Socialiste Autonome e Kosovës i besoni më së shumti?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. Šuvar	0,4	—	1,9
2. Milošević	—	1,0	0,9
3. Vllasi	25,9	1,0	26,9
4. Husamedin Azemi	—	6,6	1,9
5. Remzi Kolgeci	45,8	1,0	14,8
6. Rahman Morina	0,2	11,1	4,6
7. Ali Shukria	0,5	21,7	5,6
8. Jashari	3,8	0,5	—
9. Sinan Hasani	0,2	0,5	1,9
99 – askujt	10,8	41,9	19,4
00 – pa përgjigje	2,6	14,6	22,2

9. Cilit politikan nga Krahina Socialiste Autonome e Kosovës i besoni më së paku?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. Milošević	0,2	—	1,9
2. Vllasi	0,5	50,0	11,1
3. Husamedin Azemit	23,7	0,5	7,4
4. Kolgeci	0,4	1,5	0,9
5. Morina	9,5	1,5	7,4

6. Shukria	41,3	0,5	13,9
7. Jashari	0,1	10,1	1,9
8. Hasani	1,8	0,5	1,9
9. Azemi	3,1	0,5	—
10. Hoxha	0,1	1,0	0,9
99 – dikush tjetër	7,5	12,6	5,6
00 – pa përgjigje	11,7	21,2	47,6

10. Çfarë pozite ndaj RS të Sërbisë do të duhej të kishte, sipas mandimit tuaj, KSA e Kosovës?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. KSA e Kosovës do të duhej të kishte shumë më shumë autonomi se deri tani	52,9	5,6	26,8
2. KSA e Kosovës do të duhej të kishte diç më shumë autonomi se deri tani	23,3	2,6	19,6
3. të mbesë si deri tani	22,5	1,0	23,7
4. do të duhej të kishte diç më pak autonomi se deri tani	0,8	26,2	15,5
5. do të duhej të kishte shumë më pak autonomi se deri tani	0,5	64,6	14,4

11. Si do duhej të rregullohej përdorimi i gjuhëve në shërbimet publike në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. në shërbimet publike do të duhej që të gjithë shqiptarët ta zotërojnë edhe gjuhën sërbo-kroate	4,0	63,5	29,2
2. në shërbimet publike do të duhej që të gjithë nëpunësit joshqiptarë ta zotërojnë edhe gjuhën shqipe	11,2	0,5	6,6
3. të gjithë nëpunësit do të duhej t'i zotërojnë të dy gjuhët	61,2	25,4	52,8
4. përdorimi i gjuhës nuk duhet të rregullohet me dekret	23,5	10,7	11,3

12. A do të duhej, sipas mendimit tuaj, që nxënësit në Kosovë t'i mësojnë në shkolla gjuhët shqipe dhe serbe?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, do të duhej	89,8	61,0	78,1
2. jo, vetëm shqiptarët ta mësojnë gjuhën serbishten	6,8	34,9	16,2
3. jo, vetëm serbët dhe malaziasit ta mësojnë shqipe	3,4	4,1	5,7

13. A ekziston në Kosovë, sipas mendimit tuaj, irredenta e organizuar, që tenton ta bëjë Kosovën etnikisht të pastër dhe bën gjenocid mbi popullsinë joshqiptare?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, pa dyshim ekziston	3,9	86,9	26,9
2. ndoshta ekziston, por për nga fuqia dhe ndikimi është e parëndësishme	14,3	7,1	14,8
3. për një pohim të tillë nuk ka njaft argumente	22,5	2,0	18,5
4. jo, aspak nuk ekziston	50,6	—	18,5
5. nuk di, nuk mund të deklarohej	8,7	4,0	21,3

14. A ekzistojnë, apo nuk ekzistojnë, sipas mendimit tuaj, shtypjet mbi popullsinë joshqiptare në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, shtypje të tilla ekzistojnë	8,2	85,4	21,3
2. po, shtypje të tilla ekzistojnë, por në masë më të vogël sesa shkruhet dhe flitet për to	13,4	5,1	31,5
3. jo, shtypje të tilla nuk ka	72,8	7,1	35,2
4. nuk di, nuk mund të deklarohej	5,5	2,5	12,0

15. A ka, apo nuk ka në Kosovë dhunime mbi baza politike?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. sigurisht ka	5,9	79,8	18,5
2. ndoshta ka	11,4	15,2	27,8
3. nuk ka, pohimet e tilla janë fantazira	73,6	1,0	38,9
4. nuk di, nuk mund të deklarohej	9,1	4,0	14,8

16. Sipas mendimit tuaj, sa ka emigrantë nga Shqipëria që jetojnë tani në Kosovë? (janë të paraqitura ulerat mesatare)

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
	6.442,8	171.783,8	13.137,9

17. A mendimi se emigrantët nga Shqipëria ndikojnë në keqësimin e marrëdhënieve ndërnacionale në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, ndikojnë	1,8	86,4	27,8
2. jo, nuk ndikojnë	81,3	1,5	30,6
3. nuk di, nuk mund të deklarohej	16,9	12,1	41,7

18. A do të duhej, sipas mendimit tuaj, të dëbohen emigrantët nga Shqipëria?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, do të duhej	2,1	85,9	26,9
2. jo, nuk do të duhej	76,5	1,5	36,1
3. nuk di, nuk kam mendim të qartë për këtë	21,4	12,6	37,0



19. Ka një kohë të gjatë që po ndodhin forma të ndryshme të tubimeve të protestes (mitingje, demonstrata etj.) të serbëve e malaziasëve si dhe të shqiptarëve. Si i çmoni ju këto tubime proteste?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. mendoj se janë të arsyeshme	3,7	20,2	13,9
2. tubimet e protestes të serbëve dhe malaziasve janë të arsyeshme, kurse tubimet e shqiptarëve jo	1,5	74,2	13,9
3. tubimet e protestes të shqiptarëve janë të arsyeshme, kurse ato të serbëve dhe malaziasve jo	54,6	1,0	16,7
4. mendoj se as njërat as tubimet e tjere te protestes nuk janë të arsyeshme	33,7	3,0	40,7
5. nuk di, nuk kam mendim për këtë	6,5	1,5	14,8

20. A është e drejtë, sipas mendimit tuaj, që aktet penale mbi pjesëtarët e kombësive të tjera të dënohen më ashpër sesa të njëjtat akte penale mbi pjesëtarët e kombësisë së njëjtë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, vetëm ashtu mund ta zvogëlojmë numrin e akteve penale me përmbajtje nacionaliste	11,1	53,0	22,2
2. jo, ashtu s'do të zgjidhen tendosjet ndërnacionale në Krahinë	72,1	34,3	49,1
3. nuk di, për këtë nuk kam mendim të qartë	16,9	12,6	28,7

21. Çfarë duhet të jetë roli i femrës në shoqëri? (të mundshme janë dy përgjigje)

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. femrat duhet të punësohen në masë sa më të madhe	36,7	26,8	25,9
2. femrat duhet të rrinë në shtëpi dhe të kujdesen për familje	1,6	4,8	9,3
3. femrat duhet të angazhohen sa më aktivisht dhe sa më shumë në jetën shoqërore-politike të Krahines	32,3	27,3	21,3
4. femrat le të angazhohen në jetën shoqërore, por mos të merren me politikë	3,8	10,4	9,7
5. pa përgjigje të 1, ose të 2	25,6	30,3	33,8

22. A i miratoni ju martesat e „përziera“ përnga kombësia?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, i miratoj	18,5	28,8	43,5
2. jo, nuk i miratoj	23,7	23,2	8,3
3. paramisht nuk jam kundër, por është më mirë që njerëzit të marrohen mbrenda kombësisë së vet	53,1	43,4	41,7
4. nuk di, nuk mund të vendosem	4,7	4,5	6,5

23. A dini raste të presionit mbi popullsinë joshqiptare në rrethin tuaj?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, raste të tilla di	8,0	73,5	18,7
2. diçka kam ndëgjuar, por nuk jam i njoftuar mjaft	9,2	13,3	29,9
3. jo, raste të tilla nuk di	82,8	13,3	51,4

24. Në gazeta dhe në të vende tjera shkruhet dhe flitet shumë mbi dhunimet në bazë politike. A dini farë rasti të tillë në rrethin tuaj?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, raste të tilla di personalisht	6,4	53,5	13,9
2. diçka kam ndëgjuar, por nuk e kam të njokur mirë	8,6	24,7	25,9
3. jo, personalisht nuk di	85,0	21,7	60,2

25. A keni pasur rast të ndieni çfarëdo presioni në bazë nacionale në „lëkurën tuaj“?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, shumë herë	14,6	33,7	11,5
2. po, por jo shpesh	21,6	43,4	26,0
3. jo, kësso përvojash nuk kam	63,8	23,0	62,5

26. A keni farë kontaktesh private dhe miqësore me banorë serbë dhe malazias?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, kam kontakte të shpeshta	55,4	36,0	60,2
2. po, por me të rralla	31,3	48,2	30,2
3. jo, keso kontaktesh nuk kam	13,5	15,7	9,3

27. A do të lejoni, që fëmija juaj të martohej me pjesëtar të kombësisë serbe gjegjesisht malaziasë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po do të lejoja, kjo gjë s'do të me pengonte aspak	18,8	9,6	42,9
2. nuk do të deshiroja, por nuk do ta pengoja lidhjen e tillë	43,9	20,3	35,2
3. lidhjen e tillë s'do ta lejoja	37,3	70,1	21,9

28. Nga cili burim merrni më së shumti informata mbi situatën politike dhe ekonomike në Krahinë dhe në Jugosllavi në përgjithësi?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
a1. nga shtypi	46,0	71,7	56,5
a2. nga radioja	18,9	48,5	34,3
a3. nga televizioni	62,9	81,3	74,1
a4. nga bisedat me shokë	7,1	30,8	17,6
a5. nga bisedat me më të afërmit	3,2	24,7	8,3
a6. nga bisedat me bashkëpunëtorë dhe bashkënxënës	4,3	31,3	19,4

29. Sipas mendimit tuaj, kujt duhet t'i besohet më së shumti në formi e qëndrimeve ndaj çështjeve politike?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
a1. shtypit	14,9	29,3	18,5
a2. radios	7,3	23,7	16,7
a3. televizionit	35,9	60,6	56,5
a4. shokëve	5,7	14,6	5,6
a5. të afërmeve	3,7	15,7	5,6
a6. ndhëhaqësve politikë	12,5	28,3	19,4
a7. bashkëpunëtorëve apo bashkënxënësve	4,1	10,6	4,6

30. A e zotëroni gjuhën serbe?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, e zotëroj plotësisht (e flas rrjedhshëm dhe e shkruaj)	63,3	13,8	32,1
2. e kuptoj aq sa të merrem vesh	33,0	48,2	45,3
3. nuk e zotëroj	3,6	37,9	22,6

(Nëse nuk e zotëroni)

31. A do të dëshironit ta mësoni serbishten?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, do të dëshiroja ta mësoj	44,3	32,8	41,7
2. do të isha i gatshëm ta mësoj, nëse do të ishin të gatshëm ta mësojnë shqipen serbët dhe malaziasit	22,5	21,9	21,4
3. nuk jam i gatshëm ta mësoj serbishten	1,3	21,9	6,8
4. e zotëroj	31,9	23,4	30,1

32. A mendoni se banorët e kombësisve serbe dhe malaziasie janë me të vërtetë të gatshëm për rregullimin e situatës në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po, mendoj se shumica prej tyre janë të gatshëm	17,1	14,2	57,3
2. vetëm të rrallët janë të gatshëm	30,9	51,3	26,2
3. mendoj se në të vërtetë nuk janë të gatshëm	8,9	8,1	3,9
4. Jo vetëm se nuk janë të gatshëm, por mundohen që gjendja të mos rregullohet	43,1	26,4	12,6

33. Për çfarë shkak, sipas mendimit tuaj, shpërnqulen serbët dhe malaziasit më së shpeshti nga Kosova?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. rrezikimi i drejtpërdrejtë i sigorisë personale	1,7	67,7	14,8
2. presioni politik	2,2	20,2	9,3
3. shkaqet ekonomike	66,3	4,0	36,1
4. shkaqet familjare	16,9	1,5	9,3
5. shkaqet tjera . . .	6,3	2,0	9,3
6. nuk di, nuk mund të çmtoj	6,6	4,5	21,3

34. Si i përjetoni personalisht kushtet e jetës në Kosovë?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. edhe përkundër të gjitha problemeve, në Kosovë mund të jetohej mirë	37,0	13,6	48,0
2. disi mund të jetohej, por nga dita në ditë është më vështirë	41,3	65,2	42,2
3. situata është e tillë, që nuk ekzistojnë as kushtet më minimale për jetë normale	21,7	21,2	9,8

35. Si e përjetoni personalisht dhe si e çmoni standardin jetësor?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. jetoj mjaft mirë	12,5	9,7	25,5
2. standardi im jetësor është i dobët, por mund të jetohej disi	42,1	61,7	43,4
3. standardi im jetësor është aq i utlë, sa që mezi mund ti plotësoj nevojat elementare jetësore	40,9	23,0	26,4
4. nuk mund të çoj me jetë të denjë njerëzore	4,5	5,6	4,7

36. A keni marrë pjesë ndonjëherë në farë tubimi proteste (miting, demonstratë)?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. jo, kurrë	54,6	26,3	77,8
2. po, kam marrë pjesë	35,9	66,7	17,6
3. nuk dëshiroj të flas	9,5	7,1	4,6

37. A besoni se është e zgjidhshme kriza e Kosovës?

	Shqiptare	Sërbë Malazias	Të tjerët
1. po. besoj	80,8	86,2	84,9
2. jo, nuk besoj	19,2	13,8	15,1

## II. Verzija sumarnika v srbskem jeziku

### A 1. Koliko imate godina?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. 16 do 19	17,8	27,6	30,0
2. 20 do 25	29,7	29,7	26,0
3. 26 do 30	18,0	14,6	16,0
4. 31 do 40	20,8	16,1	16,0
5. 41 do 50	9,2	4,7	9,0
6. 51 i više	4,6	7,3	3,0

### A 2. Pol:

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. muški	75,0	52,0	50,0
2. ženski	25,0	48,0	50,0

### A 4. Navedite školsku spremu (koju ste školu završili)?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. nezavršena osnovna škola	3,9	1,0	0,9
2. osnovna škola	9,7	23,7	20,4
3. škola za radnička zanimanja	4,3	7,1	12,0
4. srednja škola	52,2	48,5	60,2
5. viša škola	10,7	12,6	4,6
6. visoka škola	19,2	7,1	1,9

### A 5. Da li ste zaposleni?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da	55,7	54,5	47,2
2. ne, ali tražim zaposlenje	27,8	13,1	25,9
3. ne, i ne tražim zaposlenje	16,5	32,3	26,9

### A 6. Kakav posao obavljate?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. službenik sa višom ili visokom školskom spremom	17,3	16,2	2,8
2. službenik sa srednjom ili nižom školskom spremom	13,9	14,1	13,0
3. kvalifikovan, visokokvalifikovan radnik	9,3	11,1	17,6
4. nekvalifikovan, polukvalifikovan radnik	10,0	10,1	10,2
5. poljoprivrednik	4,3	3,0	2,8
6. domaćica	3,4	1,0	3,7
7. penzioner	0,5	1,5	0,9
8. učenik srednje škole	12,9	25,8	24,1
9. student	18,7	11,6	9,3
10. samostalni zanatlija	1,0	0,5	3,7
11. drugo	8,6	5,0	12,1

### A 7. Gde ste zaposleni?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. u društvenom sektoru	50,8	51,0	41,7
2. u privatnom sektoru	1,4	2,0	3,7
3. nisam zaposlen	47,8	47,0	54,6

### A 8. Koliko članova ima vaše domaćinstvo? (prikazane su srednje vrednosti)

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
a. ukupno	9,0	5,3	6,5
b. od toga dece	4,1	2,2	3,1
c. od toga zaposlenih	1,2	1,7	1,4

A 9. Imate li nešto zemlje?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
0. ne	61,6	63,6	79,6
1. do 1 ha	17,6	16,2	13,0
2. 1 do 2 ha	9,6	6,6	2,8
3. 2 do 3 ha	4,6	6,6	—
4. 3 do 4 ha	2,2	2,5	—
5. 4 i više	4,4	4,5	4,6

A 10. Imate li vi ili vaše domaćinstvo

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
a) kuću	76,3	57,1	72,2
b) društveni stan	11,3	27,3	16,7
c) privatni stan	9,0	8,1	13,9
d) radio aparat	66,5	70,2	66,7
e) televizor	70,1	72,2	80,6
f) automobil	25,5	42,9	39,8
g) mašinu za pranje veša	37,6	61,1	63,0
h) frižider	57,1	76,3	79,6

A 11. Koje novine čitate?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
a 1. Rilindja	90,5	4,5	26,9
a 2. Jedinstvo	12,4	29,8	13,9
a 3. Zeri irinise	67,7	0,5	4,6

a 4. Fjala	31,7	—	0,9
a 5. Politika	14,3	44,9	26,9
a 6. Pobjeda	1,8	4,0	0,9
a 7. Večernje novosti	10,0	58,1	38,0
a 8. Politika ekspres	8,6	53,0	33,3
a 9. Vjesnik	13,5	1,5	6,5
a10. Borba	7,0	11,1	8,3
a11. NIN	10,2	33,8	19,4
a12. Duga	10,6	29,3	22,2
a13. Danas	30,9	9,6	12,0
a14. Intervju	11,4	37,4	23,1

1. Šta je po vašem mišljenju osnovni uzrok krize na Kosovu?

(možni so bili trije odgovori; prikazani rezultati so deljeni seštevek)

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. visoka stopa nezaposlenosti	28,1	8,6	20,7
2. neodgovarajući kadrovi na rukovodećim položajima	1,4	23,2	6,5
3. veoma slabi međunacionalni odnosi	3,5	16,5	10,5
4. opšta politička i privredna kriza u Jugoslaviji	12,5	5,4	10,5
5. suviše kaznenih mera u uređivanju međunacionalnih odnosa	3,9	—	—
6. premalena materijalna pomoć iz šire jugoslovenske zajednice	7,7	0,2	1,2
7. visoki natalitet stanovništva albanske narodnosti	1,3	19,2	5,9
8. prevelika autonomija pokrajine	0,3	6,2	0,9
9. nedovoljan interes šire jugoslovenske zajednice za probleme Kosova	5,7	3,4	4,9
10. nedovoljna autonomija pokrajine	6,6	0,2	0,6
11. velika netrpeljivost stanovnika albanske narodnosti	0,6	7,4	1,9
12. nedovoljna trpeljivost stanovnika srpske i crnogorske narodnosti	3,8	—	1,5
13. štampa (novine) koja suviše senzionalistički odnosno nerealno izveštava s Kosova	8,0	0,3	6,2

14. štampa (novine) koja prikri- va pravi položaj srpske i crno- gorske narodnosti	3,8	1,2	1,9
15. ne znam, ne mogu da se odlučim šta je pravi uzrok	0,2	1,0	1,9
00 – bez 1 ili 2 ili 3 odgovora	12,5	7,2	25,0

2. U kojoj republici odnosno pokrajini imaju po vašem mišljenju najobjektivniju sliku o stanju na Kosovu?  
(možni so bili trije odgovori; prikazani rezultati so deljeni seštevek)

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. u Bosni i Hercegovini	0,8	–	1,5
2. u Hrvatskoj	7,2	0,5	5,2
3. u AP Kosovo	5,9	2,0	2,8
4. u Crnoj gori	0,2	1,7	0,3
5. u Makedoniji	–	0,8	–
6. u Srbiji (bez pokrajina)	0,7	24,6	7,1
7. u Sloveniji	25,7	1,2	11,2
8. u AP Vojvodina	0,1	1,9	0,3
9. ne znam, ne mogu da ocenim	1,6	3,5	9,6
0 – bez 1 ili 2 ili 3 odgovora	57,9	63,8	62,0

3. U kojoj republici odnosno pokrajini imaju po vašem mišljenju sasvim pogrešnu sliku o stanju na Kosovu?  
(možni so bili trije odgovori; prikazani rezultati so deljeni seštevek)

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. u Bosni i Hercegovini	0,1	0,3	0,3
2. u Hrvatskoj	0,2	9,4	1,5
3. u AP Kosovo	0,3	0,8	0,6
4. u Crnoj Gori	2,7	0,3	1,9
5. u Makedoniji	3,5	–	1,2
6. u Srbiji (bez pokrajina)	30,0	0,3	14,8
7. u Sloveniji	0,7	17,8	5,2
8. u AP Vojvodina	1,2	0,3	0,9
9. ne znam, ne mogu da ocenim	2,1	6,9	10,2
0 – bez 1 ili 2 ili 3 odgovora	59,5	63,6	63,9

310

4. Koja republika odnosno autonomna pokrajina, po vašem mišljenju, najviše doprinosi pozitivnom razrešavanju poteškoća na Kosovu?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. Bosna i Hercegovina	0,8	–	–
2. Hrvatska	6,8	–	5,2
3. AP Kosovo	4,6	0,3	1,5
4. Crna Gora	–	1,5	–
5. Makedonija	–	0,3	0,3
6. Srbija (bez pokrajina)	0,5	27,1	8,0
7. Slovenija	24,8	0,7	12,0
8. AP Vojvodina	–	2,7	0,3
9. ne znam, ne mogu da ocenim	2,0	1,9	7,4
0 – bez 1 ili 2 ili 3 odgovora	60,3	65,5	65,1

5. Kako su po vašem mišljenju problemi Kosova shvaćeni u drugim delovima Jugoslavije?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. u drugim delovima Jugoslavije imaju lošiju sliku o Kosovu nego što je ustvari	84,4	16,0	67,3
2. u drugim delovima Jugoslavije imaju o Kosovu lepšu sliku nego što je ustvari	2,8	41,8	14,9
3. u drugim delovima Jugoslavije imaju pravu sliku o Kosovu	4,1	15,5	7,9
4. u drugim delovima Jugoslavije nemaju nikakvu predstavu o problemima na Kosovu	8,7	26,8	9,9

6. Koji je političar u Jugoslaviji, po vašem mišljenju najviše u zadnjih nekoliko godina doprineo razrešavanju krize na Kosovu?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. Šuvar	35,4	–	21,3
2. Milošević	0,6	89,9	24,1

311

3. Vllasi	17,5	1,0	8,3
4. Kolgeci	5,4	–	2,8
5. Šukrija	–	0,5	1,9
6. Jashari	0,2	–	0,9
7. Hasani	–	–	0,9
8. Azemi	0,1	–	–
9. Šetinc	18,3	0,5	3,7
10. Smole	3,1	–	–
11. Dragosavac	2,1	–	–
12. netko drugi	9,6	1,5	5,3
00 – bez odgovora	7,6	6,6	31,5

7. Koji je političar u Jugoslaviji, po vašem mišljenju, najviše doprineo u nekoliko zadnjih godina da se kriza na Kosovu zaoštravala?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. Šuvar	0,5	8,6	0,9
2. Milošević	89,9	2,0	39,8
3. Vllasi	0,4	57,6	12,0
4. Šukrija	0,7	0,5	0,9
5. Šetinc	–	0,5	0,9
6. Smole	–	1,5	0,9
7. Hodža	–	9,1	1,9
8. netko drugi	2,1	6,1	3,7
00 – bez odgovora	6,4	14,1	38,9

8. Kome političaru iz autonomne pokrajine Kosovo najviše verujete?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. Šuvar	0,4	–	1,9
2. Milošević	–	1,0	0,9
3. Vllasi	25,9	1,0	26,9
4. Husamedin Azemit	–	6,6	1,9
5. Kolgeci	45,8	1,0	14,8
6. Morina	0,2	11,1	4,6
7. Šukrija	0,5	21,7	5,6
8. Jashari	3,8	0,5	–
9. Hasani	0,2	0,5	1,9

10. nikome	10,8	41,9	19,4
00 – bez odgovora	2,6	14,6	22,2

9. Kome političaru iz autonomne pokrajine Kosovo najmanje verujete?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. Milošević	0,2	–	1,9
2. Vllasi	0,5	50,0	11,1
3. Husamedin Azemit	23,7	0,5	7,4
4. Kolgeci	0,4	1,5	0,9
5. Morina	9,5	1,5	7,4
6. Šukrija	41,3	0,5	13,9
7. Jashari	0,1	10,1	1,9
8. Hasani	1,8	0,5	1,9
9. Azemi	3,1	0,5	–
10. Hodža	0,1	1,0	0,9
11. netko drugi	7,5	12,6	5,6
00 – bez odgovora	11,7	21,2	47,6

10. Šta mislite: kakav bi položaj u odnosu na SR Srbiju trebalo da ima AP Kosovo?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. AP Kosovo bi trebalo da ima mnogo više samostalnosti nego dosad	52,9	5,6	26,8
2. AP Kosovo bi trebalo da bude samostalnija nego dosad	23,3	2,6	19,6
3. neka ostane kao dosad	22,5	1,0	23,7
4. AP Kosovo bi trebalo da ima nešto manje samostalnosti nego dosad	0,8	26,2	15,5
5. AP Kosovo bi moralo da ima mnogo manje samostalnosti nego dosad	0,5	64,6	14,4
11. Kako bi trebalo urediti upotrebu jezika u javnim službama na Kosovu?			



	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. svi Albanci koji rade u javnim službama morali bi da govore i srpskim jezikom	4,0	63,5	29,2
2. svi nealbanski službenici u javnim službama na Kosovu morali bi da govore i albanskim jezikom	11,2	0,5	6,6
3. svi službenici bi morali da govore oba jezika	61,2	25,4	52,8
4. upotrebu jezika nije potrebno uređivati propisima	23,5	10,7	11,3

12. Da li je po vašem mišljenju potrebno da svi učenici uče u školama albanski i srpski jezik?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, to bi bilo potrebno	89,8	61,0	78,1
2. ne, trebalo bi da Albanci/Srbi nauče srpski/albanski jezik	6,8	34,9	16,2
3. ne, Srbi i Crnogorci / Albanci bi trebalo da nauče albanski / srpski	3,4	4,1	5,7

13. Mislite li da na Kosovu stvarno postoji organizirana iredenta koja želi etnički čisto Kosovo te sprovodi genocid nad nealbanskim stanovništvom?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, sasvim sigurno postoji	3,9	86,9	26,9
2. najverovatnije postoji, mada su njen uticaj i snaga neznčajni	14,3	7,1	14,8
3. za takvu tvrdnju nema dovoljno dokaza	22,5	2,0	18,5
4. ne, uopšte ne postoji	50,6	—	18,5
5. ne znam, ne mogu da se odlučim za odgovor	8,7	4,0	21,3

14. Da li po vašem mišljenju postoje ili ne postoje pritisci na nealbansko stanovništvo na Kosovu?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, takvi pritisci postoje	8,2	85,4	21,3
2. da, takvi pritisci postoje, ali u manjoj meri nego što se o tome govori i piše	13,4	5,1	31,5
3. ne, takvih pritisaka nema	72,8	7,1	35,2
4. ne znam, ne mogu da se odlučim za odgovor	5,5	2,5	12,0

15. Da li na Kosovu dolazi ili ne dolazi do silovanja iz političkih pobuda?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. sigurno dolazi	5,9	79,8	18,5
2. možda	11,4	15,2	27,8
3. ne dolazi, takve tvrdnje su izmišljene	73,6	1,0	38,9
4. ne znam, ne mogu da ocenim	9,1	4,0	14,8

16. Koliko po vašoj oceni ima emigranata iz Albanije koji sada žive na Kosovu? (prikazane so srednje vrednosti)

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
	6.422,8	171.783,8	13.137,9

17. Smatrate li da emigranti iz Albanije utiču na sadašnje pogoršanje međunacionalnih odnosa na Kosovu? (zaokružite jedan odgovor)

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, utiču	1,8	86,4	27,8

2. ne, ne utiču	81,3	1,5	30,6
3. ne znam, ne mogu da ocenim	16,9	12,1	41,7

18. Mislite li da treba proterati emigrante koji su došli iz Albanije?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, to je potrebno	2,1	85,9	26,9
2. ne, to nije potrebno	76,5	1,5	36,1
3. ne znam, nemam mišljenje o tome	21,4	12,6	37,0

19. Već neko vreme dolazi do različitih oblika protestnih zborova (mitinzi, demonstracije itd.) Srba i Crnogoraca te Albanaca. Kako ocenjujete te protestne zborove?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. mislim da su opravdani	3,7	20,2	13,9
2. protestni zborovi Srba i Crnogoraca su opravdani, a zborovi Albanaca nisu	1,5	74,2	13,9
3. protestni zborovi Albanaca su opravdani, a zborovi Srba i Crnogoraca nisu	54,6	1,0	16,7
4. mislim da nikakvi zborovi nisu opravdani	33,7	3,0	40,7
5. ne znam, nemam mišljenje o tome	6,5	1,5	14,8

20. Mislite li da je ispravno da se krivična dela nad pripadnicima drugih narodnosti kažnjavaju strože nego ista krivična dela nad pripadnicima iste narodnosti?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, jedino na taj način možemo da smanjimo broj krivičnih dela nacionalističkog karaktera	11,1	53,0	22,2

2. ne, time se ne rešavaju međunarodne napetosti u pokrajini	72,1	34,3	49,1
3. ne znam, nemam mišljenje o tome	16,9	12,6	28,7

21. Kakva treba da bude uloga žene u društvu?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. žene treba da se što više zapošljavaju	36,7	26,8	25,9
2. žene treba da budu kod kuće i brinu se o porodici	1,6	4,8	9,3
3. žene treba da se što masovnije i aktivnije uključuju u društveno-politički život pokrajine	32,3	27,3	21,3
4. žene treba da se uključuju u društveni život, ali ne i da se bave politikom	3,8	10,4	9,7
0 – bez 1 ili 2 odgovora	25,6	30,3	33,8

22. Da li odobravate nacionalno mešovite brakove?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, odobravam	18,5	28,8	43,5
2. ne, ne odobravam	23,7	23,2	8,3
3. načelno nemam ništa protiv, ali je bolje da se brakovi sklapaju unutar jedne nacionalnosti	53,1	43,4	41,7
4. ne znam, ne mogu da se odlučim	4,7	4,5	6,5

23. Da li su vam u vašoj sredini poznati slučajevi pritiska na nealbansko stanovništvo?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, poznati su mi takvi slučajevi	8,0	73,5	18,7

2. nešto sam doduše čuo, ali nisam dobro upoznat	9,2	13,3	29,9
3. ne, ne poznajem takve slučajeve	82,8	13,3	51,4

24. U novinama i na drugim mestima mnogo se piše i govori o silovanjima iz političkih razloga. Da li vam je poznat takav slučaj u vašoj sredini?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, lično mi je poznat takav slučaj	6,4	53,5	13,9
2. nešto sam čuo, ali nisam dovoljno upoznat	8,6	24,7	25,9
3. ne, lično mi nije poznat takav slučaj	85,0	21,7	60,2

25. Da li ste na sopstvenoj koži osetili bilo kakve pritiske na nacionalnoj osnovi?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, više puta	14,6	33,7	11,5
2. da, ali ne često	21,6	43,4	26,0
3. ne, nemam takvih iskustava	63,8	23,0	62,5

26. Održavate li lične i prijateljske odnose sa pripadnicima albanske narodnosti?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, imam česte kontakte	55,4	36,0	60,2
2. da, ali sa malo njih	31,1	48,2	30,6
3. ne, ne održavam takve odnose	13,5	15,7	9,3

27. Da li biste dozvolili da se vaše dete venča sa pripadnikom albanske narodnosti?

Albanci Srbi  
Crnogorci Ostali

1. da, dozvolio bih, to me uopšte ne bi smetalo	18,8	9,6	42,9
2. to mi se ne dopada, ali ne bih sprečavao takvu vezu	43,9	20,3	35,2
3. ne bih dozvolio takvu vezu	37,3	70,1	21,9

28. Odakle dobivate najviše informacija o političkoj i privrednoj situaciji u pokrajini i uopšte u Jugoslaviji?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
a1. iz štampe	46,0	71,7	56,5
a2. preko radija	18,9	48,5	34,3
a3. preko televizije	62,9	81,3	74,1
a4. iz razgovora sa prijateljima	7,1	30,8	17,6
a5. iz razgovora sa bližom rodbinom	3,2	24,7	8,3
a6. iz razgovora sa kolegama sa posla ili drugima iz škole	4,3	31,3	19,4

29. Šta mislite: kome treba najviše verovati u formiranju stavova prema političkim pitanjima?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
a1. novinama	14,9	29,3	18,5
a2. radiju	7,3	23,7	16,7
a3. televiziji	35,9	60,6	56,5
a4. prijateljima	5,7	14,6	5,6
a5. bližoj rodbini	3,7	15,7	5,6
a6. političkim vođama	12,5	28,3	19,4
a7. kolegama sa posla, drugovima iz škole	4,1	10,6	4,6

30. Govorite li albanski jezik?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, potpuno vladam tim jezikom (tačno govorim i pišem na tom jeziku)	63,3	13,8	32,1
2. razumem toliko da mogu da se sporazumevam na njemu	33,0	48,2	45,3
3. ne vladam tim jezikom	3,6	37,9	22,6

Ako ne vladate albanskim jezikom:

31. Da li biste hteli da naučite albanski jezik?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, želeo bih da ga naučim	44,3	32,8	41,7
2. spreman sam da ga naučim, ako bi i Albanci/Srbi naučili da govore moj	22,5	21,9	21,4
3. nisam spreman da učinim albanski/srpski	1,3	21,9	6,8
4. već znam taj jezik	31,9	23,4	30,1

32. Smatrate li da su albanski stanovnici stvarno spremni da doprinesu poboljšanju situacije na Kosovu?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, smatram da je velika većina spremna za to	17,1	14,2	57,3
2. samo malo njih je spremno	30,9	51,3	26,2
3. mislim da u stvarnosti nisu spremni	8,9	8,1	3,9
4. ne samo da nisu spremni, da doprinesu poboljšanju, već se zalažu da se stanje ne poboljša	43,1	26,4	12,6

33. Šta je po vašem mišljenju najčešći razlog da se Srbi i Crnogorci iseljavaju sa Kosova?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. neposredna opasnost po ličnu bezbednost	1,7	67,7	14,8
2. politički pritisci	2,2	20,2	9,3
3. ekonomski razlozi	66,3	4,0	36,1
4. porodični razlozi	16,9	1,5	9,3
5. drugi razlozi	6,3	2,0	9,3
6. ne znam, ne mogu da ocenim	6,6	4,5	21,3

34. Kako vi lično doživljavate uslove života na Kosovu?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. uprkos svim poteškoćama, na Kosovu se može dostojno živeti	37,0	13,6	48,0
2. nekako se živi, ali je iz dana u dan nepodnošljivije	41,3	65,2	42,2
3. situacija je takva da ne postoje više ni najosnovniji uslovi za normalan život	21,7	21,2	9,8

35. Kako vi lično doživljavate i ocenjujete vaš životni standard?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. živim dosta dobro	12,5	9,7	25,5
2. moj životni standard je prilično skroman ali se može živeti	42,1	61,7	43,4
3. moj životni standard je tako nizak da jedva mogu da zadovoljavam osnovne životne potrebe	40,9	23,0	26,4
4. uopšte ne mogu više da živim dostojnim životom	4,5	5,6	4,7

36. Da li ste već učestvovali u nekom protestnom zboru (mitingu, demonstraciji)?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. ne, nikad dosad	54,6	26,3	77,8
2. da, jesam	35,9	66,7	17,6
3. ne želim da odgovorim	9,5	7,1	4,6

37. Verujete li da se kriza na Kosovu može rešiti?

	Albanci	Srbi Crnogorci	Ostali
1. da, verujem	80,8	86,2	84,9
2. ne, ne verujem	19,2	13,8	15,1

## Vlado Miheljak

### Kosovo: Od kontrarevolucije do komunizma

(vmes pa še nekaj demonstracij, diferenciacij, aretacij in tankov)

– Zakaj si ga udaril?

– Ker je on mene nazaj!

S to infantilno logiko petanovske humornosti lahko orišemo procese racionalizacije vseh političnih nacionalnih in kakršnihkoli že spopadov na jugoslovanski sceni.

Po eni strani se politični oligarhi vedejo kot prisilni nevroтики, ki so prepričani, da sistem funkcionira samo tako dolgo, dokler ne bo popustila njihova koncentracija, dokler bodo prisotni. Podobno kot na ravni individualne klinike, ko nevroтик npr. v avionu v mislih vozi skupaj s pilotom in je prepričan, da bi avion v tistem trenutku, ko bi njegova koncentracija popustila, ko ne bi bil več zraven, zagotovo padel, bi s tem povzročil in zagrešil ne samo svojo smrt, ampak tudi smrt vseh drugih sopotnikov. In slednje je preveč neznosno breme in zaveza, da bi si lahko privoščili kanček nepazljivosti.

Po drugi strani pa se je, kot bi to rekli beograjski novinarji, „dogodio narod“. V letu 1988 se je prebudilo ljudstvo, ki verjame, da je začelo stvar prevzemati v svoje roke. To ljudsko gibanje, od sporadičnih štrajkačev, ki napol goli šturmajo na skupščino, pa do mitingašev, ki delajo spiske sovražnikov ljudstva, izpisujejo njihove menije („jagnjetari!“, „pršutari!“, „vikendaši!“ itd.), še nekako najbolj spominja na prevratne čase v Iranu, ko so metali šaha in kasneje oblegali in okupirali ameriško ambasado v Teheranu. Revolucija, ki se dogaja na ulicah Prištine, Novega Sada, Titograda in še kje, pomeni totalno infantilizacijo t.i. političnega subjekta. Ljudje, ko frenetično ploskajo govorcem, ki jih fascinirajo z enostavnimi retoričnimi obrazci, ki so prazne forme, v resnici ploskajo sebi, svoji Želji. Gre za tisto blaženo stanje organizmov udeleženih osebkov v revolucionarnih in vojnih vihrah, ki jim šele mir preti kot božja kazen.

Ekstatično stanje pobebljenih množic, ki po duhoviti Petanovi logiki *ne vračajo za nazaj, ampak za naprej* in panično „pilotiranje“ ogroženih oligarhov, se najbolj eksemplarno zgošča v Kosovu kot simptomu jugoslovanske dekompenzacije v najbolj pristnem kliničnem smislu. Slika o Kosovu determinira travma enim in drugim (Srbov in Albancev) in

vseh Jugoslovanov skupaj. Zato je nesmiselno dokazovati, da je npr. na Kosovu pravzaprav izjemno malo posilstev (v jugoslovanskih razmerah), da so izseljevanja predvsem ekonomsko pogojena, da je iredenta fantazma, da – po drugi strani – glavni krivci bede Albancev niso „hegemonistični Srbi“, ampak domača (albanska) oligarhija, ki je popolnoma nesposobna in despotska. Za travmo je irelevantno ali je resnična ali lažna (determinirana z ne/resničnimi dejstvi). Travma eksistira ali pa ne. Zato je dovolj, da verjamejo, da jim posiljujejo mladoletne deklice in starke, da imajo ali eni ali drugi peklenski načrt genocida itd.

Prav imajo sicer tisti, ki pravijo, da je nadaljnja usoda Jugoslavije odvisna od rešitve kosovskega vprašanja. Vendar v situaciji, polne odsotnosti pozitivnega programa ekonomske in politične prenovе, je kosovski delirij nujni nadomestek za neuresničljive potrebe državljanov. Kosovske travme in fantazme, ki jih zarisujejo, so element stabilnosti te države. Zato velja ravno obratno: *rešitev kosovskega vprašanja bi (v sedanjih razmerah) pomenila dokončen razpad Jugoslavije.*

o o o

V času, ko ta tekst nastaja (prvi dnevi marca 1989), se zgornja hipoteza vse bolj uresničuje. Zato je tudi problematično delati neko poglobljeno interpretacijo „kosovskega vprašanja“, ker jo lahko dogodki, ki jih ni mogoče v celoti anticipirati, v trenutku razrušijo. Edino, kar se iz dneva v dan bolj potrjuje, je relevantnost in reprezentativnost empiričnih podatkov, ki jih razberemo iz rezultatov naše javnomnenjske raziskave. Iz teh javnomnenjskih rezultatov se je dejansko dalo predvideti generalno linijo dogodkov, ki smo jim priča v zadnjih dneh februarja in prvih dneh marca 1989. Sploh lahko sedaj rečemo, da je to „kosovsko javno mnenje“ rezultat številnih srečnih naključij, ki so sovpadala in omogočila ta nori projekt. Sedaj že lahko z gotovostjo zapišemo, da se kakšno podobno merjenje, ki bi nastopalo avtonomno, in ki bi tudi avtonomno izbiralo resodente, kateri bi odgovarjali brez strahu in nezaupanja, ne bo tako hitro več ponovilo. Ključno za uspeh in sploh za realizacijo tega projekta je bilo dejstvo, da je terensko anketiranje potekalo ravno v času slovitve „prelomne“ 20. seje ZKJ, torej v času nekakšnega brezvladja v pokrajini. Staro vodstvo je tako in tako imelo posluh in predvsem interes za takšne projekte, ki bi razbili stereotipe in predsodke o pokrajini, novo vodstvo pa je v Beogradu prisegalo zvestobo in lojalnost Miloševićevemu generalnemu kurzu. Dogajanja zadnjih nekaj tednov (spremembe srbske ustave, zamenjava stare albanske garniture v pokrajinskem političnem vodstvu) so tudi toliko spolitizirala večinski – albanski del prebivalstva pokrajine, da je izgubil dolgoletni strah in nezaupanje in je bil pripravljen spregovoriti in izraziti svoja stališča tudi o najbolj provokativnih vprašanjih kosovskega (političnega) vsakdana.

Padli smo torej v nekakšno luknjo med molkom in strahom nekaj zadnjih let ter še večjim molkom in strahom, ki ga lahko realno pričakujemo v bodoče.

### *Kosovski vsakdan*

V dneh, ko smo izvajali javnomnenjsko raziskavo, je Kosovo kazalo najbolj običajno sliko svojega vsakdanjega življenja. In ta še najbolj spominja na situacijo v filmu *Escape from New York 1997*. V tej odlični Carpenterjevi fikciji je New York v neki ne tako daljnji bodočnosti mesto-zapor, ki je obzidano in obdano z bodečo žico in v katerega strpajo vsakršne zločince, ki naj se znajdejo, kakor vejo in znajo. Vendar pa podobnost obeh situacij – Carpenterjeve fikcije in kosovskega vsakdana – ni toliko v banalni prisposobi po prvem približku, češ, da je AP Kosovo *pokrajina-zapor* na podoben način, kot je Carpenterjev *New York mesto-zapor* (kar vsaj v dneh, ko ta tekst nastaja, nedvomno drži), ampak bolj v nečem drugem. Namreč, Carpenterju je v omenjenem filmu uspelo lepo pokazati, kako se tudi v situacijah odsotnosti formalnega reda in zakona kaj hitro oblikuje – glede na dane razmere – dokaj normalna družbena struktura z normalnimi principi in pravili družbenega življenja, ki sicer niso regulirani z artificialno zakonodajo, vendar kljub temu deluje. In v tej točki se srečujeta *New York 1997* in Kosovo zadnjih nekaj let. Kljub temu, da na Kosovu v veliko večji meri, kot bi človek mislil, „vlada brezvladje“, je situacija neverjetno normalna. Je fascinantno normalna, če upoštevamo, da upravni (državni) aparat deluje do konca nelegitimno, brez minimalne podpore in konsenza državljanov. Poleg tega pa je še skrajno neučinkovit in nesposoben. Tako so tudi v času relativnega miru (v času odsotnosti večjih eskalacij mednacionalnih konfliktov in masovnejših demonstracij) edini učinkoviti aparat države specialne policijske enote, ki nastopajo interventno in bliskovito, a relativno poredko, iz centrov, ki so odmaknjeni od ljudi, podobno kot stražniki v omenjenem filmu. V času „relativnega miru“ na ulicah kosovskih mest in še bolj na podeželju ni videti veliko več policajev kot drugod po Jugoslaviji.

Če k neučinkovitemu administrativnemu aparatu prištejemo še popolno razzulo v kosovski ekonomiji, ki potegne za seboj strahotno visoko nezaposlenost in zelo nizke plače, ob visoki nataliteti (s čimer se več ukvarjajo drugi prispevki v zborniku), je situacija, ki jo podoživlja naključni obiskovalec Kosova, kar neznosno nenormalna. Oziroma drugače: situacija, podoba, ki smo ji bili priča konec februarja in v začetku marca 1989, je pravo, „normalno“ stanje Kosova; je najbolj pristna podoba kosovskega vsakdana. Kosovo je normalno in pristno šele takrat, ko (albanski) rudarji kot kamikaze trmasto zastavljajo svoja

življenja za albansko resnico, ko Srbi in Črnogorci množično potujejo v Beograd, pošiljajo svoje otroke iz pokrajine, ko v Beogradu pobesneta množica skandira „Uhapsite Vlasija!“, „Dajte nam oružje!“, „Idemo na Kosovo“ itd., ko policija in vojska prostodušno lovita in zapirata kosovske funkcionarje – Albance kot kakšne tretjerazredne tihotapce itd., itd. Skratka, ko je situacija na Kosovu in v zvezi z njim skrajno ekskalirana, je najbolj normalna in logična.

Kosovo dejansko funkcionira kot simptom, v katerem se zgostijo in premestijo vsa protislovja jugoslovanske družbe in njenega političnega sistema. Kosovo je razgaljena slika Jugoslavije. Če v Jugoslaviji še kolikor toliko uspeva (oziroma je vsaj do nedavna uspevala) prikriti intimne strasti in nagnjenja v pretežno mednacionalnih konfliktih (neglede na to, kje koreninijo njihovi dejanski izvori), je na Kosovu in še bolj v zvezi s Kosovom konec vsake „zasebnosti“. Drobne in velike strasti in nagnjenja se razgalijo, kot se v katerem od Bufilelovih filmov razgali kakšen srednjeslojni par, ki se zateče v tretjerazredni hotel in si sleče pustnoelegantne cunje: on se v ženskem stezniku, rdečih podvezicah in črnih nogavicah vrže na vse štiri, da ga ona, oblečena v oprieto in okovano črno usnje, natepe po goli zadnjici.

#### *Javno mnenje na Kosovu / Kosovsko javno mnenje*

Seveda se v takšnem labirintu kosovskega vsakdana in občanske percepcije le-tega postavi vprašanje, kako in zakaj meriti javno mnenje.

Predvsem se je raziskovalna skupina, ki je načrtovala in izvedla ta ambiciozni projekt, zavedala, da je vsakršna ambicija prosvetiteljskega pionirskega in antropološkega osvajanja prostora naivna; ali kakor so svojčas naivno rekli slovenski novinarji, ki so se odpravili na Kosovo – medijski preboj. Temeljni konceptualni problem te prve – in, kot lahko predvidevamo iz sedanjih dogajanj, tudi za dolgo časa zadnje – slovenske javnomnenjske invazije na Kosovo je bil (poleg številnih metodoloških in še številnejših političnih omejitev), kako priti in izvajati svojo nalogo, ne da bi izpadli kot omenjeni novinarji, ki jih je beograjski NIN zelo duhovito in (in vsaj delno upravičeno) prikazal kot „male zelene“ z alpskimi opravamami, ki so se z NLP-jem spustili na ozemlje pokrajine in z različnimi kukali, fotoaparati, beležnicami itd. iskali pravo sliko Kosova. Takih naivnosti si omenjena ekipa ni privoščila in na Kosovo ni odšla s predpostavko „prave resnice“, ki bi bila onkraj albanskih ali srbsko-črnogorskih „parcialnih resnic“. Ravno obratno, predmet našega raziskovanja so ravno te „parcialne resnice“; empirično izmerjene na nivoju individualnih percepcij in stališč ter mnenj.

Takšen projekt javnomnenjskega zajemanja percepcije kosovske stvarnosti v očeh Kosovčanov samih pa mora poleg omenjenih splošnih

metodoloških in političnih omejitev računati tudi z bistveno večjimi komunikacijskimi problemi kot v kateremkoli drugem področju Jugoslavije. Bistveno slabša „komunikacijska opismenjenost“ precejšnjega dela prebivalcev Kosova je omejevala zlasti obseg in način vsebinske prezentacije vprašanj. Vsa vprašanja smo morali oblikovati v najelementarnejši obliki enodimenzionalnega izbora na splošno razumljivih lestvicah. To seveda pogosto oteži vzpostavljanje notranje dinamike vprašanj.

Največji praktični problem merjenja je bil, kako se izogniti anketirancem iz vrst „poštenih Albancev“, saj so bile delovne organizacije, šole, krajevne skupnosti, v katerih je potekalo anketiranje, vnaprej obveščene o prihodu anketarjev. Da smo se temu izognili, in to nam je v glavnem uspelo, smo morali pogosto nastopati zelo avtoritarno, odslavljeni cele skupine ljudi, ki so nam jih ponujali, in vztrajno zahtevati spiske delavcev, šolskih razredov, krajanov izbranih krajevnih skupnosti itd., da smo lahko naredili ustrezen izbor. Tako imenovano „skupinsko anketiranje“, ki je manj običajno za javnomnenjska raziskovanja, je bilo na Kosovu nujno in neizogibno. Ne samo zaradi prevelikih praktičnih problemov iskanja fiksnih naslovov, izbranih v vzorec, ampak tudi zaradi prevelikega rizika slabše komunikacijske opismenjenosti ter še bolj zaradi tega, ker edino v situaciji skupinskega anketiranja v primernih prostorih dobijo anketiranci občutek absolutne anonimnosti njihovih individualnih stališč. Seveda je takšno vzorčenje potegnilo za seboj nekatere asimetrije v poklicni, izobrazbeni in spolni strukturi anketirane populacije, vendar zaenkrat na Kosovu ni mogoče delati drugače. Izjemna homogenizacija znotraj nacionalnih skupin je asimetrije v strukturi vzorca v največji meri anulirala. Zaradi izjemne homogenizacije po eni strani in še večje razcepljenosti med nacionalnimi skupinami se tudi nismo odločili, da bi predstavili skupne sumarne rezultate celotne kosovske populacije (kot se to sicer običajno počne), ker bi to dejansko pomenilo nasilno združevanje na podlagi povprečka v najslabšem pomenu besede.

Kakorkoli že, dobljeni rezultati kažejo, da nam je večino problemov in omejitev reprezentativnega vzorčenja in prezentacije rezultatov vendarle uspelo v precejšnji meri preseči. Seveda se bodo nedvomno našli številni dobronamerni in zlonamerni kritiki, ki bodo pod drobnogledom iskali „luknje“ v našem projektu. Zaradi velikega numerusa ob visoki homogenizaciji ciljnih skupin bodo reprezentativnosti rezultatov vendarle težko oporekali.

#### *Rezultati: Kosovo – dva ali trije svetovi?*

Da živita na Kosovu dve nacionalno determinirani skupini, ki imata malo skupnih stališč, ninenj in še manj skupnih interesov, je bilo jasno,



še preden smo pričeli načrtovati to hitro javnomnenjsko raziskavo. Sami empirični rezultati so našo hipotezo potrdili in dodatno pokazali, da poleg mnenjsko najagresivnejših in najglasnejših skupin (Albancev na eni strani in Srbov ter Črnogorcev na drugi) sramežljivo eksistira še tretja, nacionalno heterogena skupina Muslimanov, Turkov, Romov, Jugoslovanov itd., ki vegetira nekje med eno in drugo dominantno skupino in se, globalno vzeto, včasih bolj približuje Albancem, včasih bolj Srbom in Črnogorcem.

Rezultati so pokazali, da stališča obeh dominantnih skupin delujejo bistveno bolj spodbudno od medijske prezentacije razpoloženja v pokrajini. Pokazalo se je namreč, da sta obe dominantni skupini izjemno spolitizirani in da celo med ženskami, kar je proti pričakovanjem zaradi specifičnega položaja ženske (v kosovski družbi (izobrazba, nizka stopnja zaposlenosti, tradicionalna patriarhalnost itd.), obstaja dokaj trden političen profil, ki pa je seveda nacionalno vezan. Ta spolitiziranost in politična zainteresiranost velike večine prebivalstva bi namreč lahko pomenila ob racionalnejšem pristopu k razreševanju „krize na Kosovu“ izjemen potencial. Seveda pa teh potencialov ni možno uspešno kanalizirati s tanki in specialnimi policijskimi odredi.

#### *Kje vidijo in kako ocenjujejo generatorje krize?*

Še najbolj spodbudni odgovor smo dobili na prvo zastavljeno vprašanje (glej vpr. 1 v sumarnem pregledu) o generatorjih krize na Kosovu. Medtem ko Albanci in „ostali“ (Muslimani, Jugoslovani, Turki, Romi . . .), glede na svoj realni položaj, vidijo temeljni razlog krize predvsem v visoki stopnji nezaposlenosti, pa tudi Srbi in Črnogorci ne postavijo na prvo mesto – kot bi glede na medijsko razpoloženje pričakovali – slabih mednarodnih odnosov, ampak neustrezne kadre na vodilnih položajih. To mnenje nezanimljivo dela srbsko-črnogorske populacije vendarle kaže oziroma je vsaj takrat kazalo, da glavni generator krize niso samo „šiptarski“ šovinizem in njihova visoka nataliteta.

Na druga vprašanja nismo dobili toliko blizu stoječih rezultatov. Javno mnenje se je razcepilo na dva diametralno nasprotna pogleda (albanskega in srbsko-črnogorskega).

#### *Kako vidijo in ocenjujejo druge republike?*

Tako kot kažejo vprašanja 2, 3 in 4, imata obe dominantni skupini popolnoma diametralno sliko o odnosu drugih republik do Kosova. Albanci seveda najbolj cenijo odnos Slovenije in Hrvaške in najmanj Srbije; Srbi in Črnogorci pa najbolj cenijo odnos Srbije in najmanj

odnos Slovenije in Hrvaške. Bolj zapleteno je mnenjsko izražanje t.i. „ostalnih“. Medtem ko Jugoslovani (kot nacionalnost) najpozitivneje ocenjujejo odnos Srbije do pokrajine, pa Muslimani, Turki in Romi najpozitivneje ocenjujejo odnos Slovenije. Ob njej Turki izbirajo tudi v veliki meri Hrvaško, Muslimani pa Srbijo (!). Pri obratnem vprašanju, katera republika ima najbolj zgrešeno sliko o Kosovu, pa Jugoslovani najpogosteje izbirajo Slovenijo in nekoliko redkeje Srbijo. Muslimani in Romi predvsem Srbijo, Turki pa Srbijo in Črno goro. Protislovnost odgovorov se ponovi tudi pri 4. vprašanju: največji prispevek k pozitivnemu razreševanju krize po mnenju Jugoslovanov, Romov in Muslimanov doprinašata Srbija in Slovenija, po mnenju Turkov pa predvsem Slovenija.

#### *Kako ocenjujejo svoje in jugoslovanske roditelje?*

Najzanimivejša – še zlasti glede na dogodke konec februarja in v začetku marca 1989 – so vprašanja od 6 do 9. Albanci menijo, da sta Šuvar in Šetinc tista politika, ki največ prispevata k pozitivnemu razreševanju krize na Kosovu, predvsem Milošević pa k zaostrovanju krize (kar 89,9 % vseh vprašanih). Po drugi strani pa praktično vsi Srbi in Črnogorci vidijo raz/reševalca krize na Kosovu v Miloševiću (spet 89,9 %). Kljub temu da je bilo predvideno, da naj v teh dveh vprašanjih ne ocenjujejo kosovskih politikov, so krivce za zaostrovanje videli predvsem v Vllasiju, Hodži in na tretjem mestu v Šuvarju. „Ostali“ so ostali zvesti svojim protislovnim ocenam in na obe prvi mesti dali Miloševića. Ob tem so na drugo mesto dali kot politično osebnost, ki prispeva k pozitivnemu razreševanju krize, Šuvarja, k osebnostim, ki zaostrojujejo krizo pa Vllasija.

Ključni v tem sklopu sta vprašanja 8 (Kateremu politiku v pokrajini najbolj zaupate?) in 9 (Kateremu politiku v pokrajini najmanj zaupate?).

S poznavanjem teh rezultatov se je dalo z veliko verjetnostjo anticipirati dogodke zadnjih dni februarja in prvih dni marca tega leta. Rezultati kažejo, da so t.i. „kontrarevolucionarni dogodki“ presenetili samo tistega, ki popolnoma ignorira javnomnenjsko razpoloženje in večinsko voljo Albancev. Kot je razvidno iz rezultatov na vprašanji 8 in 9 in kot kaže spodnji grafični prikaz, so bile zahteve starotrških rudarjev popolnoma legitimne in „pokrite“ z večinskim odnosom Albancev do pokrajinskih funkcionarjev: Albanci najbolj zaupajo Kolgeciju, Vllasiju in Jasharijevi, najmanj pa Shukriji, Azemiju in Morini. Shukriji zaupa samo 0,5 %, Morini 0,2 % in Azemiju 0,0 % anketiranih Albancev!

Celo pri krizanjih po izobrazbi, ki kažejo še največ javnomnenjskih razhajanj, se nepriljubljenost omenjenih treh politikov ponovi v vseh izobrazbenih kategorijah. Edino pri visoki izobrazbi se Azemi in Shukrija zamenjata na prvem mestu.

Zanimivo je, da Srbi in Črnogorci ne kažejo zaupanja do nobenega pokrajinskega politika srbske ali črnogorske narodnosti. Najmanj priljubljeni politiki albanske narodnosti v očeh Albancev so obenem najbolj priljubljeni politiki v očeh kosovskih Srbov in Črnogorcev. Ob tem je signifikantno, da *kar 41,9 % Srbov in Črnogorcev ne zaupa nobenemu pokrajinskemu politiku*. Iz tega pa izvira tudi eden temeljnih problemov minimalne „sprave“, minimalnega konsenza obeh dominantnih skupnosti. Srbi in Črnogorci nimajo svojih pokrajinskih (formalnih) liderjev, ki bi lahko nastopali kot partner v vzpostavljanju „koalicije tolerance“ v pokrajini. Srbi in Črnogorci se identificirajo s srbskim republiškim vodstvom oziroma točneje – s Slobodanom Miloševićem. Seveda pa to potegne za seboj temeljni razcep v projekciji statusa pokrajine, ki ga razgaljajo odgovori na 10. vprašanje. Medtem ko velika večina Albancev meni, da bi morala pokrajina imeti *veliko več avtonomije kot do sedaj* (52,9 %) oziroma vsaj več (23,3 %), ter samo 1,3 %, da manj ali bistveno manj, pa Srbi in Črnogorci menijo v kar 64,6 %, da naj bo avtonomije *bistveno* manj, in 26,2 %, da naj je bo manj. Namreč dejstvo, da si Srbi in Črnogorci ne znajo ali ne morejo izoblikovati lastnih političnih funkcionarjev, ki bi ob podpori svoje skupnosti začeli voditi „avtonomaško politiko“ pokrajine, onemogoča oblikovanje pakta obeh sprtilih strani. Da bi takšna „avtonomaška politika“, ki bi nujno sledila iz interesov političnih ambicij močnih funkcionarjev in interesov pokrajine obstajala, dokazuje primer Vojvodine, kjer so imeli in še imajo bivši „avtonomaški politiki“, ki so bili pretežno Srbi, veliko podpore še zlasti med prebivalstvom drugih narodnosti v Vojvodini (npr. Madžarov).

*Kdo so „ostali“ na Kosovu?*

Največja uganka kosovske profilacije javnega mnenja so t.i. „ostali“, torej vse tiste narodnosti (zlasti Jugoslovani, Turki, Muslimani, Romi), ki smo jih na silo homogenizirali v enotno skupino in ki pravtako živijo na Kosovu. vendar so več ali manj na obrobju političnih dogajanj in odločanj. „Ostali“ sicer po eni strani s svojimi odgovori enkrat nagibajo bolj k mnenju Albancev, drugič Srbov in Črnogorcev, po drugi strani pa različne narodnostne skupnosti oblikujejo javno mnenje različno (tako denimo Turki razmišljajo zelo podobno kot Albanci), pa s križanjem ne razložimo do konca protislovnega mnenjskega profila in politične pozicije. Kako na primer interpretirati rezultate, ki kažejo, da so „ostali“ kot politika, ki mu v pokrajini najmanj zaupajo, hkrati izbrali Vllasija in Shukrijo. Ali pa, da Vllasiju hkrati najbolj in najmanj zaupajo. Rezultati (na precej majhnih numerusih) so pokazali, da so izbire znotraj nacionalnih skupin enako protislovne. Nekoliko bolj konsistentni so edino Turki, ki, kot že rečeno, nagibajo s svojim javnim mnenjem k

Albancem. Iz križanj podatkov po nacionalni strukturi vidimo, da Jugoslovani najbolj zaupajo Kolgeciju in Shukriji, Muslimani Vllasiju, Shukriji in Kolgeciju, Turki Vllasiju in Kolgeciju, Romi pa Vllasiju in Shukriji.

Po drugi strani pa Jugoslovani najmanj zaupajo Vllasiju, Muslimani Vllasiju, Shukriji, Morini in Azemiju, Turki Azemiju in Shukriji, Romi pa Vllasiju, Morini in Shukriji.

Možnih interpretacij razcepljenih stališč „ostalih“ je najbrž več. Po eni strani so kosovski boji nekaj, kar gre mimo njih in od njih najbrž ne morejo imeti nobene koristi; noben izid jim ne zagotavlja izboljšanja položaja, ki ga označujejo predvsem za kritičnega v smislu ekonomske ogroženosti (brezposelnost etc.). Po drugi strani pa podobno kot v glavnem ne zapadejo albanskemu fokusiranju krize, pravtako ne zapadejo srbskim in črnogorskim militantnim scenarijem izhoda iz krize. Na primer: vse nacionalne skupine („ostalih“) Miloševića izberejo za tistega jugoslovanskega politika, ki je največ prispeval k zaostrovanju kosovske krize. Njihova razcepljenost kaže na njihov razcepljeni položaj v pokrajini. Poleg dveh dominantnih pozicij (albanske in srbsko-črnogorske) obstajajo v pokrajini zaenkrat kot nekakšna eksotika, ki je nihče nič ne vpraša in zato tudi sami ne čutijo nobene posebne potrebe, da bi kogarkoli posebno podpirali. Vsekakor pa ostajajo kot potencialno „tretje žarišče“, ki lahko sčasoma vznikne iz spanca.

*Raba jezika v pokrajini*

V vseh mednacionalnih konfliktih se vedno znova problematizira ne/enakopravnost rabe jezikov različnih narodov in tako je že vseskozi tudi na Kosovu. Na vprašanje 11 (raba jezika v javnih službah) in 12 (učenje jezikov v šoli) je javnomnenjsko izražanje pokazalo po eni strani precej visoko strpnost in realistično percepcijo Albancev, po drugi strani pa – po našem mnenju presenetljivo – nestrpna in nerealistična mnenja Srbov in Črnogorcev. Medtem ko je za veliko večino Albancev (61 %) normalno, da morata biti v enakovredni rabi oba jezika („vsi uslužbenci bi morali govoriti oba jezika“) in samo 11,2 %, da naj samo nealbanski uslužbenci obvladajo tudi albanski jezik, pa velika večina Srbov in Črnogorcev (63,5 %) meni, da bi se samo albanski uslužbenci morali naučiti srbski jezik. Večinsko mnenje „ostalih“ se pokriva z albanskim mnenjem. Bolj realistično gledajo Srbi in Črnogorci na učenje jezikov v šoli, saj jih večina (61 %) meni, da bi se vsi učenci morali učiti oba jezika. 34,9 % jih meni, da se naj samo albanski učenci učijo srbski jezik. (prim. še vprašanja 30 in 31)

Postavili smo tudi dve vprašanji o tem, kako gledajo na mešane zakone. Eno na ravni občega odnosa, drugo na ravni osebne situacije („ali bi dopustili, da se vaš otrok poroči . . .“). Medtem ko na ravni obče presoje (vpr. 22) ni velikih razlik v stališčih Albancev in Srbov ter Črnogorcev (Srbi in Črnogorci so rahlo bolj tolerantni do mešanih zakonov nasploh), pa na vprašanje ali bi dopustili, da se njihov otrok poroči s pripadnikom albanske narodnosti (vpr. 27), jih kar 70 % pravi, da takšne zveze ne bi dovolili. Med Albanci je 37 % takih, ki ne bi dovolili poroke lastnega otroka s predstavnikom Srbov in Črnogorcev.

### Emigranti, iredenta

Zadnja leta je del beograjskega časopisja zagnal pravo hajko na emigrante iz Albanije. Po nekaterih pisanjih jih naj bi živelo na Kosovu kar 400.000! Naše respodente smo prosili, naj napišejo, koliko je po njihovi oceni emigrantov iz Albanije. Povprečna ocena Albancev (6.428) je za kar 27-krat nižja od srbsko-črnogorske (171.784). Ob tem je treba povedati, da je tudi albanska ocena po uradnih podatkih bistveno višja od uradne. Obstaja nekaj verzij „uradnih podatkov“. Do nedavna so veljali za uradne podatki zadnjega ljudskega štetja (iz leta 1981), po katerih je takrat živelo v Jugoslaviji 1.543 albanskih emigrantov, po podatkih pokrajinskega sekretariata za notranje zadeve na Kosovu pa 704. Ravno v času pisanja tega teksta (4. 3. 1989) so dnevni časopisi objavili izjavo sekretarja ZSNZ Predraga Čulafića, da so po natančnih tromesečnih raziskovanjih ugotovili, da se je k nam vsega skupaj priselilo 15.000 Albancev, od tega jih sedaj v Jugoslaviji živi 12.000. Koliko jih živi na Kosovu, Čulafić ne pove. Vsekakor je ocena Srbov in Črnogorcev odraz splošnega razpoloženja, kjer so empirična dejstva kaj slab argument zoper fantazmatsko zaokrožene resnice.

Hujše za perspektivo skupnega življenja na Kosovu je videnje vloge emigrantov iz Albanije v mednacionalnih odnosih v pokrajini. Medtem ko praktično vsi Albanci menijo, da emigranti ne vplivajo na poslabšanje odnosov, pa Srbi in Črnogorci v veliki večini menijo, da vplivajo. Slednja ocena pa potegne za seboj grozljivo zahtevo Srbov in Črnogorcev, da je treba emigrante enostavno izgnati. Ta mitingaška folklor ima očitno svojo legitimiteto tudi v mnenju kosovskih Srbov in Črnogorcev: 85,9 % jih meni, da je emigrante treba pregnati.

Na podoben način se razcepljajo mnenja Albancev ter Srbov in Črnogorcev tudi v vseh ostalih vprašanih aktualnega političnega in tudi nepolitičnega življenja v pokrajini, ki smo jih postavili našim respodentom. In kolikor bolj je razcepljenost med obema dominantnima skupinama privedena do skrajnosti, toliko bolj se mnenja znotraj skupin homogenizirajo. Skupnih točk življenja „enih“ in „drugih“ na Kosovu ni. Zato je vsakršen optimizem kontraproduktiven, tako kot je kontraproduktivno vsiljevanje „poštenih Albancev“ večinskemu prebivalstvu. Govorjenje o bratstvu in enotnosti namesto še kakšne (obsežnejše in nenazadnje ekzaktnije) javnomnenjske raziskave bo pokrajino pripeljalo do točke, ko se bodo Albanci in Srbi ter Črnogorci gledali samo še preko „nišana“. Do sedaj so vsi pristopi k razreševanju krize na Kosovu vodili samo še v njeno poglobljanje. Tanki, avioni in specialni policijski odredi, ki v dneh, ko nastaja ta tekst, pomagajo pri prosluli „diferenciaciji“, kažejo na to, da bo Kosovo prej prišlo v komunizem kot dočakalo svoj mir.

Mir na Kosovu pa ni neizmerna ljubezen med narodi, ampak minimalni konsenz o skupnem življenju tistih, ki se prav nič ne marajo, pa so (teritorialno) obsojeni na skupno življenje. Kaj več bi na Kosovu bilo nerealno pričakovati. Preveč negativnih izkušenj in zgodovinskega spomina nosijo v sebi eni in drugi, da bi jih lahko samoupravnosocialistično leporečje spremenilo.

Slavko Gaber

## S. M.: »Napravite mi to deželo etnično čisto«

*Rudarji rudnika Goleš zopet strajkajo (9. 3.). Oblast ima pravico z njimi ravnati v skladu z določili o izrednem stanju, ki predvidevajo delovno obveznost kot element pomirjanja stanja v pokrajini. Se bodo umaknili rudarji ali pa jih bo umaknila oblast? Karkoli se bo zgodilo, bo slabo. Brezizhodnost se bo le še povečala. Kaj se bo dogajalo v prihodnjih dneh, je težko napovedati, vendar pa je gotovo, da so mehanizmi reševanja nastavljeni tako, da nujno vodijo vsaj v terorizem, če ne v lokalno državljansko vojno.*

Kot kaže, je to nujna pot razbitja fantazem, ki obvladujejo polja fenomena Kosovo. *Sele mrtvi bodo zadosten dokaz*, da bo potrebno za postopno normalizacijo stvari in za bolj ali manj neboleče sožitje Srbov in Črnogorcev ter Albancev spremeniti sistem. Nikakršna zaklinjanja na ljudstvo, delavski razred, narode in narodnosti ali pa na „enotno sprejete sklepe ZKJ“, kar je sploh posebna zgodba, ne pomagajo. *Kosovo je resnica Jugoslavije – resnica njenega socialističnega samoupravljanja.*

### I.

Resnica je posredovana skozi Miloševića. Kosovo in Srbija sta dve politični entiteti, od katerih je druga v prvi našla idealen element strukturiranja lastne travme. Če Kosova ne bi bilo, bi ga bilo potrebno narediti. In v kolikor samo ni zadosti kosovsko, ga takšnega že nekaj časa delajo. Srbija je resnica Jugoslavije in njenega poveljnega socialističnega samoupravnega razvoja; je realizirano strukturiranje oblasti partije, delavskega razreda in dela. Kot realizacija pa je seveda tudi njen konec. Konec Jugoslavije, ki nastopa na način obupnih in silno nevarnih poskusov ohraniti v partikularnosti nekaj, kar je prešlo. Ohraniti velikega voditelja, ohraniti monolitno in svetlo partijo, realizirati neposredno demokracijo, vsa ta in še druga prizadevanja ohranitve pa so jasen znak konca. Kosovo je simptom smrtne agonije živih mrtvecev. Če je bilo veličini dragega voditelja v celotni Jugoslaviji še nekako mogoče verjeti, potem so poskusi prepesnjenja Miloševića v Tita dvakratna farsa. Povsem očitno je, da je njegovo pretendiranje na izpraznjeno mesto v „veliki fantazmi“ politično povsem nerealno. Vse bolj očitno pa je tudi, da

se danes tudi sama „velika fantazma“ ne izide več. Čas je drugačen, potrebni so drugačni ljudje in drugačen sistem – drugačne fantazme.

*Milošević je resnica Tita. Kosovo je resnica Srbije.* Če je v Srbiji danes še mogoče živeti v iluziji, da sistem funkcionira, da se bo gospodarstvo izvleklo, da bo nastopil čas takšnega strukturiranja družbe, ki bo omogočalo običajno nerevolucionarno življenje, potem na Kosovu te iluzije ni več. Na Kosovu je ob zdajšnjem sistemu mogoče živeti le še v senci tankov. *Tanki, zaostalost, apatija in molk* so ena od končnih postaj poti, ki jo s svojim konceptom reševanja ogromnih problemov Jugoslavije ponuja Milošević. Govorimo o eni zadnjih postaj, obstojajo pa še tiste onstran govornice molka. Bati se je, da jim bomo na Kosovu kaj kmalu priča. Spregovorila bo smrt. *Še posebej tragično je to za Srbe in Črnogorce. Za njih je vsaka nova zmaga Miloševića nov poraz. Ukrepi republike Srbije pa v najboljšem primeru neposredni koraki k pospeševanju izseljevanja s Kosova. To, da tega ne vedo, je za njih toliko slabše.* (Gl. vpr. 4. 6.)

## II.

Kaj govorijo številke. Same seveda le malo. Kot dejstva pa vpijoč opozarjajo na rezultate nekega razvoja. Nacionalna homogenizacija je dokončna. Večjo od dosežene bi lahko obravnavali le še kot primer klinične norosti akterjev. Potek dogodkov, še posebej zadnje leto, to homogenizacijo popolnoma pojasnjuje. Lahko bi rekli, da preseneča, da doslej še ni prešla v večja medsebojna obračunavanja na nacionalni osnovi. To dejstvo govori o relativno obstojni bazi skupnega življenja na Kosovu. „Relativna obstojnost“ poleg dejstva, da živiš na nekem prostoru, ki je skupen in iz česar izhaja mreža odnosov koeksistence, subsumira tudi dejstvo, da *so tako Srbi in Črnogorci kot Albanci ter nasploh ves življ Kosova vajeni življenja, ki ga marsikdo ne bi vzdržal.*

Od kod takšne razmere? Nobenega dvoma ni, da je mogoče določen del „krivde“ za razmere pripisati preprosto dejstvu, da je bila v tem delu države „startna osnova“ izjemno nizka, tako da je že sama izgradnja t.i. infrastrukture zahtevala enormna sredstva in da je bilo potrebno veliko časa zato, da se dokonča velika transformacija ruralnega okolja v industrijsko. Kljub velikim strukturnim problemom ekonomske narave pa je gotovo *temeljni problem Kosova politični problem.* Politično strukturiranje je bilo v letih, ko je bila oblast močno centralizirana, kot tudi v letih, ko je centralna oblast zrahljana, *strukturiranje komunistične oligarhije.* Tako albanski akterji kot tudi akterji drugih narodov in narodnosti so skrbeli za neartikuliranje interesne pluralnosti na ozemlju današnjega Kosova. Zatiranje vsakršnega političnega pluralizma, ki bi presegal pluralnost oligarhičnih spletk, je bilo rigorozno sankcionirano. Na takšen razvoj izredno jasno opozarja dejstvo, da je edina identifikacij-

ska točka strukturiranja nacionalna. *Nemožnost artikuliranja interesov po „liniji“ državljanov* je pripeljala do tega, da danes Srbi na Kosovu nimajo svojih politikov (vpr. 8). Tako na vprašanje, komu od politikov v pokrajini najbolj zaupajo, skoraj v 42 % odgovarjajo z – nikomur. V kolikor pa sploh komu verjamejo, potem sta to politika,<sup>1</sup> ki sta skrajno nepriljubljena pri Albancih, sta pa ne-Srba. To sta Ali Shukrija in Rahman Morina.

Podatki povedo še nekaj več. Na Kosovu in tudi drugod v Jugoslaviji *tudi pravih nacionalnih voditeljev* vse do danes ni bilo. *Kosovska oligarhija – tudi ko je bila albanske narodnosti – ni bila voditelj Albancev.* Albanci ji ne zaupajo. Še več, kot vse kaže, ji le težko pozabijo vsa tlačenja, vse krivice, ponizanja in vse klečeplazenje pred drugimi oblastmi. Tako je v nasprotju s pričakovanji *Azem Vllasi* kljub temu, da smo anketirali po novembrskih dogodkih, dobil zaupanje le 25,9 % vprašanih (vpr. 8). Pomemben delež Albancev (10,8 %) pa ne zaupa nikomur. V tej razporeditvi „glasov“<sup>2</sup> pa je kot, zdi se, še nekompromitiran politik dobil največ glasov *Remzi Kolqeci*, ki bi ob sprostitvi razmer verjetno postal nacionalni lider Albancev. Ob zdajšnjem razvoju dogodkov bo njegova pot bolj „ovinkasta“. Verjetno bo postal trn v peti srbske oligarhije in bo odstopljen. Udejanjenje napovedanega poteka dogodkov bo vodilo v *tragično ustvarjanje lika herojev. Vllasi to že postaja, Kolqeci pa še bo.* Enoznačni pa so podatki še v eni točki. Rahman Morina in Ali Shukrija nista kader, ki bi užival podporo pri Albancih (vpr. 8, 9). *Naša anketa je jasno napovedovala, da bo Morina padel in da ga bodo tokrat izjemoma vrgli Albanci.*

Posebno vprašanje političnega liderstva v pokrajini predstavlja odnos prebivalstva do Slobodana Miloševića. Danes je verjetno praktično vsakomur, ki se ne giblje znotraj „miloševićevske“ fantazme, jasno, da je Milošević homogeniziral ne le velik del Srbov, ampak tudi ogromno število Albancev. Kar 89,9 % *Albancev* meni, da je prav on tisti, ki je v Jugoslaviji največ prispeval, da se je kriza na Kosovu v zadnjih letih zaostrovala (vpr. 7). Ob tem podatku se jasno pokaže, da Milošević postaja lider enega dela prebivalstva republike, je pa daleč od tega, da bi uspel poenotiti celotno Srbijo.

- <sup>1</sup> Pojem politik je v naših razmerah potrebno jemati vedno z zadržanostjo. Kljub velikemu vpletu okrog politike namreč politik v smislu politike kot poklica šele nastaja, kot nastaja politika, politično in upamo tudi koraki k parlamentarnemu. Pri p o l i t i c a j u Morini pa je zadržanost ob rabi besede še toliko bolj upravičena.
- <sup>2</sup> Govorimo o „glasovanju“. Raziskava javnega mnenja, ki jo interpretiramo, je bila na poseben način prvo javno reprezentativno izjavljanje prebivalcev Kosova o nekaterih, za njih izjemno pomembnih vprašanjih. „Glasovali“ so tudi novembra in nekoliko manj množično februarja, vendar je to „glasovanje“ proglašeno za delo iredente. Naša raziskava pa je ...

### III.

*Enotna Srbija je pod Miloševićem mogoča samo ob eliminiranju milijona in pol Albancev.* Glasovanje pa ne govori samo o tem. Implikacije so še daljnosežnejše. Nobenega dvoma namreč ni, zdaj je to tudi empirično preverjeno, *da so Albanci frontalno proti srbski politiki na Kosovu.* Nikakor ne gre za peščico, ki bi zavajala in se upirala uresničevanju politike ZK in raznoraznih predsedstev. *Besede Lazarja Mojsova* na seji obeh zborov skupščine Jugoslavije *predstavljajo empirično preverjeno laž.* Ne gre za skupine Albancev niti ne za trideset tisoč štrajkačev, *gre preprosto za ogromno večino albanske narodnosti.* To je treba povedati odkrito. Seveda je ob tem mogoče še vedno govoriti o „pravilnosti ali nepravilnosti“, o usklajenosti njihovih stališč s politiko ZK, Miloševića itd., vendar je to, gledano politično, kaj malo pomembno – je tragikomično. *Politika Miloševića do Kosova je za Albance nelegitimna.*

### IV.

Če tvegamo interpretacijo, potem je mogoče reči, da se dogaja še nekaj drugega. Bati se je, da bo tudi jugoslovanska politika na Kosovu počasi izgubila vso legitimnost. Ob našem anketiranju še ni bilo tako. Od kod tak sklep? V državi, ki nima vzpostavljene delitve med partijo in državo, je namreč vsaj posredno legitimnost državne politike mogoče meriti skozi priljubljenost partijskih voditeljev. Stipe Šušteršič je po mnenju kar 35 % Albancev politik, ki je največ prispeval k razreševanju krize na Kosovu. Če mu dodamo še glasove, ki jih je dobil še en član državnega partijskega vodstva, Franc Šetinc, (18,3 %), potem se zdi, da je že majhen odmik od Miloševića v zvezni partiji zadoščal za pridobitev Albancev za jugoslovansko politiko. Šušteršičeve zadnje poteze – ob februarjskih dogodkih – predvsem pa *igre okrog spisov* ter pristajanje na diktat ulice, pa verjetno ob za Albance nesprejemljivih potezah predsedstva države postavljajo pod velik vprašaj tudi možnost izvajanja jugoslovanske politike na Kosovu. *Razen policije in vojske namreč skorajda ni ljudi, ki bi jo sprejemali in izvajali.*

Poročila zadnjih dni s Kosova govori o molku. *To je seveda le molk za bebce in tiste, ki se sprenevedajo. Odgovor je jasen. Šli ste predaleč. Greste v prazno – vaša politika vodi v brezno.* Predsedstvo države ob pristajanju na „miloševićevsko“ politiko kljub topoumnemu prepričanju, da vodi politiko ohranjanja Jugoslavije, koraka na čelu pohoda v prepad. *Jugoslavija brez demokratizacije, brez odkritega pluralizma tudi strankarskega tipa in brez zagotovljenih državljanskih pravic vsakega državljana do organiziranja tudi na nacionalni osnovi bo eno samo Kosovo.* Dejansko vse težji položaj Srbov in Črnogorcev pa bo iz dneva

v dan težji. *Za Srbe v Jugoslaviji ni druge rešitve kot dokončanje Jugoslavije kot države.*<sup>3</sup> To pa konkretno pomeni parlamentarni sistem, pravno državo, afirmacijo nove političnosti itd. Edina rešitev je torej v koncu potitovske/miloševićevske Jugoslavije in v začetku drugačne Jugoslavije – tiste, ki jo najavljajo dogajanja v Sloveniji in na Hrvatskem.

Albanski del populacije s politikom, ki jo vodi Milošević – jugoslovanska zvezna vodstva pa na njo čedalje bolj pristajajo – silijo v razmišljanje o življenju zunaj Srbije. Temu se seveda ne kaže čuditi. Nenormalno, mazohistično bi bilo, če bi Albanci razmišljali drugače. Verjetno lahko tvegamo trditev, da je leta 1981 razmišljalo o Kosovu kot republiki veliko manj Albancev kot danes. Skoraj povsem gotovo pa je, da ni bilo narejeno veliko za zmanjšanje števila tistih, ki razmišljajo na ta način. Zaradi negativnih konotacij, predvsem pa zato, ker na Kosovu *opredeljevanje za Kosovo republiko potegne za seboj več let zapora,* tudi mi nismo vprašali neposredno. Predpostavili smo, da bo razpon odgovorov od tega, da bi morala imeti AP Kosovo *veliko več avtonomije* kot jo ima po ustavi iz leta 1974, pa do „AP Kosovo bi morala imeti *veliko manj avtonomije* kot doslej“, zajel stališča, ki bodo odgovorila tudi na vprašanje Kosovo republika ali pa le neke vrste občina. Albanci so se kar v 52,9 % odločili za Kosovo, ki bi moralo imeti veliko več avtonomije kot doslej. Ob vseh omejitvah, ki se jih zavedamo, bomo trdili, da *je med vprašanimi kar 52,9 % prepričanih, da s parolo Kosovo republika ni nič narobe.*<sup>4</sup> Da bi moralo biti Kosovo samostojnejše kot doslej misli 23,3 % Albancev.

### V.

Vsi, ki bi po naših podatkih „glasovali“ *proti sprejetju ustavnih dopolnil k ustavi SR Srbije, predstavljajo 98,7 % prebivalstva albanske narodnosti.*<sup>5</sup> Legitimnost nove ustave, ki je sprejeta z 98,7 % NE več kot milijon in pol Albancev je očitna (vpr. 10). Tudi če bi točnost naših podatkov odstopala od stanja za 48,7 %, ustava ne bi dobila niti polovične podpore.

3 Teza o nuji Srbov in dokončanju Jugoslavije je povzeta po izvajanjih Zorana Đinđića. (gl. tudi njegovo delo Jugoslavija kao nedovršena država, Anthropos, Novi Sad 1988)

4 Morda je zanimivo, da tudi 5,6 % vprašanih Srbov in Črnogorcev meni, da bi morala biti avtonomija bistveno večja. Veliko iredentistov pa je tudi med t.i. ostalimi – kar 26,8 %. Za diferenciacijo in policijo bo dela torej več kot dovolj.

5 Na anonimnem „glasovanju“ se je proti spremembam ustave – proti zmanjšanju avtonomije – izreklo 79,9 % vseh prebivalcev Kosova in 70,1 % t.i. ostalih. Pomembno je tudi dejstvo, da je bilo pred februarjskimi dogodki proti manjšanju avtonomije AP Kosovo tudi 9,2 % Srbov in Črnogorcev (vpr. 10).

Pri tem je izjemno zanimivo, kako jasno je povsem običajnim ljudem, najsi bo Srbom in Črnogorcem ali pa Albancem, zakaj pri spremembah ustave SR Srbije gre. Verjetno ogromna večina tako enih kot drugih ustavnih dopolnil ni prebrala. Oboji pa vedo, kaj se obeta. Srbi in Črnogorci kar v 64,6 % menijo, da je potrebno avtonomno pokrajino spremeniti v neke vrste občino. Ne da bi brali, jim je očitno prezentna vsebina zloglasnega 47. amandmaja, ki govori o tem, da se ustava SR Srbije po novem avtonomni pokrajini „daje na mišljenje“. Ko skupščina avtonomnih pokrajin dopolni oziroma nove ustave „premislijo“ njih republika, če se skupščina avtonomne pokrajine ali pa tudi obeh ne strinja z dopolnili ustave, sprejme z enostavno večino na referendumu na teritoriju celotne republike. V primeru, da skupščini pokrajine ne protestirata, se ustava sprejme z dvotretjinsko večino v skupščini SR Srbije.<sup>6</sup>

Voditelji sicer lahko govorijo, da pokrajine nič ne izgublajo, da gre zgolj zato, da dobiva republika, vendar *državljeni jasno vedo, kako je s tem*. Pojasnjevati rudarjem, da bo imela albanska narodnost po novi ustavi celo več pravic (izjava pokrajinskega sindikata 11. 3.), je, blago rečeno, ne le norčevanje iz rudarjev, ampak tudi znak lastnega slabega okusa. Tako kot na eni strani Albanci menijo, da bi morala imeti pokrajina večjo samostojnost, tudi Srbi in Črnogorci ob seštevku dveh modalitet (vpr. 10) v 90,8 % menijo, da bi bilo potrebno avtonomijo vsaj zmanjšati. Na prvi pogled se torej zdi, da je politika srbskega političnega vrha v prid Srbom in Črnogorcem. Nobenega dvoma ni, da ima Milošević, prav nasprotno kot pri Albancih, pri Srbih in Črnogorcih skorajda popolno podporo za svojo politiko. Toda, to je na žalost mogoče trditi z gotovostjo, to ne pomeni nič drugega, kot da ima podporo za politiko *etnično čistega Kosova*. *Miloševićeva politika dolgoročno namreč ne more rezultirati v ničemer drugem kot prav v izselitvi Srbov in Črnogorcev.*

6 Ustavno dopolnilo št. 47 v enem svojih pomembnejših delov pravi takole: „Skupščina SR Srbije pre odločevanja o predlogu akta o promeni Ustava SR Srbije dostavlja predlog na mišljenje (podčrtal S. G.) skupštinama avtonomnih pokrajin i o tim mišljenjima zauzima stav. Skupščina SR Srbije odločuje o predlogu akta o promeni Ustava SR Srbije dvotrečinskem većinom svih delegata u Skupštini SR Srbije ... Na zahtev skupštine avtonomne pokrajine, Skupščina SR Srbije raspisuje republički referendum radi odlučivanja o predlogu akta o promeni Ustava SR Srbije.“

Odluka na republičkom referendumu smatra se donetom ako se za nju izjasi više od polovine ukupnog broja birača u celoj Republici.

## VI.

Dejstvo je, da so kraji revni, da bi vsak od nas temeljito premislil, preden bi se odločil živeti v razmerah, ki vladajo v Prištini, tudi če bi tam ne bilo izrednih razmer. Vendar bo nedvomno še slabše. Kljub temu, da kar 80,8 % vprašanih Albancev in celo 86,2 % vprašanih Srbov in Črnogorcev verjame v to, da je krizo na Kosovu mogoče rešiti (vpr. 37), se vse bolj zdi, da se od rešitve oddaljujemo s hitrimi koraki. Nova velika zmaga nad iredento, za katero je očitno, da njen vpliv in številčnost zavisita od tega, kako jo opredelimo, je privedla do zastrašujočega molka in uvajanja delovne obveznosti. Oboje bo še okrepilo t.i. beli štrajk. Gospodarstvo bo, kot po vseh velikih zmagah, nazadovalo, z njim pa se bo že tako nikakršen standard še znižal. Ljudje bodo živeli še slabše. Logika tega zaprtega kroga je neizprosna. *Kdor bo le mogel, se bo izselil. Srbi in Črnogorci ne bodo izjema*. Kriva bo iredenta, ki bo organizirala obupane štrajke delavcev. Nujni bodo izredni ukrepi itd. Nihče ne ve, *do kdaj naj bi trajal ta blodni krog*. Postavlja se resno vprašanje, kako naj bi iz njega izstopili. Posredno so na to vprašanje odgovarjali prebivalci Kosova, ko smo jih povprašali, kaj menijo, da je osnovni vzrok krize v pokrajini (vpr. 1). Po mnenju Albancev je osnovni vzrok krize v nezaposlenosti, splošni politični in gospodarski krizi v Jugoslaviji in senzacionalističnem poročanju tiska o dogajanju na Kosovu; Srbi pa menijo, da je osnovni vzrok v dejstvu, da so na vodilnih mestih neprilumni kadri, da so slabi mednarodni odnosi in v dejstvu, da je nataliteta albanske narodnosti visoka. Tako mislijo prebivalci. Očitno pa je, da je mogoče iskati generatorje krize, s tem pa tudi možnosti za njeno rešitev, tudi druge.

## VII.

Kot zelo pogost odgovor na probleme se ponuja *izboljšanje ekonomskega položaja, sanacija gospodarstva, povečana delovna disciplina in takoj zatem zmanjšanje števila rojstev*. Na prvi pogled se zdi, da obema receptoma ni mogoče ugovarjati. Oživitev gospodarstva bi prinesla višji standard, z njim bi prišlo boljše življenje, to bi zmanjšalo nezadovoljstvo in ...? S tem bi nekako reševali tudi drug problem, namreč pereč problem velikega števila otrok. Če bi temu dodali še znanstveno utemeljeno načrtovanje družine, potem bi ...? *Vse to pa je, blago rečeno, domena domišljije*, pa še to domišljije slabe vrste. Če komu to ni bilo jasno do februarja, mu je mogoče pogledati skozi prste. Komur pa to ni jasno po obisku dr. Stipeta Šušvarja na Kosovu in po pozivih delavcem, naj se vrnejo na delo – po pozivih, ki so gomazeli iz njegovih in pozneje še iz čigavih ust, *temu ni pomoči*. Vsi konceptualizatorji pomoči in veleumnih sovlaganj na dohodkovni osnovi namreč vztrajno

*spregledujejo, da je Kosovo z Miloševićem posredovana resnica Jugoslavije. Spregledujejo, da je kriza politična. Ne dojeti tega, da ni mogoče pričakovati nikakršnih delovnih rezultatov pod prisilno delovno obveznostjo, ob tem, da si politično popolnoma brezpraven, da vsako tvojo besedo in zdaj tudi že molk proglasijo za iredento, da ne veš od česa živeti in da ni nobene perspektive niti zate niti za tvoje otroke – ne dojeti tega, meji na idiotizem. Rešitev krize lahko Kosovu prinese le konec Miloševićeve politike na Kosovu in obstoječe jugoslovanske politike. Osnovni problem Kosova je Jugoslavija, ki je vse bolj miloševićevska. Gospodarstvo kot realen problem bo šele, osvobojeno jeklenega objema političnega režima, počasi zadihalo. Njegovi problemi bodo šele s tem postali njegovi problemi. Veliko jih bo in desetletja bodo pretekla, preden bodo stvari kolikor toliko normalno stekle. Podobno je tudi z razvpitim demografskim problemom. Kot je bilo opozorjeno že na srečanju v Ljubljani, se načrtovanje družine začne šele onstran političnega pritiska, ki število rojstev obravnava kot del peklenskega načrta iredente. Kosovo obupno potrebuje konec parapolitizacije in začetek politike, ki bo pluralno sestavljena onstran fantazem ene resnice. Kosovu je potrebna bistveno drugačna Jugoslavija. Če je ne bo, tudi „normalnega“ Kosova ne bo. Vsi koraki Jugoslavije v smeri Milošević so nadaljnji koraki k etnično čistemu Kosovu kot resniči gesla – samo Miloševićeva Jugoslavija je močna Jugoslavija.*



## Krt

Knjižnica revolucionarne teorije

Glavna urednica: Mojca DOBNIKAR  
Odgovorni urednik: Slavko GABER

Uredništvo: Miha DEŠMAN, Vlasta JALUŠIČ, Zdravko KOBE,  
Mitja MARUŠKO, Marjan OGRINC, Igor OMERZA,  
Marcel ŠTEFANČIČ, jr., Borut SUKLJE,  
Janez ŠUŠTERŠIČ, Tadej ZUPANČIČ

Izdajateljski svet: Mojca DOBNIKAR, Slavko GABER,  
Ervin HLADNIK-MILHARČIČ, Srečo KIRN,  
Sonja LOKAR, Igor LUKŠIČ, Mitja MARUŠKO,  
Marija SERDONER-LAVRENCIČ, Andreja STOPAR,  
Franc ŠALI (predsednik), Neven ŠOIČ, Pavel ZGAGA

Izdajatelj: Krt, Knjižnica revolucionarne teorije,  
Univerzitetna konferenca ZSMS,  
Ljubljana, Kersnikova 4

Ustanovitelj: Republiška konferenca ZSMS in  
Univerzitetna konferenca ZSMS v Ljubljani

Stavek: Erna Ljušič, Ljubljana  
Tisk: Ptujška tiskarna, Ptuj 1989

## Knjige zbirke Krt

1. Steinar Kvale / Izpiti in gospostvo (razprodano)
2. Friedrich Engels / Proti zaroti molka
3. Michael Mauke / Marxova in Engelsova teorija razredov (razprodano)
4. Zbornik / Študentsko gibanje (razprodano)
5. H. M. Enzensberger / Razgovori z Marxom in Engelson
6. Tomaz Mastnak / H kritiki stalinizma (razprodano)
7. Aleksandra Kollontaj / Ženska v socializmu
8. Johann Most / Delo in kapital / Anarhizem in komunizem
9. Ciril Baškovič / CSSR 1968
10. Leo Sežerko / Naravoslovje in blagovna forma (razprodano)  
Alfred Sohn-Rethel / Duševno in telesno delo
11. F. Engels in K. Marx / Kritika malomeščanskega socializma
12. Jasna Fischer / Čas vesolniga socialnega punta se bliža
13. Zbornik / Delavska opozicija
14. Wilhelm Reich / Sexpol
15. Mike Brake / Sociologija mladinske kulture in mladinskih subkultur (trazpr.)
16. Igor Bavčar, Srečo Kirn, Bojan Korsika / Kapital in delo v SFRJ
17. Zbornik / Punk pod Slovenci
18. Pavel Gantar / Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje (razprodano)
19. Hubert Požarnik / Alternative. Poti in stranpoti napredka (razprodano)
20. Lesley Doyal / Politična ekonomija zdravja (razprodano)
21. Karl Marx, Friedrich Engels / Cenzura in svoboda tiska
22. Antonio Negri / Gospostvo in sabotaža. Delavci in država Marx onkraj Marxa
23. Geoffrey Kay / Razvitost in nerazvitost
24. Manfredo Tafuri / Projekt in utopija (razprodano)
25. Stane Andolšek, Dana Mesner / Solidarnost v poljski krizi 1980–1982
26. Zbornik / O ženski in ženskem gibanju (razprodano)
27. Zbornik / Socialistična civilna družba (razprodano)
28. Zbornik / Boj proti delu
29. Zbornik / Pogledi na Sovjetsko zvezo (razprodano)  
Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine
30. 1. knjiga – ... pohujšljive za vsakega ...
31. 2. knjiga – „Vsaka svinja naj si rije svoje korenje“
32. 3. knjiga – Trezne vinske in praznovorne ...
33. Mirjam Milharčič-Hladnik, Janez Sušteršič / Šolska reforma je papirnati tiger
34. Silva Mežnarič / „Bosanci“. A kuda idu Slovenci nedeljom?
35. Simon Frith / Zvočni učinki (razprodano)
36. Ernest Mandel / Desetletje krize 1974–1984 (razprodano)
37. Antologija anarhizma I
38. Antologija anarhizma II
39. Braco Rotar / Pigmalionova pregreha
40. Vladimir Šeks / Intimni dnevnik in razmišljanja (razprodano)
40. a Vladimir Šeks / Intimni dnevnik in razmišljanja, srbohrvaška izdaja
41. Igor Omerza / Ricardova teorija vrednosti
42. Džuli Sviga / Rdeča zloba
43. Dušan Plut / Slovenija – zelena dežela ali pustinja?

44. Bob Black, Grega Tomc / Pozdravi iz Babilona
45. Susan Brownmiller / Proti naši volji
46. Zbornik / Kosovo-Srbija-Jugoslavija
47. Zbornik / Oikos in Drugo. Od Adolfa Loosa do Ludwiga Wittgensteina
48. Janez Koželj, Aleš Vodopivec / Iz arhitekture (razprodano)
49. Bojan Baskar / Latinščine, prosim!
50. György Konrád / Antipolitika. Srednjeevropske meditacije
51. Gunnar Heinsohn, Otto Steiger / Uničenje modrih žensk
52. Manfredo Tafuri / Benetke in renesansa
53. Marcel Stefančič, jr. / Najboljša leta našega življenja
54. Gregor Tomc / Druga Slovenija
55. Aleš Debeljak / Melanholične figure
56. Tonči Kuzmanić / Labinski štrajk
57. Marjan Dolgan / Slovenska muza pred prestolom (Antologija slovenske državotvorne poezije)
58. Michel Foucault / Vednost – oblast – subjekt
59. Zbornik / Vzgoja med gospodstvom in analizo
60. Rosalind Coward / Ženske želje
61. Martin Berishaj / Mednarodni pomen Prizrenske lige
62. Richard Plant / Rožnati trikotnik
63. David Held / Modeli demokracije
64. John Keane / Civilna družba in socializem
65. Priročnik / Pravna prva pomoč
66. Pavel Zgaga / Grundrisse – od renesanse do krize marksizma
67. Maximilien Robespierre / Izbrani spisi
68. Edmund Burke / Premišljevanja o revoluciji v Franciji
69. Friedrich Von Hayek / Politična ekonomija svobode
70. Zbornik / Sodobne teorije zgodovinopisja
71. Stephen Jay Gould / Darwinova revolucija
72. Martin Jay / Adorno
73. Hannah Arendt / Vita Activa
74. Zdenko Kodelja / Ideologija(e) v vzgoji
75. Renata Salecl / Disciplina kot pogoj svobode
76. Igor Zabel / Druga narava – eseji o slikarstvu Emerika Bernarda
77. Marjan Dolgan / Fuk je Kranjcem v kratek čas (Antologija slovenske pornografske poezije)
78. Nancy Friday / Ženske seksualne fantazije